

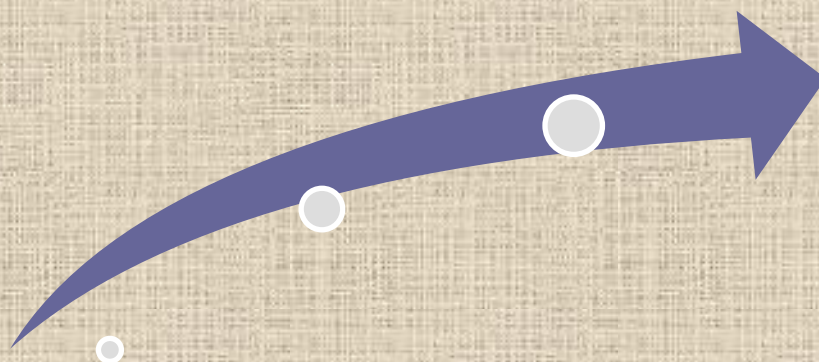
Αθανασία Μπάλτα,

Ελπίδα Βόγλη

εξ Χρήστος Χρηστίδης

Θέματα ελληνικής ιστορίας

(19ος–20ός αιώνας)

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα
www.kallipos.gr

HEALLINK
Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
Πρόσβαση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

**Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα**
www.kallipos.gr

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

Συγγραφή

Αθανασία Μπάλτα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΕΑΠ

Ελπίδα Βόγλη, Επίκουρη Καθηγήτρια, ΤΙΕ, ΔΠΘ

Χρήστος Χρηστίδης, Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Κριτικός αναγνώστης

Ιωάννης Σακκάς

ISBN: 978-960-603-520-3

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	
Κεφάλαιο 1: Η ελληνική κοινωνία πριν το 1821 (Ελπίδα Βόγλη)	
1.1. Το προεπαναστατικό πολιτικό περιβάλλον	
1.2. Η 'πολιτική αναγέννησις' των Ελλήνων: το πρελούδιο μιας νέας εποχής.....	
1.3. Η πορεία προς τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας: Η διάδοση των ιδεών, η δύναμη του Τύπου και η Φιλική Εταιρεία.....	
1.4. Οι οργανωτικές δομές και οι ομαδοποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας πριν το 1821 ...	
Πηγές.....	
Βιβλιογραφία	
Κεφάλαιο 2: Ο Αγώνας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και η σύσταση του πρώτου εθνικού κράτους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (Ελπίδα Βόγλη)	
2.1. Από τη Βιέννη στο Λάιμπαχ: ο κίνδυνος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων	
2.2. Γιατί δεν αποφασίστηκε η καταστολή και του ελληνικού κινήματος;.....	
2.3. Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης.....	
2.4. Η οργάνωση της εξουσίας στην επαναστατημένη χώρα: Διλήμματα, προτεραιότητες και συγκρούσεις.....	
2.5. Οι παράλληλες διπλωματικές περιπέτειες των επαναστατών	
2.6. Ο δρόμος προς την ανεξαρτησία: Από τη διάσκεψη του Πόρου (Σεπτ.-Δεκ. 1828) στο πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας (3 Φεβρουαρίου 1830).....	
2.7. Οι τελευταίες πράξεις: η παραίτηση Λεοπόλδου και η δολοφονία του Καποδίστρια....	
2.8. Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος.....	
ΣΥΝΟΨΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ & ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	
Βιβλιογραφία	
Κεφάλαιο 3: Ανάμεσα σε δύο «επανάστασεις»: Το βασίλειο του Όθωνα και οι «προστάτιδες» Δυνάμεις (Ελπίδα Βόγλη)	
3.1. Η 'οικοδόμησις' του βασιλείου και η διαμόρφωση της κοινωνίας των Ελλήνων	
3.1.1. Αναζητώντας τα σύμβολα της εθνικής ενότητας.....	
3.1.2. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή του Όθωνα: σύμβολα, πολιτικές και ερμηνείες....	
3.1.3. Το στάδιο των μεταρρυθμίσεων: απογοητεύσεις και αντιπαλότητες.....	
3.1.4. Η Μεγάλη Ιδέα και η πρώτη επίσκεψη του Όθωνα στη Σμύρνη	
3.2. Εξωτερικές παρεμβάσεις και διπλωματικές κρίσεις.....	

3.2.1. Τα κόμματα και οι ξένοι πρεσβευτές.....	
3.2.2. Το επεισόδιο 'Μουσούρου': η πρώτη σοβαρή κρίση	
3.2.3. Το επεισόδιο 'Pacífico' και τα περιθώρια της ελληνικής ανεξαρτησίας	
3.3. Γιατί οργανώθηκε η επανάσταση κατά του Όθωνα;	
3.3.1. Εσωτερικές τομές: το θρησκευτικό, το πολιτειακό και το δημοσιονομικό πρόβλημα	
3.3.2. Διεθνείς συγκυρίες: Ο Κριμαϊκός πόλεμος, η Μεγάλη Ιδέα και οι Δυνάμεις.....	
Αντί επιλόγου	
Πηγές.....	
Βιβλιογραφία	

Κεφάλαιο 4: Από το 1864 έως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895) (Νάση Μπάλτα)

Α' Ενότητα: Από το 1864 έως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών.	
4.1. Η Β' Εθνοσυνέλευση, η πολιτειακή μεταβολή και το Σύνταγμα του 1864	
4.1.1. Η Προσωρινή Κυβέρνηση και η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862-18 Οκτωβρίου 1863).....	
Οι εμφύλιες συγκρούσεις και τα της εκλογής νέου βασιλιά	
«Η εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις»	
Το Σύνταγμα του 1864	
Οι βασικές διατάξεις του Συντάγματος	
Η διεύρυνση της πολιτικής δημοκρατίας: η συνταγματική καθιέρωση της Καθολικής Ψηφοφορίας.	
Η σχετική συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση	
Οι συμπληρωματικές αρχές της καθολικής ψηφοφορίας.....	
Ρυθμίσεις του εκλογικού δικαιώματος. Εξέλιξη του εκλογικού συστήματος και της εκλογικής νομοθεσίας.....	
Ο Εκλογικός νόμος του 1864.....	
4.2. Πολιτικό σύστημα, κόμματα και λειτουργία της πολιτικής από το 1864 έως το 1874/1875	
Οι βουλευτικές εκλογές από το 1864 ως το 1877	
Η πολιτική κρίση του 1874-75. Τα «στηλιτικά»	
Η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης (1875).....	

Η σημασία της καθιέρωσης της «Αρχής της δεδηλωμένης» για την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος και την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού	
Από την αρχή της δεδηλωμένης έως τα τέλη του αιώνα.....	
Ενότητα Β': Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895)	
4.3. Η περίοδος του ελληνικού δικομματισμού.	
I. Κυβερνήσεις και λειτουργία του δικομματισμού	
Οι Εκλογές της 20 ^{ης} Δεκεμβρίου 1881.....	
Η πρώτη πρωθυπουργία Τρικούπη (Μάρτιος 1882- Απρίλιος 1885).....	
Οι εκλογές της 7 ^{ης} Απριλίου 1885.....	
Οι εκλογές της 4 ^{ης} Ιανουαρίου 1887.....	
Η δεύτερη πρωθυπουργία Τρικούπη (1886/87-1890).....	
Η εκλογική μεταρρύθμιση του 1886.....	
Οι Εκλογές της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1890	
Κυβέρνηση Δηλιγιάννη (Οκτώβριος 1890- Μάιος 1892).....	
Οι εκλογές της 3 ^{ης} Μαΐου 1892	
Η τρίτη πρωθυπουργία Τρικούπη 1892-1893	
Οι Εκλογές της 16 ^{ης} Απριλίου του 1895: «Ανθ' ημών λοιπόν βουλευτής ο κύριος Γουλιμής».....	
Το εσωτερικό και διεθνές πλαίσιο στα τέλη της δεκαετίας του 1870.....	
A. Η διεθνής συγκυρία.....	
B. Οι μετασχηματισμοί στο εσωτερικό της χώρας.....	
Το πρόγραμμα της «Ανορθώσεως» του Χαριλάου Τρικούπη.....	
Δημόσια έργα	
Εξωτερική πολιτική.....	
Τα τέλη του αιώνα: η κρίση του δικομματισμού	
Βιβλιογραφία	

Κεφάλαιο 5: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1950-1967: Από τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια στην δικτατορία των συνταγματαρχών (Χρήστος Χρηστίδης)

5.1. Το πολιτικό σύστημα κατά την δεκαετία του 1950: Διεκδικητές της εξουσίας και εκλογικές αναμετρήσεις	
Το Κέντρο	
Η Δεξιά	
Το κρίσιμο 1958.....	
5.2. Το Κέντρο κατά τη δεκαετία του 1960, από την ενοποίηση στην διάσπαση.....	
Η δημιουργία της Ένωσης Κέντρου	

Οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1961.....	
Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου (1961-1963)	
Το Κέντρο από τις εκλογές του 1963 στις παραμονές της δικτατορίας.....	
5.3. Όψεις του Κυπριακού ζητήματος από την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ στη δικτατορία.....	
Χρονικό του Κυπριακού Αγώνα	
Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Ο αστικός κόσμος.....	
Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Η Αριστερά.....	
Ελληνική κοινωνία και Κυπριακό 1959-1967.....	
Δημοσιευμένες πηγές.....	
α. Ελληνικές	
Ελληνική βιβλιογραφία	
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	
 ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	

Εισαγωγή

Όπως φανερώνει ο τίτλος του βιβλίου, αντικείμενο μελέτης του αποτελούν ορισμένα καίρια 'θέματα' της ελληνικής ιστορίας, τα οποία επιλέχθηκαν με γνώμονα τα ερευνητικά ερωτήματα που έθεσαν τα μέλη της συγγραφικής ομάδας στο πλαίσιο μιας επιστημονικής συζήτησής τους. Στόχος μας δεν είναι η έκδοση μιας επισκόπησης της ελληνικής πολιτικής, διπλωματικής, οικονομικής και ευρύτερα κοινωνικής ιστορίας του ελληνικού κράτους στη διάρκεια δύο αιώνων – προφανώς σύντομης, προκειμένου να φιλοξενηθεί στις σελίδες ενός μόνο βιβλίου. Αντίθετα, από την πρώτη στιγμή κοινή πρόθεσή μας ήταν η διεξοδική και σε βάθος ανάλυση δεδομένων ιστορικών ερωτημάτων, ώστε οι επιμέρους προσεγγίσεις αυτού του βιβλίου να αναδεικνύουν, ακόμη κι αν δεν ενώνονται μεταξύ τους μέσω ενός χρονικά ενιαίου αφηγηματικού ιστού, τον πλουραλισμό του θεωρητικού προβληματισμού και των μεθοδολογικών εργαλείων της ιστορικής επιστήμης.

Η απουσία, συνεπώς, χρονικής 'συνέχειας' στα υπό εξέταση 'θέματα' είναι επιλογή της συγγραφικής ομάδας, η οποία αποτολμά να δώσει στο συγκεκριμένο βιβλίο την εικόνα μιας σειράς διαλέξεων που απευθύνονται κυρίως στους σπουδαστές της ιστορικής επιστήμης και τους ιστορικούς αλλά και γενικότερα στους φιλόστορες. Άλλωστε, η δομή ενός πανεπιστημιακού εγχειριδίου είναι αρκετά πιθανό, αλλά και σύνηθες, να παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με σεμιναριακές επιστημονικές διαλέξεις. Το παρόν βιβλίο μπορεί πράγματι να χαρακτηριστεί εγχειρίδιο, για τον πρόσθετο λόγο μάλιστα ότι τα κεφάλαιά του απηχούν όχι μόνον τους ερευνητικούς προβληματισμούς αλλά και τις ανάγκες μελέτης των φοιτητών που έχουν διαπιστώσει οι συγγραφείς κατά τη διδασκαλία τους. Σημειωτέον επίσης, όπως είναι γνωστό και κοινώς αποδεκτό, ότι ένα προτεινόμενο εγχειρίδιο σπανίως καλύπτει πλήρως τις διδακτικές ανάγκες ενός πανεπιστημιακού μαθήματος. Από αυτή την άποψη κάθε κεφάλαιο αυτού του βιβλίου είναι πιθανό να συνεισφέρει συμπληρωματικά στη μελέτη των υπό εξέταση θεμάτων. Αναντίρρητα την επίτευξη όλων των παραπάνω στόχων διευκολύνει η ηλεκτρονική έκδοση του βιβλίου και η δωρεάν διάθεσή του στο διαδίκτυο στην ιστοσελίδα που υποστηρίζει ο κάλλιπος.

Το βιβλίο αυτό, λοιπόν, απαρτίζεται από δύο μέρη, που ήδη τονίστηκε πως είναι δυνατό να μελετηθούν αυτόνομα –όπως δηλαδή και κάθε κεφάλαιό του. Συγκεκριμένα, το πρώτο και εκτενέστερο μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται στον 19^ο αιώνα. Με αφετηρία τους προεπαναστατικούς χρόνους στο πλαίσιο των οποίων κυοφορήθηκαν οι προϋποθέσεις για την οργάνωση του επαναστατικού κινήματος (κεφάλαιο 1), διερευνά τις διεργασίες συγκρότησης της επαναστατικής εξουσίας και τις κυριότερες πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας με σημείο εστίασης τον διπλωματικό αγώνα και την ανάδειξη του ελληνικού κινήματος σε ευρωπαϊκό ζήτημα (κεφάλαιο 2). Στη συνέχεια αναλύει τη συγκρότηση των κρατικών θεσμών και δομών μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας

του Όθωνα σε συνάρτηση με τις αδήριτες ανάγκες του αρτισύστατου βασιλείου σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής αλλά και τις αναπόδραστες ρήξεις και συγκρούσεις που ήταν φυσικό να προκαλέσει η ριζική αναδιάρθρωση των παραδοσιακών βάσεων της ελληνικής κοινωνίας (κεφάλαιο 3). Τέλος, ολοκληρώνεται με την εξέταση της εξέλιξης του ελληνικού κοινοβουλευτισμού κατά την περίοδο του Γεωργίου Α΄ και των σημαντικότερων σταθμών στην ιστορία του αντιπροσωπευτικού συστήματος μέχρι την περίοδο του Χαρίλαου Τρικούπη και την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού και «ανορθωτικού» προγράμματός του (κεφάλαιο 4). Το δεύτερο μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται σε επιλεγμένες όψεις της ελληνικής ιστορίας κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα στη μεταπολεμική και μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1967 –την κρίσιμη απόπειρα μιας δεύτερης κρατικής ανασυγκρότησης που εξετάζεται με κεντρικούς θεματικούς άξονες την εσωτερική πολιτική και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος του ελληνικού κράτους. Ειδική μνεία γίνεται στο κεφάλαιο αυτό (κεφάλαιο 5) στο Κυπριακό ζήτημα και κυρίως την επίδραση που αυτό άσκησε στην διαμόρφωση των πολιτικών συσχετισμών στην Ελλάδα.

Μέρος Πρώτο:
Θέματα ελληνικής ιστορίας (19^{ος} αιώνας)

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης,

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

Ebook 2016

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο 1: Η ελληνική κοινωνία πριν το 1821.....	2
1.1. Το προεπαναστατικό πολιτικό περιβάλλον.....	3
1.2. Η 'πολιτική αναγέννησις' των Ελλήνων: το προλόγιο μιας νέας εποχής.....	13
1.3. Η πορεία προς τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας: Η διάδοση των ιδεών, η δύναμη του Τύπου και η Φιλική Εταιρεία	24
1.4. Οι οργανωτικές δομές και οι ομαδοποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας πριν το 1821	32
Βιβλιογραφία	37
Πηγές.....	37
Βιβλιογραφία	38

Κεφάλαιο 1: Η ελληνική κοινωνία πριν το 1821

Ένα εθνικό κράτος είναι αδύνατον να δημιουργηθεί *εκ του μηδενός*. Η διαδικασία της συγκρότησής του ενσωματώνει παλιότερες παραδόσεις, διατηρεί και αναπαράγει *συνέχειες* και παράλληλα μεταμορφώνει υφιστάμενες δομές, θεσμούς, πρακτικές και νοοτροπίες. Παρομοίως ένα κίνημα –ή μια εθνική επανάσταση που αποσκοπεί στη σύσταση κράτους– δεν ξεσπά αιφνιδίως. Η προετοιμασία της απαιτεί μακρόχρονες διεργασίες ιδεολογικών, κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ζυμώσεων. Στο κεφάλαιο αυτό λοιπόν θα εξετάσουμε το *παρελθόν* της ελληνικής κοινωνίας, στο πλαίσιο του οποίου κυοφορήθηκε η ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας αλλά και το κίνημα του 1821.

Στην πρώτη ενότητα θα παρουσιάσουμε τους φορείς εξουσίας στο προεπαναστατικό πολιτικό περιβάλλον, τον Πατριάρχη και την εκκλησία και τις αντιλήψεις τους για την έννοια της νομιμότητας του οθωμανικού καθεστώτος καθώς επίσης τις μεταβάσεις της προσλαμβανόμενης *εικόνας* της Ευρώπης, της *‘φθороροποιού’* Ευρώπης αλλά και της *‘φωτισμένης’* Ευρώπης από την ιδεολογική παρακαταθήκη της οποίας ήταν απαραίτητο να αντληθούν τα βασικά πολιτικά διακυβεύματα του ελληνικού επαναστατικού οπλοστασίου. Στη δεύτερη και την τρίτη ενότητα θα αναλύσουμε την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης στην προοδευτική *‘πολιτική αναγέννησιν’* των Ελλήνων, τον ρόλο της Φιλικής Εταιρείας στην ελληνική κινητοποίηση και τις πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις των τελευταίων χρόνων πριν από την έναρξη της Επανάστασης, τονίζοντας συνδυαστικά τις αναμορφώσεις της ελληνικής ιδεολογίας και τις διεθνείς εξελίξεις που οδήγησαν σε αυτές. Η τέταρτη ενότητα αφιερώνεται στην ελληνική κοινωνία πριν το 1821, παρουσιάζονται οι διάφορες ομάδες της και αναδεικνύονται οι πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες που πρωταγωνίστησαν στην προετοιμασία και έπειτα τη διεξαγωγή του ελληνικού κινήματος.

1.1. Το προεπαναστατικό πολιτικό περιβάλλον

Το παλαιό καθεστώς που επρόκειτο να ανατρέψει η Ελληνική Επανάσταση, ήταν αυτό που είχε επιβάλει ο Οθωμανός κατακτητής μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, όταν κατέλυσε την πολιτική οργάνωση του *ελληνικού μεσαίωνα* (όρου που χρησιμοποιείται σπάνια στην περιοδολόγηση της ελληνικής ιστορίας στη θέση της *βυζαντινής περιόδου*) και αντικατέστησε τον *βασιλέα* της χριστιανικής αυτοκρατορίας.¹ Επρόκειτο δηλαδή για το καθεστώς της τουρκοκρατίας, η αφετηρία της οποίας δεν είναι κοινή για όλες τις περιοχές που απαρτίζουν σήμερα το ελληνικό κράτος. Μια *ιστορική περίοδος* δεν αρχίζει απολύτως ούτε εξαντλείται τελείως σε ένα συγκεκριμένο σημείο του ιστορικού χρόνου· και όπως είναι πιθανό να μη ξεκινά και να μην τελειώνει την ίδια στιγμή για τις χώρες ολόκληρου του πλανήτη ή μιας ολόκληρης ηπείρου, εξίσου πιθανό είναι να μην έχει την ίδια αφετηρία ή και το ίδιο τέλος για ολόκληρη την έκταση μιας εθνικής επικράτειας. Η Κρήτη, για παράδειγμα, κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα (συγκεκριμένα στα χρόνια 1645-1669), η Τήνος μόλις στις αρχές του 18^{ου} αιώνα (το 1715) και τα Επτάνησα, με εξαίρεση τη Λευκάδα, υπέστησαν μόνον καταστρεπτικές οθωμανικές επιδρομές (κυρίως στα έτη 1537, 1571 και 1716), ενώ τους *‘σκοτεινούς’* χρόνους για τους Έλληνες και παράλληλα τη *‘χρυσή περίοδο’* για τους Οθωμανούς συνιστούν ο 15^{ος} και 16^{ος} αιώνα.² Οποιαδήποτε απόπειρα ανάλυσης των δομικών χαρακτηριστικών του προεπαναστατικού ελληνικού παρελθόντος είναι λογικό να παρουσιάζει, κατά τόπους αλλά και κατά περιόδους, αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις, κάποιες από τις οποίες είναι επίσης πιθανό να μην οφείλονται μόνο στη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης. Όπως είναι επόμενο, άλλωστε, στο πέρασμα των αιώνων, *«άλλαξαν σε πολλά (...) και οι συνθήκες της οθωμανικής επέκτασης και η πολιτική των κατακτητών έναντι των υποταγμένων λαών»*.³ Στο πλαίσιο αυτό το κυριότερο από τα γενικά και αναλλοίωτα γνωρίσματα του οθωμανικού διοικητικού συστήματος της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας αφορά τον ρόλο του Πατριάρχη και της εκκλησίας.

Με την παραχώρηση εκ μέρους του σουλτάνου σημαντικών πνευματικών και πολιτικών προνομίων, ο Πατριάρχης ανέλαβε πολιτικές αρμοδιότητες στη διοί-

¹ Donald M. Nicol, *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, London, Variorum Reprints, 1972, σ. 334.

² Αναλυτικότερα για τα προβλήματα της περιοδολόγησης και τις συνθήκες της οθωμανικής κατάκτησης, βλ. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: University Press, 2001, σ. 35-46

³ Ο.π., σ. 65.

κτηση των υπόδουλων ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων.⁴ Η εκκλησία αναδείχθηκε στον εξουσιοδοτημένο και θεσμοθετημένο από το οθωμανικό κράτος διαμεσολαβητή μεταξύ των υπόδουλων Ορθόδοξων και των κατακτητών, προσαρμόστηκε στη νέα πολιτική πραγματικότητα και αναγνώρισε τον σουλτάνο ως νόμιμο ηγεμόνα των Ελλήνων, αποδίδοντάς του τις προσήκουσες τιμές, παραλείποντας όμως τους προσδιορισμούς 'άγιος' και 'ευσεβής', που συνόδευαν στο παρελθόν τον ομόδοξο βυζαντινό αυτοκράτορα. Με άλλα λόγια η εκκλησία αποδέχθηκε πως η υποδούλωση ήταν αναπόδραστο κακό αλλά και θέλημα Θεού. Υπό τον μανδύα των θεοκρατικών εξηγήσεων η οθωμανική κατάκτηση παρουσιάστηκε ως ένα μεταβατικό στάδιο της ελληνικής ιστορίας, το οποίο επρόκειτο κάποια στιγμή να τελειώσει.⁵ Το τέλος του, η 'αποκατάσταση', όπως παρουσιαζόταν στις προφητείες και στους λαϊκούς χρησμούς, θα σήμαινε και την αποκατάσταση του μεγαλείου της ορθοδοξίας. Σε γενικές γραμμές έτσι μπορεί να σκιαγραφηθεί το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε για να διευκολύνει την προσαρμογή αλλά και τη διατήρηση της συνοχής του ελληνικού κόσμου στο πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό οθωμανικό περιβάλλον. Στα άμεσα επακόλουθα αυτής της ιδεολογίας μπορούν να συγκαταλεχθούν η διατήρηση της οικουμενικότητας της *ορθόδοξης κοινοπολιτείας*⁶ και μακροπρόθεσμα η ελληνοποίησή της.

Ενθαρρυντικό στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί και η γενικότερη αδιαφορία των Οθωμανών για τις εθνικές ιδιαιτερότητες των υποταγμένων λαών τους: μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα συνήθως χρησιμοποιούσαν για τον προσδιορισμό τους τούς όρους *ζιμί* (μη μουσουλμάνοι) και *κιαφίρ* (άπιστοι) ενώ στον 18^ο αιώνα εμφανίζεται συχνότερα ο όρος *ρουμ* που μπορεί να σημαίνει Έλληνας ή Ορθόδοξος.⁷ Στο πλαίσιο

⁴ Theodore Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels: Scaldis Publishers, 1952· Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, σ. 165-200· και Victor Roudometof, «From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821», *Journal of Modern Greek Studies*, 16 (1) (1998), σ. 11-48.

⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα: ΜΙΕΤ 1996, σ. 26-28. Βλ. επίσης Philip Sherrard, «Church, State and the Greek War of Independence», στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, London: Macmillan, 1973, σ. 183-197.

⁶ Ο όρος 'ορθόδοξη κοινοπολιτεία' υπό την έννοια του ευρύτερου πολιτισμικού και συμβολικού πλαισίου, το οποίο καθόριζε τη συναίσθηση της κοινής παρακαταθήκης που συνέδεε τους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης από την περίοδο του ελληνικού μεσαίωνα και εξής, προέρχεται από το άρθρο του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: Ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ. 10 (Ιούνιος 1989), σ. 34-36.

⁷ Βλ. σχετικά Σβετλάνα Ιβανόβα, «Το Καθεστώς των Ελλήνων εμπόρων στη Ρωμυλία τον 17^ο και τον 18^ο αι.», *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, μτφρ. των βουλγαρικών κειμένων Δέσποινα Λουκίδου, Πέταρ Κάντρεφ και

αυτής της εκκλησιαστικής ένωσης των ορθόδοξων λαών –που αποτελούσε βυζαντινή κληρονομιά– ως κυρίαρχη γλώσσα αναδείχθηκε η ελληνική (τόσο στη διοίκηση της εκκλησίας όσο και στη θεολογική φιλολογία) και η Μεγάλη Εκκλησία ενέμενε στην ελληνική της παράδοση με απώτερο στόχο τη σφυρηλάτηση μιας συλλογικής συνείδησης «του χριστιανού έναντι του Άγαρηνού» και του ορθοδόξου έναντι του Άλατίνου». ⁸ Πέρα από τις άλλες πιθανές ερμηνείες αυτής της πολιτικής, ο πρακτικός στόχος που εξυπηρετούσε, ήταν η καταπολέμηση τόσο των εξισλαμισμών όσο και των προσηλυτισμών που επιδίωκαν, ιδίως στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, τα καθολικά ιεραποστολικά τάγματα (στην Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τις Κυκλάδες, την Κύπρο και άλλες περιοχές). ⁹ Με άλλα λόγια, από την πλευρά της εκκλησίας η αναγνώριση της νομιμότητας της σουλτανικής εξουσίας ήταν συνειδητή πολιτική επιλογή των ηγετών της, οι οποίοι επιθυμούσαν να προστατέψουν το ορθόδοξο ποίμνιό τους όχι μόνο από τους κατακτητές αλλά και από τη διείσδυση του καθολικισμού. Επρόκειτο δηλαδή για μια απόφαση που οδηγούσε: α') στη σύμπραξή τους με την Υψηλή Πύλη ως τακτική που επέτρεπε την επιβίωση των Ορθόδοξων αλλά και της ορθοδοξίας, και β') στη συνύπαρξή τους με τους Οθωμανούς κατακτητές –που ήταν επίσης εχθρικοί απέναντι στις ευρωπαϊκές δυνάμεις– σε ένα κοινό στρατόπεδο εναντίον της Δύσης και στο πλαίσιο μιας συμμαχίας που υπαγορευόταν από τις αντικαθολικές τους πεποιθήσεις. ¹⁰

Η απόρριψη της καθολικής Δύσης είχε μια πρόσθετη συνέπεια: συνέβαλε στην ενίσχυση των ελληνορωσικών πνευματικών σχέσεων. Οι προσδοκίες των Ελλήνων που κορυφώνονταν στις μεσσιανικές προφητείες περί του ξανθού γένους, απευθύνονταν από την επίσημη εκκλησία προς την ομόδοξη δύναμη του Βορρά. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα η πολιτική σημασία των ελληνορωσικών πνευματικών σχέσεων δεν ξεπερνούσε το ευρύτερο περιεχόμενο της *‘μεγάλης άρνησης’* της Δύσης. Προς τα τέλη όμως του αιώνα, όταν ο Μεγάλος Πέτρος ανέλαβε την εξουσία του (το 1694) το *‘άνοιγμα’* που επιχείρησε προς τη Δύση, μετέβαλε τις σχέσεις της Ρωσίας με τη Δύση αλλά και τις σχέσεις των Ελλήνων τόσο με τη Ρωσία όσο και με τη Δύση. Οι ελληνορωσικές πολιτιστικές επαφές που βασιζόνταν στο *‘ομόδοξο’*, πολιτικοποιήθηκαν άμεσα, καθώς ο Μεγάλος Πέτρος αποκάλυψε τους επεκτατικούς στόχους της πολιτικής του και προκάλεσε τις

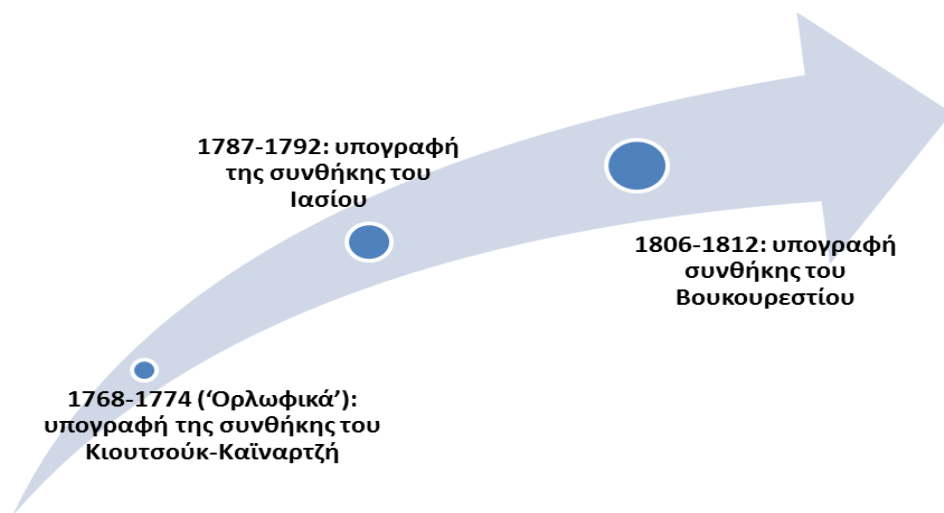
Περάνα Κάμενοβα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ), 2014, σ. 21-23.

⁸ Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 82.

⁹ Για τη δράση των ιεραποστολικών ταγμάτων στις αρχές του 17^{ου} αι., βλ. ό.π., σ. 74-75.

¹⁰ Αναλυτικότερα για το τελευταίο ζήτημα, βλ. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Αργώ, 1977.

αντιδράσεις της Πύλης. Ειδικά μετά την άνοδο της Αικατερίνης Β΄ στον ρωσικό θρόνο (1764-1796) οι Έλληνες, που είχαν συμμετάσχει και νωρίτερα στους πολέμους της οθωμανικής αυτοκρατορίας εναντίον των Βενετών ή των Ισπανών, προσπαθώντας να αξιοποιήσουν τις αναστατώσεις για να προκαλέσουν αλλαγές στο υφιστάμενο κυριαρχικό καθεστώς, στρατολογήθηκαν στο πλευρό της ανερχόμενης ομόδοξης Δύναμης. Η συμμετοχή Ελλήνων στον πρώτο πόλεμο της Αικατερίνης εναντίον του σουλτάνου (1768-1774) έχει προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον στην ελληνική ιστοριογραφία και θεωρείται ότι σηματοδοτεί την κορύφωση των ελληνικών επαναστατικών διαθέσεων και της ελληνικής επαναστατικής παράδοσης πριν το 1821.

Σχήμα 1.1. Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στους οποίους συμμετείχαν Έλληνες.

Παρά τις βαρύτατες συνέπειες που υπέστησαν εξαιτίας της συμμετοχής τους σε αυτόν τον πόλεμο, αρκετοί Έλληνες έλαβαν μέρος και στον επόμενο ρωσοτουρκικό πόλεμο (των ετών 1787-1792) αλλά και στον μεθεπόμενο (1806-1812). Προοδευτικά οι Ρώσοι, και κατά παράδοση προστάτες των Ορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου, παρουσιάστηκαν ως αρωγοί και 'λυτρωτές' των Ελλήνων, παρότι δεν ενδιαφέρονταν για την απελευθέρωσή τους περισσότερο από τους ετερόδοξους Βενετούς και Ισπανούς που τους είχαν απογοητεύσει. Η εποχή των ευρωπαϊκών θρησκευτικών πολέμων είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί και το γεγονός αυτό είχε αποδειχθεί ξεκάθαρα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όταν, κατά τη διάρκεια του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, οι Βενετοί προσπάθησαν αλλά απέτυχαν να εξασφαλίσουν χριστιανούς συμμάχους εναντίον του αλλόθρησκου σουλτάνου.

Οι αλλαγές που παρατηρούνται στις ελληνορωσικές σχέσεις, επηρέασαν τη στάση των Ελλήνων απέναντι στη Δύση τουλάχιστον με την εξής έννοια: Όπως οι Ρώσοι έκριναν απαραίτητη για την πραγματοποίηση των πολιτικών προσδοκιών

τους την υιοθέτηση των δυνατοτήτων που αποδεδειγμένα εξασφάλιζε ο δυτικός πολιτισμός, έτσι και οι Έλληνες άρχισαν να οραματίζονται την εθνική ελευθερία τους, ενδεχομένως με τη στήριξη μιας ομόδοξης Ρωσίας που θα ήταν πρόθυμη να υιοθετήσει τα 'φώτα' της Δύσης, αλλά τώρα και με τη βοήθεια της 'πεπολιτισμένης' Δύσης. Σταδιακά δηλαδή η Ευρώπη έπαψε να συμβολίζει για τους υπόδουλους χριστιανούς την έδρα του αιρετικού κόσμου και άρχισε να παρουσιάζεται ως μια 'φωτισμένη' και 'σοφή' πολιτισμική ενότητα.¹¹ Κατά τη θεώρηση αυτή, η Ευρώπη δεν ήταν γεωγραφική αλλά πολιτισμική ενότητα και είχε αναπτυχθεί ως αποτέλεσμα της κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας αλλά και των πολιτικών συστημάτων της, που επιδείκνυαν σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και την ισονομία. Οι συνεχώς αυξανόμενες μεταφράσεις δυτικών βιβλίων συνέβαλαν στην παρουσίαση της Ευρώπης ως πρότυπου για τον φωτισμό και την αναγέννηση των Ελλήνων. Η γεωγραφική φιλολογία που επίσης αναπτύχθηκε κατά τον 18^ο αιώνα, διεύρυνε τη συστηματική προβολή παραδειγμάτων και υποδειγμάτων που αντλούνταν από την εμπειρία των πεπολιτισμένων εθνών της Ευρώπης. Η σημαντικότερη επιδίωξη αυτών των δημοσιευμάτων ήταν κατά βάση πολιτική. Η γνωριμία με έναν ευρύτερο κόσμο υπέσκαπτε τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τον χώρο. Οι αντιλήψεις αυτές που οριοθετούνταν από τη στενότητα της τοπικής πολιτισμικής παράδοσης, και που θα μπορούσαμε να πούμε ότι καθορίζονταν από τη «γεωγραφία της πίστης», αντικαταστάθηκαν από μια κοσμοπολίτικη άποψη που επέτρεπε μια διαφορετική προσέγγιση του χώρου, των ανθρώπων και του πολιτισμού τους.¹² Τα ταξίδια στη Δύση ήταν εξαιρετικά επιμορφωτικά, όπως υποστήριζαν οι Φαναριώτες, οι απόγονοι δηλαδή διαφόρων κλάδων της βυζαντινής αριστοκρατίας που κατοικούσαν στο Φανάρι –τη συνοικία της Κωνσταντινούπολης όπου από το 1601 βρισκόταν το Πατριαρχείο– και οι οποίοι αναδείχθηκαν σε μια διακριτή κοινωνική ομάδα με βασικά γνώρίσματα τον κοσμοπολιτισμό τους, τη γλωσσομάθεια και την ανώτατη παιδεία τους. Χάρη σε αυτά τα προσόντα τους αλλά και στις επιδόσεις τους στο εμπόριο αποτέλεσαν οργανικό τμήμα της πνευματικής ηγεσίας των υπόδουλων Ελλήνων.¹³

¹¹ Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα*, Αθήνα 1962, σ. 1-39 και του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, ⁶1989.

¹² Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 125-164· και Γρηγόρης Καραφύλλης, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου Δανιήλ Φιλιππίδη. Στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού και ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993, σ. 71-89. Τα κυριότερα γεωγραφικά έργα μετά το 1770, είναι: Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781 και Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος (Βιέννη 1791)*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα: Ερμής, 1978.

¹³ Κάποιοι Φαναριώτες ανέλαβαν σημαντικές θέσεις τόσο στο Πατριαρχείο όσο και στον οθωμανικό διοικητικό και κρατικό μηχανισμό και μερικοί αναρρήχθηκαν σε εξαιρετικά υψηλά αξιώματα, όπως

Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ Ευρώπης και Ανατολής είχε σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή ανάδειξη μιας αξιόλογης ελληνικής εμπορικής τάξης. Η κυρίαρχη τακτική των Οθωμανών ιθυνόντων να αποκλείουν τους μη Μουσουλμάνους από τα στρατιωτικά και κρατικά αξιώματα και να τους προορίζουν για τους κατώτερους, κατά τη λογική τους, παραγωγικούς τομείς –κυρίως δηλαδή τη βιοτεχνία και το εμπόριο– μακροπρόθεσμα αποδείχθηκε ευεργετική για την οικονομική τους ευημερία. Σημαντικοί σταθμοί ειδικά για την ανάπτυξη του εμπορίου θα πρέπει να θεωρηθούν αφενός η υπογραφή της Συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699) που επέτρεπε στους υπηκόους του σουλτάνου να εμπορεύονται στις Αψβουργικές κτήσεις και αφετέρου η υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) που προετοίμασε τις συνθήκες για τα ταξίδια ελληνόκτητων πλοίων υπό τη ρωσική σημαία. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα το ελληνικό εμπόριο που ήδη διεξαγόταν σε μεγάλη κλίμακα, γνώρισε την κορυφαία εποχή του και οι περιοχές της προεπαναστατικής Ελλάδας, όπου αναπτύχθηκαν ισχυρές ομάδες εμπόρων, ήταν η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά. Την εποχή αυτή, όπως σχολιάζει η Λένα Διβάνη:

οι Έλληνες (ή εξελληνισμένοι) ορθόδοξοι έμποροι αποτελούσαν πια ένα κράτος εν κράτει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι μάλιστα όπως ήταν διασκορπισμένοι, λέγεται ότι αποτελούσαν ένα είδος διαβαλκανικής αστικής τάξης. Η εκκολαπτόμενη αυτή 'αστική' τάξη που επωφελήθηκε από τις εξουσίες των Φαναριωτών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στηρίχθηκε μεν στη Ρωσία, ωστόσο ήρθε μοιραία σε επαφή και με τη δυτική σκέψη στα άλλα πολιτιστικά κέντρα της Ευρώπης και των Βαλκανί-

του Μεγάλου Δραγουμάνου της Πύλης (ένα είδος υπουργού Εξωτερικών με ειδικό αντικείμενο τις ευρωπαϊκές υποθέσεις), του Δραγουμάνου του Στόλου (που στην ουσία ήταν ο αναπληρωτής του αρχηγού του οθωμανικού ναυτικού και γενικός διοικητής των νησιών του Αιγαίου), και μετά το 1711 του Ηγεμόνα της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Μερικές από τις γνωστότερες φαναριώτικες οικογένειες ήταν οι οικογένειες Υψηλάντη, Μαυροκορδάτου, Κατακουζηνού, Ραγκαβή, Αργυρόπουλου, Καρατζά και Σούτσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη βιβλιογραφία που αφορά τους Φαναριώτες, οι απόψεις για την εθνική τους συνείδηση όσο και για την προσφορά τους στην απελευθερωτική προσπάθεια διίστανται. Ενδεικτικά βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη, 1990-1991 και Cyril Mango, «The Phanariots and the Byzantine Tradition», στο Clogg (επιμ.), *The Struggle*, σ. 41-66. Από τα κείμενα του 19^{ου} αιώνα αξίζει κανείς να μελετήσει τις απόψεις ενός ένθερμου υποστηρικτή των Φαναριωτών: Θ. Μοσχόπουλος, *Οι Φαναριώτες απολογούμενοι εκ του τάφου*, Βουκουρέστι 1898 (ιδίως σ. 181 κ.ε.). Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον έχουν οι απόψεις ενός δριμύτατου επικριτή και αδυσώπητου εχθρού τους: βλ. το σύγγραμμα του καθολικού ιατρού και φιλοσόφου Μάρκου Φιλίππου Ζαλώνη, που καταγόταν από την Τήνο, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, επιμ. Θανάση Χ. Παπαδοπούλου, γ' έκδ., Αθήνα 1972, το οποίο γράφηκε στα γαλλικά και τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1824 στη Μασσαλία. Η πρώτη μετάφραση του συγγράμματος αυτού στην ελληνική γλώσσα πραγματοποιήθηκε το 1831 από τον Νικόλαο Βαφειάδη, ο οποίος υπέγραφε (αναγκραμματίζοντας το όνομά του) ως Ν. Ηδαιέφαβ.

ων. Οι καινούριες ιδέες που έρχονταν από τη Δύση του Διαφωτισμού βοήθησαν στη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας όχι μόνο στις ελληνικές περιοχές αλλά σε ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο.¹⁴

Η νομική ασφάλεια και η προστασία που για πρώτη φορά αισθάνθηκαν οι Έλληνες έμποροι στις ευρωπαϊκές πόλεις και η συνακόλουθη σύγκριση της δυτικής πολιτείας με την οθωμανοκρατούμενη πατρίδα τους τούς οδήγησαν σε νέους προβληματισμούς, ενισχύοντας παράλληλα την επιθυμία τους για πολιτική μεταβολή.¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η καταλυτική επίδραση της Δύσης στους πολιτικούς προσανατολισμούς των Ελλήνων ήταν έκδηλη ακόμη και στους ιερατικούς κύκλους, παρά την αντιδυτική ιδεολογία και στάση της επίσημης εκκλησίας. Από τα τέλη ακόμη του 16^{ου} αιώνα αρχιερείς ή και πατριάρχες που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και είχαν επηρεαστεί από τις ιδέες της, ευνοούσαν ή και συμμετείχαν σε αντιτουρκικές επαναστατικές κινήσεις, παραβιάζοντας την πολιτική της νομιμοφροσύνης που ακολουθούσε το Πατριαρχείο.¹⁶ Ως αποτέλεσμα, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, όπως παρατηρούσε ο Αδαμάντιος Κοραής, πολλοί κληρικοί είχαν απομακρυνθεί από την αντιδυτική ιδεολογία του Πατριαρχείου και έσπευδαν οι ίδιοι όχι μόνο να γνωρίσουν τα 'φώτα' της πολιτισμένης Δύσης, αλλά και να συμβάλουν στη διάδοσή τους στην ελληνική κοινωνία.¹⁷ Είναι γεγονός ότι οι πρώτες αναζητήσεις εναλλακτι-

¹⁴ Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947) (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000, σ. 52-53.

¹⁵ Γεώργιος Παπαγεωργίου. *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.)*, ένα μαθητάριο εμπορίου του Αθανασίου Ψαλίδα, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1990, σ. 98.

¹⁶ Η επαναστατική δράση των περισσότερων από αυτούς εντοπίζεται στην περίοδο 1565-1620 –το διάστημα δηλαδή κατά το οποίο οι πράκτορες της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης διοχέτευαν θρησκευτικά και πολιτικά μηνύματα στους υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής. Από τους πέντε πατριάρχες που αναμείχθηκαν σε επαναστατικές ενέργειες, οι τρεις, ο Μητροφάνης Γ' (1565-1572), ο Θεόκλητος Β' (1585-1586) και ο Ιερεμίας Β' (1572-1595 με μικρά διαλείμματα) ήταν οι μοναδικοί από τους εικοσιοκτώ πατριάρχες της περιόδου 1453-1620 που είχαν ταξιδέψει με διάφορες ιδιότητες στην Ευρώπη και οι άλλοι δύο, ο Νεόφυτος Β' (1607-1612) και ο Τιμόθεος Α' (1612-1620), επηρεάστηκαν από τη φιλοδυτική και φιλοκαθολική προπαγάνδα των Ιησουϊτών του Γαλατά. Βλ. σχετικά Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669) (πανεπιστημιακές σημειώσεις)*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 58-60. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Ιωάννης Χασιώτης, «Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1974, τ. Ι', σ. 257-323, 334-351 και 353-355 και στον ίδιο τόμο, Στέφανος Παπαδόπουλος, «Επαναστατικές ζυμώσεις και ανταρσίες των Ελλήνων κατά τα τέλη του 16^{ου} αι. και τις αρχές του 17^{ου} αι.», σ. 324-333.

¹⁷ Οι παρατηρήσεις αυτές προέρχονται από το γνωστό *Υπόμνημα* που ανέγνωσε ο Αδαμάντιος Κοραής ενώπιον της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών στο Παρίσι με τίτλο *Mémoire sur l'état actuel de*

κών πολιτικών λύσεων ξεκίνησαν, παρά την επίσημη στάση της εκκλησίας, από τους εκκλησιαστικούς κύκλους και κορυφώθηκαν την περίοδο του λεγόμενου Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που τοποθετείται συμβατικά στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} και τις πρώτες του 19^{ου} αιώνα –και πιο συγκεκριμένα στον μισό περίπου αιώνα από το 1774 μέχρι το 1821.¹⁸

**Νεοελληνικός
Διαφωτισμός:
πολιτειακές
προτάσεις**

κληρικός Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806): από τους τελευταίους υποστηρικτές του ελέω Θεού φωτισμένου μονάρχη. Πρόταση: Με βάση την ανάλυση των διεθνών σχέσεων → ίδρυση μιας ‘μέτριας’ και ‘απόλυτης’ ελληνικής ηγεμονίας, κατά το ρωσικό πρότυπο, ως ασφαλιστική δικλείδα της ‘ευρωπαϊκής αντιρροπίας’.

Ιώσηπος Μοισιόδακας (ιεροδιάκονος, σχολάρχης στο Γυμνάσιο του Ιασίου, περ. 1725-1800): Πρότυπο: ‘πολιτεία του νόμου’ στο πλαίσιο της οποίας ο ‘μεγαλόψυχος’ φωτισμένος μονάρχης δημιουργεί θεσμούς για το δημόσιο συμφέρον και έχει στόχο τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας. Νέες έννοιες: κυριαρχία του νόμου, κοινωνική ευημερία, προστασία του πολίτη από τις αυθαιρέσιες των ισχυρών. Πολιτειακά πρότυπα: Αγγλία, Ελβετία, Ολλανδία και Βενετία.

Φαναριώτης Δημήτριος Καταρτζής (ή Φωτιάδης, 1730-1807): κατέλαβε υψηλά δικαστικά αξιώματα, σχεδίασε πρόγραμμα μεταρρύθμισης της παιδείας κατά το δυτικό πρότυπο. Πολιτειακό πρότυπο: φωτισμένη απολυταρχία Χριστιανού μονάρχη με βάση τους νόμους και στόχο την κοινωνική ευημερία. Απόρριψη επανάστασης και βίαιης ανατροπής.

Σχήμα 1.2. Στοχαστές Νεοελληνικού Διαφωτισμού και πολιτειακές προτάσεις.

Ο Κερκυραίος κληρικός Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ο πρώτος Έλληνας που επιχείρησε να μεταφράσει έργα του Λόκ και του Βολταίρου στην ελληνική γλώσσα, εισήγαγε στην ελληνική πολιτική σκέψη το πρότυπο της ‘φωτισμένης απολυταρχίας’ (βλ. σχήμα 1.2). Σε μια εποχή που ο εντυπωσιακός δυναμισμός της συγκεντρωτικής εξουσίας ενός ικανού ‘φωτισμένου’ ηγεμόνα και το ενδεχόμενο ενός άνωθεν εκσυγχρονισμού είχε απήχηση ακόμη και στους πιο προοδευτικούς Ευρωπαίους στοχαστές, ο Βούλγαρης διαφοροποιήθηκε από την επίσημη πολιτική της νομιμοφροσύνης προς τον σουλτάνο και παρουσίασε τις ευρωπαϊκές ιδέες ως ιδανική πολιτική λύση για την υπόδουλη Ελλάδα. Η φωτισμένη δεσποτεία που προέκρινε, έβρισκε

la civilisation dans la Grèce (α΄ έκδ. Παρίσι 1803). Ελληνική μετάφραση του κειμένου αυτού δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1853 από τον Αναστάσιο Κωνσταντινίδη. Μια δεύτερη μετάφρασή του περιλαμβάνεται στο Διονύσιος Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραΐς*, τ. Γ΄, Τεργέστη 1890, σ. μζ΄-πβ΄ και έχει τον τίτλο *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι*. Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση του Γ. Βαλέτα με τίτλο *Υπόμνημα για τη σημερινή κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα*: βλ. στο Γ. Βαλέτα, *Κοραΐς. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Αθήνα: Δωρικός, 1964, τ. Α1΄, (η πληροφορία εδώ σ. 152).

¹⁸ Για τα ζητήματα της εννοιολόγησης και περιοδολόγησης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, βλ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, (κυρίως κεφάλαια 1 και 2).

την ιδανικότερη έκφρασή της στη διακυβέρνηση της Αικατερίνης Β΄, από την πολιτική της οποίας εξαρτούσε τόσο την απελευθέρωση των Ελλήνων όσο και την πολιτική αναμόρφωση της υπόδουλης χώρας. Η πιο συγκεκριμένη πρόταση για το πολιτικό μέλλον της υπόδουλης χώρας που απηύθυνε όχι τόσο προς τους ομογενείς του αλλά προς τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και κυρίως την Αικατερίνη, αφορούσε τη σύσταση «μιας μετρίας μεν, απολύτου δε του Ελληνικού γένους Ηγεμονίας». Μετά από διεξοδική ανάλυση των διεθνών σχέσεων της εποχής η πρότασή του παρουσιάζοταν ως η ιδανικότερη λύση για τη διασφάλιση της «ευρωπαϊκής αντιρροπίας» και προπαντός για την ενίσχυση της πολιτικής θέσης της Ρωσίας στον χώρο της Νοτιανατολικής Μεσογείου.¹⁹ Δεν θα μπορούσαμε, βέβαια, να υποθέσουμε ότι η πρόταση αυτή αποκάλυπτε τους οραματισμούς του Βούλγαρη για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η τοποθέτηση όμως των διεθνών σχέσεων στο επίκεντρο της πολιτικής του σκέψης αποτελεί την εύγλωττη έκφραση ενός ώριμου πολιτικού ρεαλισμού, που εκπορευόταν από τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι το μέλλον της υπόδουλης Ελλάδας εξαρτιόταν από τις διαθέσεις και κυρίως από τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, η συνηγορία του υπέρ της μεταρρυθμιστικής απολυταρχίας ενός μεγαλόψυχου μονάρχη και η υιοθέτηση της προσδοκίας για σωτηρία με τη βοήθεια της Ρωσίας δεν συνοδεύονταν από σαφείς πολιτικούς οραματισμούς για μια μελλοντική πολιτειακή οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας. Ο Βούλγαρης ως ρεαλιστής πολιτικός στοχαστής και ένας από τους τελευταίους υποστηρικτές της φωτισμένης δεσποτείας, προφανώς ενέκρινε μια ελληνική χριστιανική μοναρχία, κατά το ρωσικό πρότυπο, και ένα «φωτισμένο» ηγεμόνα, ο οποίος με τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις που θα προωθούσε, θα συνέτεινε στην αποκατάσταση της αρχαίας εύκλειας.²⁰

Η κυριαρχία του νόμου και η υποχρέωση του μονάρχη να προασπίζει τα συμφέροντα του λαού του, έννοιες που εισήγαγαν στον πολιτικό στοχασμό των Ελλήνων ο Ιώσηπος Μοισιόδακας (περίπου 1725-1800) και ο Φαναριώτης λόγιος Δημήτριος Καταρτζής (περίπου 1730-1807) στις δεκαετίες του 1770 και του 1780, διαφοροποίησαν καταφανώς τη θεωρία της φωτισμένης απολυταρχίας από τη θεωρία της παραδοσιακής βασιλείας (βλ. σχήμα 1.2). Αναλαμβάνοντας το έργο του φρονηματισμού των ηγεμόνων στην παραλλαγή του λόγου του Ισοκράτη, ο Μοισιόδακας απέρριπτε οριστικά τον τύπο του *ελέω Θεού* μεγαλόψυχου μονάρχη. Το πολιτειακό πρότυπο που προέκρινε, ταυτιζόταν με μια πολιτεία του νόμου – μια πολιτεία που προσιδίαζε σε ένα είδος συνταγματικής μοναρχίας– στο πλαίσιο της οποίας η ανα-

¹⁹ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Τα Ιστορικά*, 7 (1990), 12-13, σ. 167-178.

²⁰ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 175-188

μόρφωση των θεσμών κατά το *‘συμφέρον του δημοσίου’* και με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας αποτελούσε καθήκον του ηγεμόνα. Εκτός από την κυριαρχία του νόμου ο Μοισιόδακας εισήγαγε τις έννοιες της κοινωνικής ευημερίας και της προστασίας του πολίτη από τις αυθαιρεσίες των κοινωνικά ισχυρών ως προϋποθέσεις για τη διακυβέρνηση του φωτισμένου ηγεμόνα. Οι έννοιες αυτές, αντλημένες από την πολιτική ορολογία της Ευρώπης, έτειναν στη μεταμόρφωση του ηγεμόνα σε πρώτο υπηρέτη της *κοινοπολιτείας*.²¹ Η μετάβαση προς ένα διαφορετικό επίπεδο πολιτικής σκέψης και η αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων αποτυπώνονταν στη φράση του Μοισιόδακα:

η εξουσία, είτε μοναρχική είτε αριστοκρατική είναι, τότε κυρίως ευδοκιμεί όταν αυτό το κοινόν πλήθος μένη τεθεραπευμένον, και τούτο δεν συμβαίνει παρά όταν συοικονομήσαι με τρόπον ώστε ούτε το πλήθος να ατιμάζη τους εξοχωτέρους, ούτε οι εξοχώτεροι να δυναστεύωσι το πλήθος.²²

Ο ίδιος δηλώνοντας την απομάκρυνσή του από τα δεδομένα της παραδοσιακής κοινωνίας και τη μοναρχική πολιτική τους έκφραση, αναζήτησε εναλλακτικές επιλογές και πρότυπα ελευθερίας στα πολιτικά συστήματα της Αγγλίας, της Ελβετίας, της Ολλανδίας και της Βενετίας.

Αντίθετα από τον Μοισιόδακα, ο Καταρτζής παρέμεινε εφ' όρου ζωής αφοσιωμένος στην ιδέα της φωτισμένης απολυταρχίας ενός χριστιανού μονάρχη, τον οποίο φανταζόταν να διοικεί με βάση τους νόμους και με στόχο την ευημερία του λαού του.²³ Όπως φαίνεται, δανείστηκε τα κυριότερα επιχειρήματα της μετριοπαθούς ιδεολογίας του από το έργο του Real de Curban *La science du gouvernement*, που μετέφρασε στα ελληνικά στα 1784-1785.²⁴ Τόσο ο Φαναριώτης λόγιος όσο και ο Γάλλος φιλόσοφος απέρριπταν το ενδεχόμενο μιας επαναστατικής ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και συνιστούσαν μετριοπάθεια και αποδοχή του υφιστάμενου καθεστώτος, έτσι ώστε να αποσοβηθούν οι αναστατώσεις των κοινωνικών αντιθέσεων και των εντάσεων που θα επέφερε μια ενδεχόμενη βίαιη ανατροπή του. Είναι, επομένως, σαφές ότι, κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, η Ευρώπη προσέφερε στους Έλληνες πρότυπα και παραδείγματα για την πολιτική αναδιοργάνωση της υπόδουλης χώρας τους.

²¹ Ό.π., σ. 197-201 και 219-250

²² Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, σ. 346.

²³ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 177-243 και Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 202-222.

²⁴ Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα: Ερμής, 1970, σ. 417-426.

Όπως παρατηρούσε ο Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer, 1790-1872), μέλος της Αντιβασιλείας της ανεξάρτητης πλέον Ελλάδας, ο κυριότερος παράγοντας που οδήγησε στην *‘πολιτική αναγέννησιν’* των Ελλήνων και συνακόλουθα στην απελευθέρωσή τους ήταν η δεκτικότητα τους στις ευρωπαϊκές επιδράσεις. Αυτή ήταν, άλλωστε, κατά τον Βαυαρό νομοθέτη, και η σημαντικότερη διαφορά των Ελλήνων από τους Τούρκους –και οι τελευταίοι ήταν καταδικασμένοι σε παρακμή, κατά την εκτίμησή του (παρά τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις που εφάρμοζαν κατά το δυτικό πρότυπο προοδευτικοί σουλτάνοι, όπως ο Σελίμ ο Γ’), εξαιτίας της παραδοσιακής απομονωτικής τους τακτικής και της γενικότερης αποστροφής τους προς την ευρωπαϊκή σκέψη και νοοτροπία.²⁵ Με αυτόν τον τρόπο ο Μάουρερ εξηγούσε πόσο σημαντική ήταν η επίδραση των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική πολιτική σκέψη του 19^{ου} αιώνα, αλλά και πόσο αναγκαία ήταν για την προετοιμασία του ελληνικού αγώνα αυτή η αναπροσαρμογή της ελληνικής πολιτικής σκέψης. Εξάλλου, η *«χριστιανική Ευρώπη»* που περιέγραφε ο Βολταίρος το 1751, σαν ένα είδος *«μεγάλης δημοκρατίας χωρισμένης σε διάφορα κράτη, άλλα μοναρχικά κι άλλα ανάμεικτα (...) αλλά όλα εναρμονισμένα μεταξύ τους (...) όλα με τις ίδιες αρχές δημοσίου και πολιτικού δικαίου, άγνωστες σ’ άλλα μέρη του κόσμου»*, ήταν τελικά εκείνη που θα ενέκρινε ή όχι μερικές δεκαετίες αργότερα τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και θα συνέβαλε, έμμεσα αλλά ουσιαστικά, στην επιλογή και τη διαμόρφωση του καθεστώτος αυτού του κράτους.²⁶

1.2. Η ‘πολιτική αναγέννησις’ των Ελλήνων: το προλούδιο μιας νέας εποχής

Είναι σκόπιμο να αποδεχθούμε ως κορυφαία φάση της ελληνικής πολιτικής αναγεννήσεως την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης –του κινήματος που συντάρραξε την απολυταρχική και χριστιανική Ευρώπη, ανέτρεψε το μακράιωνο παλαιό καθεστώς της και επινόησε το νεωτερικό κράτος. Η διαμόρφωση ενός νέου διεθνούς συστήματος μετά το τέλος των πολέμων που προκάλεσε η Επανάσταση, και οι συνακόλουθες αναπροσαρμογές της εξωτερικής πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων θα εξεταστούν εκτενώς στο κεφάλαιο 2. Με εφελτήριο όμως το γεγονός ότι η Επανάσταση δεν περιορίστηκε στη Γαλλία αλλά αναδείχθηκε σχεδόν εξαρχής σε διεθνές

²⁵ Georg Ludwig von Maurer, *Ο Ελληνικός λαός*, (α΄ έκδ.1835) μτφρ. Όλγας Ρομπάκη, επιμ. Τ. Βουρνά, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976, σ. 37-38

²⁶ Το απόσπασμα από το έργο του Βολταίρου *The Age of Louis XIV* παρατίθεται εδώ από F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace. Theories and Practice in the History of Relations between States*, Cambridge: Cambridge University Press, 1967, σ. 162.

κίνημα για τη διάδοση της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της προσδοκίας για κοινωνική μεταρρύθμιση, στο σημείο αυτό θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις επιδράσεις αυτού του αναδυόμενου επαναστατισμού στην ελληνική πολιτική σκέψη.

Οι Έλληνες δηλαδή που παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της ως 'αυτόπτες' και 'αυτήκοοι' μάρτυρες στο Παρίσι ή ενημερώνονταν για αυτές από τις ευρωπαϊκές πόλεις όπου κατοικούσαν –όχι δηλαδή οι κάτοικοι των οθωμανοκρατούμενων περιοχών αλλά αυτοί που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως μέλη της προκρατικής διασποράς, οι διανοούμενοι, οι φοιτητές των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων, οι έμποροι ή γενικότερα οι μετανάστες– ήταν λογικό πια να προβληματίζονται σε σχέση με το παρόν και το μέλλον του *γένους*. Κάποιοι από αυτούς, επιφανείς άνδρες όπως ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798), ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) και πολλοί άλλοι λιγότερο γνωστοί αποπειράθηκαν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές ιδέες και εξελίξεις των καιρών με βάση τις ανάγκες της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας. Κατά τη μαρτυρία, για παράδειγμα, ενός ιακωβίνου έμπορου στο Βουκουρέστι, τον Οκτώβριο του 1793, σχεδόν όλοι οι εγκατεστημένοι εκεί έμποροι από τα Ιωάννινα είχαν μεταφράσει στα ελληνικά τη γαλλική διακήρυξη για τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη και την είχαν απομνημονεύσει.²⁷ Οι άνδρες αυτοί καθώς και πολλοί άλλοι θαυμαστές της Επανάστασης προσέδιδαν εθνικό περιεχόμενο στην *ελευθερία* που διεκήρυτταν οι Γάλλοι, ενώ, κατά την κρίση τους, η έννοια της *δημοκρατίας* δεν ήταν απαραίτητα ασυμβίβαστη με το μοναρχικό πολίτευμα αλλά ήταν αντίθετη προς εκείνο τον φορέα εξουσίας που δημιουργούσε προβλήματα στην ελληνική κοινωνία: δηλαδή τον αυθαίρετο κατακτητή που στερούσε από τους Έλληνες την ελευθερία και τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη.²⁸ Εφόσον οι ελληνικές προσδοκίες για ελευθερία και δημοκρατία στρέφονταν αποκλειστικά ενάντια στο καθεστώς του σουλτάνου, ο αγώνας που επιζητούσαν, παρακινούμενοι τώρα από το παράδειγμα των Γάλλων, μπορεί να θεωρηθεί κατεξοχήν εθνικοαπελευθερωτικός. Εξάλλου, τα αιτήματά τους ήταν αδύνατον να ικανοποιηθούν με την αντικατάσταση του αυθαίρετου ηγεμόνα τους από κάποιον άλλον Οθωμανό ή με μια μεταρρύθμιση του υφιστάμενου πολιτικού συστήματος προς κάποια δημοκρατικότερη μορφή, ακόμα και αν ένα νέο πολίτευμα προέβλεπε τη συνταγματική κατοχύρωση δεδομένων δικαιωμάτων.

²⁷ Η μαρτυρία αυτή αναφέρεται στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιο-ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Διάττων, 1990, σ. 36-37.

²⁸ Paschalis Kitromilides, «Republican aspirations in the Southeastern Europe in the Age of the French Revolution», *Proceedings of the Tenth Consortium on Revolutionary Europe*, τ. Α', Athens και Georgia, 1980, σ. 275-285.

Μετά τις σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες του Ναπολέοντα εναντίον των μοναρχικών Δυνάμεων στην Ιταλία, την κρίσιμη στιγμή για τους Έλληνες αποτέλεσε το 1797 και η κατάκτηση της Επτανήσου. Η υποδοχή του στρατηγού Gentili συνδυάστηκε με τη συμβολική χειρονομία του Μεγάλου Πρωτοπαπά της Κέρκυρας Γεώργιου Χαλκιοπούλου-Μάντζαρου, που του προσέφερε ένα αντίτυπο της *Οδύσσειας*. Τις επόμενες μέρες η διακήρυξη των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας, η φύτευση δέντρων της ελευθερίας σε όλα τα νησιά, η καταστροφή της χρυσής βίβλου της επτανησιακής αριστοκρατίας και οι εκδηλώσεις της συμβολικής συναδέλφωσης των πολιτών έδιναν την εντύπωση τόσο στους κατοίκους της Επτανήσου όσο και σε εκείνους που ζούσαν στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές ή σε ευρωπαϊκές πόλεις ότι μια νέα εποχή ξεκινά και για τους Έλληνες.²⁹ Τις μέρες εκείνες κάποιοι Έλληνες της διασποράς και μερικοί πρόκριτοι της Πελοποννήσου προσκάλεσαν με διαβήματά τους τον Βοναπάρτη να απελευθερώσει την οθωμανοκρατούμενη πατρίδα τους.³⁰ Τα διαβήματα αυτά και κυρίως η προσπάθεια του Ρήγα Βελεστινλή να υποκινήσει σε εξέγερση τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις της σημαντικής μεταστροφής που είχε αρχίσει να συντελείται στην ελληνική πολιτική σκέψη. Για πρώτη φορά οι επαναστατικές προσδοκίες συνδέονταν άμεσα με τη συγκρότηση ελληνικού κράτους και παράλληλα συνοδεύονταν από συγκεκριμένες προτάσεις για την πολιτική και διοικητική οργάνωσή του. Όπως σχολίαζε ο δάσκαλος και λόγιος Γρηγόριος Κωνσταντάς (1753-1844), ο Ρήγας ήταν ο πρώτος Έλληνας πατριώτης, που προβληματίστηκε με καθαρά πολιτικούς όρους για την αναβίωση του έθνους και ο οποίος αποτόλμησε να διακηρύξει το αίτημα για τη σύσταση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Την αφετηρία των πολιτικών προβληματισμών του προσέφεραν, κατά τον Κωνσταντά, τα γραπτά του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1754-1819), οσποδάρου της Μολδαβίας (στα χρόνια 1782-1786), του επονομαζόμενου “*Φιραρή*”, ο οποίος είχε επεξεργαστεί επαναστατικά σχέδια αλλά, όταν οι Τούρκοι ενημερώθηκαν για τη δράση του, αναγκάστηκε να ζητήσει τη ρωσική προστασία.³¹ Μετά την οριστική διάψευση των ελ-

²⁹ Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 27-33.

³⁰ Σύμφωνα με την πληροφορία εγγράφου του αυστριακού αρχείου, οι Έλληνες του Παρισιού ήρθαν σε συνεννόηση το 1797 με τον Ναπολέοντα για την οργάνωση απελευθερωτικού αγώνα· βλ. σχετικά Emile Legrand, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτω μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντων*, μτφρ. Σπ. Λάμπρου, Αθήνα 1891, σ. 2-7. Στην ίδια εποχή εντάσσεται και η προσπάθεια του Ρήγα Βελεστινλή να έρθει σε επαφή με τον Βοναπάρτη (βλ. ό.π., σ. 64-67 και 88-91) και ενδεχομένως η έκκληση που απηύθυνε προς τον Γάλλο στρατηλάτη με αίτημα την «ελευθερίαν της Ελλάδος» ο Κοραής· βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από την αλληλογραφία του Κοραή», *Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 77.

³¹ Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 39-60.

πίδων για ρωσική βοήθεια, που ακολούθησε την εγκατάλειψη των Ελλήνων επαναστατών το 1792, ήταν ο Ρήγας που στράφηκε αποκλειστικά πια στην επαναστατική Γαλλία.

Οι προτάσεις του απέβλεπαν σε μια ριζική αναδιάρθρωση της πολιτικής και κοινωνικής ελληνικής πραγματικότητας, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί με την επαναστατική ανατροπή των υφιστάμενων συνθηκών και την αντικατάστασή τους από μία νέα δημοκρατική τάξη πραγμάτων, στο πλαίσιο της οποίας η ώριμη πολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων θα διασφάλιζε την ελευθερία. Βέβαια, το κράτος που οραματιζόταν ο Ρήγας, ήταν μια αυτοκρατορία –η *Ελληνική Δημοκρατία*– που σχεδόν υποκαθιστούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ή σωστότερα πλησίαζε αρκετά σε μια ιδέα αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας,³² αλλά υπό μία νέα μορφή απόλυτα προσαρμοσμένη στις πολιτικές αρχές του τέλους του 18^{ου} αιώνα. Το κράτος αυτό δεν θα βασιζόταν στην εθνική ή γλωσσική ομοιογένεια των κατοίκων του, αφού άλλωστε το *έθνος* στη σκέψη του Ρήγα αποκτούσε τη σημασία που προσέδιδαν στον όρο οι Γάλλοι επαναστάτες –προσδιόριζε δηλαδή μια ενιαία ομοιογενή πολιτική κοινότητα. Αλλά η αυτοκρατορία θα ήταν ελληνική εξαιτίας της ηγεμονίας του ελληνικού πολιτισμού, της ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Οι πολιτικές αρχές που εισήγαγε ο Ρήγας είχαν ως πρότυπο το γαλλικό σύνταγμα του 1793. Η ισότητα, η ελευθερία, η ισονομία και η ασφάλεια του πολίτη και της ιδιωτικής του περιουσίας διασφαλιζόνταν από τη λειτουργία των νόμων. Η κυριαρχία του νόμου και η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου, την οποία δανείστηκε από τον Ρουσσώ, αποτελούσαν τα θεμέλια της πραγματικής ελευθερίας του ατόμου στο πλαίσιο του νέου κράτους. Η αξιοκρατία επίσης και η ελευθερία στην εκλογή επαγγέλματος, σε συνδυασμό με την κατοχύρωση της κοινωνικής πρόνοιας και της αρχής της ενιαίας εκπαίδευσης για όλους τους πολίτες, αναδεικνύονταν στην ασφαλιστική δικλείδα της κοινωνικής ισότητας και επέτρεπαν την κοινωνική ανέλιξη σε όλους, αποδεικνύοντας έμπρακτα την κατάργηση των προνομίων. Ιδιαίτερα προοδευτικά για την εποχή ήταν οι ιδέες του σχετικά με την παροχή του δικαιώματος της ψήφου σε όλους τους άρρενες πολίτες, τη θέσπιση της υποχρέωσης των γυναικών να συμμετέχουν στην εθνική άμυνα και στο σύστημα της δημόσιας εκπαίδευσης και επίσης τη νομιμοποίηση του δικαιώματος της αντίστασης στην αυθαιρεσία και συνακόλουθα της Επανάστασης ενάντια στην αυθαίρετη και τυραννική εξουσία.

Αν και η πρωταρχική έμπνευση της πολιτικής σκέψης του Ρήγα πήγαζε πρωτίστως από το έργο του Μοντεσκιέ, *De l' esprit des lois* (Το πνεύμα των νόμων), το

³² Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλής. Η πολιτική ιδεολογία του Ελληνισμού προάγγελος της Επανάστασης*, Θεσσαλονίκη 1964: 29-31 και του ίδιου, *Ελληνικά καταβολαί και ξενικά επιδράσεις εις το έργον του Ρήγα Βελεστινλή*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 13-14.

οποίο είχε προσπαθήσει να μεταφράσει στα ελληνικά,³³ στο πολιτικό του πρόγραμμα ξεπέρασε κατά πολύ τους αρχικούς στόχους του Μοντεσκιέ. Η καταγγελία του δεσποτισμού, η προσήλωση στην αξία της ελευθερίας υπό την εγγύηση του δικαίου και η διατύπωση της αρχής της διάκρισης των τριών κλάδων της εξουσίας ως πρακτικής πρότασης για την εξάλειψη της αυθαιρεσίας και την προστασία της ατομικής ελευθερίας από τον Μοντεσκιέ, συνιστούσαν την πρώτη επαναστατική κατήχηση για τον Ρήγα. Η δική του Δημοκρατία, ωστόσο, ξεπερνούσε τη συμβατική φιλελεύθερη αντίληψη της διάκρισης των τριών κλάδων της εξουσίας και εν τέλει δεν αποτελούσε πολίτευμα βασισμένο στην αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Ο εκτελεστικός κλάδος της εξουσίας –δηλαδή η κυβέρνηση– ήταν αυστηρά περιορισμένη και υποταγμένη στο νομοθετικό σώμα, το οποίο με τη σειρά του αντλούσε την ισχύ του αποκλειστικά από τη λαϊκή βούληση, επειδή ήταν υπόλογο σ' αυτήν σε ενιαύσια βάση, αλλά και λόγω του θεσμού των δημοψηφισμάτων, διά των οποίων εξασφαλιζόταν η τελική επικύρωση οποιουδήποτε νόμου. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος των πολιτικών πρωτοβουλιών, ιδιαίτερα σε ζητήματα συνταγματικής αναθεώρησης, ανήκε απευθείας στον λαό, ο οποίος αναλάμβανε την ευθύνη της προστασίας και της υπεράσπισης της δημοκρατικής πολιτείας.³⁴ Στο τελευταίο σημείο ευδιάκριτη είναι η επίδραση των ριζοσπαστικών αντιλήψεων περί λαϊκής κυριαρχίας του Ρουσώ, ο οποίος ξεπερνώντας τον Μοντεσκιέ, πρόβαλε τη λαϊκή βούληση ως τον ιδανικότερο νομοθέτη.³⁵

³³ Για αυτή τη μετάφραση του Ρήγα διαβάζουμε: «Είδησις: Αν κανένας φιλογενής αγαπά να κοπιάση μεταφράζοντας προς όφελος του γένους κανένα βιβλίο, ας μήν επιχειρησθή το *Esprit des lois* par Monsieur Montesquieu, επειδή και είναι μισομεταφρασμένον υπ' εμού και τελειώνοντας έχει τυπωθή»· βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Τα έργα του Ρήγα*, Αθήνα [ά. χ. ε], τ. Α', σ. 289. Το έργο αυτό του Μοντεσκιέ που τον καθιέρωσε ως κορυφαίο πολιτικό στοχαστή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1748. Οι επικρίσεις και η πολεμική κατά του έργου του οδήγησαν τον Μοντεσκιέ στην δημοσίευση, το 1750, της αντεπικρίσής του με τον τίτλο *Défense de l' Esprit des lois* (Υπεράσπιση του Πνεύματος των Νόμων), στις σελίδες του οποίου ο Γάλλος στοχαστής αναίρουσε τις κυριότερες κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του. Παρά την ανασκευή των κατηγοριών αυτών *Το πνεύμα των Νόμων* δεν απέφυγε την καταδίκη της Καθολικής Εκκλησίας, που στις 29 Νοεμβρίου 1751 το περιέλαβε στον κατάλογο (*Index*) των απαγορευμένων βιβλίων. Για μια σύντομη ανάλυση *Του πνεύματος των Νόμων*, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Διάττων, 1989, σ. 98-102.

³⁴ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 324.

³⁵ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το όνομα του Ρήγα χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς ως ονομασία διάφορων δημοκρατικών πολιτικών οργανώσεων. Για το σύλλογο του 1862, βλ. σχετικά Αντώνης Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος 'Ρήγας Φεραίος'», *Μνήμων* 8 (1980-1981), σ. 9-46· και για τον σύλλογο του 1878, Χαρίτων Σ. Κοριζής, *Συμβολή στην έρευνα της πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19^ο αιώνα. Ο σύλλογος 'Ρήγας'*, Αθήνα 1969. Τον Δεκέμβριο του 1967 δημιουργήθηκε μια αντιδικτατορική οργάνωση με το όνομα 'Ρήγας Φεραίος' και τον Απρίλιο

Η Ελληνική δημοκρατία, συνεπώς, ήταν η πολιτεία του νόμου, η 'νομαρχία', την οποία ανέλυσε διεξοδικότερα ως πολιτειακό σύστημα την επόμενη δεκαετία ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Παράλληλα το κράτος που οραματιζόταν ο Ρήγας, έπρεπε να είναι ενιαίο και αδιαίρετο, μολονότι, κατά καιρούς, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι ο ίδιος απέβλεπε στη δημιουργία μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Αντίθετα είναι πειστικότερη η εκδοχή ότι απέρριπτε το ενδεχόμενο κάποιας ομοσπονδιακής κρατικής συγκρότησης, ενδεχομένως εξαιτίας της εμπειρίας που είχε αποκομίσει από την πολιτική αποδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η οποία οφειλόταν κατά κύριο λόγο στις αποσχιστικές διαθέσεις των ισχυρών περιφερειακών τοπαρχών. Εξάλλου, το Ιακωβινικό πολίτευμα, το οποίο απετέλεσε τη βάση του πολιτικού του συστήματος (και το οποίο απέρριπτε το ενδεχόμενο ομοσπονδιακής οργάνωσης), είχε καταρτισθεί για μία χώρα που ήταν εδαφικά η πιο εκτεταμένη χώρα της δυτικής Ευρώπης, σχεδόν ίση σε έκταση με την Ελληνική Δημοκρατία, που ο ίδιος οραματιζόταν. Έτσι, το πολιτειακό πρότυπο που είχε επιλέξει, εμπειριείχε ταυτόχρονα και τη λύση του προβλήματος της οργάνωσης του κράτους που επιδίωκε να δημιουργήσει.³⁶

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι ρηξικέλευθες πολιτικές ιδέες που υιοθέτησε ο Ρήγας, όσο και ο κίνδυνος της εξάπλωσης της επανάστασης στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκάλεσαν τον φόβο και τις αντιδράσεις της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ηγεσίας. Η δολοφονία του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ σε συνδυασμό με τον περιορισμό των προνομίων του γαλλικού κλήρου φαινόταν να προικοδοτούν τον διαχεόμενο επαναστατισμό με ρηξικέλευθες αναθεωρητικές τάσεις. Επιβεβαιώνοντας τους παραπάνω φόβους, οι Έλληνες που είχαν ενστερνισθεί τις γαλλικές ιδέες, δεν δίστασαν να εκφράσουν ανοικτά την επιθυμία τους για τον περιορισμό των προνομίων και του ορθόδοξου κλήρου. Πρώτος μεταξύ αυτών ήταν ο Αδαμάντιος Κοραής. Το 1790, έχοντας συνειδητοποιήσει την ιστορική και κοινωνική σημασία της επιβολής του κρατικού ελέγχου στην γαλλική Εκκλησία, έσπευσε να παροτρύνει τους Έλληνες της Σμύρνης να περιορίσουν τις κοσμικές δικαιοδοσίες του αρχιερέα τους. Δεν δίστασε επίσης να ασκήσει κριτική σε ζητήματα που από αιώνες θεωρούνταν αποκλειστικά εκκλησιαστικά –όπως το ζήτημα της νηστείας– και εν τέλει να θίξει το κρίσιμο ζήτημα του διαχωρισμού των αρμοδιοτήτων της θρησκευτικής από την κοσμική εξουσία. Τα προνόμια και η κοσμική εξουσία του κλήρου αναιρούσαν, κατά την κρίση του Χιώτη λογίου, τον θρησκευτικό του ρόλο

του επόμενου έτους μια άλλη με τίτλο 'ΕΚΟΝ (Ελληνική Κουμμουνιστική Οργάνωση Νεολαίας) Ρήγας Φεραίος'.

³⁶ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 327-328.

και μετέτρεπαν τους εκκλησιαστικούς ηγέτες από ποιμένες σε λύκους, σε αδίστακτους 'τυραννίσκους' που επιθυμούσαν «να βασιλεύσωσιν επί της γης ως τοποτηρηταί εκείνου, ο οποίος έλεγεν, 'Η βασιλεία η εμή ουκ εστίν εκ του κόσμου τούτου'».³⁷

Το 1798, η επανασύσταση του πατριαρχικού τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη με την έγκριση των οθωμανικών αρχών αποκάλυπτε την πιεστική ανάγκη που ένιωθαν τόσο η Εκκλησία όσο και η Πύλη να καταπολεμήσουν τις νέες ιδέες, που διαδίδονταν μέσω των εκδόσεων της διασποράς και ιδιαίτερα εκείνων της Βενετίας και της Βιέννης³⁸. Εκεί λοιπόν εκδόθηκε το 1798 το μαχητικά αντιδυτικό κείμενο της *Πατρικής Διδασκαλίας* που έφερε την υπογραφή του Άνθιμου ΣΤ', Πατριάρχη των Ιεροσολύμων. Ο κληρικός συγγραφέας, που ίσως δεν ήταν ο ίδιος ο Άνθιμος, με την επίκληση της αυθεντίας των Γραφών προσπαθούσε να εξωραΐσει τον οθωμανικό δεσποτισμό και την αιχμαλωσία των Ελλήνων, ώστε να αναχαιτίσει τις γαλλικές επαναστατικές ιδέες που ανατροφοδοτούσαν τις προσδοκίες των Ελλήνων για την απελευθέρωσή τους.³⁹ Η πρόταση που απηύθυνε προς τους Ορθόδοξους, ήταν να υποταχθούν στην «ισχυράν βασιλείαν των Οθωμανών», την οποία «κατέστησε (...) ο παντοδύναμος Κύριος (...)» («ουκ εστί γάρ εξουσία, ει μη από Θεού») διά να ήναι εις μεν τους Δυτικούς ωςάν ένας χαλινός, εις δε τους Ανατολικούς ημάς πρόξενος σωτηρίας»⁴⁰ –και αποκάλυπτε τον κυριότερο στόχο της εκκλησιαστικής πολιτικής: την αναχαίτιση των επιδράσεων της φθοροποιού και αιρετικής Δύσης. Με άλλα λόγια η πολιτική πρόταση που απηύθυνε ο κληρικός συγγραφέας προς τους Ορθόδοξους υπηκόους του σουλτάνου, ταυτιζόταν με την παραδοσιακή τακτική του απομονωτισμού τους:

εις τον τρέχοντα αιώνα δοκιμάζει ο πονηρός με νεοφανείς τρόπους πολιτείας και διοίκησης τάχα αιρετωτέρας και ωφελιμωτέρας, η οποία αντιβαίνει εις τα αληθεί κρίματα του Θεού, και εις την χριστιανικήν ευαγγελικήν ζωήν, η οποία είναι περιωρισμένη και νενομοθετημένη με εντολάς και νόμους τόσον πολιτικούς, όσον και πνευματικούς.⁴¹

³⁷ Σε επιστολή του Κοραή προς τον Πρωτοψάλτη, με ημ. 20 Απριλίου 1791, Γ. Βαλέτας, *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Αθήνα 1964, τ. Β1', σ. 159.

³⁸ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 216.

³⁹ Richard Clogg, «The Dhidhaskalia Patriki (1798): An Orthodox reaction to French revolutionary propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969), σ. 87-115.

⁴⁰ *Διδασκαλία Πατρική συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ κύρ Ανθίμου, εις ωφέλειαν των Ορθοδόξων Χριστιανών*, Κωνσταντινούπολη 1798 [φωτοαντύπωση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο έργο Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831), Αθήνα 1983], σ. 11.

⁴¹ Ο. π., σ. 3.

Η οργάνωση της ελληνορθόδοξης κοινωνίας παρουσιαζόταν από τον ανώτερο εκκλησιαστικό εκπρόσωπό της απόλυτα πολιτική. Είχε τους δικούς της *‘πολιτικούς νόμους’* και κατ’ επέκταση τους δικούς της ηγέτες, οι οποίοι δεν ήταν μόνο πνευματικοί αλλά και πολιτικοί. Το *«νυν θρυλούμενον σύστημα της ελευθερίας»*, δηλαδή το σύστημα που προωθούσαν οι Γάλλοι, θα προκαλούσε αναπόφευκτα *«πολιτικήν ακαταστασίαν»* και διασάλευση της ορθόδοξης πίστης, η οποία ήκμαζε *«εν τη κραταιά βασιλεία»* των Οθωμανών.⁴² Έτσι, ο κληρικός συγγραφέας κατέληγε παροτρύνοντας τους Ορθόδοξους να υποταχθούν στο ισχύον πολιτικό σύστημα και στον αλλόθρησκο *‘βασιλέα’*, ο οποίος είχε επιβληθεί με την έγκριση του Θεού:

προσέχετε, φυλάξατε στερεάν την πατροπαράδοτόν σας πίστιν, και ως οπαδοί του Ιησού Χριστού απαρασάλευτον την υποταγήν εις την πολιτικήν διοίκεισιν, οπού σάς χαρίζει όσα αναγκαία μόνον εις την παρούσαν ζωήν, και το τιμιώτερον από όλα, οπού δεν προξενεί κανένα εμπόδιον ή βλάβην εις την ψυχικήν σας σωτηρίαν.⁴³

Στο κήρυγμα της ‘*ἑθελοδοουλείας*’ του κληρικού συγγραφέα ο Κοραΐς απάντησε με το πρώτο ανώνυμο πολιτικό φυλλάδιο του, το οποίο δημοσίευσε επίσης το 1798 με τον τίτλο *Αδελφική Διδασκαλία*. Η αντιπαράθεση των συγγραφέων των φυλλαδίων του 1798 (στην οποία συμμετείχε το 1805 και ο ιερομόναχος Αθανάσιος Πάριος με το κείμενό του *Νέος Ραψάκης*) εγκαινίαζε μία έντονη πολιτική διαμάχη στην ελληνική διανόηση –μια διαμάχη που συνεχίστηκε με την έκδοση μαχητικών φυλλαδίων μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Αλλά ποιο ήταν το κυριότερο γνώρισμα αυτής της διαμάχης;

Μέχρι το 1798 η κριτική κατά της Εκκλησίας επικεντρωνόταν στις αυθαιρεσίες και τη διαφθορά μιας μερίδας, ιδίως του ανωτέρου κλήρου, και είχε στόχο την ηθική εξυγίανσή του. Οι μοναδικές εξαιρέσεις που είχαν ξεπεράσει αυτό το όριο, είχαν οδηγηθεί στο άλλο άκρο –στην αμφισβήτηση των θεμελιωδών δογμάτων της χριστιανικής θρησκείας. Στις περιπτώσεις αυτές συγκαταλέγονταν: 1) το σατιρικό κείμενο του «Ανωνύμου του 1789» που συνδύαζε την παρωδία της διαφθοράς και των διαστροφών των κληρικών με τη διακωμώδηση ακόμη και των μεταφυσικών δογμάτων και μυστηρίων της πίστης⁴⁴ και 2) το κείμενο του Χριστόδουλου Παμπλέκη (1733-1793), του πρώτου Έλληνα διανοούμενου από την εποχή του Μεθόδιου Ανθρακίτη (1660- μάλλον 1749) που καταδικάστηκε επίσημα από την Εκκλησία και

⁴² Ο.π., σ. 13-14.

⁴³ Ό.π., σ. 16 και 24.

⁴⁴ Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 411-428.

Άλλωστε, τα «ανδράποδα» που ήταν υπεύθυνα, κατά τον Κοραή, για τις κατάφορες αδικίες που διαπράττονταν σε βάρος των ανυπεράσπιστων υπόδουλων «εις τους δυστυχείς τόπους της Τουρκίας», δεν ήταν μόνον ο συγγραφέας της *Πατρικής Διδασκαλίας* και οι ομοϊδεάτες του. Αλλά ήταν και «ο δυνατός, ο πλούσιος και ο πανούργος» που ακολουθούσαν την ίδια πολιτική της νομιμοφροσύνης προς τον κατακτητή και οι οποίοι στο σύνολό τους αποτελούσαν τους άσπονδους εχθρούς «της θρησκείας και του ονόματος των Γραικών»⁴⁷ και εμπόδιζαν την επανένταξη της Ελλάδας στη «*φαμίλια των πεπολιτισμένων εθνών*». Πρόθεση του Κοραή ήταν να ανασκευάσει τα επιχειρήματα του κληρικού συγγραφέα και να καταγγείλει την επιδίωξή του «*να κοιμήση την δικαίαν των Γραικών αγανάκτησιν, και να τους εμποδίση από το να μιμηθώσι τα σημερινά υπέρ της ελευθερίας κινήματα πολλών εθνών της Ευρώπης*».⁴⁸ Είναι, επομένως, σαφές ότι το κεντρικό πολιτικό δίλημμα που τάραξε την ελληνική κοινωνία τις τελευταίες δεκαετίες πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, ήταν η αποδοχή ή η απόρριψη των «*ιλλουμινάτων*», και κυρίως των πολιτικών προτύπων της Δύσης. Η Ευρώπη για τους ιερατικούς και γενικά για τους συντηρητικούς κύκλους δεν ήταν πλέον μόνον «*αιρετική*» και φθοροποιός. Ήταν η έδρα των «*λιμπερτίνων*», των άθεων πολιτικών στοχαστών, όπως υποστήριζε ο Αθανάσιος Πάριος (1721-1813), ήταν επίσης η πηγή των ανατρεπτικών αρχών των Γάλλων, οι οποίες συνοδευόμενες από το δελεαστικό όραμα της πολιτικής ελευθερίας έθεταν σε κίνδυνο τη σταθερότητα της οθωμανικής εξουσίας και κατ' επέκταση την ηθική γαλήνη των Ορθόδοξων Χριστιανών.

Την τελευταία πενταετία πριν από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, το Πατριαρχείο κατέβαλε τις ύστατες και πιο δυναμικές προσπάθειές του για να αναχαιτίσει τις νεωτερίζουσες ιδέες, με απώτερο στόχο να διατηρήσει τον ηγετικό του ρόλο στην ελληνική κοινωνία. Τα πολιτικά κίνητρα της εκκλησιαστικής ηγεσίας γίνονταν φανερά στη διακήρυξη που εξέδωσε το 1820 ο Ιλαρίων Σιναΐτης, λογοκριτής και επιστάτης του πατριαρχικού τυπογραφείου:

Ζήτω ο Γαληνότατος και Κραταιότατος ημών ΑΝΑΞ η Κορωνίς των προκατόχων αυτού μεγάλων Βασιλέων· ο ακριβής φύλαξ της Δικαιοσύνης και της Επικειείας· ο ευσπλαχνικώτατος και ηρωϊκώτατος ΣΟΥΛΤΑΝ ΜΑΧΜΟΥΤ Β΄. Είη το Κράτος αυτού διαιωνίζον, και θριαμβεύον κατά πάντων των εναντίων ... Ζήτω ο Παναγιώτατος ημών Δεσπότης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κύριος Γρηγόριος, ο φωταυγής των Πατριαρχικών χαρισμάτων διανομέυς, και κατ' αξίαν Ποιμενάρχης. Ζήτωσαν οι Υψηλότατοι και περικλεέστατοι Αυθένται ... Ζήτωσαν συν αυτοίς και πάντες οι Εκκλησιαστικώς

⁴⁷ Ο.π., σ. 51-52 και 57-58.

⁴⁸ Ο.π., σ. 26.

και πολιτικώς του Γένους εξάρχοντες, οι λαμπρότατοι και χαριτόβουλοι της Εκκλησίας αστέρες, και οι λοιποί πανένδοξοι της του Γένους δόξης προασπισταί και συνίστορες.⁴⁹

Επομένως, στην ηγεσία, στην οποία όφειλαν να υποτάσσονται οι υπόδουλοι Έλληνες, κατά την παραίνεση του Ιλαρίωνα, εντάσσονταν εκτός από τον σουλτάνο, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, οι Φαναριώτες ηγεμόνες και γενικά όλοι όσοι κατείχαν επιφανείς θέσεις στην εκκλησιαστική και κοσμική ηγεσία της υπόδουλης ελληνικής κοινωνίας. Η διακήρυξη αυτή έμοιαζε με πρόταση συμμαχίας που απευθυνόταν σε όλες τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες των Ελλήνων και είχε στόχο τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, την αποσόβηση του κινδύνου μιας πολιτικής μεταβολής και παράλληλα τη διαφύλαξη της οικουμενικότητας της *ορθόδοξης κοινοπολιτείας*.

Μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης η στάση της Εκκλησίας επρόκειτο να διαφοροποιηθεί σημαντικά. Παρά τον αφορισμό των πρωτεργατών της Επανάστασης (όπως του Αλέξανδρου Υψηλάντη την 4^η Απριλίου 1821) που ενδεχομένως οφειλόταν στις πιέσεις του σουλτάνου, οι εκκλησιαστικοί κύκλοι προσαρμόστηκαν στη νέα πραγματικότητα και ορισμένα μέλη τους πρωτοστάτησαν στην απελευθερωτική προσπάθεια.⁵⁰ Η εγκατάλειψη του οράματος της αναβίωσης του οικουμενικού χριστιανικού κράτους εγκαινίασε την πορεία προς τη συγκρότηση εθνικού κράτους, σύμφωνα με τους πολιτικούς όρους της Ευρώπης, και συνεπαγόταν την οριστική εγκατάλειψη των μεσαιωνικών πολιτικών αξιών και την υιοθέτηση των δυτικών πολιτικών προτύπων περί αντιπροσωπευτικής διοίκησης. Η δημιουργία, εξάλλου, ενός νέου *‘κέντρου’* των Ελλήνων στο νότιο άκρο της Βαλκανικής, σαφώς αντίρροπου προς το παλιό *‘κέντρο’* της Κωνσταντινούπολης, περιόρισε δραστικά και αμετάκλητα την επιρροή του τελευταίου στους Έλληνες της ελεύθερης πατρίδας αλλά και της *‘κραταιάς βασιλείας’*. Έκτοτε, και οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα προσέβλεπαν για τη επίλυση του πολιτικού προβλήματός τους στο νέο εθνικό κέντρο των Ελλήνων.

⁴⁹ Η διακήρυξη του Σιναΐτη δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μέλισσα, ή Εφημερίς Ελληνική*, τχ. Γ΄ (έτος 1821), σ. 255-257.

⁵⁰ Charles A. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, Αθήνα: Δόμος, 1987, σ. 31-70.

1.3. Η πορεία προς τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας: Η διάδοση των ιδεών, η δύναμη του Τύπου και η Φιλική Εταιρεία

Ήδη αναφέρθηκε ότι η προτίμηση του Ρήγα, του Κοραή και άλλων Ελλήνων⁵¹ για το γαλλικό πολιτικό σύστημα όσο και τα υμνητικά έργα που εκδόθηκαν προς τιμή του Βοναπάρτη, αποδείκνυαν τη μεταστροφή που είχαν προκαλέσει στην ελληνική πολιτική σκέψη οι γαλλικές διακηρύξεις περί δημοκρατίας και ελευθερίας. Οι Γάλλοι, οι νέοι προστάτες των Ελλήνων, διέφεραν καταφανώς από τους προηγούμενους, δηλαδή τους Ρώσους. Πρώτον, δεν συνδέονταν με τους προστατευόμενους τους διά της ορθόδοξης θρησκείας αλλά μέσω μιας πολιτισμικής συγγένειας, εφόσον κατά τη δημιουργία του δικού τους πολιτισμού είχαν αξιοποιήσει τα επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων. Δεύτερον, υπόσχονταν στους Έλληνες, αντίθετα από ό,τι έκαναν στο παρελθόν οι ομόδοξοι προστάτες τους, όχι μόνο την εθνική ελευθερία τους αλλά και δημοκρατικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Το συμπέρασμα που εξέφραζε το 1805 ο Κοραής, ότι δηλαδή «μόνης της Γαλλίας η φιλία συμφέρει εις τους Γραικούς»,⁵² σηματοδοτούσε το τέλος μιας μακράς παράδοσης στην ελληνική πολιτική σκέψη.⁵³ Με άλλα λόγια υπαινισσόταν την αποδέσμευση των ελληνικών απελευθερωτικών προσδοκιών από τον ομόδοξο λαό του βορρά και κατ' επέκταση την εγκατάλειψη του πολιτικού οράματος που επί αιώνες ευνοούσε η εκκλησιαστική ηγεσία –του οράματος δηλαδή που απέβλεπε στην αναβίωση της Ορθόδοξης Οικουμένης και έτσι στην απαρχή της διαδικασίας του μετασχηματισμού του υπόδουλου ελληνικού

⁵¹ Από τους σημαντικότερους Έλληνες υποστηρικτές των γαλλικών αρχών, ο Κωνσταντίνος Σταμάτης, μαθητής του Καταρτζή στη Βλαχία, και αυτόπτης μάρτυρας της βασιλοκτονίας στο Παρίσι, απηύθυνε προς τους ομογενείς του μια σειρά από επαναστατικά φυλλάδια με τα οποία τους παρακινούσε να εξεγερθούν κατά των Τούρκων. Δύο από τα φυλλάδια αυτά κυκλοφόρησαν στα 1798-1799 με τους τίτλους *Προς τους Ρωμαίους της Ελλάδος και Στοχασμοί ενός Φιλέλληνα ως απαντήσεις στις αντιγαλλικές πατριαρχικές εγκυκλίους προς τους Επτανησίους*. Για τη δράση και τις παρατηρήσεις του Σταμάτη σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ενέργειες του Κωνσταντίνου Σταμάτη για την απελευθέρωση της Ελλάδος, 1798-1799», *Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. Α', Αθήνα 1967, σ. 154-174 και Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 50-52 και 129-130. Τα κείμενα του Σταμάτη δημοσιεύονται στο Λέανδρος Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και η αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 15-16 (1965-1966), σ. 210-223 και 224-237 αντίστοιχα.

⁵² Αδαμάντιος Κοραής, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Βενετία [φωτοανατύπωση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο έργο Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831), Αθήνα 1983], σ. 60.

⁵³ Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση*, σ. 102.

λαού σε *έθνος*, με την έννοια που αποκτούσε ο όρος στο ευρωπαϊκό λεξιλόγιο της εποχής. Όπως σχολίαζε ο Κοραής:

Ο θαυμασμός για τα λαμπρά κατορθώματα των στρατών της Δημοκρατίας διαδόθηκε σιγά-σιγά από γωνιά σε γωνιά στην Ελλάδα και ξύπνησε στον νου τα παλιά κατορθώματα των αρχαίων ελληνικών στρατιών. Από την ώρα εκείνη η εθνική ματαιοδοξία έδωσε τη θέση της στην αποφασιστικότητα ενός λαού, που συγκεντρώνει τις δυνάμεις του με τον σκοπό να γίνει έθνος. Ο ενθουσιασμός ότι πρέπει να κυβερνώνται με νόμους στάθηκε τόσο γενικός, ώστε τίποτε άλλο δεν είχαν στο στόμα τους εκτός από το όνομα των Γάλλων.⁵⁴

Με τις προσπάθειές τους να αξιοποιήσουν τις οικονομικές δυνάμεις τους, οι Έλληνες αποδείκνυαν την αποφασιστικότητά τους να *γίνουν έθνος*, όπως προσέθετε ο Κοραής. Με εμφανή πρόθεση να δηλώσει την εφαρμοσιμότητα στην ελληνική περίπτωση της θεωρίας του Μοντεσκιέ για την αλληλένδετη σχέση του εμπορίου με την πολιτική ελευθερία, ο Έλληνας λόγιος ανέλυε διεξοδικά τις εμπορικές επιδόσεις των υπόδουλων ακόμη Ελλήνων, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι πέρα από το ένδοξο αρχαίο παρελθόν τους, το ιστορικό δικαίωμά τους στην εθνική αυτοδιάθεση, την αξιοσημείωτη εκπαιδευτική πρόοδό τους αλλά και την προσαρμοστικότητα τους στα ιδεώδη του ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού, οι Έλληνες διέθεταν όλες τις ικανότητες που απαιτούσε η αποδοχή τους ως σύγχρονου *έθνους* και μέλους της οικογένειας των *πεπολιτισμένων εθνών*. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι ο Κοραής δεν ενέκρινε την άμεση εκδήλωση ενός ελληνικού επαναστατικού κινήματος. Η εθνική ελευθερία και η πολιτική αναδιοργάνωση πρόβαλαν στον στοχασμό του ως μακροπρόθεσμοι στόχοι, που επρόκειτο να επιτευχθούν σταδιακά, ίσως ειρηνικά, διά του *‘φωτισμού’* του γένους και της *‘μετακενώσεως’* των ευρωπαϊκών πολιτικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία. Προφανώς δεν ήταν αρκετά αισιόδοξος για την επιτυχή έκβαση ενός ελληνικού επαναστατικού κινήματος τη δεδομένη εποχή. Ίσως πάλι ανησυχούσε για τις ρήξεις, που συνήθως προκαλούν οι επαναστατικές ανατροπές –το παράδειγμα των Γάλλων ήταν και σε αυτό το ζήτημα ιδιαίτερα διδακτικό.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο Κοραής, έχοντας συνειδητοποιήσει όχι μόνο τις δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς της δημοκρατίας και της ελευθερίας, έδινε έμφαση στη δημιουργία των κοινωνικών προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν την ίδρυση μιας ελληνικής φιλελεύθερης πολιτείας. Ως αποτέλεσμα, τα τελευταία χρόνια πριν το 1821 γύρω από τον Κοραή και με σημείο αναφοράς τις ιδέες και τις προτάσεις του για το ελληνικό ζήτημα, αναπτύχθηκε μια πρώτη ομάδα

⁵⁴ Κοραής, *Υπόμνημα*, σ. 153.

προοδευτικών και πατριωτών ιδεολόγων: οι μετριοπαθείς θιασώτες του δημοκρατικού φιλελευθερισμού. Τη δεύτερη ομάδα που προφανώς ενέκρινε και επιζητούσε αμεσότερα την επαναστατική κινητοποίηση συνιστούσαν οι οπαδοί του επαναστατικού ριζοσπαστισμού, που υιοθετούσαν τις απόψεις του Ρήγα και των ιδεολογικών επιγόνων του, των συγγραφέων δηλαδή που εξέδιδαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανώνυμα πολιτικά φυλλάδια, όπως ο *Ρωσσαγγλογάλλος*⁵⁵ και η *Ελληνική Νομαρχία*.⁵⁶ Δεν επρόκειτο φυσικά για μια ακόμη διαμάχη στους κόλπους των Ελλήνων ούτε όμως για ιδεολογικές τάσεις που οδήγησαν στη διαμόρφωση παρατάξεων ή επαναστατικών οργανώσεων. Ούτε πάλι η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 ήταν αποτέλεσμα μιας ταχύτερης ιδεολογικής ωρίμανσης από ό,τι υπολόγιζε ο Κοραΐς ή της επικράτησης της μίας από τις δύο παραπάνω πολιτειακές τάσεις.

⁵⁵ Το κείμενο αυτό δεν κατέληγε σε συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις για την οργάνωση μιας μελλοντικής Ελλάδας αλλά εξαπέλυε δριμύτατη επίθεση ενάντια σε όλους όσους αποτελούσαν την πνευματική, πολιτική και οικονομική ηγεσία του υπόδουλου γένους –την Ορθόδοξη ιεραρχία, τους Φαναριώτες και τους κοτζαμπάσηδες, στους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω, αλλά και τους έμπορους στο βαθμό που και αυτοί ακολουθούσαν την πολιτική της νομιμοφροσύνης προς τον αλλογενή κατακτητή. Η μοναδική πρόταση που απηύθυνε ο συγγραφέας προς τους ομογενείς του, ήταν η άνευ όρων ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαρά, «Το κείμενο του 'Ρωσσαγγλογάλλου'», *Ελληνικά* 17 (1962), σ. 188-201. Το κείμενο καταγράφηκε για πρώτη φορά από τον W. M. Leake (*Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 140-154), ο οποίος το άκουσε να απαγγέλεται κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην Ελλάδα. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, «Με πέντε Άγγλους στην Ελλάδα (1811-1824): Γύρω σε μία σάτιρα», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 3 (10) (Μάιος-Ιούνιος 1948), σ. 293-300 και του ίδιου «Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του 'Ρωσσαγγλογάλλου'», *Ερανιστής* 3 (1965), σ. 1-11. Όλα τα συναφή κείμενα βρίσκονται συγκεντρωμένα στο βιβλίο του Κ. Θ. Δημαρά, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Αθήνα 1990. Όσον αφορά τη χρονολόγηση του κειμένου, ο Κ. Θ. Δημαράς (ό. π. 38-39 και 69-70) το τοποθετεί ανάμεσα στην αρχή του 1799 και στο τέλος του 1810 ενώ ο Κιτρομηλίδης θεωρεί *terminus ante quem* το 1805, βλ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338.

⁵⁶ Ακόμη και με τον τίτλο του το κείμενο αυτό αποκάλυπτε τις πολιτειακές προτιμήσεις του ανώνυμου συγγραφέα του: την αρχή ή την πολιτεία του νόμου. Η 'νομαρχία' ως αρχή διακυβέρνησης αποτελούσε τον αντίποδα της αρχής της μοναρχίας, κυρίως της απόλυτης μοναρχίας και δεσποτείας. Ο Ανώνυμος συγγραφέας του αποκήρυτε τον δεσποτισμό, όχι μόνο των Τούρκων κατακτητών, αλλά ακόμη και των 'φωτισμένων' μοναρχών, οι οποίοι μερικές δεκαετίες νωρίτερα είχαν κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική σκέψη, και πρότεινε το αβασίλειο δημοκρατικό πολίτευμα. Όπως και ο ανώνυμος συγγραφέας του *Ρωσσαγγλογάλλου*, εξαπέλυε οξύτατη επίθεση κατά της Εκκλησίας και επίσης απέρριπτε την εξάρτηση των ελληνικών προσδοκιών για απελευθέρωση από τις ξένες δυνάμεις. «Ίσως, τέλως πάντων», έγραφε ο Ανώνυμος Έλληνας, «προσμένετε να μας δώσει την ελευθερίαν κανένας από τους αλλογενείς δυνάστας; ω Θεέ μου! έως πότε ω Έλληνες να πλανόμεθα τόσοσιν αστοχάστως; διατί να μην στρέψωμεν και μίαν φοράν τους οφθαλμούς μας εις τα απελθόντα, διά να καταλάβωμεν ευκολώτερα τα μέλλοντα;»· βλ. [Ανώνυμος Έλληνας], *Ελληνική Νομαρχία*, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας, Ιταλία 1806, σ. 219.

Η απάντηση στο ερώτημα *γιατί η Ελληνική Επανάσταση ξεκίνησε το 1821 και όχι αργότερα ή νωρίτερα*, θα πρέπει να αναζητηθεί όχι απαραίτητα στα διάφορα στάδια της ιδεολογικής προετοιμασίας της ή στις διαμάχες που περιγράψαμε, αλλά και στις συγκυρίες: στο ευρύτερο φάσμα δηλαδή των εσωτερικών και κυρίως διεθνών εξελίξεων και των αναδιαμορφούμενων πολιτικών συσχετισμών του αρχόμενου 19^{ου} αιώνα. Με απλούστερα λόγια οι προϋποθέσεις για την εκδήλωση του κινήματος διαφοροποιούνται καταφανώς από τα αίτια και τις αφορμές του ενώ η αλληλοσυσχέτισή τους με πολλούς άλλους παράγοντες (την αποδυνάμωση και τα εσωτερικά προβλήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως τις εξελίξεις των πρώτων μηνών του πολέμου, όπως φανεί στο κεφάλαιο 2) οδηγούν στην προοδευτική αποκρυστάλλωση των κεντρικών αιτημάτων του και την ανάδειξή του σε εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δεύτερης γαλλικής κατοχής των Ιονίων Νήσων (1807-1814), κάποιοι πρόκριτοι και κλέφτες της Πελοποννήσου που είχαν καταφύγει λίγο νωρίτερα στα νησιά λόγω της καταδίωξης τους από την οθωμανική εξουσία, σχεδίαζαν και πάλι να απευθύνουν εκκλήσεις στον Βοναπάρτη ως ξένο λυτρωτή στην προκειμένη περίπτωση, όπως ήδη αναφέρθηκε, να ζητήσουν τη βοήθειά του για την ίδρυση ενός αυτόνομου και υπό γαλλική προστασία ελληνοτουρκικού κρατιδίου στην Πελοπόννησο. Το σχέδιο τους, που ματαιώθηκε εξαιτίας της κατάληψης της Ζακύνθου από τους Άγγλους τον Ιούνιο του 1809, αποδείκνυε μεν την προοδευτική εξοικείωση των υπόδουλων Ελλήνων με τη νέα πολιτική ορολογία της Ευρώπης (για παράδειγμα, προέβλεπε την παραχώρηση συντάγματος εκ μέρους των Γάλλων, ώστε να διασφαλίζονται η ισότητα ανάμεσα στους Τούρκους και τους Έλληνες, η επί ίσοις όροις συμμετοχή τους στη νέα διοίκηση και η κοινωνική δικαιοσύνη) αλλά και πάλι εξαρτούσε τη λύση του ελληνικού προβλήματος από τη ξενική παρέμβαση, χωρίς να καταλήγει σε μια πρόταση οργάνωσης ενός εθνικού επαναστατικού κινήματος. Μπορεί μάλιστα να θεωρηθεί ότι η πρωτοβουλία αυτή εξυπηρετούσε πρωτίστως τα ιδιωτικά συμφέροντα των πρωταγωνιστών της –στον βαθμό τουλάχιστον που θα επέτρεπε την επιστροφή τους στην Πελοπόννησο– παρά ότι εξέφραζε τις πολιτικές ιδέες ή επιλογές τους.⁵⁷ Όπως θα φανεί παρακάτω, η έννοια της πολιτικής στην προεπαναστατική Ελλάδα αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό οικονομική δραστηριότητα –έναν τρόπο βιοπορισμού ή και πλουτισμού για τους φιλόδοξους διεκ-

⁵⁷ Για την περιγραφή του σχεδίου αυτού, βλ. Θεοδώρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, επιμ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, Αθήνα 1981, σ. 37-38, Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1957, τ. Α΄, σ. 49-50 και Παναγιώτης Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας του Γεωργίου Α΄*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1960, σ. 39-40.

δικητές της εξουσίας. Ακόμη περισσότερο όμως ήταν ένας τρόπος αυτοπροστασίας, μια αναγκαία δραστηριότητα για να διατηρήσει κανείς τη θέση του είτε τα υλικά αγαθά που διέθετε, στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο.⁵⁸ Με άλλα λόγια, οι έννοιες του δημόσιου συμφέροντος και της κοινής ωφέλειας ήταν μάλλον άγνωστες στην οθωμανοκρατούμενη κοινωνία, από τη στιγμή που το κράτος ταυτιζόταν στη συνείδηση των υπόδουλων με την τουρκική εξουσία. Σύμφωνα με την περιγραφή ξένου παρατηρητή, οι Έλληνες

από πολιτική άποψη (...) ήταν Ασιάτες, και όλες οι ανατολίτικες ιδέες τους, τόσο οι κοινωνικές όσο και οι πολιτικές, έπρεπε να διορθωθούν ή να ξεριζωθούν, για να υπάρξει η δυνατότητα να δημιουργηθεί ένας πολιτισμένος λαός, σύμφωνα με πολιτισμένες ευρωπαϊκές αρχές.⁵⁹

Την ίδια εποχή, οι Έλληνες της διασποράς που είχαν εξοικειωθεί με τα εύρυθμα πολιτικά συστήματα της Δύσης και προφανώς αντιμετώπιζαν διαφορετικά την έννοια του εθνικού συμφέροντος –ή έστω κάποιοι από αυτούς– επικέντρωναν τις προσπάθειές τους στην προετοιμασία των προϋποθέσεων για τη συγκρότηση κάποια στιγμή, άγνωστο ποια στιγμή, μιας ελληνικής πολιτείας, φροντίζοντας για την εκπαιδευτική κατάρτιση και επιστημονική μόρφωση νεαρών Ελλήνων. Για τους στόχους αυτούς ιδρύθηκε το 1811 η «Γραικοδακική» ή «Φιλολογική Εταιρεία» στο Βουκουρέστι και το 1813 η «Φιλόμουσος Εταιρεία» των Αθηνών, η οποία το επόμενο έτος μεταφέρθηκε στη Βιέννη. Η κοινωνική χρησιμότητα της παιδείας του υπόδουλου γένους απασχόλησε και τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Το 1816, ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος επιχείρησε να ενθαρρύνει αλλά και να συντονίσει τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες των Ελλήνων της διασποράς, έτσι ώστε

οι εν Ευρώπη διατρίβοντες Γραικοί, ως πεπαιδευμένοι και ως έχοντες περισσοτέρας γνώσεις με την συναναστροφήν των ξένων εθνών, (...) να αναπληρώσωσι την έλλειψιν των συμπατριωτών αυτών, και να προβλέψωσιν εις την Ελλάδα όσα της λείπουν διά την αναγέννησιν των τέκνων της.⁶⁰

⁵⁸ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843*, μτφρ. Ν. Π. Διαμαντούρος και άλλοι, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, τ.1, σ. 73-76.

⁵⁹ Το απόσπασμα από το περιηγητικό έργο του William Mure, *Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands*, Εδιμβούργο και Λονδίνο 1842, παρατίθεται ό.π., σ. 390, σημ. 46

⁶⁰ Από επιστολή του μητροπολίτη Ιγνατίου προς τους επιτρόπους της Εκκλησίας του Λιβόρνου, με ημ. 5-17 Ιανουαρίου 1816, στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, στη σειρά *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1961 (φωτομηχανική ανατύπωση 1980), τ. 4, τχ. II, σ. 70.

Για την ταχύτερη διάδοση της παιδείας στον ελληνικό λαό ο Φαναριώτης Θεόδωρος Νέγρης πρότεινε το 1817 τη λειτουργία «τραγικού θεάτρου», κατά το αρχαιοελληνικό πρότυπο. Αλλά η προτίμηση του ίδιου και γενικότερα των Φαναριωτών που σπούδαζαν την ιατρική επιστήμη στη Δύση, είχε απώτερο στόχο την κοινωνική ανέλιξη τους και την ανάληψη υψηλών αξιωμάτων στην οθωμανική διοίκηση.⁶¹ Ανάλογες επιδιώξεις φαίνεται πως είχαν και οι περισσότεροι Έλληνες που μυσούνταν στη Φιλική Εταιρεία. Αν και ο στόχος των αρχηγών της Εταιρείας ήταν η διαμόρφωση της εθνικής και πατριωτικής συνείδησης των Ελλήνων και ο παραμερισμός των ισχυρών τοπικιστικών διαθέσεων τους, ώστε μεταξύ άλλων να καταστεί εφικτή η απελευθέρωση της χώρας, οι περισσότεροι μνημένοι προσδοκούσαν διά της συμμετοχής τους να διασφαλίσουν τη θέση που είχαν στην προεπαναστατική κοινωνία. Μία από τις μεγαλύτερες ομάδες του συνολικού αριθμού των μελών της Εταιρείας ήταν οι προεστοί, οι οποίοι προσχώρησαν στην Εταιρεία ως τοπικοί αρχηγοί, προσδοκώντας να αποκομίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη από την υποστήριξη της (το ζήτημα αυτό θα μας εξεταστεί εκτενέστερα στο κεφάλαιο 2). Ανάλογους στόχους είχαν και οι μνημένοι κληρικοί μεταξύ των οποίων και δεκαπέντε επίσκοποι, οι οποίοι ενδεχομένως δεν συμμερίζονταν την επίσημη πολιτική ιδεολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και δρώντας σε περιοχές μακριά από την Κωνσταντινούπολη, κυρίως στην Πελοπόννησο, παρουσιάζονταν δίπλα στους προκρίτους ως ισχυροί τοπικοί παράγοντες. Στην Εταιρεία συμμετείχε επίσης ένα σημαντικό τμήμα των μορφωμένων Ελλήνων της διασποράς, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Θεόδωρος Νέγρης και ο επίσης Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, οι οποίοι, μολονότι δεν επηρέασαν καθοριστικά τους στόχους και την οργάνωση της Εταιρείας, αργότερα έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της επαναστατημένης χώρας. Συμμετείχαν επίσης και ορισμένοι διακεκριμένοι κλέφτες της υπόδουλης χώρας, μερικοί από τους οποίους υπηρετούσαν στον στρατό της Ρωσίας ή της Αγγλίας. Τα περισσότερα όμως μέλη της Εταιρείας (το 53,7 %) προέρχονταν από τους εμπορικούς κύκλους της διασποράς και στη συντριπτική πλειονότητά τους ήταν μέσοι έμποροι χωρίς σημαντική κοινωνική θέση και οικονομικά ερείσματα στις παροικίες του εξωτερικού, οι οποίοι αποσκοπούσαν στη δημιουργία ελληνικού κράτους για να επανέλθουν στην πατρίδα ως απελευθερωτές της.⁶²

⁶¹ Από επιστολή του Θεόδωρου Νέγρη προς τον Ιγνάτιο, με ημ. 11 Οκτωβρίου 1817, ό.π., σ. 89.

⁶² Αναλυτικότερα για τη Φιλική Εταιρεία, βλ. George Frangos, *The Philike Etaireia 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, (διδασκαρική διατριβή για το Πανεπιστήμιο Κολούμπια, 1971). Βλ. επίσης το άρθρο του ίδιου, «The Philike Etaireia: A Premature National Coalition», στο Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, 87-103. Για μια αρκετά αναλυτική παρουσίαση της Φιλικής Εταιρείας,

Παρά τις ιδιαίτερες πολιτικές επιδιώξεις των μελών της, η Εταιρεία ούτε είχε προσδιορίσει τα γεωγραφικά όρια της Ελλάδας που επιδίωκε να απελευθερώσει ούτε είχε σαφή σχέδια για την πολιτειακή οργάνωση του μελλοντικού κράτους. Ελάχιστες είναι οι αναφορές που φανερώνουν έμμεσα τις πολιτικές επιλογές μεμονωμένων μελών της αλλά όχι να καταδεικνύουν την ύπαρξη ενός συστηματικά οργανωμένου πολιτικού προγράμματος. Για παράδειγμα, στο πολεμικό σχέδιο που υπέβαλε ο Σάββας Καμινάρης Φωκιανός στις 25 Σεπτεμβρίου του 1820, αναφέρεται ότι

οι κύριοι σκοποί όλου του Ελληνικού γένους είναι διά να ζητήσουν Βασιλέα των από το γένος της ρωσικής αυτοκρατορικής φαμήλιας και αιώνιαν συμμαχίαν μετ' αυτής της ιεράς φαμήλιας.

Και ενώ ο Φωκιανός πρότεινε την πρόσκληση Ρώσου βασιλιά πριν ακόμη κηρυχθεί η Ελληνική Επανάσταση, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, η ανωτάτη αρχή της Εταιρείας, λίγες μόλις μέρες αργότερα, απέρριπτε τέτοιου είδους προτάσεις και κατέληγε στην εξής δυσοίωνη πρόβλεψη για την Ελλάδα: «*Ουαί εις αυτήν, όταν συστηματική δυναστεία ενθρονισθή εις τα σπλάχνα της*». ⁶³ Βέβαια, το πιθανότερο είναι ότι τα ανώτατα στελέχη της Εταιρείας απέκρυπταν εσκεμμένα τις πολιτικές τους προτιμήσεις, αφού στόχος τους ήταν να προσελκύσουν στην Εταιρεία μέλη από τους προοδευτικούς αλλά και από τους συντηρητικούς ιδεολογικούς κύκλους, να διασκεδάσουν την επιζήμια φήμη του ιακωβινισμού και του καρμποναρισμού που τους σκίαζε, και επίσης να αποκτήσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κύρος και ισχύ. Αυτό, άλλωστε, αποδεικνύεται και από την αναζήτηση ενός διακεκριμένου Έλληνα για την ανωτάτη αρχή της Εταιρείας, όπως επίσης και από την προσπάθειά τους να προσεγγίσουν ακόμη και τον Γρηγόριο Ε', που βρισκόταν εξόριστος στο Άγιο Όρος μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης πατριαρχίας του και κυρίως από την εντύπωση που ενίσχυαν εσκεμμένα ότι διατηρούν διασυνδέσεις με τη ρωσική αυτοκρατορική αυλή. Ωστόσο, παρά τους ασαφείς πολιτικούς στόχους της Εταιρείας, ιδίως μετά τη συμφωνία των ηγετικών στελεχών της τον Σεπτέμβριο του 1818 για την οργάνωση σχεδίου άμεσης δράσης, τα μηνύματά της συνέτειναν στην καλλιέργεια ενός κλίματος επαναστατικής προσμονής στην ελληνική κοινωνία. ⁶⁴

των επιδιώξεων και του έργου της, βλ. Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989, σ. 62-81.

⁶³ Τα παραθέματα προέρχονται από επιστολές που δημοσιεύονται στο Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 81 και 290.

⁶⁴ Gunnar Hering, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά* 13 (24-25) (1996), σ. 105-120.

Η απόφαση για κινητοποίηση λήφθηκε από τα ηγετικά στελέχη της, κατά τη σύγκρουση του Αλή Πασά με την Πύλη. Αυτή θεωρήθηκε η κατάλληλη στιγμή για την ελληνική εξέγερση, αφού τα οθωμανικά στρατεύματα μάχονταν εναντίον του κινηματία πασά στην Ήπειρο, ο οποίος λίγο νωρίτερα επιχείρησε –αλλά δεν πρόλαβε– να συνάψει κάποιο είδος συμμαχίας με την Εταιρεία, που θα προέβλεπε τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου εναντίον του σουλτάνου. Αν και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επιθυμούσε την έναρξη της Επανάστασης στον Μοριά τον Σεπτέμβριο του 1820, οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την υλοποίηση του σχεδίου του. Στις αρχές του Οκτώβρη έστειλε επιστολές και προκηρύξεις σε όλους σχεδόν τους προεστούς της Πελοποννήσου και άλλων οθωμανοκρατούμενων περιοχών, όπως και στους τοπικούς ηγέτες των Σέρβων και Μαυροβουνίων. Αναγκάστηκε όμως να αλλάξει και πάλι το σχέδιο του, όταν πληροφορήθηκε ότι η Πύλη είχε ενημερωθεί για τη δράση της Εταιρείας. Έτσι η Επανάσταση ξεκίνησε από τις Ηγεμονίες, με την ελπίδα ότι ήταν πιθανό να ενισχυθεί από τους εξεγερθέντες του Βλαδιμηρέσκου –αλλά μάταια.

Στο μεταξύ ο Παπαφλέσσας είχε φτάσει στην Πελοπόννησο, που λόγω της συμμετοχής του τοπικού βαλή, Χουρσίτ πασά, στον πόλεμο κατά του Αλή πασά, παρουσιαζόταν ως ο κατάλληλος τόπος για την Επανάσταση. Τις πρώτες μέρες του Μαρτίου του 1821 που ο Μουσταφά μπέης προσκάλεσε τους προκρίτους και αρχιερείς της Πελοποννήσου σε έκτακτη συνέλευση στην Τριπολιτσά, όλα έδειχναν ότι η έναρξη μιας εξέγερσης ήταν ζήτημα ημερών.⁶⁵ Όπως εξηγεί στην *Ιστορία* του ο Σπυρίδων Τρικούπης, ήταν συνηθισμένη τακτική των οθωμανικών αρχών να κρατούν επιφανείς ομήρους, όταν είχαν «πολιτικές υποψίες». Για τον λόγο αυτόν οι προσκληθέντες τότε θορυβήθηκαν. Παράλληλα όμως διχάστηκαν: κάποιοι υποστήριζαν ότι ήταν προτιμότερο να επικαλεστούν διάφορες προφάσεις για να αποφύγουν τη συνάντηση και κάποιοι ότι όφειλαν να υπακούσουν, προκειμένου να διασκεδάσουν τις υποψίες των Οθωμανών. Καθοριστική αποδείχθηκε τελικά η απόφαση ορισμένων από τους τελευταίους, οι οποίοι, ενώ ξεκίνησαν για την Τριπολιτσά, στη διαδρομή άλλαξαν απόφαση και επέλεξαν να μείνουν «έξω» για να εμποδίσουν τους Οθωμανούς «να κακοποιήσωσι τους έσω» και «να πράξωσι έπειτα ό,τι θα τους υπαγόρευεν η περίστασις». Για να δικαιολογήσουν μάλιστα αυτή την απόφασή τους, σύμφωνα και πάλι με τις πληροφορίες του Τρικούπη, επινόησαν το εξής τέχνασμα: διέδωσαν τη φήμη ότι φιλικά διακείμενος Οθωμανός από την Τριπολιτσά τους ενημέρωσε ότι είχε σχεδιαστεί η δολοφονία όσων θα μετέβαιναν στη συνάντηση. Οι φήμες αυτές λειτούργησαν ενθαρρυντικά για τους Έλληνες και οι προετοιμασίες εντάθηκαν.⁶⁶ Όσοι απεσταλμένοι της Εταιρείας βρίσκονταν τη δεδομένη

⁶⁵ Αναλυτική περιγραφή των εξελίξεων, βλ. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, σ. 72-96.

⁶⁶ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Λονδίνο ²1860, τ. 1, σ. 52-57.

εποχή στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, όπως άλλωστε οι πρόκριτοι και οι αυτόχθονες, δεν ήταν ενήμεροι για τις εξελίξεις στις Ηγεμονίες, και φυσικά κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει ποια θα ήταν η εξέλιξη της δικής τους κινητοποίησης που είχε ήδη ξεκινήσει.

1.4. Οι οργανωτικές δομές και οι ομαδοποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας πριν το 1821

Ήδη αναφερθήκαμε στις περισσότερες ομάδες που μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολιτικές ή πνευματικές ελίτ της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας: την εκκλησιαστική ηγεσία, τους Φαναριώτες, την ελληνική διασπορά και τους εμπόρους (ή, όπως παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία, τους ανερχόμενους αστούς). Η πρώτη διαπίστωσή μας λοιπόν είναι ότι δεν επρόκειτο για συμπαγείς και συνεκτικές ομάδες και επίσης ότι δεν υπήρχαν ανάμεσά τους *‘νοητά σύνορα’* που διαχώριζαν με σαφήνεια τα μέλη της μίας ομάδας από την άλλη. Οι Φαναριώτες, για παράδειγμα, ζούσαν σε ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις και εντάσσονταν στους κύκλους της προκρατικής ελληνικής διασποράς. Από την άλλη τόσο οι Φαναριώτες όσο και πολλοί Έλληνες της διασποράς ασχολούνταν με το εμπόριο, όπως ακριβώς οι Υδραίοι, οι Σπετσιώτες, οι Ψαριανοί και άλλοι κάτοικοι της προεπαναστατικής Ελλάδας. Είδαμε επίσης ότι υπήρχαν ακόμη και εκκλησιαστικοί ηγέτες που συμμερίζονταν προοδευτικές απόψεις σε αντίθεση με άλλους, οι οποίοι από φόβο, απαισιοδοξία ή χάρη στα συμφέροντά τους προσπαθούσαν να αποτρέψουν τη διάδοση του ευρωπαϊκού επαναστατισμού στην επικράτεια του σουλτάνου. Παρόλα αυτά, η πρώτη σημαντική διάκριση στους κόλπους της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας με γνώμονα την επίδρασή της στην *‘πολιτική αναγέννηση’* του έθνους και την προετοιμασία του ελληνικού κινήματος είχε γεωγραφικά κριτήρια: αφενός δηλαδή ήταν οι Έλληνες της διασποράς που δραστηριοποιούνταν εκτός του οθωμανοκρατούμενου χώρου και εκείνοι που ζούσαν εντός της αναγνωρισμένης από τον σουλτάνο ελληνορθόδοξης κοινότητας, διαθέτοντας περιορισμένες δυνατότητες αυτονομίας στο πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Αν θα θέλαμε να αναζητήσουμε πρόσθετες ή σαφέστερες διαχωριστικές τομές στην προεπαναστατική κοινωνία, πέρα από τον χώρο δράσης, είναι απαραίτητο να ακολουθήσουμε τα δύο κριτήρια που προτείνει ο Πετρόπουλος. Το πρώτο αφορά τη σχέση εκάστου με την οθωμανική διοίκηση, στο αν δηλαδή κάποιος *«είχε θέση αναγνωρισμένη από τον Τούρκο δυνάστη, ή αν απλώς και μόνον εργαζόταν και πλήρωνε φόρους»*, και με απλούστερα λόγια αν είχε εξουσία *«που η κρατική αναγνώριση του επέτρεπε να ασκεί σε άλλους Έλληνες»*. Το δεύτερο αφορά την υπακοή

και τον σεβασμό «που ενέπνεε καθέννας ως ενσαρκωτής, πραγματικός ή φανταστικός, αναγνωρισμένων πολιτισμικών αξιών». ⁶⁷ Έτσι, εδώ θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις τοπικές ελίτ της κοινοτικής και επαρχιακής διοίκησης (τους κοτζαμπάσηδες/προεστούς του ηπειρωτικού χώρου και τους νοικοκυραίους/καπετάνιους στα νησιά), στους ένοπλους (κλέφτες και αρματολούς ή κάπους στην Πελοπόννησο) και, τέλος, στον απλό λαό.

Οι κοτζαμπάσηδες ή προεστοί, όπως και οι καπετάνιοι ήταν οι εκλεγμένοι στις κοινότητες ⁶⁸ των ντόπιων Ελλήνων, οι οποίοι διαχειρίζονταν τις τοπικές κοινοτικές υποθέσεις και επίσης τους εκπροσωπούσαν σε συνέλευση (ή σωστότερα σε ένα είδος επαρχιακού συμβουλευτικού σώματος) που συγκαλούσε τουλάχιστον μια φορά το έτος ο βοεβόδας. Μια φορά τον χρόνο επίσης παρουσιάζονταν ως συμβουλευτικό σώμα του πασά, ενώ οι δύο ισχυρότεροι ήταν αυτοί που στην ουσία εκπροσωπούσαν την Πελοπόννησο στην Υψηλή Πύλη. Πέρα από την επιρροή τους τόσο στην οθωμανική διοίκηση όσο και στην τοπική κοινωνία, διακρίνονταν για την οικονομική τους ευμάρεια. Ήταν μεγαλογαιοκτήμονες και ως κεφαλαιούχοι μονοπωλούσαν την εξαιρετικά επικερδή *‘επιχείρηση’* της ενοικίασης των φόρων. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα πολλοί ασχολούνταν και με το εμπόριο –και μάλιστα χάρη στην κοινωνική θέση τους με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους. Η περιγραφή του Πετρόπουλου είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική. Εφόσον ήταν ενοικιαστές των φόρων και τους εισέπρατταν σε είδος από τους χωρικούς, μπορούσαν να διατηρούν μονοπωλιακή πρόσβαση στα εμπορεύσιμα αγαθά. Εφόσον διέθεταν κατά αποκλειστικότητα τα μέσα

⁶⁷ Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 32.

⁶⁸ Κοινότητες μπορούσαν να συγκροτήσουν οι ομόθρησκοι κάτοικοι ενός χωριού, μιας κωμόπολης ή πόλης είτε οι κάτοικοι των χωριών μιας ευρύτερης περιοχής, που ενδεχομένως ασκούσαν τα ίδια βιοτεχνικά ή άλλα επαγγέλματα και έτσι συνδέονταν μεταξύ τους με κοινά συμφέροντα. Όπως εξηγεί ο Χασιώτης (*Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης*, σ. 134-135) «η κοινότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως νομικό πρόσωπο, μερικώς ανεξάρτητο από τη διοίκηση των κυρίαρχων Οθωμανών, οι οποίοι όμως το ανέχονταν» ενώ «οι κοινοτικοί *‘άρχοντες’* διαχειρίζονταν όλες σχεδόν τις κοινές υποθέσεις, αλλά, κυρίως, την κατανομή, τη συλλογή και την απόδοση στους Οθωμανούς των φόρων, την οργάνωση και την οικονομική στήριξη των σχολείων, τη γενική μέριμνα για την υγεία των κατοίκων και, σε μερικές περιπτώσεις, και την κάλυψη των πρωτοβάθμιων αναγκών απονομής της δικαιοσύνης (σε αστικές κατά κανόνα υποθέσεις και από κοινού με τον επίσκοπο ή τον μητροπολίτη της περιοχής)». Αναλυτικότερα, η τοπική αυτοδιοίκηση απαρτιζόταν από τρία επίπεδα: 1) σε επίπεδο κοινότητας με έναν ή δύο δημογέροντες εκλεγμένους από τους αυτόχθονες (τους εγγεγραμμένους δηλαδή στα κοινοτικά κατάστιχα), 2) σε επίπεδο επαρχίας ή καζά-βιλαετιού με προκρίτους/προεστούς (ή μοραγιάν βιλαετλήδες, όπως ονομάζονταν στην Πελοπόννησο), που εκλέγονταν από τους δημογέροντες των κοινοτήτων και 3) σε επίπεδο εγιαλετιού με δύο κοτζαμπάσηδες εκλεγμένους από τους προεστούς. Βλ. αναλυτικότερα Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα: Παπαζήση, 2004, σ. 60-68.

μεταφοράς των προϊόντων προς τα εμπορικά λιμάνια, μπορούσαν επιπλέον να ελέγχουν τις τιμές. Έτσι, κατά το συμπέρασμα του Πετρόπουλου, «είχαν όλα τα γνωρίσματα μιας κοινωνικής τάξης, αναπαραγόμενης, με συνοχή και με ομοιόμορφο τρόπο», και ασκούσαν έλεγχο όχι μόνο στην αγορά αλλά και στις εκλογές που τους αναδεικνυαν τοπικούς άρχοντες.⁶⁹ Έτσι εξηγείται γιατί η έξοδος των προεστών από τη νομιμότητα, όπως αυτή οριζόταν στο κράτος του σουλτάνου, ήταν ο καθοριστικός παράγοντας για την έναρξη της Επανάστασης στην Πελοπόννησο και επίσης γιατί η δική τους απόφαση σε μεγάλο βαθμό καθόριζε και την απόφαση των εξαρτώμενων από αυτούς, δηλαδή του απλού λαού. Παρόμοιες ήταν οι συνθήκες που επικρατούσαν στις νησιώτικες κοινότητες αλλά και οι δυνάμεις που διέθεταν οι εκεί τοπικοί άρχοντες. Στη Ρούμελη όμως την πρώτη θέση στην ιεραρχία των τοπικά ισχυρών διατηρούσαν οι αρματολοί και οι κλέφτες. Οι αρματολοί διέθεταν την αναγνώριση των οθωμανικών διοικητικών αρχών ως ένα είδος νόμιμων οπλοφόρων στην υπηρεσία τους με αρμοδιότητα τη φύλαξη των ορεινών περασμάτων και έτσι την τήρηση της τάξης και την αντιμετώπιση της ληστείας. Στην ουσία όμως ήταν οι «μετανοήσαντες» κλέφτες, οι μέχρι πρότινος παράνομοι δηλαδή και φυγόδικοι οπλοφόροι που είχαν εξασφαλίσει την αμνήστευση των οθωμανικών αρχών. Με απλά λόγια η αλλαγή από την ιδιότητα του κλέφτη σε αυτή του αρματολού και το αντίθετο, ήταν η διαδικασία που καθιστούσε απαραίτητη την ύπαρξη των αρματολικιών.⁷⁰

Ωστόσο, τόσο στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη όσο και στα νησιά, τόσο μεταξύ των προεστών ή των καπετάνιων όσο και ανάμεσα στους ενόπλους ο παραδοσιακός παράγοντας διαφύλαξης και αναπαραγωγής των τοπικών δικτύων ισχύος ήταν οι οικογενειακοί δεσμοί: οι γάμοι, οι κουμπαριές, ακόμη και η διαδικασία δημιουργίας 'αδελφοποιητών'. Αξίζει να σημειωθούν εδώ μερικά επιλεγμένα παραδείγματα από τους χρόνους της Επανάστασης όχι μόνο διότι αναδεικνύουν δυναμικά αλλά επίσης διότι τονίζουν εμφαντικά τη σημασία τέτοιων παραδοσιακών μηχανισμών διατήρησης του τοπικού συσχετισμού δυνάμεων στην εξέλιξή τους. Για παράδειγμα, ο ισχυρός Φαναριώτης πολιτικός Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος για να εξασφαλίσει την υποστήριξη των προεστών του Μεσολογγίου και γενικότερα της Ρούμελης συνδέθηκε με τους Τρικούπηδες, την γνωστή οικογένεια των προεστών του Μεσολογγίου, μέσω του γάμου της αδελφής του με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη. Με ανάλογες περίπου επιδιώξεις ο κρητικής καταγωγής Δημήτρης Καλλέργης είχε επιλέξει ως σύζυγό του τη Σοφία Ρέντη, την κόρη μιας από τις σημαντικότερες οικογένειες προεστών της Κορίνθου ενώ ένας Σουλιώτης οπλαρχηγός, όπως ο Κίτσος

⁶⁹ Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 37-38.

⁷⁰ Βλ. επίσης Στ. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 49-56 και 65-66.

Τζαβέλας, προτίμησε να διαπραγματευθεί τους όρους της ένταξής του στην τοπική κοινωνία με τους Κολοκοτρωνάιους μέσω του γάμου της αδελφής του, Φωτεινής, με τον Γενναίο –και μάλιστα παρά την απογοήτευση του γαμπρού που, όταν την ημέρα του γάμου είδε για πρώτη φορά τη νύφη, τη θεώρησε τόσο άσχημη που ήθελε να φύγει.

Ανάλογα παραδείγματα γάμων, συνοικεσίων και *‘κουμπαριών’* είναι δυνατό να αντληθούν από ένα ευρύ φάσμα μαρτυριών και πηγών της εποχής. Ας αντλήσουμε ένα τελευταίο παράδειγμα από την ισχυρή οικογένεια του Γέρου του Μοριά, που είχε επιδείξει εξαιρετικές ικανότητες κατά την διαμόρφωση του οικογενειακού δικτύου του τόσο πριν όσο και μετά την Επανάσταση. Με αυτό τον τρόπο άλλωστε κατάφερνε να συγκεντρώνει στα στρατόπεδά του πέρα από τους πολυάριθμους συγγενείς εξ αίματος δεκάδες αναδεξιμιούς και τις οικογένειές τους. Φυσικά, μετά το 1821 δεν επέλεξε τυχαία ως σύζυγο του γιου του Πάνου την κόρη της Μπουμπουλίνας, Ελένη. Όπως δεν επέλεξε τυχαία ως κουμπάρο αυτού του γάμου, τον Ρήγα Παλαμήδη, σε μια εποχή μάλιστα που ο Ρήγας διατηρούσε σχέσεις αγαστής συνεργασίας με τους Δεληγιανναίους, την οικογένεια που μαζί με τις οικογένειες των εξ αίματος και εξ αγχιστείας συγγενών της και κατ’ επέκταση μαζί με τις εξαρτημένες ομάδες ή πελατείες έκαστης οικογένειας αποτελούσαν τη μία από τις παραδοσιακά σημαντικότερες φατρίες της Πελοποννήσου. Στη συνέχεια ο Κολοκοτρώνης επιχείρησε να συνδεθεί πιο άμεσα με τον παλιότερο εχθρό του, τον προεστό Κανέλλο Δεληγιάννη, μέσω του αρραβώνα του γιου του, Κολίνου, με την κόρη του Δεληγιάννη, Μαριορή. Παρά την αποτυχία του τελευταίου αρραβώνα, με τη διαπραγμάτευση και μόνο του συνοικεσίου, ο Κολοκοτρώνης κατάφερε να εγκαινιάσει μια νέα φάση στις σχέσεις του με τους Δεληγιανναίους, σε σημείο μάλιστα που μετά το τέλος του πολέμου ο άλλος γιος του, ο Γενναίος, να διατηρεί στενές σχέσεις και συχνή επικοινωνία με τον παραλίγο συμπέθερό του. Τη δεύτερη ισχυρή φατρία της Πελοποννήσου στις αρχές του πολέμου συνιστούσαν οι οικογένειες των Ζαΐμη και Λόντου μαζί τους δικούς τους συγγενείς και εξαρτημένους. Αντίθετα η φατρία των Μαυρομιχαλαίων που ήταν επίσης ισχυρή, χάρη στην αυτονομία της Μάνης αναπτύχθηκε διαφορετικά από τις δύο άλλες και επειδή δεν είχε βλέψεις έξω από την ιδιαίτερη πατρίδα της, μπορούσε *«να συνεννοηθεί εύκολα με άλλες πελατειακές ενώσεις και να βελτιώσει τη θέση της με έξυπνους γάμους»*, όπως ήταν για παράδειγμα ο γάμος της αδελφής του Καλαματιανού άρχοντα Παναγιώτη Μπενάκη με έναν αδελφό του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.⁷¹

Και ο απλός λαός; Οι βοσκοί, οι καλλιεργητές της γης, οι ναύτες, οι μικρέμποροι της πόλης και των παζαριών, οι αγωγιάτες ή οι κατώτατοι κληρικοί; Αυτοί

⁷¹ Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, 85-87.

που ήταν αμόρφωτοι (όπως βέβαια και οι περισσότεροι από τους ενόπλους αλλά και πολλοί από τους προκρίτους ή τους καπετάνιους) και ήταν δύσκολο να κατανοήσουν τις καινοτόμες επαναστατικές αρχές που διαδόθηκαν μετά το 1789 αλλά και να παρακολουθήσουν τις ζυμώσεις που προετοίμασαν το ιδεολογικό οπλοστάσιο του κινήματος στο οποίο επρόκειτο να συμμετάσχουν; Τι προσδοκούσαν αυτοί από την Επανάσταση ή γιατί πήραν τα όπλα; Προφανώς γιατί δεν είχαν άλλη επιλογή. Αυτή είναι η απλή και πειστική απάντηση που δίνει ο Πετρόπουλος στο παραπάνω ερώτημα.⁷² Οι πολιτικές συμπεριφορές που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα, τα προβλήματα και οι αντιφάσεις που παρουσιάστηκαν κατά τη συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού ενόσω συνεχιζόταν ο πόλεμος, θα μας απασχολήσουν στο κεφάλαιο 2. Η μελέτη της πολυσύνθετης μετάβασης από το καθεστώς πριν το 1821 στη επαναστατική πραγματικότητα θα μας εφοδιάσει με επιχειρήματα και προβληματισμούς που θα διευρύνουν συνθετικά την κατανόησή μας για το τι ακριβώς σημαίνει αλλά και τι συνεπάγεται η δημιουργία κράτους *‘εκ του μη όντος’*, και γενικότερα πώς επηρεάζει η δημιουργία του έθνους-κράτους/πατρίδας τη νοηματοδότηση της έννοιας του *‘πατριωτισμού’*.

⁷² Ο.π., σ. 46.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Αδελφική Διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς, εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινούπολει Πατρικής Διδασκαλίας, Ρώμη 1798, [φωτοανατύπωση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο έργο *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)*, Αθήνα 1983].

[Ανώνυμος Έλλην], *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, Ιταλία 1806.

Βαλέτας, Γ., *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Αθήνα 1964, τ. Β1'.

Βρανούσης, Λέανδρος, *Τα έργα του Ρήγα*, Αθήνα [ά. χ. ε], τ. Α'.

Βρανούσης, Λέανδρος, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή. Η φιλογαλλική και η αντιγαλλική προπαγάνδα», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 15-16 (1965-1966), σ. 210-237.

Διδασκαλία Πατρική συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ κυρ Ανθίμου, εις ωφέλειαν των Ορθοδόξων Χριστιανών, Κωνσταντινούπολη 1798 [φωτοανατύπωση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο έργο *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)*, Αθήνα 1983].

Δεληγιάννης, Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1957, τ. Α'.

Ζαλώνης, Μάρκος Φίλιππος, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, επιμ. Θανάση Χ. Παπαδοπούλου, γ' έκδ., Αθήνα 1972 [α' έκδ. στα γαλλικά: *Μασσαλία*, 1824, α' μτφρ. στην ελληνική γλώσσα Ναύπλιο 1831].

Ηλιού, Φίλιππος, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από την αλληλογραφία του Κοραή», *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965.

Καταρτζής, Δημήτριος, *Τα ευρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής, 1970.

Κολοκοτρώνης, Θεοδώρος, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, επιμ. Τ.Α. Γριτσόπουλος, Αθήνα 1981.

Κοραής, Αδαμάντιος, *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*, Βενετία 1805 [φωτοανατύπωση από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο έργο *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)*, Αθήνα 1983].

Κοραής, Αδαμάντιος, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* (α' έκδ. Παρίσι 1803) [μτφρ. στο Διονύσιος Θερεϊανός, *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. Γ', Τεργέστη 1890, σ. μζ'-πβ' με τίτλο «Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι» και στο Γ. Βαλέτας, *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, Αθήνα: Δωρικός,

1964, τ. Α1', με τίτλο *Υπόμνημα για τη σημερινή κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα*].

Legrand, Emile, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη αρχείων εξαχθέντων*, μτφρ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα 1891.

Μέλισσα, ή Εφημερίς Ελληνική, τχ. Γ' (έτος 1821).

Maurer, Georg Ludwig von, *Ο Ελληνικός λαός*, (α' έκδ.1835) μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, επιμ. Τ. Βουρνά, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976.

Μοισιόδαξ, Ιώσηπος, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη 1781.

Μοσχοπούλος, Θ., *Οι Φαναριώτες απολογούμενοι εκ του τάφου*, Βουκουρέστι 1898.

Παπατσώνης, Παναγιώτης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας του Γεωργίου Α'*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1960.

Πρωτοψάλτης, Εμμ. Γ. (επιμ.), *Ιγνάτιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, στη σειρά *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1961 (φωτομηχανική ανατύπωση 1980), τ. 4, τχ. II.

Τρικούπης, Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Λονδίνο ²1860, τ. 1.

Φιλήμων, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834.

Φιλιππίδης, Δανιήλ και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος* (Βιέννη 1791), επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα: Ερμής, 1978.

Βιβλιογραφία

Άμαντος, Κωνσταντίνος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 39-60.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Αργώ, 1977.

Clogg, Richard, «The Dhidhaskalia Patriki (1798): An Orthodox reaction to French revolutionary propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969), σ. 87-115.

Clogg, Richard (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, London: Macmillan, 1973.

Δημαράς, Κ. Θ., «Το κείμενο του 'Ρωσσοαγγλογάλλου'», *Ελληνικά* 17 (1962), σ. 188-201.

Δημαράς, Κ. Θ., «Με πέντε Άγγλους στην Ελλάδα (1811-1824): Γύρω σε μία σάτιρα», *Αγγλο-ελληνική Επιθεώρηση*, 3 (10) (Μάιος-Ιούνιος 1948), σ. 293-300.

Δημαράς, Κ. Θ., *Ιστορικά Φροντίσματα*, Αθήνα 1962.

Δημαράς, Κ. Θ., «Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του 'Ρωσσοαγγλογάλλου'», *Ερανιστής* 3 (1965), σ. 1-11.

Δημαράς, Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ⁶1989.

Α. Μπάλτα, Ε. Βόγλη και Χ. Χρηστίδης, *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος} -20^{ος} αι.)*

- A. Μπάλτα, Ε. Βόγλη και Χ. Χρηστίδης, *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος} -20^{ος} αι.)*
ebook 2016 Κεφάλαιο 1 Σελίδα 39

- Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

- Sherrard, Philip, «Church, State and the Greek War of Independence», στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, London: Macmillan, 1973, σ. 183-197.
- Frangos, George, *The Philike Etaireia 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, (διδακτορική διατριβή για το Πανεπιστήμιο Κολούμπια, 1971).
- Frangos, George, «The Philike Etaireia: A Premature National Coalition», στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, London: Macmillan, 1973, σ. 87-103.
- Frazee, Charles A., *Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδη, Αθήνα: Δόμος, 1987.
- Χασιώτης, Ιωάννης, «Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, τ. Ι', σ. 257-323, 334-351 και 353-355
- Χασιώτης, Ιωάννης Κ., *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: University Press, 2001.
- Hering, Gunnar, «Σχετικά με το πρόβλημα των επαναστατικών εξεγέρσεων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά* 13 (24-25) (1996), σ. 105-120.
- Hinsley, F. H., *Power and the Pursuit of Peace. Theories and Practice in the History of Relations between States*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967.

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης,
Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)
Ebook 2016

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο 2: Ο Αγώνας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και η σύσταση του πρώτου εθνικού κράτους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη	43
2.1. Από τη Βιέννη στο Λάιμπαχ: ο κίνδυνος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων ..	44
2.2. Γιατί δεν αποφασίστηκε η καταστολή και του ελληνικού κινήματος;	49
2.3. Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης	51
2.4. Η οργάνωση της εξουσίας στην επαναστατημένη χώρα: Διλήμματα, προτεραιότητες και συγκρούσεις	55
2.5. Οι παράλληλες διπλωματικές περιπέτειες των επαναστατών	72
2.6. Ο δρόμος προς την ανεξαρτησία: Από τη διάσκεψη του Πόρου (Σεπτ.-Δεκ. 1828) στο πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας (3 Φεβρουαρίου 1830)	84
2.7. Οι τελευταίες πράξεις: η παραίτηση Λεοπόλδου και η δολοφονία του Καποδίστρια	88
2.8. Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος	98
ΣΥΝΟΨΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ & ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	101
Βιβλιογραφία	104

Κεφάλαιο 2

Ο Αγώνας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και η σύσταση του πρώτου εθνικού κράτους στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Η είδηση για την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες βρήκε τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων να συνεδριάζουν στο Λάιμπαχ (τη σημερινή Λιουμπλιάνα). Το *σύστημα των συνεδρίων* (ή κατά άλλη διατύπωση η *διπλωματία των διασκέψεων*) ήταν ένας ευέλικτος μηχανισμός που είχε επινοηθεί από τους νικητές του Ναπολέοντα με σκοπό τη συλλογική αντιμετώπιση ενδεχόμενων κρίσεων και την περιφρούρηση της πολιτικής και κοινωνικής τάξης στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αφού ο κίνδυνος της εξάπλωσης επαναστάσεων, κατά το πρότυπο της γαλλικής, ήταν ακόμη ορατός. Στην ουσία αυτοί που λάμβαναν τις *‘συλλογικές’* αποφάσεις ήταν οι *‘ίσχυροί’* μεταξύ των νικητών του Ναπολέοντα, οι οποίοι από τον Νοέμβριο του 1814 μέχρι τις πρώτες μέρες του Ιουνίου του 1815 (λίγες μέρες πριν από τη μάχη του Waterloo) συνεργάστηκαν στη Βιέννη για τη διαμόρφωση ενός νέου διεθνούς συστήματος, εφοδιασμένου με κανόνες και στρατηγικές που θα επέτρεπαν την καταστολή εξεγέρσεων, επαναστάσεων και αποσχιστικών κινήματων, έτσι ώστε η διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων να προσφέρει εγγυήσεις για τη διασφάλιση της ειρήνης.

Όταν ξεκίνησε λοιπόν η Ελληνική Επανάσταση αυτό ακριβώς το σύστημα κρατών αποφάσιζε για την κατάπνιξη επαναστάσεων και, επομένως, αυτό θα μπορούσε να εγκρίνει ή να απορρίψει τη σύσταση ενός νέου εθνικού κράτους. Για αυτόν τον λόγο το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου εστιάζεται κυρίως στον διπλωματικό αγώνα και την ανάδειξη του ελληνικού κινήματος σε ευρωπαϊκό ζήτημα. Εξάλλου, οι ελληνικές πολεμικές επιτυχίες, που συνήθως τονίζονται στις *ιστορίες* της Ελληνικής Επανάστασης –κυρίως αυτές που δημοσιεύτηκαν στον 19^ο αιώνα– δεν αρκούσαν και ήταν μάλλον αδύνατο να συνεχιστούν καθ’ όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820 (όπως και δεν συνεχίστηκαν). Τα κυριότερα γνωρίσματά του διεθνούς συστήματος, που αναλύονται στην πρώτη ενότητα, και γενικότερα η ευρωπαϊκή διπλωματία σκιαγραφούν το *πεδίο*, στο οποίο διεξήχθη ο διπλωματικός αγώνας των Ελλήνων (που εξελίχθηκε παράλληλα με τον πολεμικό αγώνα) και τελικά οδήγησε στη σύσταση του ελληνικού κράτους.

Στη δεύτερη ενότητα απαντάται το καίριο ερώτημα, γιατί οι ισχυροί της Ευρώπης δεν αποφάσισαν την ένοπλη καταστολή και του ελληνικού κινήματος και μάλιστα στα πρώτα στάδιά του, όπως είχαν αποφασίσει δηλαδή για τα κινήματα της ιταλικής και ιβηρικής χερσονήσου την ίδια εποχή. Η τρίτη ενότητα περιγράφει τη μετατροπή του ελληνικού κινήματος σε ευρωπαϊκό ζήτημα, η επόμενη εστιάζεται στη συγκρότηση της επαναστατικής εξουσίας και τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και στις επόμενες τρεις υποενότητες εξετάζεται η συνέχιση του ελληνικού διπλωματικού αγώνα και οι επιτυχίες του.

2.1. Από τη Βιέννη στο Λάιπαχ: ο κίνδυνος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων

Το συνέδριο της Βιέννης θεωρείται μια από τις σπουδαιότερες πολιτικές συναντήσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας, στην οποία διαμορφώθηκε εκ νέου ο ευρωπαϊκός χάρτης και τέθηκαν οι βάσεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας για έναν περίπου αιώνα (δηλαδή μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο). Παράλληλα ήταν η μαζικότερη και ίσως η ακριβότερη σύσκεψη βασιλιάδων, πρωθυπουργών και υπουργών που είχε πραγματοποιηθεί έως τότε. Ο αυτοκράτορας της Αυστρίας, που ορίστηκε ως χώρα φιλοξενίας του συνεδρίου σύμφωνα με το άρθρο 32 της Συνθήκης Ειρήνης του Παρισιού,¹ δαπάνησε τριάντα εκατομμύρια φιορίνια, δείχνοντας μεγάλη φροντίδα για τη ψυχαγωγία των διπλωματών των εκατοντάδων αντιπροσωπειών που φιλοξενοούνταν στην πρωτεύουσά του από τον Σεπτέμβριο του 1814, καθώς και των αριστοκρατών συνοδών τους.² Αλλά πέρα από τις γιορτές και τους χορούς, στις συνδιασκέψεις που διήρκησαν από τον Νοέμβριο μέχρι τις πρώτες μέρες του Ιουνίου του 1815, πρωταγωνίστησαν οι εκπρόσωποι των τριών Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής: εκ μέρους της Βρετανίας, ο υπουργός Εξωτερικών Κάσλρι (Robert Stewart, Viscount

¹ Σύμφωνα με τη Συνθήκη αυτή, που υπογράφηκε στις 30 Μαΐου 1814 και έμεινε γνωστή και ως πρώτη Ειρήνη του Παρισιού, η Γαλλία απαρνήθηκε τις διεκδικήσεις της στην Ολλανδία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Ελβετία και τη Μάλτα, παραχώρησε μερικές αποικίες της στη Βρετανία και την Ισπανία και αποδέχθηκε τη μείωση της επικράτειάς της στη βάση των συνόρων της την 1^η Νοεμβρίου 1792 αλλά με κάποιες μικρές αλλαγές που στην ουσία σήμαιναν την προσάρτηση 150 τετραγωνικών χιλιομέτρων και ενός πληθυσμού 450.000 ανθρώπων. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε γενναιόδωρους τους νικητές του Ναπολέοντα: προφανώς στόχος τους ήταν να αποσοβήσουν τον κίνδυνο να αντιδράσουν οι βοναπαρτιστές. Βλ. Harold Nicolson, *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812-1822*, New York: The Viking Press, 1964 (α' έκδ. 1946), σ. 83-101.

² Βλ. σχετικά Tim Chapman, *The Congress of Vienna. Origins, Processes and Results*, London και New York: Routledge, 1998, σ. 40.

Castlereagh, 1769-1822) και ο δούκας του Ουέλιγκτον (Arthur Wellesley, 1st Duke of Wellington, 1769-1852)· από την πλευρά της Ρωσίας, ο υπουργός Εξωτερικών, κόμης Νέσελροντ (Karl Nesselrode, 1780-1862), και ο Ιωάννης Καποδίστριας –αν και μερικές φορές παραβρισκόταν στις εργασίες του συνεδρίου και ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ (1777-1825)· και από τη χώρα φιλοξενίας, την Αυστρία, ο ισχυρός καγκελάριος της, Μέτερνιχ (Klemens von Metternich, 1773-1859), που είχε και τον ρόλο του προέδρου του συνεδρίου.

Ως τέταρτη σημαντική Δύναμη παρουσιάστηκε το ισχυρότερο κρατίδιο της Γερμανικής Συνομοσπονδίας, η Πρωσία, που επηρέασε λιγότερο τη λήψη των αποφάσεων αλλά ήταν αυτή που στην πραγματικότητα κατάφερε να αξιοποιήσει τους ανταγωνισμούς των ισχυρότερων εταίρων της, πετυχαίνοντας να εξασφαλίσει από τον διακανονισμό του 1815 περισσότερα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα κέρδη από όλες τις άλλες Δυνάμεις. Υπολογίσιμος παράγοντας όμως αποδείχθηκε και η ηττημένη Γαλλία, που επίσης συμμετείχε στο συνέδριο με εκπρόσωπό της τον πρίγκιπα Ταλλεϊράνδο (Charles-Maurice de Talleyrand-Perigord, Prince de Benevent, 1754-1838), έναν εξαιρετικά ικανό διπλωμάτη, που, επωφελούμενος από τις αντιζηλίες και διαφωνίες των ισχυρότερων, επιδίωξε να προσεγγίσει τις μικρές Δυνάμεις και να διεκδικήσει για τη Γαλλία της παλινόρθωσης του τον ρόλο της προστάτιδας της νομιμότητας, με την έννοια που ήταν ιδεατό να αποκτά ο όρος σε μια ειρηνική τώρα αλλά και δίκαιη Ευρώπη. Αν και αυτές οι προσπάθειές του δεν στέφθηκαν από την επιτυχία που προφανώς προσδοκούσε, αυτό που κατάφερε ο Ταλλεϊράνδος ήταν να διαπραγματευτεί συμφωνίες τόσο με τη Βρετανία όσο και με την Αυστρία, τερματίζοντας έτσι –και μάλιστα πολύ νωρίς– τη διπλωματική απομόνωση της Γαλλίας.³

Χωρίς αμφιβολία πάντως ήταν κυρίως οι ισχυρότεροι που θα αισθάνονταν δυσανεστήσιμοι, εάν, καθώς έφευγαν από τη Βιέννη, συνέκριναν αυτά που υπολόγιζαν ότι θα κέρδιζαν με αυτά που τελικά εξασφάλισαν από τον νέο συσχετισμό δυνάμεων. Εξάλλου, αυτά που τους συνέδεαν, ήταν η διαπίστωση ότι παραλίγο να ηττηθούν από την επανάσταση που είχε ξεκινήσει δύο περίπου δεκαετίες νωρίτερα στο Παρίσι και ίσως ο φόβος ότι στο μέλλον υπήρχε σοβαρός κίνδυνος να ηττηθούν

³ Ο. π., σ. 36-38. Για το Συνέδριο της Βιέννης και την εξέλιξη του μεταναπολεόντειου συστήματος, βλ. επίσης C. K. Webster, *The Congress of Vienna, 1814-1815*, London: Oxford University Press, 1919· F. R. Bridge και R. Bullen, *The Great Powers and the European States System, 1815-1914*, Harlow, England: Pearson, ²2005, κυρίως 20-85· και με σημείο εστίασης την Ελληνική Επανάσταση βλ. μια συνοπτική και εμπεριστατωμένη ανάλυση, όπου παρατίθεται αναλυτικότερη βιβλιογραφία, Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000, σ. 68-81.

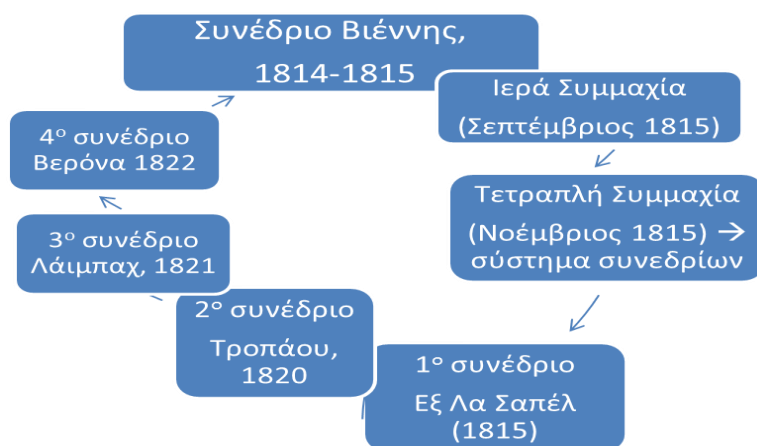
από νέες επαναστάσεις που θα συνδέονταν με τις ελκυστικές αρχές και τα ιδεώδη που είχαν διαδώσει οι Γάλλοι. Αυτά όμως που τους 'χώριζαν' ήταν περισσότερα και σπουδαιότερα –και φυσικά ήταν αδύνατο να ξεπεραστούν με τη δημιουργία ενός νέου συστήματος κρατών. Από τη μία πλευρά οι πέντε Δυνάμεις (αν περιλάβουμε και τη Γαλλία) εκπροσωπούσαν διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις. Αντίθετα π.χ. από τις απολυταρχικές Αυστρία και Ρωσία, η Βρετανία προβαλλόταν μετά την αναίμακτη ένδοξη Επανάστασή της ως το συνταγματικό πρότυπο της Ευρώπης ενώ η Γαλλία παρουσιαζόταν ακόμη ως η χώρα που επινόησε τη '*φιλελεύθερη επανάσταση*'. Από την άλλη πλευρά οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής έκαστης Δύναμης φάνερωναν εξ αρχής τις διαφορές και τις αντιπαραθέσεις τους (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανησυχία των Βρετανών για τις επεκτατικές φιλοδοξίες των Ρώσων).⁴ Με βάση αυτό το σκεπτικό, η δημιουργία της Ιεράς Συμμαχίας, μετά από την υπογραφή της σχετικής συνθήκης μεταξύ της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Πρωσίας τον Σεπτέμβριο του 1815, θα πρέπει να θεωρηθεί η αφορμή παρά η αιτία της πρώτης αγγλορωσικής σύγκρουσης (βλ. σχήμα 2.1).

Δηλαδή η ρωσική ιδέα για την ίδρυση της Ιεράς Συμμαχίας, μπορεί να ερμηνευτεί ως μία αντίδραση της Ρωσίας ενάντια στον πρωταγωνιστικό ρόλο που εξασφάλισε στο νέο σύστημα η Βρετανία με τη συνεργασία της Αυστρίας. Με άλλα λόγια η κυριαρχία Βρετανών και Αυστριακών στην πρώτη φάση εξέλιξης του νέου συστήματος κρατών κατέστησε αυτομάτως τη Ρωσία *αναθεωρητική* Δύναμη. Με την προβολή της απολυταρχίας ως '*ιδεολογικού μανδύα*' της Ιεράς Συμμαχίας, η Ρωσία είναι σχεδόν βέβαιο ότι επιδίωκε να απομακρύνει τη Βρετανία από την Αυστρία για να την απομονώσει. Εξάλλου, η Ιερά Συμμαχία είχε μόνον ασαφείς στόχους ενώ η '*αξία*' της περιοριζόταν στους τρόπους μέσω των οποίων η αναβίωση απολυταρχικών και συντηρητικών αρχών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα αναδεικνυόταν σε όχημα νομιμοποίησης των νέων μηχανισμών κατάπνιξης μελλοντικών επαναστατικών κινήματων και έτσι της διαφύλαξης της ειρήνης.⁵ Όπως ήταν αναμενόμενο, η Βρετανία αρνήθηκε να συνυπογράψει μια τέτοια συνθήκη που ούτε ταίριαζε με τις πολιτικές της παραδόσεις αλλά ούτε ικανοποιούσε τα συμφέροντά της. Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1815 και η Βρετανία υπέγραψε μαζί με τις Δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας στο Παρίσι τη συνθήκη της *Τετραπλής Συμμαχίας*, ένα άρθρο της οποίας καθιέρωνε και τη διεξαγωγή επιμέρους συνεδρίων –όπως αυτό του Λάιμπαχ. Στα συνέδρια αυτής της μορφής οι Μεγάλες Δυνάμεις θα αποφάσιζαν, κάθε φορά που οι διεκδικήσεις ενός κράτους είτε ενός επαναστατικού κινήματος απειλούσαν τη διατήρηση της

⁴ Αναλυτικότερα για τη 'ρωσοφοβία' των Βρετανών, βλ. J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, Cambridge 1950.

⁵ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 71-72.

καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και της ευρωπαϊκής ισορροπίας, με ποιον τρόπο θα παρενέβαιναν.⁶ Το πρώτο συνέδριο (βλ. σχήμα 2.1) πραγματοποιήθηκε το 1815 στο Εξ-λα-Σαπέλ (Aix-la-Chapelle) και εκεί οι ισχυροί της Ευρώπης επέδειξαν αξιοπρόσεκτη πολιτική σφαιρόσυνη, επιτρέποντας την επίσημη ένταξη (υπό όρους βέβαια) και της ηττημένης Γαλλίας στο διαμορφούμενο σύστημα κρατών που δημιούργησαν οι τέσσερις Δυνάμεις. Το δεύτερο συνέδριο έλαβε χώρα στο Τροπάου (Troppau) της Μοραβίας το 1820, το επόμενο στο Λάιμπαχ το 1821 και το τελευταίο στη Βερόνα το 1822. Το κυριότερο αντικείμενο των εργασιών των συνεδρίων των ετών 1820-1822 αφορούσε στον ελλοχεύοντα κίνδυνο της διάδοσης των επαναστάσεων που είχαν αρχίσει και πάλι να αναστατώνουν την Ευρώπη.

Σχήμα 2.1. Ευρωπαϊκή διπλωματία 1814-1822.

Το 1819 ξεσηκώθηκαν οι φοιτητές των γερμανικών πανεπιστημίων. Το 1820 επαναστάτησε ο στρατός που οργάνωνε ο Φερδινάνδος της Ισπανίας για να επέμβει και να καταστείλει τις επαναστάσεις στη Λατινική Αμερική. Έπειτα εξεγέρθηκαν οι Πορτογάλοι και στη συνέχεια οι κάτοικοι της Νάπολης με την καθοδήγηση της μυστικής οργάνωσης των Καρμπονάρων και με σκοπό να διώξουν τους Γάλλους και τους Αυστριακούς.⁷ Επρόκειτο για τον πρώτο 'κύκλο' των επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα, κατά το γνωστό σχήμα του Eric Hobsbawm, και οι διεκδικήσεις των επαναστατών εστιάζονταν στα προβλήματα που είχαν προσελκύσει μεν την προσοχή των ισχυρών

⁶ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα 2004, σ. 179 και Γιάννης Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων (1871-1945)*, Αθήνα, εκδ. Προσκήνιο 1997, σ. 41-42.

⁷ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 73.

της Ευρώπης στο συνέδριο της Βιέννης αλλά η επίλυσή τους αποδείχθηκε μάλλον ανέφικτη: τα αιτήματα δηλαδή για παραχώρηση συντάγματος και εθνική αυτοδιάθεση. Η επαναφορά στο προσκήνιο των ίδιων αιτημάτων φανέρωνε, όπως σχολιάζει ο Hobsbawm, την «ανικανότητα των κυβερνήσεων να σταματήσουν τον ρου της ιστορίας». Ο ίδιος πάλι τονίζει:

ποτέ στην ευρωπαϊκή ιστορία, και πολύ σπάνια σε άλλες περιοχές, ο επαναστατισμός δεν ήταν τόσο ενδημικός, τόσο γενικός, τόσο έτοιμος να μεταδοθεί, και αυθόρμητα και με εσκεμμένη προπαγάνδα.⁸

Αυτή ήταν, κατά την ερμηνεία του, η σπουδαιότερη αιτία που εξηγεί γιατί το πολλά υποσχόμενο σύστημα των συνεδρίων (ή η διπλωματία των διασκέψεων) κατέρρευσε νωρίς: όπως ήδη αναφέρθηκε, το 1822. Ένα τέτοιο σύστημα δεν θα μπορούσε να επιβιώσει σε μια εποχή που «ο λιμός του 1816-17 και η οικονομική ύφεση διατηρούσαν ένα ζωντανό αλλά αδικαιολόγητο φόβο κοινωνικής επανάστασης παντού, συμπεριλαμβανομένης και της Βρετανίας». Και όταν τελικά ξέσπασαν στις αρχές της δεκαετίας του 1820 κάποια κινήματα «κάθε διαταραχή του διακανονισμού του 1815 αποκάλυπτε τις αποκλίσεις ανάμεσα στα συμφέροντα των δυνάμεων». Έτσι μόνον η Αυστρία «έμεινε προσκολλημένη στην αρχή ότι τα κινήματα πρέπει αμέσως και αυτομάτως να καταπνίγονται για το καλό της κοινωνικής τάξης», πρωτίστως όμως για τη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητάς της.⁹ Και καθώς οι αποκλίσεις των συμφερόντων των Δυνάμεων έφεραν τη Γαλλία στη θέση του 'χωροφύλακα' της διεθνούς τάξης –αφού μέσω αυτού του ρόλου η Γαλλία προσδοκούσε να αυξήσει τις διπλωματικές και στρατιωτικές της δραστηριότητες– και τη Βρετανία (της οποίας ο υπουργός Εξωτερικών μέχρι το 1822, Κάσλρι, είχε εισηγηθεί την ιδέα για τη δημιουργία του συστήματος των συνεδρίων) στον ρόλο της ουδέτερης ή σωστότερα 'αμέτοχης' Δύναμης, στο Τροπάου ο Μέτερνιχ επιβεβαίωσε τη φήμη που τον περιλάμβανε στους σφοδρότερους πολέμιους των επαναστάσεων αλλά και γενικότερα των πολιτικών νεωτερισμών.

Στην ουσία αυτός ήταν ο ρόλος που του ταίριαζε με βάση τα συμφέροντα μιας τεράστιας ως προς την έκτασή της Αυστρίας, η οποία διέθετε διάφορες εθνικά μειοψηφούμενες ομάδες (μειονότητες στο σημερινό λεξιλόγιο) και παράλληλα ήλεγχε ιταλικές επαρχίες. Στο Τροπάου λοιπόν ο Μέτερνιχ προσπάθησε να καθιερώσει ως βασική αρχή της ευρωπαϊκής διπλωματίας την ένοπλη κατάπνιξη όλων των επανα-

⁸ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 161.

⁹ Ό. π., σ. 153.

στατικών κινήματων και μάλιστα, εξασφαλίζοντας τη συναίνεση του τσάρου πέτυχε την υπογραφή σχετικού πρωτοκόλλου (του Πρωτοκόλλου του Τροπάου). Στο Λάιμπαχ πάλι οι σύνεδροι ενέκριναν την κατάπνιξη του ιταλικού κινήματος. Αλλά, παρότι στο Λάιμπαχ ενημερώθηκαν και για το ελληνικό κίνημα, μόνον ο Μέτερνιχ το χαρακτήρισε *‘καρμποναρικό’*, προκειμένου να ανοίξει τον δρόμο για την ένοπλη καταστολή του. Η τελική απόφαση όμως την οποία αναγκάστηκε να αποδεχθεί και ο ισχυρός αυστριακός καγκελάριος, ήταν η ομόφωνη μεν αποδοκιμασία ενός ακόμη επαναστατικού κινήματος που στρεφόταν ενάντια σε ένα νόμιμο καθεστώς –στην περίπτωση αυτή στην εξουσία του σουλτάνου– όχι όμως και η ένοπλη καταστολή του από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Όπως θα φανεί στην επόμενη ενότητα, δεν επρόκειτο για επίδειξη φιλίας ή συμπάθειας των ισχυρών της Ευρώπης προς το ελληνικό έθνος ή αποκλειστικά προς το ελληνικό κίνημα. Αντίθετα, κατά μια εκδοχή, ήταν μάλλον *«ατυχία για την ελληνική επανάσταση να γίνει γνωστή μέσα στο αντεπαναστατικό κλίμα που είχε έντεχνα φουντώσει ο Μέτερνιχ στο Λάιμπαχ»*.¹⁰

2.2. Γιατί δεν αποφασίστηκε η καταστολή και του ελληνικού κινήματος;

Σε κάποιες από τις ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης που δημοσιεύθηκαν τον 19^ο αιώνα, η απροθυμία των Ευρωπαίων να επιβάλουν εξ αρχής την επέμβαση ευρωπαϊκών στρατευμάτων για την ένοπλη καταστολή και της ελληνικής εξέγερσης, ερμηνεύτηκε ως ένδειξη εύνοιας, ή ακόμη και επιθυμίας για τη μελλοντική αναγνώριση του ελληνικού κινήματος. Είναι φανερό ότι η εξήγηση αυτή βασίζεται σε μια παρακινδυνευμένη και μάλλον ρομαντική εικασία: ότι δηλαδή ήταν βέβαιο εξ αρχής πως ο ελληνικός Αγώνας θα επικρατούσε σε πολεμικό επίπεδο. Το 1821 ακόμη και οι επαναστάτες δεν γνώριζαν αν η εξέλιξη στο πεδίο της μάχης θα έδινε χρόνο ζωής στην επανάσταση. Αντίθετα, ο ρεαλισμός των Ευρωπαίων δείχνει πως η απροθυμία τους να επέμβουν, οφειλόταν μάλλον στην πεποίθησή τους ότι ο οθωμανικός στρατός δεν χρειαζόταν βοήθεια απέναντι στους στασιαστές του. Εν μέρει πάλι η απόφαση της μη-επέμβασης μπορεί να αποδοθεί και στην ανησυχία που προκαλούσε στους ισχυρότερους της Ευρώπης, τόσο δηλαδή στους Αυστριακούς όσο στους Βρετανούς, μια πιθανή αναζωπύρωση του ανταγωνισμού τους στο Ανατολικό Ζήτημα.¹¹

¹⁰ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 75.

¹¹ Elpida Vogli, “The Greek War of Independence and the Emergence of a Modern Nation-State in Southeastern Europe (1821-1827)”, στο Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova και Vania Ra-

Κατά μια πειστική εκδοχή μάλιστα, προπάντων η Αυστρία επιθυμούσε να αποτρέψει μια άμεση επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί τελικά θα ήταν η Ρωσία –και όχι η Αυστρία– «που θα έδρεπε τους καρπούς μιας τέτοιας επιχειρήσεως». ¹²

Χωρίς αμφιβολία όλες οι Δυνάμεις είχαν συμφέρον να αντιμετωπίσουν την ελληνική εξέγερση ως περιφερειακό ή τοπικό ζήτημα. Ακόμη και η Ρωσία, η παραδοσιακή προστάτιδα των ορθοδόξων υπηκόων του σουλτάνου που είχε υποκινήσει ελληνικές εξεγέρσεις νωρίτερα (βλ. κεφάλαιο 1), δεν είχε λόγο να εμπλακεί σε ένα κίνημα το οποίο δεν ήλεγχε. Από την άλλη πλευρά, όλοι οι Ευρωπαίοι διπλωμάτες φαίνεται πως συμφωνούσαν ότι ο σοβαρότερος κίνδυνος θα ήταν η άμεση σύνδεση της ελληνικής εξέγερσης με τα ευρωπαϊκά επαναστατικά κινήματα που ήδη είχαν εκδηλωθεί στην Ιταλία και την Ισπανία. Το ενδεχόμενο μιας γενικής κινητοποίησης στην Ευρώπη, μιας δεύτερης Γαλλικής Επανάστασης, όπως η πρώτη που πρόσφατα είχε αναστατώσει το μεγαλύτερο μέρος της γηραιάς ηπείρου, προκαλούσε έντονες ανησυχίες σε όλους. Αν πράγματι λοιπόν η Ευρώπη βρισκόταν εν όψει ενός νέου επαναστατικού κύματος, η εξάπλωσή του και στην τελευταία πολυεθνική αυτοκρατορία, η οποία περιλάμβανε ευρωπαϊκά εδάφη αλλά δεν είχε πληγεί άμεσα από τα επαναστατικά ρεύματα του 1789, φαινόταν για πολλούς λόγους «κινδυνώδης». Αυτή την εκτίμηση μετέφερε το 1821 στον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών Κάσλρι ο πρόξενός του στα Ιωάννινα, William Meyer, ο πρώτος Ευρωπαίος διπλωμάτης που ενημέρωσε την κυβέρνηση του για την οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας και για τις μυστικές προετοιμασίες ενός ελληνικού κινήματος. ¹³

Όπως είναι γνωστό, ο Ναπολέοντας είχε φτάσει μέχρι τα Ιόνια νησιά ενώ οι διαπρεπείς Έλληνες της Πελοποννήσου, οι οποίοι σχεδίαζαν το 1809 να του αναθέσουν την επέκταση της επανάστασης στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, τελικά δεν πρόλαβαν να τον συναντήσουν εξαιτίας της κατάληψης της Ζακύνθου από την Αγγλία τον Ιούνιο του ίδιου έτους (βλ. κεφάλαιο 1). Από το 1815 όμως τα Ιόνια νησιά αποτελούσαν ανεξάρτητη επικράτεια υπό την άμεση και αποκλειστική προστασία της Αγγλίας, της ισχυρότερης Δύναμης στο μεταναπολεόντειο σύστημα. Η Αγγλία με τη σειρά της, εκτιμώντας τη στρατηγική θέση των νησιών, τα ενέτασσε στην τρίτη κατηγορία των αποικιών της (μαζί με τον Καναδά και το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδος). Έτσι εξηγείται το μεγάλο ενδιαφέρον του Meyer για τις ελληνικές κινητοποιήσεις. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τον μακροχρόνιο ανταγωνισμό των Μεγάλων

cheva (επιμ.), *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, Berlin: LIT Verlag, σ. 192-193.

¹² Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση* ό.π.

¹³ Vogli, "The Greek War of Independence".

Δυνάμεων για την επέκταση της επιρροής τους στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο ίδιος διπλωμάτης παρατηρούσε με μεγάλη ανησυχία την ταχύτατη εξάπλωση της επανάστασης στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου, αναμένοντας σύντομα την επέκτασή της και στα Ιόνια νησιά. Εκφράζοντας με συνέπεια τις βασικές αρχές της βρετανικής πολιτικής, έγραφε στον Κάσλρι, ότι κανένα γεγονός δεν θα μπορούσε να είναι ευνοϊκότερο για την προϊούσα διάλυση της οθωμανικής εξουσίας από ό,τι οι τελευταίες κινητοποιήσεις, που στην ουσία ισοδυναμούσαν με την εμφάνιση εντός της οθωμανικής επικράτειας ενός επαναστατισμού που θύμιζε το πρότυπο του 1789 αλλά για την Αγγλία παρουσιαζόταν ακόμη πιο επικίνδυνος, διότι είχε υποκινηθεί από Ρώσους πράκτορες. Αυτή ήταν η πεποίθηση του Meyer, που είχε στη διάθεσή του πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες Ρώσοι πράκτορες είχαν καταταχθεί στη μυστική Φιλική Εταιρεία για να στηρίξουν το έργο της και τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών σε όλους τους Έλληνες, που ζούσαν όχι μόνον εντός της οθωμανικής επικράτειας αλλά και στα υπό βρετανική κυριαρχία νησιά του Ιονίου.¹⁴

2.3. Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Επανάστασης

Ωστόσο, ούτε ο Meyer ούτε πολλοί από τους Ευρωπαίους συναδέλφους του ήταν δυνατό να εκτιμήσουν τη δεδομένη εποχή την εντυπωσιακή διάδοση των επαναστατικών ιδεών σε διάφορες ομάδες της ελληνικής διασποράς είτε να προβλέψουν τη συμπάθεια που θα έδειχνε η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη προς τους Έλληνες και τα αιτήματά τους. Ο ρόλος της ελληνικής διασποράς αποδείχθηκε καθοριστικός στον διπλωματικό αγώνα που διεξαγόταν παράλληλα με τον πολεμικό καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820. Πολλοί από τους σημαντικότερους πολιτικούς της υπό σύσταση και κατόπιν ανεξάρτητης Ελλάδας προέρχονταν από τη διασπορά και, αντίθετα από τους γηγενείς αγωνιστές, ήταν γλωσσομαθείς, 'πεπαιδευμένοι' και γνώστες των δεδομένων της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Άνδρες όπως ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ηγέτης αργότερα του λεγόμενου αγγλικού κόμματος, είτε ο Ηπειρώτης Ιωάννης Κωλέττης, ηγέτης αντίστοιχα του γαλλικού κόμματος, και πολλοί άλλοι, λόγω της παραμονής τους πριν το 1821 σε ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, διατηρούσαν εκεί σημαντικές γνωριμίες και δικτυώσεις. Από την άλλη πλευρά ο Φιλελληνισμός εξελίχθηκε πολύ γρήγορα σε διεθνές κίνημα υποστήριξης του ελληνικού Αγώνα: προσέφερε Ευρωπαίους στρατιώτες στα ελληνικά στρατόπεδα, υλική βοήθεια και πολεμοφόδια, συμβουλές για την οργάνωση ενός αξιόμαχου ελληνι-

¹⁴ Ό.π.

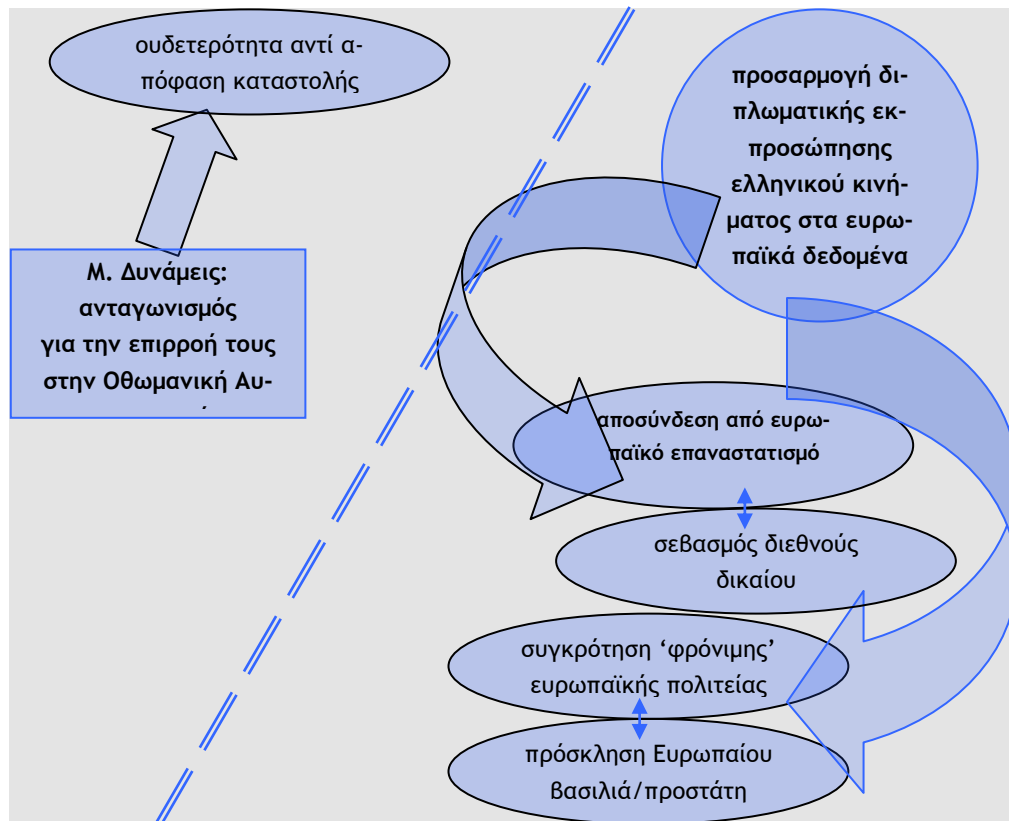
κού στρατού κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο αλλά και σχέδια για τη συγκρότηση μιας ευρωπαϊκής ελληνικής πολιτείας.¹⁵ Ήταν όμως δυνατό οι Φιλέλληνες να επηρεάσουν άμεσα τη δεδομένη εποχή τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής πολιτικής υπέρ των Ελλήνων επαναστατών;¹⁶

Ακόμη και οι 'δυτικοθρεμμένοι' πολιτικοί του Αγώνα, οι οποίοι παρακολουθούσαν τις διεθνείς εξελίξεις μετά το συνέδριο της Βιέννης στις διασκέψεις του Λάιμπαχ και της Βερόνας, ακόμη και οι κοσμοπολίτες Επτανήσιοι που συνέρρευσαν στην επαναστατημένη χώρα και ανέλαβαν επίσης ηγετικούς ρόλους, γνώριζαν ότι οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις δεν θα ακολουθούσαν τις επιθυμίες της κοινής γνώμης (ήταν αδύνατο, άλλωστε, να προσμετρήσουν τις επιθυμίες της κοινής γνώμης). Ήξεραν επίσης πως δεν θα υιοθετούσαν τακτικές τις οποίες θεωρούσαν αντίθετες προς τα στρατηγικά και οικονομικά συμφέροντά τους. Ίσως πάλι οι ίδιοι Έλληνες ήταν ενήμεροι και για τις αντιδράσεις κάποιων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων ενάντια σε Φιλέλληνες. Είναι γνωστό ότι οι μεγάλες απόλυτες μοναρχίες της Ρωσίας, της Αυστρίας και της Πρωσίας τουλάχιστον μέχρι το 1822 θεωρούσαν τους Φιλέλληνες επικίνδυνους ριζοσπάστες που εργάζονταν για την πανευρωπαϊκή διάδοση επαναστατικών ιδεών και την αναβίωση του ιακωβινισμού. Από μια άποψη ακόμη και η δυσμενής υποδοχή του Φιλελληνισμού από την Ευρώπη, ήταν ένας από τους παράγοντες που οδηγούσε τους λεγόμενους 'έκδυτικισμένους' ή 'έκσυγχρονιστές' Έλληνες πολιτικούς, να συμφωνούν τουλάχιστον στο εξής σημείο: ότι θα έπρεπε να αξιοποιήσουν κάθε μέσο για την αναγνώριση του ελληνικού αγώνα από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ως νόμιμου εθνικού κινήματος.¹⁷

¹⁵ Ο χάρτης της εξάπλωσης του φιλελληνισμού παρουσιάζεται αναλυτικά σε συνάρτηση με τις ομοιότητες και διαφορές των οργανωτικών δομών του κινήματος που επιτρέπουν το χαρακτηρισμό του σε διεθνή οργάνωση στο Natalie Klein, *'L'Humanité, le Christianisme, et la Liberté'. Die Internationale Philhellenische Vereinsbewegung der 1820er Jahre*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2000.

¹⁶ Ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις και ερωτήματα για το φιλελληνικό κίνημα, την εξέλιξη και τη συμβολή του στον ελληνικό Αγώνα, βλ. William St Clair, *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, London: Oxford University Press, 1972 και του ίδιου *The Philhellenes and the War of Independence*, στο John T. A. Koumoulides και Domna Visvizi-Dontas, *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, London: Zeno Publishers, 1977, σ. 272-282 και Alexis Dimaras, "The Other British Philhellenes", στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, London: Macmillan, 1973, σ. 200-223.

¹⁷ Vogli, "The Greek War of Independence"· και της ίδιας, «'Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνες': Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος και Λάμπρος Φλιττούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2015, σ. 113-134.

Σχήμα 2.2. Η στρατηγική της ελληνικής ηγεσίας στα πρώτα στάδια της Ελληνικής Επανάστασης που απέβλεπε στη διεθνή αναγνώριση του ελληνικού κινήματος.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν απαραίτητη πρώτα από όλα η αποσύνδεσή του από τον 'καρμποναρισμό' και τον 'ιακωβινισμό' (βλ. σχήμα 2.2). Με άλλα λόγια οι επαναστάτες όφειλαν να πείσουν τη 'φωτισμένη' Ευρώπη ότι σέβονταν τους κανόνες της διεθνούς κοινότητας σε ό,τι αφορά τη διεξαγωγή του πολέμου, τα δικαιώματα των ουδετέρων, ακόμη και την αντιμετώπιση των αιχμαλώτων πολέμου· ή τουλάχιστον ότι οι ίδιοι ήταν πρόθυμοι να επιδεικνύουν μεγαλύτερο σεβασμό στο διεθνές δίκαιο της εποχής από ό,τι το υποτιθέμενα νόμιμο καθεστώς του σουλτάνου. Έπρεπε επίσης να αποδείξουν ότι μάχονταν για τη δίκαιη αποκατάσταση ενός παλαιού έθνους στη χορεία των ευρωπαϊκών εθνών και ότι δεν εκπροσωπούσαν μια συνωμοσία που υπονόμει την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων· και, το κυριότερο, ότι επιθυμούσαν τη σύσταση μιας δυτικού τύπου χριστιανικής πολιτείας, της οποίας το 'προσωρινό πολίτευμα' επιδεχόταν όποια μεταρρύθμιση «ήθελε κριθή εύλογον» από τις Δυνάμεις της Ευρώπης. Σε θεωρητικό επίπεδο αυτά ήταν τα κυριότερα κριτήρια για την αναγνώριση ενός νέου κράτους από τη διεθνή κοινότητα του αρχόμενου 19^{ου} αιώνα. Και επειδή οι Έλληνες επιδίωκαν την αναγνώριση της πολιτικής τους ύπαρξης για να πετύχουν πρώτα από όλα την «απλήν απελευθέρωσιν από τους

*Τούρκους, την ανεξαρτησίαν των και αυτονομίαν», ήταν προτιμότερο να αποφεύγουν την ταύτισή τους όχι μόνο με τους ριζοσπάστες αλλά και με τους φιλελεύθερους, τους φιλομοναρχικούς ή τους δεσποτικούς της Ευρώπης.*¹⁸

Κατά την ερμηνεία του Miroslav Hroch, το γεγονός ότι οι ηγέτες των Ελλήνων συνειδητοποίησαν νωρίς την ανάγκη να εφοδιάσουν το κίνημά τους με συνταγματικά κείμενα, είναι ο παράγοντας που διαφοροποιεί το ελληνικό από τα άλλα βαλκανικά κινήματα (όχι μόνον δηλαδή από το σερβικό των αρχών του αιώνα αλλά και από τα μεταγενέστερα) και επίσης εξηγεί γιατί μόνον οι Έλληνες στόχευσαν εξαρχής στην ανεξαρτησία και όχι σε κάποιας μορφής αυτονομία ή παραχώρηση ειδικών δικαιωμάτων και προνομίων.¹⁹ Είναι αλήθεια ότι το ζήτημα της ρύθμισης του οριστικού ελληνικού πολιτεύματος προσέφερε μια πρώτη ευκαιρία στους ιθύνοντες των επαναστατών να προσκαλέσουν οι ίδιοι την παρέμβαση των Δυνάμεων στις υποθέσεις τους, προκειμένου να τους εμπλέξουν και στη διαδικασία της επίλυσής του. Από το 1823 μάλιστα οι περισσότεροι ασχολήθηκαν και με την επιλογή Ευρωπαίου βασιλιά. Κατά γενική προσδοκία, η προσφορά του ελληνικού θρόνου σε κάποιον Ευρωπαίο θα προσέφερε επαρκείς εγγυήσεις στη βασιλευόμενη στη συντριπτική πλειονότητά της Ευρώπη για τη νομιμότητα του ελληνικού κινήματος. Ήταν φανερό όμως ότι η επιλογή του βασιλιά της Ελλάδας θα μπορούσε να προδικάσει και την υπαγωγή του υπό σύσταση κράτους στην επιρροή μιας μόνον Δύναμης.

Από την άποψη αυτή η τακτική της αναζήτησης συνδυαστικά Ευρωπαίου μονάρχη και Ευρωπαίου προστάτη του ελληνικού Αγώνα αποδείχθηκε το ισχυρότερο πλήγμα που επέφεραν οι επαναστάτες στο σύστημα της ευρωπαϊκής ισορροπίας των μεταναπολεόντειων χρόνων, διότι απογείωσε τον ανταγωνισμό των Δυνάμεων για την επέκταση της επιρροής τους στο νεοσύστατο κράτος. Η άποψη που εξέφρασε αργότερα ο λόρδος Άμπερντην (Aberdeen),²⁰ ότι η Αγγλία δεν επιθυμούσε την επικράτηση της δικής της επιρροής στην Ελλάδα αλλά προσπαθούσε με κάθε μέσο να αποτρέψει «και πάσης άλλης αποκλειστικής ξένης επιρροής την εγκατάστασιν»,

¹⁸ Αναλυτικότερα για τα ζητήματα αυτά, βλ. Ελπίδα Βόγλη, *‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’: Πολιτειακές αναζητήσεις πριν και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998 και το άρθρο της ίδιας, που αναδεικνύει τις κυριότερες διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα της προηγούμενης μελέτης, «‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα, 1821-1828», *Ελληνικά* 49 (1999) τχ. 2, σ. 347-365.

¹⁹ Miroslav Hroch, “National Self-Determination from a Historical Perspective”, στο Sukumar Periwal (επιμ.), *Notions of Nationalism*, Βουδαπέστη: Central European University Press 1995, σ. 65-82.

²⁰ Ο George Hamilton Gordon λόρδος Aberdeen (1784-1860) ήταν Βρετανός πολιτικός, υπουργός Εξωτερικών στα έτη 1828-1830 και πρωθυπουργός κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856).

ήταν απολύτως ευκρινής ως προς το δεύτερο σκέλος της. Ωστόσο, ο Βρετανός πολιτικός δεν διευκρίνιζε ότι οι αγγλικοί ενδοιασμοί απέρρεαν πρωτίστως από τον φόβο της επικράτησης της ρωσικής επιρροής. Ο αγγλορωσικός ανταγωνισμός στο ελληνικό ζήτημα επηρέασε καθοριστικά τον πρώτο κύκλο του ελληνικού διπλωματικού αγώνα στα έτη 1823-1825.²¹ Ωστόσο, για την εμβριθέστερη κατανόηση της αξίας των μηχανισμών που επινοήθηκαν για τη διπλωματική εκπροσώπηση του ελληνικού Αγώνα, θα ήταν χρήσιμο να στρέψουμε στο σημείο αυτό την προσοχή μας στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, και κυρίως τις συγκρούσεις και τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των διάφορων ομάδων που διεκδίκησαν μετά το 1821 την εξουσία.

2.4. Η οργάνωση της εξουσίας στην επαναστατημένη χώρα: Διλήμματα, προτεραιότητες και συγκρούσεις

Η άποψη ότι κάθε επανάσταση χρειάζεται μια πολιτική ηγεσία που θα αναλάβει την αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου αλλά και την πλήρωση του κενού εξουσίας που αναπόφευκτα προκάλεσε η έναρξή της, ήταν μάλλον το μοναδικό σημείο στο οποίο συμφωνούσαν εξ αρχής όλοι οι επίδοξοι ηγέτες της Ελληνικής Επανάστασης: τόσο οι Έλληνες της διασποράς, στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω, και οι εκπρόσωποι της Φιλικής Εταιρείας που προβαλλόταν ως η ανωτάτη “Αρχή” του κινήματος όσο και οι κατά τόπους ισχυροί πρόκριτοι, οπλαρχηγοί και καπετάνιοι –οι παραδοσιακές ηγετικές ομάδες των Ελλήνων, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, που στην ουσία διέθεταν την πραγματική δύναμη στις ‘υπό τα όπλα’ επαρχίες.²² Αμέσως μετά την έναρξη των πρώτων κατά τόπους μαχών συγκροτήθηκε (συγκεκριμένα στις 23 Μαρτίου 1821) στην Καλαμάτα η ‘Μεσσηνιακή Γερουσία’ (ή ‘Συγκλητος’ ή ‘Βουλή’) με επικεφαλής τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη,²³ και λίγες μέρες

²¹ Βλ. σχετικά Ελπίδα Βόγλη, «Οι ‘προστάτιδες Δυνάμεις’ και το ελληνικό βασίλειο: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας μέχρι το επεισόδιο *Pacifico*», στο ένθετο Ε-Ιστορικά (εφημ. *Ελευθεροτυπία*): *Υπόθεση Πατσιφίκο. Τα Παρκερικά του 1850 και η διεθνής ταπείνωση της Ελλάδας* (Ιαν. 2011), σ. 37-43.

²² Για την αναζήτηση ηγέτη, βλ. Ελπίδα Βόγλη, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης: Η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στα *Πρακτικά* του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Επαναστατική δράση και μυστικές Εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη –Φιλική Εταιρεία» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και Δήμος Σκουφά, Άρτα-Κομπότι, 26-27 Ιουλίου 2014) (υπό δημοσίευση).

²³ Ένας γνωστός μύθος που σχετίζεται με την Ελληνική Επανάσταση –και του οποίου η ανασκευή προκάλεσε πρόσφατα έντονες συζητήσεις– σχετίζεται με την ημέρα της έναρξής του. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό η παρουσίαση αυτού του μύθου σε μια εξαιρετικής επιστημονικής ποιότητας διδακτορική διατριβή που δημοσιεύθηκε το 1966 –σε μια εποχή δηλαδή που η έννοια του εθνικού μύθου (ή σωστότερα θρύλου, κατά τον όρο που χρησιμοποιεί ο εν λόγω ερευνητής) δεν προκαλούσε

αργότερα στην Πάτρα το Αχαϊκό Διευθυντήριο με ηγέτη του, κατά την πιθανότερη εκδοχή, τον Μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό. Αυτές οι τοπικές αρχές απήθυσαν τις πρώτες προκηρύξεις της Ελληνικής Επανάστασης προς τα ευρωπαϊκά έθνη.

Η προκήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας (με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1821) ήταν ένα εντυπωσιακό κείμενο, του οποίου οι συντάκτες επιδείκνυαν σπουδαίες διπλωματικές ικανότητες. Στην ταυτότητά τους θα αναφερθούμε παρακάτω. Εδώ αξίζει να τονίσουμε ότι αυτή ήταν η πρώτη προσπάθεια των επαναστατών όχι μόνο να ενημερώσουν τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για την κήρυξη του πολέμου και τις επιδιώξεις τους αλλά κυρίως να συγκινήσουν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη. Για να επιτύχουν τον στόχο τους συνόδευσαν το μανιφέστο τους με διαβεβαιώσεις ότι οι Έλληνες ήταν αποφασισμένοι και ικανοί να αποκτήσουν την πολιτική ανεξαρτησία τους, την οποία δικαιούνταν με ιστορικά κριτήρια, ότι πολεμούσαν αποκλειστικά εναντίον των Οθωμανών και ότι σέβονταν όλες τις άλλες Δυνάμεις, τις οποίες εκλιπαρούσαν να τους βοηθήσουν για να ενταχθούν και πάλι στον φιλελεύθερο και πολιτισμένο κόσμο της Ευρώπης. Το μανιφέστο αυτό γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα: εντός της επαναστατημένης χώρας δημοσιεύτηκε στην πρώτη ελληνική εφημερίδα, τη *Σάλπιγγα Ελληνική*, παράλληλα όμως δημοσιεύτηκε σε ιταλικές, γαλλικές, αγγλικές, γερμανικές και αμερικανικές εφημερίδες, με αποτέλεσμα να καταστήσει το ελληνικό κίνημα, ήδη από αυτό το εμβρυακό του στάδιο, αντικείμενο ευρύτερων συζητήσεων.²⁴

Λίγες μέρες μετά τη δημοσιοποίηση της πρώτης προκήρυξης, ήταν η σειρά του Αχαϊκού Διευθυντηρίου να επιδώσει το δικό του μανιφέστο, αυτή τη φορά στους προξένους των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Πάτρα· αυτό όμως επρόκειτο να προκαλέσει άλλης μορφής δημοσιεύματα στον ευρωπαϊκό τύπο και ειδικότερα στον γαλλικό τύπο. Στην ουσία δεν δημοσιεύτηκε το μανιφέστο αλλά το κείμενο μιας 'κα-

απαραίτητως αντιδράσεις, προφανώς επειδή οι ιστορικές συζητήσεις παρέμεναν σε αυστηρά επιστημονικό και ακαδημαϊκό επίπεδο είτε διότι οι όποιες επιστημονικές προσπάθειες για την ανασκευή τους δεν ήταν ακόμη θέματα του δημόσιου διαλόγου: «Συγκινητική λαϊκή παράδοση τοποθετεί την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης κατά την 25^η Μαρτίου 1821. Κατ' αυτήν, εορταζομένου του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, ο Μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός εκήρυξε μετά των προυχόντων της Αχαΐας από της Μονής της Αγίας Λαύρας την έναρξιν του Αγώνος. Ο θρύλος αυτός, πολύτιμος ως ένδειξις των ενδομύχων συναισθημάτων της Φυλής όπως συνδέση την αποτίναξιν του τουρκικού ζυγού μετά της μεγάλης ημέρας του Χριστιανισμού, πρέπει να διαχωρισθή από τα δηλούντα την ιστορικήν αλήθειαν γεγονότα. Πολύ προ της ημερομηνίας αυτής διάσπαρτα γεγονότα είχαν λάβει χώραν, εξελιχθέντα ραγδαίως»· βλ. Γεώργιος Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 37.

²⁴ Δημήτριος Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1935, τ. 1, σ. 247-248.

τασκευασμένης' μάλλον ομιλίας που υποτίθεται ότι εκφώνησε ο Παλαιών Πατρών Γερμανός στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας. Έτσι, το ελληνικό κίνημα καθίστατο πολύτιμη ευκαιρία για μεμονωμένους άνδρες, που επιθυμούσαν να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη. Συγκεκριμένα, αυτοί που εγχείρισαν το συγκεκριμένο άρθρο στην εφημερίδα *Constitutionnel* –μια από τις εγκυρότερες γαλλικές εφημερίδες (στην οποία δημοσιεύθηκε και το μανιφέστο της Μεσσηνιακής Γερουσίας)– ήταν, κατά την πιθανότερη εκδοχή, ο Γάλλος πρόξενος στην Πάτρα F. Rouqueville και ο αδελφός του, H. Rouqueville (και προκάτοχός του στο ίδιο προξενείο). Επιδιώξή τους φαίνεται πως ήταν να συγκινήσουν τη γαλλική κοινή γνώμη παρουσιάζοντας ως χριστιανικό και δίκαιο το ελληνικό κίνημα και προβάλλοντας τον Π. Π. Γερμανό ως βασικό-τερο ηγέτη των επαναστατών. Ωστόσο, ο απώτερος στόχος τους ήταν να αναδείξουν «το γαλλικό προξενείο της Πάτρας και τον πρόξενό του σε μοναδικό καταφύγιο και προστάτη των δεινοπαθούντων εξεγερμένων και διωκομένων, τη στιγμή που τα άλλα προξενεία, ιδιαίτερα το αγγλικό, όχι μόνον ήταν εχθρικά, αλλά και πρόσφεραν βοήθεια, υλική και άλλη, στον εχθρό». Προφανώς ο Π. Π. Γερμανός συμμεριζόταν τις επιδιώξεις τους –και όντως είχε λόγους να συμφωνεί. Σύμφωνα με μια πειστική εξήγηση, οι αρχικοί δισταγμοί του «να συναινέσει στην κήρυξη του Αγώνα είχαν μειώσει τις δυνατότητές του για πρωταγωνιστικό εξουσιαστικό ρόλο, κάτι που γινόταν ακόμη δυσχερέστερο από τη γενικότερη αρνητική στάση της επίσημης εκκλησίας». Επιπλέον, η προβολή του στον γαλλικό τύπο ως κεντρικού ηγέτη της Επανάστασης τον κολάκευε ενώ παράλληλα ενίσχυε το κύρος του.²⁵ Φυσικά, δεν ήταν ο μόνος Έλληνας που ενδιαφερόταν και επεδίωκε τη δεδομένη εποχή να αυξήσει το κύρος του.

Καθώς εξαπλωνόταν η επανάσταση και πολλαπλασιάζονταν τα πεδία των μαχών, αναδύονταν όλο και περισσότερες νέες τοπικές διοικήσεις στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και σε κάθε νησί. Επρόκειτο για αρχές που απαρτίζονταν «εκ πέντε μελών, ή εκ τριών», ασκούσαν επιρροή στις τοπικές κοινωνίες τους και επιθυμούσαν να διατηρήσουν τη δύναμή τους. Ονομάζονταν «εφορίες» ή «δημογεροντίες» και προορισμός τους ήταν η αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων: «ήσαν επιφορτισμένοι να προμηθεύωσι τα διά τας στρατολογίας αναγκαιούντα, οίον τα τρόφιμα, πολεμοφόδια και λοιπά». Παράλληλα αναδεικνύονταν σε οικονομικούς διαχειριστές της Επανάστασης εντός των τοπικών κοινωνιών τους. Κατά μια αξιόπιστη μαρτυρία, εξασφάλιζαν τα 'αναγκαιούντα' με διάφορους τρόπους:

²⁵ Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις* (εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Σπυρίδωνος Τρικούπη), Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007, σ. 213-215.

κατά πρώτον μεν εκ της συλλογής αιγοπροβάτων, καρπών δημητριακών και λοιπών ειδών εκ των Οθωμανικών κτημάτων εις όσας επαρχίας υπήρχον Οθωμανικά τοιαύτης φύσεως ιδιοκτησίαι, εις όσας δε επαρχίας δεν υπήρχον εθνικά κτήματα, εκ της συλλογής χρημάτων διδομένων παρά των κατοίκων διά καταβολών προαιρετικών, γιγνομένων και εράνων εις εκάστην οικογένειαν προς απόδοσιν καρπών (...) κατ' εξαρχήν εις τας επαρχίας εκείνας εις όσας οι στρατιωτικοί τε και πολιτικοί προύχοντες είχαν επιρροήν και δύναμιν. [Και στις επαρχίες] όπου οι κάτοικοι αυτών μη πειθόμενοι εις τα παρά των τοπικών Διοικήσεων διαταττόμενα, αντεποιούντο την απόδοσιν των συνεισφορών των, υπεχρεούντο και διά της βίας, και απέδιδον αυτάς.²⁶

Την άνοιξη του 1821 δημιουργήθηκαν με παρόμοιες αρμοδιότητες η 'Εφορεία' της Καρύταινας υπό τον Κανέλλο Δεληγιάννη, η 'Γενική (Φροντιστική) Εφορεία' της Τριφυλίας υπό τον Φιλικό Παπαφλέσσα (που έφερε τον τίτλο του 'Πληρεξουσίου του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής') και τον Αμβρόσιο Φραντζή, η 'Εφορεία Ιμλακίων', η 'Κοινότης της Ηλίδος', οι 'Καγκελλαρίες' της Κορίνθου και του Άργους, οι τοπικές διοικήσεις της Ύδρας, των Σπετσών και η 'Βουλή των Ψαρών', η 'Αρχή των Κονσόλων της Ανατολικής Ελλάδας', η 'Βουλή της Θετταλομαγνησίας', η 'Αρχή των Αθηνών', η 'Αρχηγία των όπλων της Σάμου' και άλλες (βλ. παρακάτω σχήμα 2.3).²⁷

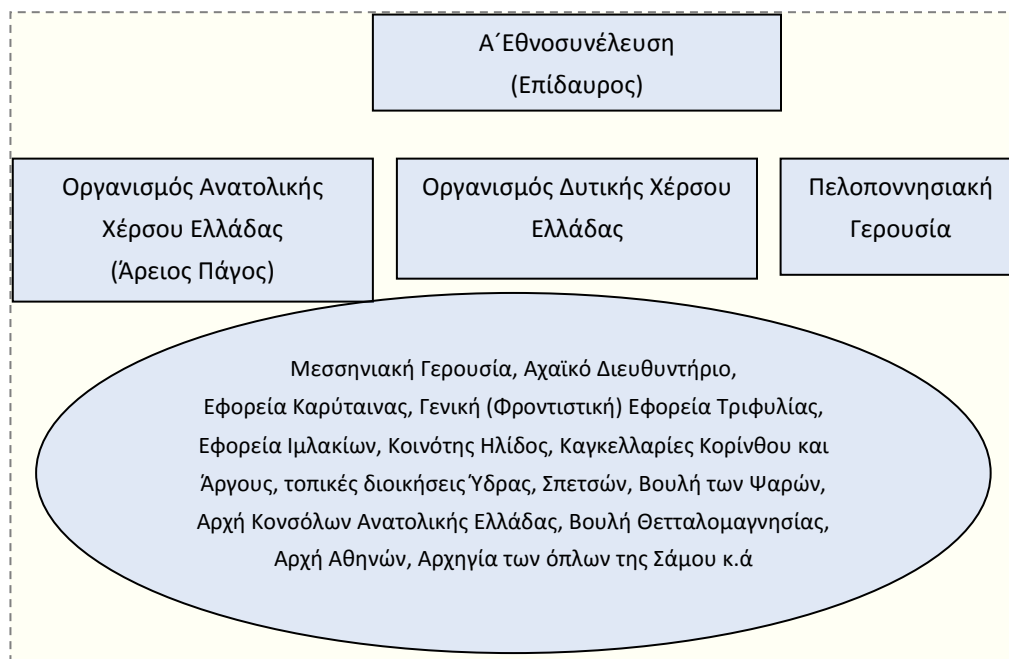
Στο αρχικό στάδιο, επομένως, η συγκρότηση των τοπικών αρχών, ακολούθησε τους υφιστάμενους πυρήνες εξουσίας, ικανοποιώντας μεταξύ άλλων τους παραδοσιακούς ηγέτες της ελληνικής κοινωνίας. Όπως εξηγούσε, άλλωστε, στα απομνημονεύματά του ο Κανέλλος Δεληγιάννης (ο οποίος από θέση ισχύος διένειμε με γενναιοδωρία στους συγγενείς του «διπλώματα αρχηγίας και καπεταναίων»):

εις εκείνην την εποχήν ποίος εξ ημών ή άλλος εκ των προκρίτων των επαρχιών εδέχετο άλλον αρχηγόν, χωρίς καμμίαν δύναμιν, χωρίς να έχη την ανάγκην ή αυτού ή της Κυβερνήσεως; Ή ποίος ηδύνατο να υποχρεώση άλλον; Καθείς τότε ήτο ανεξάρτητος του άλλου, καθότι έκαστος είχε τους στρατιώτας της επαρχίας του, οίτινες συνεκινήθησαν μ' αυτόν εις τον αγώνα απ' αρχής. Αυτός τους έδιδε τα πολεμοφόδια, τα τσαρούχια, τας τροφάς, γεννήματα των μη εχόντων πτωχών διά τας οικογενείας των, χρηματικήν εξοικονόμησιν των εχόντων ανάγκας. Όλα αυτά τα εξόδευον οι προύχοντες της Πελοποννήσου εξ ιδίων τους. Μάλιστα εις εκείνην την εποχήν δεν

²⁶ Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1835*, Αθήνα 1839, τ. 2., 241-242.

²⁷ Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, σ. 40-42.

υπήρχον μήτε εισοδήματα εθνικά, μήτε πόρος ουδείς διά να λάβη η Κυβέρνησις χρήματα, να έχη μισθωτόν στρατόν δια να είναι ισχυρά.²⁸

Σχήμα 2.3. Η συγκρότηση της επαναστατικής εξουσίας μέχρι τη σύγκληση της Α' Εθνοσυνέλευσης τον Δεκέμβριο του 1821.

Άλλωστε δεν υπήρχε ακόμη ενιαία κυβέρνηση και είναι αμφίβολο, ακόμη και στην περίπτωση που θα υπήρχε και δεν θα συμμετείχε σε αυτή ένας Δεληγιάννης, αν ο ίδιος θα δεχόταν να υποταχθεί στις εντολές της, αφού μπορούσε να αισθάνεται τόσο ισχυρός –ίσως όχι μόνο για τους λόγους που τόνιζε αλλά και για αρκετούς άλλους που μάλλον αποσιωπούσε.

Η οικογένεια Δεληγιάννη μαζί με τις οικογένειες των εξ αίματος και εξ αγχιστείας συγγενών της και κατ' επέκταση μαζί με τις εξαρτημένες ομάδες ή πελατείες έκαστης οικογένειας αποτελούσαν στις αρχές του Αγώνα τη μία από τις παραδοσιακά σημαντικότερες φατρίες της Πελοποννήσου. Οι οικογένειες των Ζαΐμη και Λόντου μαζί τους δικούς τους συγγενείς και εξαρτημένους συνιστούσαν τη δεύτερη. Η φατρία των Μαυρομιχαλαίων ήταν επίσης ισχυρή αλλά χάρη στην αυτονομία της Μάνης αναπτύχθηκε διαφορετικά από τις άλλες δύο ενώ το γεγονός ότι δεν είχε

²⁸ Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957, τ. 2, σ. 16 και τ. 3, σ. 265.

βλέψεις έξω από την ιδιαίτερη πατρίδα της τής επέτρεπε «να συνεννοηθεί εύκολα με άλλες πελατειακές ενώσεις και να βελτιώσει τη θέση της με έξυπνους γάμους», όπως ήταν για παράδειγμα τον γάμο της αδελφής του Καλαματιανού άρχοντα Παναγιώτη Μπενάκη με έναν αδελφό του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.²⁹ Στην Ύδρα κυριαρχούσε η φατρία των Κουντουριώτη, στα άλλα νησιά τον πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν οι τοπικές ισχυρές οικογένειες και στη Στερεά Ελλάδα η στρατιωτική αριστοκρατία των κλεφτών και καπετάνιων. Οι 'φατρίες' αυτές, όπως εξηγεί ο Ιωάννης Πετρόπουλος, «δεν μπορούσαν να ταυτιστούν δημόσια με κανένα συγκεκριμένο σύστημα αρχών ή ιδεών» αλλά ταυτίζονταν με αδιαμφισβήτητους δεσμούς και κοινώς αποδεκτά συμφέροντα. Επίσης δεν συνέπιπταν με κόμματα αλλά τα κόμματα προέρχονταν «από μία φατρία ή από συνδυασμό φατριών, και επειδή οι σχηματισμοί του ενός είδους μεταμορφώνονταν με τρόπο σχεδόν ανεπαίσθητο σε σχηματισμούς του άλλου είδους, η διατήρηση της διάκρισης είναι συχνά δύσκολη».³⁰

Οι συγκρούσεις μεταξύ των πολλών διεκδικητών της εξουσίας ήταν το κύριο γνώρισμα της εσωτερικής πολιτικής, όταν επιχειρήθηκε η συγκέντρωση της εξουσίας σε μια κεντρική διοίκηση. Οι αντιπαραθέσεις που εκδηλώθηκαν, βρίσκουν μια από τις πιο αποκαλυπτικές αποτυπώσεις τους στον διάλογο ενός πανίσχυρου προκρίτου με ένα νεήλυδα Φιλικό. Αμφισβητώντας τη δύναμη και την επιρροή της Φιλικής Εταιρείας στις κατά τόπους 'υπό τα όπλα' κοινωνίες αλλά και την ικανότητά της να διαχειριστεί τη διεξαγωγή του πολέμου, ο πρόκριτος κάποια μέρα είπε στον εκπρόσωπο της 'ανωτέρας Αρχής':

μήτε πάλιν περιμένομεν από σας (οπού δεν έχετε εν δένδρον να σας κρεμάσουν, μήτε τίποτε), να μας οδηγήσετε, επειδή και ημείς έχομεν πολυμελείς οικογενείας, πλούτη, μεγάλας ιδιοκτησίας και πάσαν ευδαιμονίαν και δεν αποφασίζομεν να κρεμάσωμεν την τύχην της πατρίδος, των οικογενειών και συγγενών μας με απερισκεψίαν εις τας εδικάς σας παραφοράς και ανοησίας.³¹

Οι πρόκριτοι είχαν θορυβηθεί από τη διεκδίκηση της εξουσίας των επαρχιών τους από 'ξενόφερτους', οι οποίοι έθεταν σε αμφισβήτηση αυτό που οι ίδιοι θεωρούσαν ως κερτημένο δικαίωμα: δηλαδή «το υποτιθέμενο αποκλειστικό τους δικαίωμα να

²⁹ John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μτφρ. από ομάδα υπό την εποπτεία του Νικηφόρου Διαμαντούρου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, τ. 1, 85-87· και Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. 1, σ. 66.

³⁰ Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 77.

³¹ Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 112.

κληρονομήσουν την εξουσία». ³² Με άλλα λόγια ανησυχούσαν πως η παραχώρηση της εξουσίας στους Φιλικούς θα εξέθετε τους ίδιους σε μεγαλύτερο κίνδυνο ακόμη κι από αυτόν που ήδη διέτρεχαν μετά την απόφασή τους να παραβιάσουν την κρατούσα *‘νομιμότητα’* στο κράτος του σουλτάνου. Δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε, άλλωστε, ότι ανησυχούσαν και για τις απρόβλεπτες μεταβολές που θα προκαλούσε στις τοπικές κοινωνίες, τις οποίες μέχρι πρότινος ήλεγχαν οι ίδιοι, η παραχώρηση της εξουσίας σε μία Εταιρεία στην οποία είχαν ήδη προσχωρήσει πολλοί από τους κλέφτες ή τους κάπους, άνδρες *«τυχοδιώκται και μαχαιροφόροι»*, *«απελπισμένοι»* και *«πλανήται»*, οι οποίοι δεν είχαν να *‘χάσουν’* τίποτα και το μόνο που επεδίωκαν ήταν *«ταΐνια»* και *«λουφέδες»*, γιατί αυτό ήταν κατά παράδοση το επάγγελμά τους και υπό τις συνθήκες του πολέμου μπορούσαν να το ασκούν ανεμπόδια και έτσι να αυθαιρετούν ατιμώρητα. Το χειρότερο για τους προκρίτους ήταν ότι τώρα πια και οι ίδιοι είχαν αρχίσει να εξαρτώνται από αυτούς τους *‘τυχοδιώκτες’*, αφού εκείνοι ήλεγχαν την επαναστατική στρατιωτική δύναμη και, επομένως, τη συνέχιση του πολέμου –άρα και την τύχη των προκρίτων, που σίγουρα θα έχαναν περισσότερα από όλους στην περίπτωση που επικρατούσαν οι Οθωμανοί. ³³

Οι συγκρούσεις, επομένως, μεταξύ προκρίτων –ή *‘πολιτικών’*, με την έννοια που αποκτούσε ο όρος στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία– και στρατιωτικών αποτελούν το ένα πεδίο αντιπαλότητας στην επαναστατημένη κοινωνία. Η αιτία ήταν *«η αιφνίδια αλλά εμφανής αλλαγή στην ισορροπία των δυνάμεων»*, η οποία ώθησε *«τους προκρίτους να δημιουργήσουν ένα πιο έγκυρο όργανο, που θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι εκπροσωπεί όλη την Πελοπόννησο και να αποκτήσει μεγαλύτερη νομιμότητα και διαπραγματευτική ισχύ»*. ³⁴ Με το σκεπτικό αυτό συγκλήθηκε τον Μάιο του 1821 συνέλευση των προκρίτων της Πελοποννήσου στη μονή των Καλτετζών και ιδρύθηκε υπό τον απόλυτο έλεγχό τους η Πελοποννησιακή Γερουσία: η *«Γερουσία όλου του δήμου και των επαρχιών της Πελοποννήσου»*, όπως αναφερόταν στην ιδρυτική της πράξη, που θεωρητικά ασκούσε απόλυτη εξουσία ως την άφιξη του Δημήτριου Υψηλάντη –τον οποίο περίμεναν τον Ιούνιο. Στην πραγματικότητα ήταν ένα διοικητικό όργανο με σημαντικές αρμοδιότητες, που προοριζόταν από τους ιδρυτές του να παρουσιαστεί στον Υψηλάντη ως *‘τετελεσμένο γεγονός’*, ως η νόμιμη πελοποννησιακή αρχή, η οποία διαχειριζόταν αποτελεσματικά τη διαχείριση του πολέμου. Με άλλα λόγια το *‘σύστημα’* των Καλτετζών ήταν μια προσπάθεια συνεργασίας των προκρίτων για να αντιμετωπίσουν τον Υψηλάντη, του

³² Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002, σ. 111.

³³ Βόγλη, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης», ό.π.

³⁴ Διαμαντούρος, *Οι απαρχές*, σ. 111 κ.ε.

οποίου η άφιξη μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη πανηγυρική υποδοχή πολιτικού ηγέτη στην ιστορία του ελληνικού κράτους.

Κατά την υποδοχή του, δηλαδή, τα πλοία που είχαν συγκεντρωθεί στο λιμάνι της Ύδρας ύψωσαν τις σημαίες τους. Οι Υδραίοι και οι άλλοι νησιώτες που παρίσταντο, τον επευφημούσαν. Οι εκκλησιαστικοί με τα επίσημα ενδύματά τους προσέδιδαν επισημότητα στην τελετή και οι κατά παράδοση *‘πολιτικοί’*, παρότι δεν επιθυμούσαν να του παραχωρήσουν εξουσία, είχαν την ελπίδα ότι θα έφερνε μαζί του υλική βοήθεια για τη συνέχιση του πολέμου. Πράγματι, οι Πελοποννήσιοι που τον υποδέχθηκαν λίγες μέρες αργότερα στο Άστρος, έστρεψαν την προσοχή τους στο τεράστιο σιδερένιο κιβώτιο του. Ήλπιζαν ότι αυτό ήταν το θησαυροφυλάκιο του και ότι περιείχε τη *«ρωσσικήν χορηγίαν»* προς την επαναστατημένη χώρα.³⁵ Αλλά ο ενθουσιασμός τους υποχώρησε γρήγορα. Ο Υψηλάντης, άλλωστε, περιβαλλόταν από δικό του επιτελείο *‘συμβούλων’*, ήταν επιφυλακτικός απέναντι στους αυτόχθονες *‘πολιτικούς’* και επιδίωκε να πάρει με το μέρος του τους στρατιωτικούς, ενώ αμέσως άρχισε να εκδίδει διαταγές και να διεκδικεί τη συμπάθεια του *«κοσμάκη»*.³⁶ Όπως παρατηρεί ο Δημακόπουλος, *«ήτο αναπόφευκτον Υψηλάντης και Γερουσία να συγκρουστούν»*. Η σύγκρουσή τους έλαβε χώρα στη συνάντησή τους στις αρχές του Ιουλίου του 1821 στα Βέρβена³⁷ και επρόκειτο να εξελιχθεί σε σύγκρουση μεταξύ *‘δημοκρατικών’* και *‘ολιγαρχικών’*.

Ο Υψηλάντης με την υποστήριξη των Φιλικών αλλά και των Πελοποννήσιων στρατιωτικών, ιδίως του αρχηγού τους, Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, επιδίωξαν την υποκατάσταση της Πελοποννησιακής Γερουσίας από ένα νέο κυβερνητικό οργανισμό, που θα ήταν λιγότερο *‘αριστοκρατικός’*, αφού δεν θα επηρεαζόταν από τους προκρίτους, και περισσότερο *‘δημοκρατικός’* –εδώ ο όρος *‘δημοκρατικός’* θα μπορούσε να αντικατασταθεί από τον όρο *‘συγκεντρωτικός’*. Προφανώς η εγκαθίδρυση δημοκρατικών θεσμών δεν συγκαταλεγόταν στους πραγματικούς στόχους καμίας παράταξης τη δεδομένη στιγμή. Αντίθετα στα Βέρβена και ένα μήνα περίπου αργότερα στη Ζαράκοβα η σφοδρή σύγκρουση μεταξύ των δύο ηγετικών παρατάξεων των Ελλήνων αναδείκνυε ως ζωτικό σημείο της διαφωνίας τους τον τρόπο με τον οποίο η κάθε μία αντιλαμβανόταν και χρησιμοποιούσε την έννοια της *‘δημοκρατίας’*.

Αξίζει να σημειωθούν μερικά ενδεικτικά παραδείγματα. Στην πρόταση της συντηρητικότερης παράταξης, αυτής των προκρίτων και της Γερουσίας, να εκλέγει ο *‘λαός’* των πόλεων και των χωριών κάθε επαρχίας τα *‘αξιώτερα μέλη’*, που με τη

³⁵ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1860, τ. 3, σ. 397.

³⁶ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 73-75.

³⁷ Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, σ. 50.

σειρά τους θα όριζαν τους εφόρους των περιφερειών, ο Υψηλάντης και οι υποστηρικτές του, παρότι παρουσιάζονταν 'δημοκρατικότεροι', απέρριπταν την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας, επειδή ακριβώς οι πρόκριτοι είχαν τρόπους να εξασφαλίζουν την συναίνεση του 'λαού'.³⁸ Με άλλα λόγια αυτοί που παρουσιάζονταν ως δημοκρατικοί στην προκειμένη περίπτωση, πρότειναν συντηρητικές αρχές και μεθόδους για την απόσπαση ισχύος από τους αριστοκρατικούς ή ολιγαρχικούς, οι οποίοι επικαλούνταν δημοκρατικές αρχές, προκειμένου να διατηρήσουν τον έλεγχο που ασκούσαν στις επαρχίες τους.³⁹ Ο Υψηλάντης επίσης στο σχέδιο του για την πολιτειακή οργάνωση της Πελοποννήσου πρότεινε οι 'απλοί' αγρότες να έχουν μικρότερη συμμετοχή στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων από ό,τι οι πρόκριτοι και ήθελε επίσης να επιβάλει για προληπτικούς λόγους λογοκρισία στις λιγοστές χειρόγραφες ή τυπωμένες εφημερίδες, που κυκλοφορούσαν στις επαναστατημένες επαρχίες. Έτσι, προκάλεσε την παραίτηση του Θεόκλητου Φαρμακίδη από τη συντακτική ομάδα της πρώτης τυπωμένης επαναστατικής εφημερίδας, της *Σάλπιγγας Ελληνικής*. Σε ό,τι αφορά πάντως την εξέλιξη των συζητήσεων περί δημοκρατικών ή συντηρητικών επιλογών, αυτό που τελικά επικράτησε ήταν οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο παρατάξεων. Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν και από τις δύο πλευρές για να επιτευχθεί κάποιος συμβιβασμός, η αντιπαλότητά τους προβλήθηκε ακόμη πιο δυναμικά στο προσκήνιο τον Σεπτέμβριο, όταν σε μια νέα συνέλευση των Πελοποννησίων στο Άργος οι πρόκριτοι κατάφεραν να πετύχουν την ανανέωση της θητείας της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Ως αποτέλεσμα αυτών των αντιπαραθέσεων, ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης επιδίωξαν να εδραιωθούν σε άλλες περιοχές, μακριά από την Πελοπόννησο: ο πρώτος ανέλαβε να οργανώσει τη διοίκηση στη Δυτική Στερεά και ο τελευταίος την Ανατολική Στερεά Ελλάδα. Η διαμάχη που περιγράψαμε παραπάνω, αποδείχθηκε υπόθεση πελοποννησιακή και φάνηκε να τερματίζεται με τη σύγκληση της πρώτης Εθνοσυνέλευσης, όταν πια ο Υψηλάντης είχε απολέσει αρκετή από τη δύναμη που του προσέδιδε ο ρόλος του πληρεξουσίου στην υπό σύσταση χώρα του αδελφού του –η ήττα του οποίου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες είχε ήδη γίνει γνωστή. Αλλά η διαμάχη αυτή κληροδότησε στην επαναστατημένη χώρα δύο παρατάξεις που άντεξαν στον χρόνο και στην επίδραση άλλων πολιτικών συνασπισμών: τους ολιγαρχικούς και τους δημοκρατικούς, ονομασίες που, όπως ήδη φάνηκε, δεν ανταποκρίνονταν απαραίτητα στις αρχές, τις μεθόδους και τις επιδιώξεις των ενδιαφερομένων.

³⁸ Ο.π., σ. 50 κ.ε και Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, σ. 75.

³⁹ Βόγλη, «Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν», ό.π.

Επίσης η ίδια διαμάχη υπήρξε η αφορμή για την πολιτική οργάνωση της Ρούμελης, αλλά και τον εμπλουτισμό της νομοθετικής παραγωγής του πρώτου έτους της Επανάστασης με δύο πρόσθετα κείμενα: τον καταστατικό *‘Οργανισμόν’* της Δυτικής Στερεάς και τη *‘Νομική Διάταξιν της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος’* –τον αρτιότερο ίσως τοπικό οργανισμό αλλά συνάμα τον πιο συντηρητικό ως προς τις βασικές αρχές του, παρότι το όνομα με το οποίο έγινε γνωστός, *‘Άρειος Πάγος’*, προκαλούσε διαφορετικές εντυπώσεις: όπως σχολίαζε δηλαδή ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος, θύμιζε *«την δημοκρατίαν των Αθηνών και (...) την πανώλην εις ολας τας δυνάμεις της Ευρώπης»*. Με τον Ιγνάτιο συμφωνούσε και ο Παναγιώτης Κοδρικάς (1750/55-1827) –ένας άλλος διακεκριμένος Έλληνας της διασποράς που έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την ελληνική υπόθεση– τόσο σε ό,τι αφορά τον αντίκτυπο που ενδεχομένως θα είχαν οι προβαλλόμενες πολιτειακές προτιμήσεις των επαναστατών στην Ευρώπη όσο και ως προς την ειδική σημασία που θα έπρεπε να έχουν οι ελληνικοί νόμοι και τα συντάγματα, μέχρι να επιτευχθεί η αναγνώριση του ελληνικού κράτους από τη διεθνή κοινότητα. «Οι Έλληνες», δηλαδή, όπως υποστήριζε ο Κοδρικάς:

πρέπει εις αυτούς τους καιρούς να φαίνωνται παντάπασιν αδιάφοροι εις τα διατρέχοντα εις την Ευρώπην και ενασχολούμενοι μόνον εις τα ιδία, τον αγώνα της απελευθερώσεώς των (...) Διά τους Έλληνες η ελευθερία ας μη σημαίνει ό,τι εις τα άλλα έθνη, αλλά την απλήν απελευθέρωσιν από τους Τούρκους, την ανεξαρτησίαν των και αυτονομίαν· ας μη φαίνωνται επιθυμούντες εις το εξής παρά τον πολιτισμόν και την ευνομίαν.⁴⁰

Σε ποιες διαπιστώσεις οδηγούμαστε λοιπόν μετά την εξέταση των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων τα πρώτα χρόνια του Αγώνα αλλά και των πρώτων προσπαθειών των επαναστατών να προσεγγίσουν την Ευρώπη; Πρώτα απ’ όλα, είναι φανερό ότι η οργάνωση της επαναστατικής διοίκησης δεν σχεδιάστηκε μόνο για να εξυπηρετήσει τις εσωτερικές ανάγκες των *‘υπό τα όπλα’* επαρχιών –και ίσως τελικά δεν ήταν αυτή η προτεραιότητά της. Ο σπουδαιότερος στόχος ήταν να κοινοποιηθεί πως οι Έλληνες οργάνωναν *‘φρόνιμη’* διοίκηση. Αυτό θα αποτελούσε σημαντικό επιχείρημα της επαναστατικής εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας –όροι που δεν είναι ταυτόσημοι, αλλά στην επαναστατημένη Ελλάδα το διάστημα που στερείτο της αναγνώρισης της διεθνούς κοινότητας και δεν διέθετε δίκτυα προξενικών αρχών, φαίνεται πως δεν είχαν ουσιαστική διαφορά. Εξάλλου, τόσο η έκβαση του πολέμου όσο και η

⁴⁰ Βλ. την επιστολή που έστειλε ο Κοδρικάς στον Μαυροκορδάτο, το 1823 (χωρίς ημ/νία), *Ιστορικών Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, τ. 3, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1968.

ισχύς των ηγετών της Επανάστασης εξαρτιόνταν από εξωτερικούς παρά από εσωτερικούς παράγοντες.

Η δεύτερη διαπίστωσή μας αφορά τους πρωταγωνιστές στην προβολή της εικόνας του ελληνικού κινήματος αλλά και του ελληνικού έθνους στην Ευρώπη: τους συντάκτες των μανιφέστων της Μεσσηνιακής Γερουσίας και του Αχαϊκού Διευθυντηρίου, με τους οποίους ξεκινήσαμε τη συζήτηση αυτής της ενότητας, είτε άλλων επαναστατικών προκηρύξεων ή κειμένων που επίσης έβλεπαν το φως της δημοσιότητας και σε ευρωπαϊκές εφημερίδες. Οι άνδρες αυτοί δεν ήταν απαραίτητα μέλη των τοπικών επαναστατικών αρχών ή αυτοί που τα υπέγραφαν. Για παράδειγμα, συντάκτες του μανιφέστου της Μεσσηνιακής Γερουσίας ήταν προφανώς κάποιοι Έλληνες λόγιοι του Παρισιού, ίσως ο ίδιος ο Αδαμάντιος Κοραής, που είχε την πρωτοβουλία να συνοδεύσει το ελληνικό κείμενο με τη γαλλική μετάφρασή του και ο οποίος το έστειλε σε επιφανή λόγιο της Βοστώνης, προκειμένου να γίνουν γνωστά τα ελληνικά αιτήματα και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Η υποτιθέμενη προκήρυξη του Αχαϊκού Διευθυντηρίου ήταν κείμενο που, όπως αναφέρθηκε, επεξεργάστηκαν προφανώς οι αδελφοί Rouquerville. Ομοίως, συντάκτες ακόμη και των εγκυκλίων και των οδηγιών που κατά καιρούς απευθύνονταν στους κατοίκους ελληνικών πόλεων και νησιών, στον ελληνικό στρατό ή στον στόλο, δεν ήταν πάντοτε οι επιφανείς πολιτικοί ή στρατιωτικοί του Αγώνα, οι οποίοι τις υπέγραφαν.

Έτσι εξηγούνται και οι αξιοσημείωτες ομοιότητες που παρουσιάζει το περιεχόμενο τέτοιων κειμένων: επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του ελληνικού έθνους και για τον σεβασμό της χριστιανικής θρησκείας· συχνές αναφορές στην ομόφωνη απόφαση των Ελλήνων να πολεμήσουν για την ανεξαρτησία τους και στην αξιοθαύμαστη, όπως παρουσιαζόταν, κοινωνική και εθνική συνοχή τους από την πρώτη στιγμή του Αγώνα· επίσης αναφορές στη συγγένεια των επαναστατών με τους αρχαίους προγόνους τους, τους οποίους γνώριζε και σεβόταν η Ευρώπη και στους οποίους μάλιστα όφειλε μέρος τουλάχιστον από τα «φώτα» και τον πολιτισμό της. Όλα τα επιχειρήματα αυτά δεν είχαν σχέση με το τι συνέβαινε στις επαναστατημένες επαρχίες αλλά μάλλον είχαν στόχο να «κατασκευάσουν» μια εικόνα του έθνους και του κινήματός του, που, ακόμη κι αν ήταν άγνωστη ή μη οικεία στους περισσότερους Έλληνες πολεμιστές, ήταν αυτή που συνέφερε να προβληθεί στον έξω κόσμο.

Κάποια στιγμή (συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1824) ο Μαυροκορδάτος – και Πρόεδρος του πρώτου Εκτελεστικού, δηλαδή πρωθυπουργός της πρώτης επαναστατικής κυβέρνησης– σε μυστική συνάντησή του με εκπρόσωπο του Μέτερνιχ στη Ζάκυνθο, παραδέχτηκε ότι η πολιτική ηγεσία του ελληνικού κινήματος εσκεμμένα είχε επινοήσει τον χαρακτηρισμό «προσωρινά» για τα πολιτεύματα του Αγώνα. Η

‘προσωρινότητα’ δηλαδή επέτρεπε ‘διορθώσεις’ στις παρεχόμενες ελευθερίες του πολίτη, σύμφωνα με τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων που θα επιθυμούσαν να επηρεάσουν την εξέλιξη των υποθέσεων της μελλοντικής Ελλάδας. Με άλλα λόγια, όπως άφηνε να εννοηθεί ο Μαυροκορδάτος, η προσωρινότητα των επαναστατικών συνταγματικών κειμένων ήταν ένα τέχνασμα μέσω του οποίου η ελληνική ηγεσία προσκαλούσε συνειδητά την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την υποστήριξη της Επανάστασης. Αυτή η τοποθέτηση του πρώτου πρωθυπουργού επιβεβαιώνει την παρατήρηση του George Finlay, ενός άριστου γνώστη των ελληνικών εξελίξεων και συγγραφέα μιας δίτομης ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης, ότι στην ουσία το πολίτευμα της Επιδαύρου αναδείκνυε την προσπάθεια των ηγετών του Αγώνα να εντυπωσιάσουν τους Ευρωπαίους, ακόμη και να τους «εξαπατήσουν», παρά να δημιουργήσουν τις απαραίτητες υποδομές για τη διακυβέρνηση της επαναστατημένης χώρας.⁴¹

Σε ποιο βαθμό, άλλωστε, ήταν δυνατό να εφαρμοστούν τα ελληνικά συντάγματα, ενόσω συνεχίζονταν οι πολεμικές επιχειρήσεις; Πόσο ‘κατάλληλα’ είχαν σχεδιαστεί με γνώμονα τις έκτακτες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας τη δεδομένη εποχή και ποιες ήταν οι επιδιώξεις των ανδρών που αναδείχθηκαν για λίγες εβδομάδες νομοθέτες; Στην πρώτη εθνοσυνέλευση συναντήθηκαν, τον Δεκέμβριο του 1821, συγκινημένοι, όπως αναφέρει ο Νικόλαος Δραγούμης, οι εκπρόσωποι των επαναστατημένων επαρχιών.⁴² Αλλά ποιοι τους όρισαν ως ‘εκπροσώπους’ τους; Εκλογικός νόμος δεν υπήρχε και οι στρατιώτες θα ήταν αδύνατον να εγκαταλείψουν τα στρατόπεδα και τα πεδία των μαχών, ώστε να φτάσουν εγκαίρως στους τόπους των εκλογών. Επομένως, η εκλογή υπήρξε υπόθεση των τοπικών διοικητικών αρχών που ήδη είχαν συγκροτηθεί (βλ. σχήμα 2.3). Και με ποια κριτήρια ορίστηκαν οι νομοθέτες; Τα κριτήρια παραμένουν άγνωστα. Γνωρίζουμε μόνο τα ονόματα των ανδρών που συμμετείχαν στις νομοθετικές επιτροπές του Αγώνα και οι οποίοι υποτίθεται ότι σχεδίασαν από κοινού και σε λιγότερο από είκοσι ή τριάντα μέρες έκαστο από τα συντάγματα του Αγώνα, ενώ παράλληλα συμμετείχαν και στις συνεδριάσεις των αντίστοιχων Εθνοσυνελεύσεων. Για παράδειγμα, η δωδεκαμελής νομοθετική επιτροπή που ετοίμασε το πρώτο πολίτευμα, απαρτίστηκε από τρεις μορφωμένους αντιπροσώπους των ισάριθμων τοπικών οργανισμών (της Πελοποννησιακής Γερουσί-

⁴¹ George Finlay, *History of the Greek Revolution* (London, 1861) τ. 1, σ. 298 και 299.

⁴² Ο Νικόλαος Δραγούμης μας μεταφέρει την πιο ενδιαφέρουσα ίσως περιγραφή της πρώτης Εθνοσυνέλευσης· βλ. *Ιστορικά Αναμνήσεις*, Αθήνα 1874, σ. 7-12. Ο Δραγούμης ίσως είχε επηρεαστεί από την εντυπωσιακή περιγραφή της πρώτης Εθνοσυνέλευσης του Edward Blaquiere, *The Greek Revolution; its Origins and Progress*, London, 1824, την οποία μετέφερε και στο δικό του βιβλίο ο Comstock, *History*, σ. 210-4.

ας και των Οργανισμών της Δυτικής και Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας) και δύο των νησιών. Οι νομοθέτες αυτοί δεν είχαν την απαραίτητη εμπειρία, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να συνεργαστούν μεταξύ τους και υποτίθεται ότι ολοκλήρωσαν το έργο τους σε δέκα ημέρες ή, κατά άλλη εκδοχή, σε είκοσι. Στην πραγματικότητα το έργο του νομοθέτη άσκησαν καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα οι 'άνθρωποι' των επιφανέστερων πολιτικών, οι σύμβουλοι τους δηλαδή, οι οποίοι δρούσαν στα παρασκήνια των Εθνοσυνελεύσεων.⁴³

Από την άλλη πλευρά, στα μέλη των νομοθετικών επιτροπών όσο και στους 'εκπροσώπους του έθνους' συγκαταλέγονταν και πεπαιδευμένοι της διασποράς ή Φιλικοί, οι οποίοι δεν θεωρούνταν Έλληνες πολίτες, σύμφωνα με το σύνταγμα που οι ίδιοι ψήφισαν στην πρώτη Εθνοσυνέλευση.⁴⁴ Ωστόσο, η πρώτη επαναστατική κυβέρνηση έδωσε προσοχή μόνον στη συμμετοχή ενός Ιταλού, του Βικέντιου Γκαλίνα –που δεν γνωρίζουμε πώς βρέθηκε τελικά στη συνέλευση. Αυτός ήταν ο μοναδικός που απέκτησε απευθείας την ελληνική ιθαγένεια με ειδική πράξη (με 'τιμητική πολιτογράφηση') και αμέσως μετά διορίστηκε Γενικός Γραμματεύς του υπουργείου Εξωτερικών (θέση που διατήρησε μέχρι τον Μάρτιο του 1823 που έφυγε από την Ελλάδα). Είναι προφανές ότι και η παραχώρηση των ελληνικών δικαιωμάτων στον Γκαλίνα, ήταν πράξη που εξυπηρετούσε πολιτικές και διπλωματικές ανάγκες. Αντίθετα, ακόμη και ο πρώτος πρωθυπουργός, δηλαδή ο Μαυροκορδάτος, είτε οι άλλοι Έλληνες 'το γένος' αλλά όχι Έλληνες πολίτες που συμμετείχαν στη Συνέλευση και απέκτησαν υπουργικά ή άλλα αξιώματα, ενδιαφέρθηκαν μετά από χρόνια για το τυπικό ζήτημα της ιθαγένειάς τους. Αλλά, αφού αυτοί ήταν Έλληνες την καταγωγή, ο ρόλος τους στην Εθνοσυνέλευση δεν ήταν πιθανό να ερμηνευτεί ως παρέμβαση ξένης Δύναμης αλλά ούτε ήταν δυνατό να αποκαλύπτει τη σύνδεση του ελληνικού με τα ευρωπαϊκά κινήματα της εποχής –π.χ. με το ιταλικό, που προσφάτως είχε καταλυθεί. Φυσικά, τέτοια ζητήματα δεν προσείλκυαν ενδιαφέρον κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Προφανώς, σημαντικό θεωρήθηκε, αυτό που τονίζουν οι περισσότεροι ιστοριογράφοι της Επανάστασης και μαζί τους οι αγωνιστές που συνέγραψαν τα απομνημονεύματά τους: ότι δηλαδή στην Επίδαυρο συστάθηκε, το 1822, «*δημοκρατική κυβέρνηση*». Τι ακριβώς εννοούσαν όμως με τον όρο *δημοκρατική*; Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αναφέρονταν στην καθιέρωση της δημοκρατικής αρχής της διάκρι-

⁴³ Βλ. την εισαγωγή των Φιλήμονα Παιονίδη και Ελπίδας Βόγλη στο *Αναστάσιος Πολυζωίδης, Κείμενα για τη δημοκρατία, 1824-1825*, Αθήνα: εκδ. Οκτώ, 2011, σ. 13-14.

⁴⁴ Για την εξέλιξη του θεσμού της ελληνικής ιθαγένειας, βλ. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

σης των εξουσιών. Η ανώτατη κυβερνητική αρχή, η Διοίκηση, όπως ορίστηκε στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, απαρτιζόταν από δύο σώματα: το Εκτελεστικό και το Βουλευτικό ενώ το Δικαστικό διατηρούσε την ανεξαρτησία του. Η θητεία όλων των σωμάτων ήταν ενιαύσια, ώστε εκ πρώτης όψεως περιοριζόταν ο κίνδυνος αυταρχικών συμπεριφορών. Το Εκτελεστικό, που έμοιαζε με το Διευθυντήριο του γαλλικού συντάγματος του 1795, ήταν στην ουσία η κυβέρνηση, απαρτιζόταν από πέντε μέλη που εκλέγονταν από ειδική συνέλευση και τα οποία εξέλεγαν τον πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο του σώματος. Από την άλλη πλευρά το Βουλευτικό που δεν ήταν μια παντοδύναμη εθνική Βουλή αλλά μάλλον ένα δευτερεύον Σώμα με περιορισμένες αρμοδιότητες, το οποίο όμως διατηρούσε τη δύναμη που του προσέδιδε το δικαίωμα της απόλυτης αρνησικυρίας, απαρτιζόταν από αιρετούς πληρεξουσίου των ελληνικών επαρχιών, κυρίως προκρίτους, που στην πλειονότητά τους συμμετείχαν και στην Εθνοσυνέλευση (βλ. πίνακα 1). Επειδή όμως ο πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη και τα μέλη του πρώτου Βουλευτικού όπως και ο πρόεδρος του, Δημήτριος Υψηλάντης, απουσίαζαν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, οι συνεδριάσεις του ήταν αδύνατον να πραγματοποιούνται. Έτσι, μέχρι το 1823 τα καθήκοντα του σώματος ασκούσε μια ολιγομελής και πιο ευέλικτη βουλευτική επιτροπή.

Α΄ Εθνοσυνέλευση Επίδαυρος, 20.12. 1821- 15.1.1822 Α΄ Βουλευτική περίοδος: 1/15.1.1822 μέχρι 25.4. 1823	Εκτελεστικό σώμα	Βουλευτικό σώμα
	Α. Μαυροκορδάτος Πρόεδρος Α. Κανακάρης Αντιπρόεδρος Α. Παπαγιαννόπουλος Μέλος Ι. Λογοθέτης Μέλος Ι. Ορλάνδος Μέλος (Αντιπρόεδρος μετά τον θάνατο του Κανακάρη)	Δ. Υψηλάντης Πρόεδρος Π. Μαυρομιχάλης Αντιπρόεδρος Σ. Χαραλάμπης Αντιπρόεδρος Ι. Σκανδαλίδης Α΄ Γραμματεύς Γ. Ψύλλας Β΄ Γραμματεύς Δ. Τομαράς Β΄ Γραμματεύς

Πίνακας 1. Η σύνθεση του Εκτελεστικού (δηλαδή της κυβέρνησης) και του Βουλευτικού στην Α΄ περίοδο. Με πλάγια τονισμένα γράμματα σημειώνονται τα ονόματα εκείνων που παραιτήθηκαν, απολύθηκαν ή 'εξέπεσαν'. Πηγή: Δημακόπουλος, ό.π., σ. 219 και 223.

Φυσικά, ο πόλεμος παρακώλυε και το έργο των οκτώ 'μινιστερίων' (δηλαδή υπουργείων) που ιδρύθηκαν επίσης κατά το γαλλικό πρότυπο: των υπουργείων δηλαδή επί των Εξωτερικών, των Εσωτερικών, της Οικονομίας, του Δικαίου, των Πολεμικών, του Ναυτικού, της Θρησκείας, και της Αστυνομίας. Τους μινίστρους (δηλαδή υπουργούς) διορίζε το Εκτελεστικό ενώ καθιερώθηκε επίσης ο θεσμός του 'Αρχιγραμματέως της Επικρατείας', που ήδη κατά το πρώτο σύνταγμα ήταν και πρόεδρος του συμβουλίου των μινίστρων (παρότι κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου δεν λει-

τούργησε ο θεσμός του συμβουλίου). Εξίσου δύσκολη αποδείχθηκε εξαιτίας του συνεχιζόμενου πολέμου η λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών. Η οργάνωση τους ανατέθηκε χωρίς χρονοτριβή από το Εκτελεστικό στα αρμόδια υπουργεία. Διορίστηκαν άμεσα οι υπάλληλοι των υπουργείων και της Αρχιγραμματείας και μάλιστα με υψηλούς για τα δεδομένα της εποχής μισθούς –γεγονός που προκάλεσε διαμαρτυρίες (έτσι, τον Μάιο του 1822, οι μισθοί μειώθηκαν)⁴⁵. Αυτή όμως είναι μία πρώτη επιφανειακή *‘ανάγνωση’* της πολιτικής κατάστασης που διαμορφώθηκε μετά την Α΄ Εθνοσυνέλευση. Πώς ήταν δυνατό να ασκήσουν αποτελεσματικά το έργο τους τα υπουργεία και οι διορισμένοι δημόσιοι λειτουργοί, ή πώς θα μπορούσε, για παράδειγμα, να επεκταθεί η αστυνόμευση στις επαναστατημένες επαρχίες, όταν οι μάχες βρίσκονταν σε εξέλιξη, με αποτέλεσμα ακόμη και η *‘καθέδρα’* της διοίκησης, δηλαδή η πρωτεύουσα, να μεταφέρεται αναγκαστικά από τη μία πόλη στην άλλη;

Είναι αλήθεια ότι αρκετά από τα βασικότερα δημοκρατικά χαρακτηριστικά της διοίκησης –π.χ. ο μεγάλος αριθμός των υπουργείων, ακόμη και η πολυμελής σύνθεση του Εκτελεστικού, όπως και η διαίρεση της Διοίκησης σε επιμέρους σώματα– επικρίθηκαν ακόμη και από Έλληνες της διασποράς ή και ξένους που παρακολουθούσαν καλοπροαίρετα τις ελληνικές εξελίξεις. Ένας Αμερικανός γιατρός, για παράδειγμα –ο οποίος είχε υπηρετήσει στον αγγλοαμερικανικό πόλεμο του 1812 και γνώριζε άριστα τις διοικητικές δυσλειτουργίες που συνήθως παρατηρούνται εν καιρώ πολέμου– σχολίαζε ότι στην Επίδαυρο δημιουργήθηκε μια ανίσχυρη εκτελεστική εξουσία, που ήταν αδύνατο να κυβερνήσει χωρίς τη συναίνεση του βουλευτικού σώματος. Μια *‘υπό τα όπλα’* Ελλάδα με τέτοια κυβέρνηση –που στην ουσία *«δεν είχε περιβληθεί με την εξουσία να κυβερνά»*– ευνοούσε, κατά την εκτίμησή του, την προοδευτική όξυνση των *‘ολέθριων’* ανταγωνισμών ανάμεσα στους πολιτικούς και τους στρατιωτικούς της. Υπό τέτοιες συνθήκες η πολιτική αστάθεια θα μπορούσε να αποβεί μοιραία, άσχετα από το αν υπήρχε πρόθεση να συσχετιστεί με μια υποτιθέμενα ιδεατή δημοκρατική ιδεολογία.⁴⁶

Προφανώς ο Παναγιώτης Κοδρικάς ήταν από τους λίγους άνδρες της εποχής που αντιλήφθηκαν εξαρχής για ποιους ιδιαίτερους λόγους κρίθηκε απαραίτητη η καλυμμένη από δημοκρατικές αρχές ελληνική επινόηση της διανομής της εξουσίας στο Εκτελεστικό και το Βουλευτικό. *«Άλλο είδος πολιτείας αδύνατον σχεδόν ήτον να θαλθή εις πράξιν»*, παρατηρούσε ο ίδιος· *«οι νομοθέται μας έδειξαν, ότι δεν εσυμβουλευθήσαν παρά την αληθινήν κατάστασιν της πατρίδος»*, δηλαδή τις επιτακτικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.⁴⁷ Η σημαντικότερη ανάγκη που οδήγησε σε μια

⁴⁵ Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις*, σ. 96-112.

⁴⁶ John Lee Comstock, *History of the Greek Revolution*, New York 1828, σ. 342.

⁴⁷ Βλ. την επιστολή του Κοδρικά προς τον Μαυροκορδάτο, (1823) *Ιστορικών Αρχείον*, ό.π.

‘πρωτότυπη’ και ‘ιδιότυπη’ ελληνική διοίκηση απαρτιζόμενη από δύο σώματα,⁴⁸ ήταν η εξεύρεση ενός τρόπου που θα επέτρεπε τον συμβιβασμό των αντικρουόμενων συμφερόντων των ετερόκλητων φορέων της επαναστατικής εξουσίας. Με άλλα λόγια η επιλογή αυτή ικανοποιούσε τη συντριπτική πλειονότητα των προκρίτων που επιθυμούσαν μια κυβέρνηση Βουλής για να αποδυναμώσουν νεηλύδες πολιτικούς, π.χ. τον Μαυροκορδάτο. Εξυπηρετούσε όμως και τον Μαυροκορδάτο όσο και τους ομοϊδεάτες του, αφού στην ουσία κατέστη μηχανισμός απονομής αξιωμάτων με σκοπό τον παραγκωνισμό, με τιμητικό τρόπο, των πολιτικών τους αντιπάλων. Έτσι, στην Επίδαυρο ο Υψηλάντης παραμερίστηκε με το αξίωμα του προέδρου του Βουλευτικού, το οποίο είχε περιορισμένη επιρροή, και ο Νέγρης με τον εντυπωσιακό αλλά κενό τίτλο του «*Αρχιγραμματέως της Επικρατείας*».

Προς στιγμή λοιπόν η εξουσία συγκεντρώθηκε κυρίως στο Εκτελεστικό σώμα ενώ οι τοπικοί οργανισμοί (δηλαδή η Πελοποννησιακή Γερουσία, ο Οργανισμός της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας και ο ‘Άρειος Πάγος) που εξακολουθούσαν να διατηρούν την ισχύ τους μέχρι τη Β’ Εθνοσυνέλευση, ικανοποιούσαν τις έντονες τοπικιστικές προσηλώσεις των πολλών. Το αποτέλεσμα ήταν μια προσωρινά ‘ειρηνική’ εσωτερική κατάσταση, παρά το γεγονός ότι δεν έλειπαν οι αντιπαραθέσεις. Κατά την περιγραφή του Νικόλαου Δραγούμη, οι διορισμοί δημόσιων λειτουργών γίνονταν από το Εκτελεστικό ενώ το Βουλευτικό συνεχώς διαμαρτυρόταν. Τις περισσότερες φορές, επειδή «*δεν συνέπιπτε και των δύο η γνώμη, εξεδίδοντο προβουλευμάτα επί προβουλευμάτων, ανεφύοντο φιλονεικία και αντεγκλήσεις*». Έτσι, αφενός «*κατηναλίσκετο εις μακράν περί παρωνυχίδος αλληλογραφίαν ο χρόνος, ον έπρεπε να αφιερώσιν εις σκέψεις και ενεργείας περί του πολέμου*», από την άλλη όμως απομακρυνόταν ο κίνδυνος ρήξης.⁴⁹

Αυτή η υποτιθέμενη συναίνεση όμως είχε μικρή διάρκεια. Στη Β’ Εθνοσυνέλευση του Άστρους (29 Μαρτίου-19 Απριλίου 1823) η κατάσταση υπήρξε εκρηκτική από την πρώτη στιγμή. Πριν από την έναρξη των εργασιών της στρατιωτικοί και πολιτικοί συγκρούστηκαν με αφορμή την εκλογή των παραστατών και την παραβίαση «*του εκλογικού νόμου*». Η σύγκρουση συνεχίστηκε και φάνηκε να οδηγεί στην επικράτηση των στρατιωτικών, που μετά τις επιτυχίες τους στον πόλεμο παρουσιάζονταν ενισχυμένοι. Στην ίδια Εθνοσυνέλευση επίσης «*παρευρέθησαν τινές εκ των δυνατών (...) αντιπρόσωποι αυτοχειροτόνητοι και αυτονομιμοποίητοι*»,⁵⁰ ενώ η σημαντικότερη εξέλιξη ήταν η κορύφωση της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο σωμα-

⁴⁸ Βλ. σχετικό σχολιασμό, Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση*, σ. 97.

⁴⁹ Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. 1, σ. 9 και 10.

⁵⁰ Βλ. την περιγραφή του κλίματος υπό το οποίο πραγματοποιήθηκε η Β’ Εθνοσυνέλευση, Τρικούπης, *Ιστορία*, τ. 3 (Λονδίνο, 1862), σ. 33-6.

των της διοίκησης.⁵¹ Το νέο Εκτελεστικό συγκροτήθηκε από παραδοσιακούς και στρατιωτικούς ηγέτες της Πελοποννήσου: τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, τον Κολοκοτρώνη, τον Ανδρέα Ζαΐμη και τον Σωτήριο Χαραλάμπε και έναν μόνον «ξενόφερτο», τον Επτανήσιο Ανδρέα Μεταξά (βλ. πίνακα 2.2). Το Βουλευτικό παραγκωνίστηκε εντυπωσιακά από το Εκτελεστικό, τα μέλη του οποίου χάρη στη στρατιωτική τους ισχύ μπορούσαν άνετα τώρα να επιβάλουν τις αποφάσεις τους.

Β' Εθνοσυνέλευση Άστρος, 29.3.- 18.4 1823	Εκτελεστικό σώμα		Βουλευτικό σώμα	
Β' Βουλευτική περίοδος 26.4. 1823 μέχρι 10.10. 1824	Π. Μαυρομιχάλης Θ. Κολοκοτρώνης Α. Μεταξάς Σ. Χαραλάμπε Α. Ζαΐμης Ι. Κωλέττης	Πρόεδρος Αντιπρόεδ. Μέλος Μέλος Μέλος ¹ Μέλος	Ι. Ορλάνδος Α. Μαυροκορδάτος Επίσκ. Θεοδώρητος Π. Νοταράς Επίσκ. Γρηγόριος Ι. Σκανδαλίδης Α. Γεωργίου Κ. Τσερτσίδης	Πρόεδρος Πρόεδρος Αντιπρόεδρος Προεδρεύων Προεδρεύων Α' Γραμματέας Β' Γραμματέας Β' Γραμματέας

Πίνακας 2. Η σύνθεση του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού στην Β' Βουλευτική περίοδο. Με πλάγια τονισμένα γράμματα σημειώνονται τα ονόματα όσων παραιτήθηκαν, απολύθηκαν ή 'εξέπεσαν'. Δεν σημειώνονται τα ονόματα των μελών του Εκτελεστικού που ορίστηκαν από το Βουλευτικό ως αντικαταστάτες εκείνων που απολύθηκαν ή παραιτήθηκαν. *Πηγή:* Δημακόπουλος, ό.π., σ. 220-221 και 224-225.

¹ Ο Ανδρέας Ζαΐμης δεν αποδέχθηκε τον διορισμό του.

Η αναθεώρηση του πρώτου πολιτεύματος και η κατάργηση των τοπικών οργανισμών από τη Β' Εθνοσυνέλευση, παρότι αναμένονταν να ενισχύσουν την πολιτική συνοχή του ελληνικού λαού, έφεραν το αντίθετο αποτέλεσμα. Ο Υδραίος Ιωάννης Ορλάνδος που ορίστηκε πρόεδρος του δεύτερου Βουλευτικού παραιτήθηκε απογοητευμένος και στη θέση του εκλέχθηκε, τον Ιούλιο, ο Μαυροκορδάτος. Ωστόσο, λίγες εβδομάδες αργότερα, επηρεασμένος και αυτός από φήμες που ήθελαν αντιπάλους του να σχεδιάζουν τη δολοφονία του, αποσύρθηκε στην Ύδρα.⁵² «*Η ιστορία και η πείρα*» της Επανάστασης, του έγραφε εκείνες περίπου τις μέρες ο Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης, «*θα σ' εδίδαξαν την φύσιν των πολιτικών μεταβολών και δεν θα παραξενεύεσαι βέβαια δι' όσα έπρεπε να προσμένης*». Ίσως όμως ήταν παρήγο-

⁵¹ Για το συνοικέσιο που αργότερα διαλύθηκε, ό.π., τ. 3, σ. 38.

⁵² Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989, σ. 138-9.

ρο, κατέληγε ο ίδιος, το «ότι οι Γάλλοι εθανάτωσαν τον *Lavoisier* και τον *Condorcet*», ενώ οι Έλληνες «δεν κατήντησαν εις παρόμοια δεινά». ⁵³

Ήταν φανερό πια ότι η σύμπραξη και συνεργασία μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού είχαν τερματιστεί. Τον Νοέμβριο του 1823 και ενώ η ελληνική αποστολή διαπραγματευόταν στο Λονδίνο τη σύναψη του πρώτου βρετανικού δανείου, η Ελλάδα βρισκόταν στα πρόθυρα εμφυλίου πολέμου. Τις πρώτες μέρες του μήνα ο Stanhope μετέφερε από την Πίζα στον εκπρόσωπο της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου John Bowring την άποψη του μητροπολίτη Ιγνατίου ότι μόνον ένας μονάρχης θα μπορούσε να λυτρώσει τους Έλληνες από τη διχόνοια. Παράλληλα όμως εγκωμιάζε το φιλελεύθερο ήθος των Ελλήνων. Στην ίδια επιστολή του προσέθετε και την εξής είδηση: ο Μαυροκορδάτος είχε παραιτηθεί από τη θέση του στο Βουλευτικό. ⁵⁴ Σε νέα επιστολή του από την Κεφαλονιά λίγες μέρες αργότερα ενημέρωσε τον Bowring ότι ζήτησε από τον λόρδο Βύρωνα, να εκφράσει στο Εκτελεστικό και το Βουλευτικό τη λύπη του για τη διχόνοια τους και να τους προειδοποιήσει πως ήταν πολύ πιθανό η σύγκρουσή τους να ματαιώσει όλες τις προσπάθειες για την εξασφάλιση του δανείου. ⁵⁵ Παρά την αισιοδοξία του Stanhope για τη συμφιλίωση των δύο σωμάτων, τις πρώτες μέρες του 1824 είχε ξεκινήσει ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος ⁵⁶ και τον Νοέμβριο ακολούθησε ο δεύτερος. ⁵⁷

2.5. Οι παράλληλες διπλωματικές περιπέτειες των επαναστατών

Το ίδιο διάστημα οι εξελίξεις στο διπλωματικό επίπεδο ήταν αρκετά ευνοϊκές για τον ελληνικό Αγώνα. Το έτος 1823 είχε ξεκινήσει με την εντολή του νέου Βρετανού

⁵³ Απόσπασμα επιστολής του Κων/νου Πολυχρονιάδη (από την Πίζα) προς τον Μαυροκορδάτο, 1/13 Νοεμ. 1823, *Ιστορικών Αρχείων Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, τ. 3, (Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1968), σ. 571.

⁵⁴ Σε επιστολή με ημ. 5 Νοεμ. 1823, Colonel Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; Being a Series of Letters and Other Documents on the Greek Revolution. A new Edition Containing Numerous Supplementary Papers Illustrative of the State of Greece in 1825* (London, 1825), σ. 21-2 και 24. Για τη δράση και τις πρωτοβουλίες του Stanhope την περίοδο αυτή βλ. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, σ. 148-56.

⁵⁵ Σε επιστολή με ημ. 26 Νοεμ. 1823, Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 32.

⁵⁶ Βλ. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, σ. 160 και Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, 104-106. Την ίδια εποχή ο Μαυροκορδάτος είχε επιστρέψει εκ νέου ως γενικός διοικητής της Δυτικής Ελλάδας στο Μεσολόγγι όπου υποδέχθηκε το λόρδο Βύρωνα. Για τις σχέσεις των δύο ανδρών τη δεδομένη περίοδο.

⁵⁷ Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, σ. 167-170.

υπουργού των Εξωτερικών, Τζορτζ Κάνινγκ (George Canning), προς τον Διοικητή των Επτανήσων να θεωρεί τα ελληνικά πλοία ως πλοία εμπόλεμου έθνους. Η μεταβολή στο βρετανικό υπουργείο των Εξωτερικών μετά τον θάνατο του Κάσλρι είχε αποδεσμεύσει την αγγλική διπλωματία από την επιρροή του Μέτερνιχ. Ο νέος υπουργός όχι μόνον δεν συμμεριζόταν τη συμπάθεια του προκατόχου του για τον ισχυρό καγκελάριο της Αυστρίας αλλά δεν χρεωνόταν προσωπικά την εμπλοκή της Αγγλίας στη διαμόρφωση του μεταναπολεόντειου συστήματος. Προασπίζοντας λοιπόν τα βρετανικά εμπορικά συμφέροντα, με την αναγνώριση των ελληνικών πλοίων ως εμπόλεμων ο Κάνινγκ μεταβίβαζε στο βρετανικό ναυτικό τη δικαιοδοσία επιτήρησης του Αιγαίου Πελάγους, εφόσον για τον ρόλο αυτό δεν ενδιαφέρονταν οι Οθωμανοί. Παράλληλα όμως κέρδιζε και τη συμπάθεια των Ελλήνων, που ήδη τον θεωρούσαν Φιλέλληνα (ό,τι κι αν σήμαινε ένας τέτοιος χαρακτηρισμός για πολιτικό ξένης Δύναμης) και υποστηρικτή του αγώνα τους.

Λίγους μήνες αργότερα η χορήγηση του πρώτου αγγλικού δανείου ήταν ένας ακόμη αίσιος οϊωνός για το ελληνικό κίνημα. Βέβαια, οι όροι του δανείου ήταν ασύμφοροι για τους δανειζόμενους και ο δανεισμός εγκαινίαζε όχι μόνον την οικονομική εξάρτηση του μικρού μελλοντικού κράτους από μια Μεγάλη Δύναμη αλλά και την όξυνση των πολιτικών αντιπαραθέσεων στους κόλπους των επαναστατών ανάμεσα στους αγγλόφιλους, τους γαλλόφιλους και τους ρωσόφιλους. Αλλά η ταύτιση των ελληνικών φατριών με κάποια από τις ξένες Δυνάμεις ήταν ακόμη διαδικασία εν τη γενέσει της και δεν επισκίασε τη διπλωματική επιτυχία της δανειοδότησης του Αγώνα. Επρόκειτο πράγματι για σημαντική επιτυχία, διότι αποδείκνυε πως η Ευρώπη, και ειδικά οι πιστωτές των επαναστατών, πίστευαν και τώρα είχαν λόγους να επιθυμούν την επικράτηση του ελληνικού κινήματος. Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε σε γαλλική εφημερίδα το 1825, εξηγείται πειστικά η διπλωματική σημασία της χορήγησης του ελληνικού δανείου:

Από άλλα παραδείγματα ξέρουμε και βλέπουμε ότι τα κεφάλαια Βρετανών υπηκόων που δεσμεύονται σε κάποια χώρα, σύντομα αποφέρουν σ' αυτήν την προστασία και την ισχύ της Αγγλίας. Για αυτό δεν πρέπει πια να αμφιβάλλουμε ότι μια σημαντική θαλάσσια δύναμη θα είναι ευνοϊκή για την Ελλάδα· ακόμη και αν είναι μόνον για να μη χάσει τα χρήματα του δανείου.⁵⁸

⁵⁸ Αναλυτικότερα για τη σημασία των δανείων σε ό,τι αφορά τη χρησιμοποίησή τους από τη Βρετανία, βλ. Γιώργος Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: Η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», *Τα Ιστορικά* 1.1 (1983), σ. 145-174.

Ήταν προφανές ότι το ζήτημα των Ελλήνων είχε λάβει τις διαστάσεις διεθνούς προβλήματος και η επίλυσή του προσείλκυε πια το ενδιαφέρον της Ευρώπης αλλά και όξυνε τον ανταγωνισμό των υποψήφιων προστατών μιας μελλοντικής Ελλάδας, όπως ακριβώς δηλαδή επιθυμούσαν οι επαναστάτες από την αρχή του κινήματός τους. Ωστόσο, οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις που περιγράψαμε παραπάνω, δημιουργούσαν πρόσθετες περιπλοκές. Το ξέσπασμα των δύο συναπτών εμφυλίων πολέμων σε συνδυασμό με τη δυναμική αντεπίθεση των Οθωμανών και των Αιγυπτίων συμμάχων τους εξαρτούσε πλέον την τύχη του ελληνικού κινήματος από τη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η σύλληψη και η φυλάκιση του ισχυρότερου Πελοποννήσιου στρατηγού, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, των Δεληγιανναίων και άλλων σημαντικών προκρίτων και αγωνιστών, η φυλάκιση και η θανάτωση υπό περιεργες συνθήκες του Οδυσσέα Ανδρούτσου και κυρίως η εστίαση του ενδιαφέροντος της επαναστατικής ηγεσίας στις εμφύλιες έριδες παρά στις πολεμικές επιχειρήσεις επέτρεψαν την αιφνιδιαστική προέλαση των δυνάμεων του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. Ακόμη και μετά την αμνήστευση των ‘ανταρτών’ στρατιωτικών και πολιτικών αρχηγών, η κατάρρευση της επανάστασης στα πεδία των μαχών ήταν σχεδόν αδύνατο να αναχαιτιστεί.

Στο πλαίσιο αυτό εντατικοποιήθηκαν οι ελληνικές προσπάθειες πρόσκλησης Ευρωπαίου μονάρχη –και αυτής ίσως ήταν η ύστατη ένδειξη της επαναστατικής διπλωματικής ευελιξίας. Υπό την πίεση όμως των ίδιων εξελίξεων συντάχθηκε, υπογράφηκε από τους σημαντικότερους πολιτικούς, στρατιωτικούς και ναυτικούς αρχηγούς και επίσης εγκρίθηκε από την επαναστατική κυβέρνηση ένα κείμενο το οποίο, αν και δεν επηρέασε άμεσα τη διπλωματία των Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα, προανήγγειλε το περιεχόμενο που επρόκειτο να λάβει στο μέλλον η έννοια της ευρωπαϊκής ‘προστασίας’: ήταν η περίφημη ‘*πράξη υποταγής*’ των Ελλήνων στην Αγγλία. Αναμφίβολα το κείμενο που έφτασε στο Λονδίνο το φθινόπωρο του 1825, ικανοποίησε τις φιλοδοξίες της Αγγλίας σχετικά με την επιρροή που θα μπορούσε να ασκεί σε ένα νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Μπορεί τη δεδομένη στιγμή η Αγγλία να αρνήθηκε να αξιοποιήσει ένα τέτοιο ελληνικό αίτημα,⁵⁹ αλλά η ελληνική έκκληση ‘*υποταγής*’ φανέρωνε πως και οι ηγέτες της Επανάστασης γνώριζαν πόσο δραστικά είχαν περιοριστεί τα περιθώρια διαμόρφωσης μιας αυτόνομης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Σχεδόν μέχρι την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας οι επαναστάτες παρέμειναν απλοί θεατές των εξελίξεων: κι όμως αυτό ήταν το σημαντικότερο στάδιο της διπλωματίας γύρω από το ελληνικό ζήτημα. Επρό-

⁵⁹ Για τη βρετανική στάση απέναντι στον ελληνικό Αγώνα την περίοδο αυτή, βλ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 93-95.

κειτο για το στάδιο που ξεκίνησε με το αγγλορωσικό πρωτόκολλο της Πετρούπολης (23 Μαρτ./4 Απρ. 1826) και κατέληξε στη μετατροπή του σε τριμερές, με την υπογραφή και από τη Γαλλία της Συνθήκης του Λονδίνου «*περί της ειρηνεύσεως της Ελλάδας*» (24 Ιουν./6 Ιουλ. 1827), που αποτέλεσε, όπως θα φανεί παρακάτω, και την αφορμή για το *‘ ανέλπιστο δώρο ’* των Δυνάμεων –τη ναυμαχία του Ναβαρίνου, τον Οκτώβριο του 1827.

Συγκεκριμένα, τον Ιούλιο οι επαναστάτες υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό την προτεινόμενη ανακωχή, η οποία προέβλεπε τη σύσταση ενός ελληνικού κράτους – έστω αυτόνομου. Ο τερματισμός του πολέμου ήταν με μεγάλη βεβαιότητα αυτό που επιθυμούσαν οι περισσότεροι Έλληνες τη δεδομένη στιγμή. Το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας βρισκόταν ήδη στα χέρια του εχθρού και η προέλαση των τουρκοαιγυπτίων στην Πελοπόννησο δεν άφηνε περιθώρια αισιοδοξίας. Η τριμελής Αντικυβερνητική Επιτροπή δεν είχε καταφέρει να εγκατασταθεί στο Ναύπλιο, την πρωτεύουσα δηλαδή του κράτους, σύμφωνα με το Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης. Αντίθετα, το Ναύπλιο βρισκόταν σε κατάσταση αναρχίας με τους φρουράρχους του Παλαμηδίου και της Ακροναυπλίας να αντιδικούν μεταξύ τους, ενώ η Επιτροπή αδύναμη να επηρεάσει τις εξελίξεις και, κατά μια εκδοχή, διατηρώντας σημαντικό μερίδιο ευθύνης για τη συνέχιση των πολιτικών αντιπαραθέσεων, είχε περιοριστεί μαζί με τη Βουλή και το υπουργικό συμβούλιο στην Αίγινα. Η λειτουργία της δικαιοσύνης ήταν εξίσου απογοητευτική. Οι έκτακτες συνθήκες του πολέμου δυσχέραιναν ποικιλοτρόπως την ίδρυση και την επάνδρωση των δικαστηρίων όσο και την εκδίκαση των υποθέσεων, και σίγουρα δεν προσέφεραν κίνητρα στους πολίτες προκειμένου να καταφύγουν στη δικαιοσύνη και να επιλύσουν τις διαφορές τους. Καθώς μάλιστα οι περισσότεροι επαναστάτες δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία από τη λειτουργία μιας ευνομούμενης πολιτείας, δεν προκαλεί έκπληξη ούτε η αδιαφορία τους για τους νόμους ούτε φυσικά η έλλειψη εμπιστοσύνης των πολλών στα δικαστήρια και τους δικηγόρους. Επομένως, μπορεί εύκολα κανείς να υποθέσει με ποιους τρόπους επιλύονταν οι διαφωνίες στην επαναστατημένη Ελλάδα, στην οποία, όταν έφτασε ο Καποδίστριας, λειτουργούσαν μόνο το εμποροδικείο της Σύρου και το δικαστήριο των λειών στο Ναύπλιο.

Η κατάσταση του στρατού ήταν ακόμη χειρότερη. Η έλλειψη πολεμοφοδίων και χρημάτων για την μισθοδοσία των πολεμιστών ήταν παράγοντες που αποδιοργάνωναν τα ελληνικά στρατόπεδα. Οι αποτυχίες στα πεδία των μαχών και η προέλαση του εχθρού περιόριζαν σοβαρά, όσο περνούσε ο χρόνος, το επαναστατικό φρόνημα των πολεμιστών και αύξαναν τις λιποταξίες. Από την άλλη πλευρά η ένδεια και οι μακρόχρονες στερήσεις δεν απέτρεπαν τις λεηλασίες και τις συγκρούσεις. Είναι γνωστό το επεισόδιο της λεηλασίας και της δολοφονίας των τουρκαλβα-

νών αιχμαλώτων πολέμου από τους άνδρες του Γεώργιου Καραϊσκάκη, μόλις κατέλαβαν τη μονή του Αγίου Σπυρίδωνα στον Πειραιά – την τελευταία μάχη στην οποία έλαβε μέρος ο γνωστός στρατηγός πριν από τον θάνατό του.⁶⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι το επεισόδιο του Πειραιά έλαβε χώρα τις μέρες που η Γ΄ Εθνοσυνέλευση ολοκλήρωνε τις εργασίες της, επικυρώνοντας το πλέον δημοκρατικό πολίτευμα του Αγώνα και το μοναδικό έως τότε που δεν έφερε την προσωινυμία ‘προσωρινό’, και σε μια εποχή που η ελληνική πολιτική όσο και η συνέχιση του Αγώνα ήταν γνωστό πως εξαρτιόνταν από την οικονομική συνδρομή των Ευρωπαίων Φιλελλήνων και τη διπλωματική υποστήριξη των κυβερνήσεων τους. Τέτοιες απεγνωσμένες αντιδράσεις των ενδεών και ταλαιπωρημένων στρατιωτών ήταν πιθανό να θέσουν υπό αμφισβήτηση σε μια από τις κρίσιμότερες στιγμές του Αγώνα το κυριότερο ίσως πλεονέκτημα των Ελλήνων απέναντι στους αντιπάλους τους: τον χριστιανικό και φιλόανθρωπο χαρακτήρα του ‘υπό τα όπλα’ έθνους. Με άλλα λόγια αυτό ήταν το γνώρισμα που τονίστηκε στα ευφυή και ρομαντικά επιχειρήματα της επαναστατικής διπλωματίας, διότι αποδείκνυε τη διάθεση των Ελλήνων να σεβαστούν τους κανόνες του διεθνούς δικαίου και επιβεβαίωνε την πρόθεσή τους να συστήσουν ένα χριστιανικό και ευρωπαϊκό κράτος ως προς τους θεσμούς και τις πολιτικές του αρχές σε τμήμα της αναχρονιστικής και παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –που ήταν ήδη βέβαιο ότι δεν επιδεχόταν ευρωπαϊκές εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις.

Υπό αυτές τις συνθήκες η ελληνική πλευρά ήταν μάλλον απίθανο να έχει δυσανεμιστεί από τον όρο της αυτονομίας –και όχι της ανεξαρτησίας– στην ανακωχή της 6^{ης} Ιουλίου 1827. Φυσικά, μπορεί να εξηγηθεί αρκετά εύκολα το γεγονός ότι στα απομνημονεύματα που εξέδωσαν μετά τη σύσταση του κράτους ορισμένοι από τους άνδρες που διαδραμάτισαν τότε καίριο ρόλο στις ελληνικές υποθέσεις, υποστηρίχθηκε ότι η προτεινόμενη ανακωχή δεν ικανοποιούσε τις υπέρτατες ελληνικές προσδοκίες. Πρόκειται για μια ερμηνεία που προβλήθηκε εκ των υστέρων, προκειμένου να ικανοποιήσει μεταγενέστερες ανάγκες του ελληνικού πατριωτισμού. Παρόμοιες φιλοδοξίες εξυπηρετούσε προφανώς και η άποψη κάποιων ιστορικών, που προτίμησαν να παρουσιάσουν την αποδοχή της ανακωχής από την ελληνική πλευρά ως έργο της διπλωματίας του Κυβερνήτη, ή σωστότερα των υποδείξεών του. Αλλά την απάντηση προς τις Δυνάμεις έδωσε το επταμελές Συμβούλιο που ήταν προσωρινά υπεύθυνο, σύμφωνα με το σχετικό Ψήφισμα της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, για τα

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά Jonathan P. Miller, *The Condition of Grece in 1827 and 1828; Being an Exposition of the Poverty, Distress, and Misery, to Which the Inhabitants have been Reduced by the Destruction of their Towns and Villages, and the Ravages of their Country, by a Merciless Turkish Foe*, Νέα Υόρκη 1828.

θέματα των διαπραγματεύσεων και του συμβιβασμού.⁶¹ Ούτε ο Κυβερνήτης ούτε οι άνθρωποι που πρωταγωνιστούσαν στα γεγονότα της εποχής, μπορούσαν να προβλέψουν τι θα συνέβαινε τον Οκτώβριο. Αντίθετα, είναι αμφίβολο εάν μπορούσαν να εγγυηθούν ότι θα εκπλήρωναν τους όρους της ευρωπαϊκής νομιμότητας, την οποία σκόπευαν να επιβάλουν οι τρεις Δυνάμεις με τη συνθήκη της 6^{ης} Ιουλίου.

Είναι πολύ πιθανό ότι η ψυχρότητα με την οποία υποδέχθηκαν οι βρετανικές αρχές τον Καποδίστρια στο Λονδίνο, τον Αύγουστο του 1827, δεν οφειλόταν μόνο στον πρόσφατο τότε θάνατο του πρωθυπουργού Τζορτζ Κάνινγκ (George Canning) και πρωτεργάτη στη σύναψη της συνθήκης. Χωρίς αμφιβολία οι Βρετανοί διατηρούσαν τις επιφυλάξεις τους για την εκλογή ενός Κυβερνήτη στενά συνδεδεμένου με τη Ρωσία και τον τσάρο, αφού η ρωσοφοβία τους είναι γνωστό πως υπήρξε σημαντικός παράγοντας για τη χάραξη της πολιτικής τους στο Ανατολικό Ζήτημα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα. Δεν θα πρέπει όμως να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες τους για την πολιτική και στρατιωτική αναρχία που επικρατούσε στην χώρα, η γρήγορη αποκατάσταση της τάξης και του εμπορίου της Μεσογείου –που σίγουρα τους ενδιέφερε– έμοιαζε με ανέφικτο στόχο. Επίσης δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι οι Βρετανοί και κατά παράδοση υπέρμαχοι της απομόνωσής τους από τις υποθέσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης επιθυμούσαν την άμεση απεμπλοκή τους από την ελληνική υπόθεση.

Υπό τις συνθήκες αυτές, λίγο πριν τα μέσα του Σεπτεμβρίου του 1827 ο Άγγλος ναύαρχος Κόδρινγκτον (Edouard Codrington) και ο Ταχέρ πασάς, αρχηγός του τουρκοαιγυπτιακού στόλου, συναντήθηκαν στον κόλπο του Ναβαρίνου με σκοπό την επιβολή της ευρωπαϊκής νομιμότητας στους Οθωμανούς και τους Αιγυπτίους συμμάχους τους, που, αντίθετα από τους Έλληνες, δεν είχαν αποδεχθεί την προτεινόμενη ανακωχή της Ιουλιανής Συνθήκης. Κι ενώ η συνάντηση αυτή περιορίστηκε στο επίπεδο των διαπραγματεύσεων, η βαρύτητα που προσέδιδαν οι Δυνάμεις στην έννοια της προβαλλόμενης νομιμότητας επρόκειτο τις επόμενες μέρες να συγκρουστεί με την απροθυμία της Πύλης να προβεί σε συμβιβασμούς και υπαναχωρήσεις σε μια φάση του πολέμου που φαινόταν να οδηγεί με αρκετή βεβαιότητα στη νίκη της. Ωστόσο, το δικαίωμα που διέθεταν οι Δυνάμεις, σύμφωνα με το συμπληρωματικό άρθρο της συνθήκης, να απαιτήσουν τη συμμόρφωση των ενδιαφερομένων πλευρών στους όρους της, περιέπλεκε τον χαρακτήρα της ειρηνευτικής αποστολής τους. Το ασυμβίβαστο του εξαναγκασμού και της ειρηνευτικής μεσολάβησης είναι ευδιά-

⁶¹ Ο Κυβερνήτης δηλαδή, κατά την εκδοχή αυτή, ακολουθώντας την προσφιλή αναβλητική τακτική του προτίμησε αρχικά να κατοχυρώσει την προσφερόμενη αυτονομία προκειμένου να προωθήσει στη συνέχεια τις περαιτέρω διεκδικήσεις του για την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους και την εξασφάλιση όσο το δυνατό πιο εκτεταμένων συνόρων.

κριτο κυρίως στις οδηγίες που επέδωσαν οι Δυνάμεις στους επικεφαλής των στόλων τους στη Μεσόγειο. Σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές οι τρεις Ευρωπαίοι ναύαρχοι, ο Κόδριγκτον, ο Δεριγνύ (H.G.de Rigny) από την πλευρά της Γαλλίας και ο Χέυδεν (L.P. Heyden) από την πλευρά της Ρωσίας, είχαν την ευθύνη να χειριστούν από κοινού την κατάσταση διατηρώντας μεν τη δυνατότητα να επικαλεστούν την απειλή της βίας ή και να προσφύγουν, αν ήταν αναγκαίο, σε περιορισμένους ή προειδοποιητικούς κανονιοβολισμούς αλλά υπό τον όρο ότι δεν θα εμπλέκονταν σε περαιτέρω εχθροπραξίες. Δεν διευκρινιζόταν όμως πώς θα έπρεπε να αντιδράσουν σε περίπτωση που οι Οθωμανοί ή οι Αιγύπτιοι εξαπέλυαν επίθεση εναντίον τους ή παρουσιάζονταν πρόθυμοι να προκαλέσουν εχθροπραξίες.

Αυτό ακριβώς το ασαφές σημείο υπήρξε, όπως αποδείχθηκε, ο παράγοντας που οδήγησε στη σύγκρουση της 8^{ης}/20^{ης} Οκτωβρίου 1827. Την ημέρα εκείνη οι τρεις ναύαρχοι αποφάσισαν να μεταφέρουν τα πλοία τους στο λιμάνι του Ναβαρίνου, προκειμένου να αποτρέψουν τις μετακινήσεις του τουρκοαιγυπτιακού στόλου και να ασκήσουν πιέσεις για την αποδοχή των όρων της συνθήκης. Αλλά οι ειρηνικές αρχικά προθέσεις τους δεν ήταν αρκετές για να αναχαιτίσουν τις επιθέσεις που δέχθηκαν από τα οθωμανικά πυρπολικά. Ακόμη και αν η πρόθεση των Οθωμανών και των Αιγυπτίων ήταν απλά και μόνον ο εκφοβισμός ή η επίδειξη ισχύος και αποφασιστικότητας, η ναυμαχία που ακολούθησε, ήταν μια ολοκληρωτική σύγκρουση και υπό τις συνθήκες της διεξαγωγής της απέδειξε περίτρανα την υπεροχή των ευρωπαϊκών στόλων και του εξοπλισμού τους. Μετά από τέσσερις περίπου ώρες μάχης τα 60 σχεδόν από τα 89 πλοία του τουρκοαιγυπτιακού στόλου που βρισκόταν στο Ναβαρίνο, είχαν καταστραφεί ολοσχερώς από τον ασύγκριτα μικρότερο συμμαχικό στόλο, που αριθμούσε μόλις 27 πλοία – κανένα από τα οποία δεν βυθίστηκε. Τουλάχιστον δεκαπλάσιες υπήρξαν και οι απώλειες των τουρκοαιγυπτίων σε ανθρώπινο δυναμικό συγκριτικά με εκείνες των ευρωπαϊκών δυνάμεων.⁶²

Ως προς τη στρατιωτική σημασία της ναυμαχίας, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ούτε η απρόσμενη καταστροφή του αντίπαλου στόλου στάθηκε δυνατό να μεταβάλει ριζικά την κατάσταση που επικρατούσε στα ελληνικά στρατόπεδα. Εξάλλου, η αναπτέρωση του ηθικού και της μαχητικότητας των Ελλήνων πολεμιστών δεν θα μπορούσε να αποφέρει εντυπωσιακά αποτελέσματα, ενόσω οι οικονομικοί πόροι και το ανθρώπινο δυναμικό των επαναστατικών στρατοπέδων ήταν αδύνατο να α-

⁶² Βλ. *Περιγραφή της εν Ναυαρίνω ναυμαχίας και των αμέσως προηγησμένων περιστάσεων*, μτφρ. από τη γερμανική γλώσσα 'Ζήση Σωτήρη του Έλληνος', Πέστη 1829. Χρήσιμες πληροφορίες και περιγραφές της ναυμαχίας του Ναβαρίνου υπάρχουν στις περισσότερες ιστορίες της Επανάστασης που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αλλά και αργότερα. Βλ. ενδεικτικά Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, 276-289.

νανεωθούν και ενώ οι τοπικιστικές αντιπαραθέσεις, η αντιπαλότητα μεταξύ των στρατιωτικών και των πολιτικών όσο και οι διαφωνίες των κομμάτων εξακολουθούσαν να διχάζουν τους επαναστάτες. Το άμεσο αποτέλεσμα πάντως ήταν η αναζωπύρωση του επαναστατικού ενδιαφέροντος από ορισμένες ομάδες. Λίγες μέρες μετά τη ναυμαχία Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρα (την Ερμούπολη) και μετανάστες στην Ευρώπη συγκρότησαν την επιτροπή που οργάνωσε και χρηματοδότησε μέχρι την άφιξη του Κυβερνήτη την αποτυχημένη εκστρατεία για την απελευθέρωση του νησιού τους. Ανάλογο ενδιαφέρον έδειξαν τις ίδιες μέρες και οι Κρητικοί, που ανησύχσαν, όπως και οι Χιώτες, για τον αποκλεισμό του νησιού τους από την επικράτεια του κράτους, που μετά τη νέα τροπή του πολέμου φαινόταν ότι επρόκειτο σύντομα να αναγνωριστεί από τη διεθνή κοινότητα. Αλλά οι επιχειρήσεις αυτές δεν είχαν σχεδιαστεί από τις προσωρινές αρχές που διοικούσαν ακόμη τη χώρα. Ήταν επιχειρήσεις που στηρίχθηκαν στην τοπική πρωτοβουλία και έγιναν δεκτές από τους τότε ιθύνοντες, εφόσον τόσο η Επιτροπή των Χιωτών όσο και το αντίστοιχο Συμβούλιο των Κρητικών ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους πόρους για τη μισθοδοσία στην πρώτη περίπτωση των τακτικών του Γάλλου συνταγματάρχη Φαβιέρου (Charles Fabvier) και επιπλέον χιλίων άτακτων πολεμιστών και στη δεύτερη περίπτωση των Κρητικών και όσων άλλων στρατολογήθηκαν από την ελληνική επικράτεια.

Αντίθετα στα ευνοϊκά αποτελέσματα που είχε για την ελληνική πλευρά η ναυμαχία του Ναβαρίνου, θα πρέπει να τονιστούν 1) το γεγονός ότι μετά την καταστροφή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν βέβαιο πια ότι θα εξακολουθούσαν να εμμένουν στην παρέμβασή τους στην ελληνική υπόθεση, και 2) το ότι είχε κλονιστεί πια η συμμαχία των τουρκοαιγυπτίων, αφού οι Αιγύπτιοι είχαν υποστεί σημαντικές καταστροφές του στόλου τους, ενώ μετά τη σκλήρυνση της στάσης των Δυνάμεων άρχισαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα ανεφοδιασμού. Όσον αφορά τη στάση των τριών Δυνάμεων που συμμετείχαν στη ναυμαχία, η συμμετοχή τους στη σύγκρουση του Ναβαρίνου θεωρείται η πρώτη περίπτωση ένοπλης παρέμβασης της διεθνούς κοινότητας με σκοπό τον τερματισμό πολέμου και την επίτευξη συμβιβαστικής λύσης. Αλλά επειδή η παρέμβαση αυτή δεν ήταν προσχεδιασμένη και, όπως φάνηκε αιφνιδίασε τις κυβερνήσεις των τριών χωρών, υπήρξε η πρώτη δοκιμασία του συστήματος που είχε διαμορφωθεί το 1815. Επιπλέον, ανάγκασε τις τρεις χώρες που ενεπλάκησαν στα γεγονότα του Ναβαρίνου, να αναπροσαρμόσουν την πολιτική αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις με βάση τα νέα δεδομένα.

Εξάλλου, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ενημερώθηκαν για την έκβαση της ναυμαχίας μετά το τέλος της. Αν υποθεθεί ότι πέρα από τις επίσημες δηλώσεις στις

οποίες προέβησαν, ενδιαφέρθηκαν για μια συνολικότερη αποτίμηση των γεγονότων, είναι βέβαιο πως στις επιτυχίες της ειρηνευτικής αποστολής που είχαν σχεδιάσει, μπορούσαν να συγκαταλέγουν την άριστη συνεργασία και τον αποτελεσματικό συντονισμό των στόλων τους. Από την άλλη πλευρά όμως η απρόσμενη σύγκρουση στο Ναβαρίνο ανέτρεπε τα σχέδια της ανακωχής, εξέθετε τους Ευρωπαίους υπηκόους που διέμεναν στην επικράτεια του σουλτάνου σε άμεσο κίνδυνο και εγκαινίαζε μια νέα φάση διπλωματικών ζυμώσεων και ανταγωνισμών για την εξεύρεση μιας κοινώς αποδεκτής λύσης, η οποία ήταν απαραίτητο να μην ευνοεί την επέκταση της επιρροής μιας μόνο Δύναμης στην περιοχή. Κι ενώ οι πρεσβευτές των τριών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη ισχυρίζονταν κατά τις συνομιλίες τους με τον Ρεΐς Εφέντη ότι οι στόλοι τους δέχτηκαν επίθεση και, επομένως, βρέθηκαν σε άμυνα παρά προκάλεσαν τη ναυμαχία, διάφορες φήμες που ήθελαν τον συμμαχικό στόλο να επιδιώκει με *‘λύσσα’* την 21^η Οκτωβρίου την καταστροφή και των λίγων οθωμανικών πλοίων που είχαν διασωθεί την προηγούμενη μέρα, οδηγούσαν τις πρώτες διαβουλεύσεις σε αδιέξοδο. Χρειάστηκε ένας περίπου μήνας για να αποκτήσει η Πύλη σαφή εικόνα των γεγονότων που έλαβαν χώρα στο Ναβαρίνο. Αλλά και τότε ακόμη τα αρχικά αιτήματα της δεν μεταβλήθηκαν: οι Οθωμανοί ζητούσαν την παραίτηση των Δυνάμεων από την ελληνική υπόθεση, την καταβολή αποζημιώσεων για τις απώλειες του οθωμανικού στόλου και την άμεση απόδοση ικανοποίησης στον σουλτάνο.⁶³

Στις 15 Νοεμβρίου 1827, ο Ρεΐς Εφέντης σε ιδιαίτερη συνάντηση του με τον πρεσβευτή της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, Στράτφορντ Κάννινγκ (Stratford Canning), για να δικαιολογήσει την κατηγορηματική απόρριψη της προτεινόμενης συμβιβαστικής λύσης, προσέθεσε στα επιχειρήματά του τις αντικειμενικές δυσκολίες του *‘διαχωρισμού των δύο εθνών’* –δηλαδή του ελληνικού και τουρκικού– που θα ήταν το άμεσο επακόλουθο της σύστασης ενός ελληνικού κράτους. Αυτός ήταν και ένας από τους όρους που περιλήφθηκαν στο πρωτόκολλο της Πετρούπολης το 1826, και είχε επαναληφθεί στη συνθήκη της 6^{ης} Ιουλίου του 1827. Πράγματι ο *‘διαχωρισμός των δύο εθνών’* αποτέλεσε το πιο ευαίσθητο και το πιο κρίσιμο σημείο των διαπραγματεύσεων για το ελληνικό ζήτημα. Η αδιάλλακτη στάση της Πύλης εν μέρει οφειλόταν στην απόφασή της να καταβάλει κάθε προσπάθεια, προκειμένου να αντιμετωπίσει την κατάσταση από θέση ισχύος και να υπαγορεύσει τους όρους της στους επαναστάτες. Μπορεί όμως να εξηγηθεί και με βάση τους ενδοιασμούς της για τις πολιτικές συνέπειες που θα είχε στο μέλλον η διάκριση των χριστιανών ή ελληνικής καταγωγής υπηκόων της σε πολίτες μιας αυτόνομης ή ανεξάρτητης Ελλά-

⁶³ Αναλυτικότερα C. M. Woodhouse, *The Battle of Navarino*, London 1965.

δας και σε εκείνους που θα παρέμεναν υπήκοοί της. Στην πραγματικότητα δεν είχε μεγάλη σημασία, αν η συζήτηση αφορούσε τους Χριστιανούς ή μόνο τους ελληνικής καταγωγής υπηκόους της, αφού ο εθνικός διαχωρισμός των λαών που συνιστούσαν τη δεδομένη εποχή την αυτοκρατορία του σουλτάνου, ήταν ανέφικτος.

Αν και στις συνομιλίες της Πύλης με τους πρεσβευτές των δυνάμεων επικράτησε η άποψη των τελευταίων, οι οποίοι επιδίωκαν να περιορίσουν το πρόβλημα στην πολιτική διάκριση των δύο εθνών και μάλιστα με αυστηρά τοπικά κριτήρια παρά να επεκταθούν σε ένα γενικότερο θρησκευτικό διαχωρισμό που θα περιέπλεκε ακόμη περισσότερο την κατάσταση, ούτε τα επιχειρήματα του Στράτφορντ Κάνινγκ παρουσιάστηκαν πειστικά. Μπορεί να υποθεθεί ότι η στάση της Πύλης στο ελληνικό ζήτημα θύμιζε μία αναχρονιστική και απαρχαιωμένη προσέγγιση των μειονοτικών ζητημάτων που ήταν αντίθεση προς τη νεωτεριστική θεώρηση που είχαν υιοθετήσει οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις μετά τις συγκλονιστικές μεταβολές του 1789. Αξίζει όμως να επισημανθεί ότι και οι Άγγλοι από την πλευρά τους, ως κυρίαρχοι των Επτανήσων από το 1815, ανησυχούσαν ή τουλάχιστον επικαλούνταν τις ανησυχίες τους –ειδικά μετά την άφιξη στην επαναστατημένη Ελλάδα του Επτανήσιου Καποδίστρια– για τους δεσμούς που συνένωναν τους Έλληνες πολίτες με τους Επτανήσιους Έλληνες. Αν τονιστεί η διάσταση της τελευταίας περιπλοκής, τα σημεία που φαίνονταν να διαφοροποιούν τη στάση του σουλτάνου (που παρουσιαζόταν συντηρητική) από τη διπλωματία των Βρετανών αλλά και των Γάλλων ή των Ρώσων (που μπορεί να χαρακτηριστεί νεωτερική), θα πρέπει να αναζητηθούν στις διαφορές της πολιτικής στο Ανατολικό Ζήτημα αφενός των Μεγάλων Δυνάμεων και αφετέρου της αμεσώτερα ενδιαφερόμενης, μεγάλης μεν με γεωγραφικά κριτήρια αλλά συνάμα παρακμάζουσας και ανίσχυρης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με βάση τον τελευταίο συλλογισμό δεν προκαλεί έκπληξη το ερώτημα σχετικά με τον διαχωρισμό των εθνών, που υπέβαλε ο Ρεΐς Εφέντης στον Στ. Κάνινγκ για να διερευνήσει τις προθέσεις της Βρετανίας αλλά και τους λόγους που εξηγούσαν τη μεταστροφή της πολιτικής της και την προθυμία της τώρα να συμμετάσχει στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Από την άλλη πλευρά όμως είναι αρκετά εύκολο να εξηγήσουμε γιατί οι Βρετανοί έδειχναν τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για τις μετοικεσίες Επτανησίων στην Ελλάδα του Καποδίστρια και επίσης γιατί προάσπιζαν με τέτοιο ζήλο τα συμφέροντα των Επτανησίων που διέμεναν στην Ελλάδα. Οι Βρετανοί δηλαδή, επικαλούμενοι τον κίνδυνο ενός κινήματος που θα αποσκοπούσε στην ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, προσπαθούσαν να ενισχύσουν τη θέση τους στο υπό σύσταση κράτος σε βάρος των Ρώσων και κατά παράδοση προστατών των Ορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου και επιπλέον σε βάρος των Γάλλων που παρουσιάζονταν με τη σειρά

τους ως οι κατά παράδοση προστάτες των Καθολικών υπηκόων του. Φυσικά, ο κυριότερος κίνδυνος, σύμφωνα με τις βρετανικές εκτιμήσεις, προερχόταν από τους Ρώσους και από τον ρωσόφιλο, όπως πίστευαν, Κυβερνήτη παρά από τους Γάλλους. Η έντονη φοβία των Βρετανών για την πιθανή επέκταση της ρωσικής επιρροής στους κύκλους των επαναστατών ήταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που εξηγούν τόσο την εμφανή δυσαρέσκειά τους για τα γεγονότα του Ναβαρίνου όσο και την επιμονή τους στο φιλειρηνικό περιεχόμενο της Ιουλιανής Συνθήκης και τη σύσταση, όπως προβλεπόταν από τους όρους της, ενός αυτόνομου παρά ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Σε γενικές γραμμές η αгаσθή συνεργασία των Δυνάμεων συνεχίστηκε χωρίς εντάσεις μέχρι την πρώτη κλιμάκωση της κρίσης που προκάλεσε η ναυμαχία του Ναβαρίνου –δηλαδή την αποχώρηση πριν τα τέλη του 1827 των πρεσβευτών τους από την Κωνσταντινούπολη. Η προκήρυξη που εξέδωσε τότε ο σουλτάνος προσκαλώντας τους πασάδες και τις διοικήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εθνικό αγώνα εναντίον των Ελλήνων επαναστατών και αποδίδοντας την ευθύνη για την κινητοποίησή τους αλλά και για την νέα τροπή του Αγώνα τους μετά τη ναυμαχία πρωτίστως στην πολιτική της Ρωσίας, έδωσε την αφορμή που από καιρό φαίνεται πως ζητούσε ο τσάρος. Πριν το τέλος του Ιανουαρίου του 1828 η Ρωσία ενημέρωσε την κυβέρνηση που είχε σχηματίσει εκείνες τις μέρες ο Ουέλλιγκτον (Wellington), την απόφασή της να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον του σουλτάνου, την οποία πραγματοποίησε τον Απρίλιο, περιλαμβάνοντας στους στόχους της –με τη συναίνεση της Αγγλίας και της Γαλλίας– την επιβολή των όρων της Ιουλιανής συνθήκης.⁶⁴

Αν και η Αγγλία δεν δίστασε να εκφράσει τη λύπη της για την κήρυξη του πολέμου, γνώριζε πως δεν μπορούσε να τον αποτρέψει. Κι ενώ είναι φανερό ότι προτιμούσε ένα νέο κράτος που θα βρισκόταν υπό την άμεση εξάρτηση του σουλτάνου παρά μια Ελλάδα ενταγμένη στη σφαίρα επιρροής του τσάρου, η υποστήριξη που έσπευσαν να προσφέρουν οι Γάλλοι στην ελληνική ανεξαρτησία μετέβαλε τις διπλωματικές ισορροπίες. Η Γαλλία που ακόμη προσπαθούσε να συμβιβάσει την επαναστατική παράδοση του 1789 με το καθεστώς της παλινόρθωσης, είχε ως άμεση προτεραιότητά της να κατοχυρώσει τη θέση της ως Μεγάλη Δύναμη. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειάς της η ενίσχυση της επιρροής της στην εμπόλεμη ελληνική περιοχή παρουσιαζόταν αναμφίβολα χρήσιμη. Δεν ήταν τυχαίο, άλλωστε, ότι από τους πρώτους μήνες του 1828 ο νέος υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, ο κόμης ντε Λα Φερρονάι (de la Ferronnays) και πρώην πρεσβευτής της χώρας του στην Πετρούπολη, προώθησε με ζήλο τη διεύρυνση των περιορισμένων ελληνικών συνόρων που

⁶⁴ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 103-104.

πρότεινε η Αγγλία. Ήταν καλός γνώστης των επιδιώξεων της ρωσικής πολιτικής και δεν επηρεαζόταν από τους ενδοιασμούς που ίσως απασχολούσαν τους προκατόχους του σε ό,τι αφορά τις ρωσικές προθέσεις. Έτσι, υποστήριζε ανεπιφύλακτα την παραχώρηση σε μια ανεξάρτητη, και όχι αυτόνομη, Ελλάδα της Αττικής και επιπλέον της Εύβοιας. Το επιχείρημά του ότι δεν μπορούσε ή ίσως δεν επιθυμούσε να αγνοήσει τις πιέσεις της ισχυρής κοινής γνώμης της χώρας του για «*την ιδέαν περί αφυπνίσεως της αρχαίας Ελλάδος*», ενισχύει την εντύπωση ότι αυτό που πρωτίστως επιθυμούσε ήταν μια ευκαιρία να απομακρύνει τη γαλλική πολιτική στο ελληνικό ζήτημα από την επιρροή της Βρετανίας. Μπορεί ίσως να θεωρηθεί ότι ο ρωσοτουρκικός πόλεμος ευνόησε σε κάποιο βαθμό τη στενότερη συνεργασία της Αγγλίας και της Γαλλίας. Παράλληλα όμως επέτρεψε στον Γάλλο υπουργό Εξωτερικών να προωθήσει ακόμη πιο δυναμικά τη γαλλική πολιτική στο ελληνικό ζήτημα, δηλώνοντας ανοικτά στον Άγγλο ομόλογό του ότι δεν είχε πρόθεση να ακολουθήσει την πολιτική του.

Από την μια πλευρά λοιπόν οι δυο τουλάχιστον από τις τρεις Δυνάμεις, η Ρωσία δηλαδή και η Γαλλία, δέχονταν να στείλουν πρεσβευτές τους στην επαναστατημένη ακόμη Ελλάδα και επίσης να ενισχύσουν την κυβέρνηση Καποδίστρια με τη χορήγηση συμμαχικού δανείου 1.000.000 αγγλικών λιρών. Από την άλλη, το σημείο που συνένωνε την πολιτική και των τριών Δυνάμεων στο ελληνικό ζήτημα –και το οποίο εξασφάλισε τη συνεργασία τους στη μόνιμη διάσκεψη του Λονδίνου που ξεκίνησε εκ νέου τις εργασίες της τον Ιούνιο του 1828– ήταν η συνέχιση των διαβουλεύσεων με σκοπό τη συμμόρφωση του σουλτάνου στους όρους της προτεινόμενης ανακωχής, ανεξάρτητα από την εξέλιξη του ρωσοτουρκικού πολέμου. Στο μεταξύ ο τσάρος που είχε δηλώσει εξαρχής ότι ο πόλεμος που διεξήγαγε εναντίον του σουλτάνου δεν αποσκοπούσε σε εδαφικά κέρδη, δέχθηκε να δεσμευτεί προς την Αγγλία και τη Γαλλία, συνυπογράφοντας το πρωτόκολλο της 15^{ης} Ιουνίου 1828. Σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης της επιρροής των Δυνάμεων στην περιοχή, η διάσκεψη αποφάσισε τον Ιούλιο την αποστολή στην Πελοπόννησο γαλλικού στρατεύματος εξ ονόματος και των τριών Δυνάμεων και με σκοπό την άσκηση πιέσεων για την απομάκρυνση των αιγυπτιακών στρατευμάτων. Ωστόσο, τον Αύγουστο, δηλαδή λίγες εβδομάδες πριν φτάσουν στον Μοριά οι Γάλλοι στρατιώτες υπό τον στρατηγό Μαιζόν (Nicolas Joseph Maison), υπογράφηκε, σύμφωνα με το σχέδιο του Γάλλου πρεσβευτή στην Αλεξάνδρεια, Ντροβέτι (Drovetti), και μετά τις συνεννοήσεις του Κόδριγκτον με τους ναύαρχους στη Μεσόγειο της Γαλλίας και της Ρωσίας, Δεριγνύ και Χέυδεν, η συνθήκη της Αλεξάνδρειας. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή, ο Μωχάμετ Άλυ της Αιγύπτου συναινούσε να απομακρύνει ειρηνικά τα στρατεύματά του από την Πελοπόννησο και να διευθετήσει το ζήτημα των αιχμαλώτων πολέμου. Μέχρι

τις πρώτες μέρες του Οκτωβρίου και υπό την πίεση των δυνάμεων του Μαιζόν τα στρατεύματα του Ιμπράημ εγκατέλειψαν την Πελοπόννησο ενώ τον επόμενο μήνα επέστρεψαν με γαλλικό πλοίο στον Πόρο οι Έλληνες αιχμάλωτοι που κρατούνταν στην Αίγυπτο.

Επομένως, ένα χρόνο μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου απομακρύνθηκε οριστικά από την επαναστατική επικράτεια ο κίνδυνος των αιγυπτιακών στρατευμάτων και όλα τα φρούρια της Πελοποννήσου επανήλθαν στα χέρια των Ελλήνων. Το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής διπλωματίας εστιαζόταν τώρα στο ζήτημα της χάραξης των ελληνικών συνόρων. Για τον σκοπό αυτό ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο η Διάσκεψη του Πόρου με τη συμμετοχή των πρεσβευτών των τριών Δυνάμεων, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει λίγους μήνες νωρίτερα την Κωνσταντινούπολη.

2.6. Ο δρόμος προς την ανεξαρτησία: Από τη διάσκεψη του Πόρου (Σεπτ.-Δεκ. 1828) στο πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας (3 Φεβρουαρίου 1830)

Το 1828 ο Ιωάννης Καποδίστριας ήταν ο πιο έμπειρος Έλληνας διπλωμάτης, που, αν επιδείκνυε τον απαραίτητο *‘ηρωισμό’* στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, θα μπορούσε να αναδειχθεί στον πολυπόθητο ηγέτη που δεν είχε αναδείξει μέχρι τότε η Ελληνική Επανάσταση. Ακόμη και πριν την εκλογή του από την Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας, το όνομά του αναφερόταν συχνά στην ελληνική αρθρογραφία και επιστολογραφία. Κάποιοι πίστευαν ότι ήταν *«ο κατάλληλος ανήρ»* που θα οδηγούσε *«εις το ποθούμενον πέρας τους αγώνας ημών»*, άλλοι πως ήταν ο *«Ανώτατος Αρχων»* που περίμεναν οι *«πατριώται»* ή και *«ο παρά του Ουρανού εκλεγμένος»* που θα έφθανε στη χώρα *«ενδεδυμένος με όλην την δόξαν του, και φαινότατα λελαμπρυσμένος από την Θεϊαν Χάριν»*, σαν να ήταν ο *«προσδοκόμενος Μεσσίας»*.⁶⁵ Επρόκειτο φυσικά για απόψεις, που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό εξέφραζαν αυτό που θα αποκαλούσαμε συλλογική βούληση ή την ελληνική κοινή γνώμη τη δεδομένη εποχή. Θα μπορούσαμε όμως να δεχτούμε ότι ήταν πολλοί αυτοί που δέχονταν ότι έλειπε από την ελληνική πολιτική σκηνή ένας χαρισματικός ηγέτης, που θα έδινε μαγικές λύσεις στα προβλήματα της χώρας.

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά: επιστολές του Ιωάννη Θεοτόκη προς τον Βιάρο Καποδίστρια, 12 Απρ. 1825 και τον Διονύσιο Ρώμα, 20 Μαΐου 1825, στο Διονύσιος Ρώμας, *Ιστορικών Αρχείον*, Αθήνα 1901, τ. 1, σ. 425 και 502-510, άρθρο στα *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 5, 16 Ιαν. 1826 και αλλού. Βλ. περισσότερες αναφορές στο Βόγλη, *‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’*: Πολιτειακές αναζητήσεις, ό.π.

Ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι ο Καποδίστριας εξασφάλιζε τη συμπάθεια πολλών χάρη στα προτερήματά του, δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε ότι θα υπήρχαν και πολλοί Έλληνες που εξαιτίας της σύνδεσής του με την Αυλή του τσάρου, θα έβλεπαν με καχυποψία το ενδεχόμενο να ταυτιστεί με το ρωσικό κόμμα, τους Ναπαίους. Οι Ναπαίοι, άλλωστε, ήταν αυτοί που στήριξαν ένθερμα την υποψηφιότητά στην Τροιζήνα και ο ηγέτης τους, ο Κολοκοτρώνης, δεν δίστασε να περικυκλώσει με τους άνδρες τους την Εθνοσυνέλευση. Η εκλογή του εξασφάλισε τελικά τη συναίνεση της συντριπτικής πλειονότητας πληρεξουσίων –και δεν ήταν όλοι Ναπαίοι– αλλά δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι το αποτέλεσμα προφανώς επηρέασαν οι δυσάρεστες τότε ειδήσεις για την εξέλιξη της πολιορκίας της Αθήνας, που ήταν έτοιμη να πέσει στα χέρια του εχθρού. Ως αποτέλεσμα, τα κριτήρια που εξασφάλισαν τη συναίνεση της πλειοψηφίας, μπορεί πράγματι να ήταν τα χαρίσματα του συγκεκριμένου άνδρα – π.χ. η διπλωματική εμπειρία και η διεθνής φήμη του– αλλά ίσως να ήταν και η ανάγκη των ανθρώπων να εναποθέτουν σ’ αυτόν τις ελπίδες του (ότι δηλαδή θα μπορούσε να κυβερνήσει τη χώρα καλύτερα από τους προκατόχους του). Τυπικά η υποχρέωση του Κυβερνήτη ήταν να ακολουθήσει τους ισχύοντες νόμους, δηλαδή το *Προσωρινό Πολίτευμα* του 1823. Αυτό όριζε και το σχετικό Ψήφισμα της Γ’ Εθνοσυνέλευσης. Αλλά, παρά τις διαμαρτυρίες των πολιτικών του αγγλικού κόμματος και των πληρεξουσίων της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, η Γ’ Εθνοσυνέλευση προέβη λίγες μέρες αργότερα στη ψήφιση νέου συντάγματος, με το οποίο παραχωρούσε διευρυμένες δικαιοδοσίες στον εκλεγμένο πια Κυβερνήτη. Προφανώς αυτός ήταν ένας από τους κυριότερους λόγους που εξηγεί γιατί μετά την άφιξή του στη χώρα έγινε δεκτό χωρίς σημαντικές αντιδράσεις το αίτημά του να ανασταλεί η ισχύς του συντάγματος και να του παραχωρηθούν έκτακτες εξουσίες μέχρι τη σύγκληση νέας Εθνοσυνέλευσης. Εξάλλου, τα επιχειρήματα που πρόβαλε ο ίδιος για να στηρίξει αυτό το αίτημά του, υπό τις κρατούσες συνθήκες παρουσιάζονταν αρκετά πειστικά. Αν και η κατάσταση του πολέμου φαινόταν πως είχε μεταβληθεί υπέρ των Ελλήνων, το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας παρέμενε στα χέρια του εχθρού. Η ελληνική οικονομία ήταν σε εξαιρετικά κακή κατάσταση και οι απλήρωτοι στρατιώτες ήταν σχεδόν ανεξέλεγκτοι. Η ληστεία στη στεριά και η πειρατεία στη θάλασσα, παρά τις διαταγές της Αντικυβερνητικής Επιτροπής, είχαν αποδεκατίσει τον πληθυσμό της επαναστατημένης χώρας και προκαλούσαν δυσμενείς εντυπώσεις στην Ευρώπη, ενώ ο υποτυπώδης και εμβρυακός διοικητικός μηχανισμός των προηγούμενων χρόνων βρισκόταν σε κατάσταση διάλυσης.

Από την άποψη αυτή οι απώτερες επιδιώξεις του πολιτικού προγράμματος του Κυβερνήτη ορίζονταν με βάση τις ανάγκες της επαναστατικής πολιτείας όχι από τον ίδιο αλλά από την Εθνοσυνέλευση που τον εξέλεξε. Ήταν δηλαδή η ανάγκη συ-

γκεντρωτικής διοίκησης, που θα εγγυόταν την πολιτική σταθερότητα. Ήταν επίσης η απαίτηση για την εξυγίανση του στρατού και κυρίως για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, το ζήτημα στο οποίο λογικά επικέντρωνε και ο ίδιος το ενδιαφέρον του, αφορούσε τα ελληνικά σύνορα. Η συνοριακή γραμμή Άρτας-Βόλου που πρότεινε η Πρεσβευτική Διάσκεψη του Πόρου, ήταν ίσως αρκετά ικανοποιητική για την ελληνική πλευρά. Ακόμη και αν η γνωμάτευση της Διάσκεψης δεν προδίκασε τις αποφάσεις των Δυνάμεων –στην πραγματικότητα παρέμενε μια εμπεριστατωμένη πρόταση που βασίστηκε στις στατιστικές πληροφορίες που έδωσε ο Καποδίστριας με τις απαντήσεις του στα 28 ερωτήματα των τριών πρεσβευτών– ήταν μία πρόταση που θα αποτελούσε τη βάση των μελλοντικών διαπραγματεύσεων για τη χάραξη των οριστικών συνόρων του ελληνικών κράτους. Η κυριότερη ελληνική επιτυχία στον Πόρο ήταν ότι είχε αρχίσει να απομακρύνεται ο κίνδυνος του περιορισμού της μελλοντικής Ελλάδας στην Πελοπόννησο και τα γύρω νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Δηλαδή οι τρεις πρεσβευτές θεωρούσαν απαραίτητη την παραχώρηση στο ελληνικό κράτος και της Εύβοιας και συζητούσαν και την παραχώρηση της Σάμου, ενώ οι πρεσβευτές της Γαλλίας και της Ρωσίας, οι Γκιγεμινώ (A.C. Guilleminot) και Ριμπωπιέρ (A. I. Ribeaupierre), εξέφραζαν την ελπίδα πως η Διάσκεψη του Λονδίνου θα εξέταζε σοβαρά το ενδεχόμενο της παραχώρησης και της Κρήτης. Επίσης, το πρόσθετο αξιοσημείωτο σημείο των προτάσεών τους ήταν η επιβολή κληρονομικού ηγεμόνα στην Ελλάδα –ένα θέμα που είχαν συζητήσει κατά τις συναντήσεις τους με τον Καποδίστρια πριν ακόμη φτάσουν στον Πόρο και είχαν διαπιστώσει πως και η δική του άποψη ήταν θετική. Στην τελευταία του συνάντηση δηλαδή με τον Στράτφορντ Κάνινγκ, τον Δεκέμβριο του 1828, ο Καποδίστριας είχε εκφράσει την προσδοκία του να επιλεγεί ως ηγεμόνας της χώρας ο Λεοπόλδος του Σαξ-Κοβούργου.

Τα προβλήματα που δεν είχαν ξεπεραστεί, αφορούσαν αφενός το ζήτημα της αυτονομίας και του φόρου υποτέλειας και αφετέρου την αρνητική στάση της βρετανικής κυβέρνησης. Πριν ολοκληρώσει τις εργασίες της η Διάσκεψη του Πόρου, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άμπερντην, εμφανώς δυσαρεστημένος από τις πληροφορίες που είχε στη διάθεσή του για την εξέλιξη της Διάσκεψης, έλαβε την πρωτοβουλία για την υπογραφή νέου πρωτοκόλλου μεταξύ των τριών Δυνάμεων. Αυτό ήταν το πρωτόκολλο της 4/16 Νοεμβρίου 1828, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα που ενέκρινε η Βρετανία, δηλαδή η Πελοπόννησος και οι Κυκλάδες, θα ήταν προσωρινά και μέχρι την οριστική διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος υπό την εγγύηση των τριών Δυνάμεων. Με το ίδιο πρωτόκολλο απαγορευόταν επίσης ρητά – με την υπόδειξη και πάλι του Άμπερντην– η σύμπραξη των στρατιωτών του Μαιζόν στις επιχειρήσεις για την απελευθέρωση της Στερεάς Ελλάδας.

Η προσπάθεια του Καποδίστρια να επωφεληθεί από τον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό το διάστημα που συνεχιζόταν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, οδήγησε τελικά στη σύναψη νέου πρωτοκόλλου στις 10/22 Μαρτίου 1829. Αυτό το πρωτόκολλο ικανοποιούσε μεν τα ελληνικά αιτήματα ως προς το ζήτημα των συνόρων, αφού αποδεχόταν τις προτάσεις της Διάσκεψης του Πόρου, αλλά επιβεβαίωνε την επικυριαρχία του σουλτάνου, καθόριζε ετήσιο φόρο υποτέλειας ύψους 1.500.000 γροσιών και, πέρα από τον όρο της αμοιβαίας μετανάστευσης κατοίκων των δύο κρατών, όριζε επίσης τον τρόπο υπολογισμού των αποζημιώσεων των Μουσουλμάνων για τις ιδιοκτησίες τους. Επιπλέον, υποχρέωνε αφενός την Ελλάδα να δεχθεί κληρονομικό ηγεμόνα, στην εκλογή του οποίου δεν επρόκειτο να συμμετάσχει, και αφετέρου τις δυο εμπόλεμες χώρες να κηρύξουν γενική αμνηστία και ανακωχή, που σήμαινε πως θα έπρεπε να ανακληθούν άμεσα τα ελληνικά στρατεύματα από τη Στερεά Ελλάδα πριν ολοκληρώσουν την ανακατάληψή της. Οι προσπάθειες του Καποδίστρια να εξουδετερώσει τα δυσμενή σημεία του τελευταίου πρωτοκόλλου και κυρίως να αποφύγει τον τερματισμό των επιχειρήσεων στη Στερεά –μολονότι οδήγησαν σε ρήξη τις σχέσεις του με την μια από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, την Αγγλία– στηρίχθηκαν σε δύο σημαντικά δεδομένα: α') τη θετική εντύπωση που σχημάτισε ο ίδιος για τα ερείσματα της κυβέρνησής του μετά την περιοδεία του στην Πελοπόννησο, που ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1829 με την αμέριστη υποστήριξη του Κολοκοτρώνη και του γαλλόφιλου ισχυρού Ρουμελιώτη Ιωάννη Κωλέττη και β') τις ευμενείς για τους Ρώσους εξελίξεις του ρωσοτουρκικού πολέμου.

Η σύγκληση στα τέλη Ιουνίου του 1829 της Δ' Εθνοσυνέλευσης στο Άργος, αφού προηγουμένως ο Κυβερνήτης είχε εξασφαλίσει την πλειοψηφία στο Πανελλήνιο, έδωσε προς στιγμή την εντύπωση ότι είχε καταφέρει να επιβεβαιώσει τη θέση του στο εσωτερικό της χώρας. Όπως αποδείχθηκε, η εντύπωση αυτή ήταν άκρως επισφαλής. Τους επόμενους μήνες όμως ευνόησε τη διπλωματική του πολιτική. Το γεγονός ότι τον Αύγουστο, τις μέρες δηλαδή που η Δ' Εθνοσυνέλευση ολοκλήρωνε τις εργασίες της, τα ρωσικά στρατεύματα σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες σε βάρος των Οθωμανών, με αποτέλεσμα στα μέσα του ίδιου μήνα η Πύλη να δηλώσει πως δέχεται υπό όρους τη συνθήκη του Ιουλίου του 1827 και τις προτάσεις των πρεσβευτών, ήταν ο παράγοντας που προετοίμασε τη μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής. Στα μέσα του Σεπτεμβρίου του 1829 –μετά τη νίκη των Ελλήνων στη μάχη της Πέτρας στην Βοιωτία– οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και έτσι ο Καποδίστριας περιέλαβε στα επιχειρήματά του ως τετελεσμένο γεγονός την επιτυχημένη ολοκλήρωση της επιχείρησης στη Στερεά Ελλάδα. Το ιδιαίτερο άρθρο της συνθήκης της Αδριανούπολης, με την οποία τερματίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1829 ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, επέβαλε στον σουλτάνο την αποδοχή άνευ όρων όχι μό-

νο της συνθήκης του 1827 αλλά και της συνοριακής γραμμής του πρωτοκόλλου της 10/22 Μαρτίου 1829, γεγονός που ενόχλησε σοβαρά τη Βρετανία, η οποία έβλεπε τη Ρωσία να πρωτοστατεί στην επίλυση του ελληνικού ζητήματος.

Από τη στιγμή που ήταν ορατός ο κίνδυνος της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο τσάρος θα μπορούσε να αποσπάσει από τον σουλτάνο τα εμπορικά προνόμια που επιθυμούσε, η κυβέρνηση του Ουέλλινγκτον αναγκάστηκε τελικά να στραφεί στη λύση της ίδρυσης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους – αλλά ενός κράτους με μικρότερη εδαφική επικράτεια από αυτή που προβλεπόταν στο πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1829. Η λύση έγινε δεκτή κι από τον τσάρο, που ήταν εμφανώς ικανοποιημένος από την έκβαση του ρωσοτουρκικού πολέμου. Έτσι, στις 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830 η Διάσκεψη του Λονδίνου προέβη στην υπογραφή τριών πρωτοκόλλων. Το πρώτο ανακήρυττε την *έντελή ανεξαρτησίαν* του ελληνικού κράτους, στο οποίο δεν περιλαμβανόταν η Ακαρνανία και τμήμα της Αιτωλίας, αλλά εντασσόταν η Εύβοια, η Σκύρος και οι Κυκλάδες. Με το δεύτερο πρωτόκολλο οριζόταν *«Ηγεμών Κυρίαρχος της Ελλάδος»* ο Λεοπόλδος του Σαξ Κοβούργου, που είχε εκλεγεί μετά από διαβουλεύσεις τριών μηνών, μολονότι δεν είχαν γίνει δεκτοί οι όροι που ο ίδιος πρόβαλε τον Ιανουάριο για την παραχώρηση και της Κρήτης. Το τρίτο πρωτόκολλο, που υπογράφηκε κατ' απαίτηση της Γαλλίας, αφορούσε την προστασία των Καθολικών της ελεύθερης Ελλάδας και τον σεβασμό της δογματικής τους ιδιαιτερότητας.⁶⁶

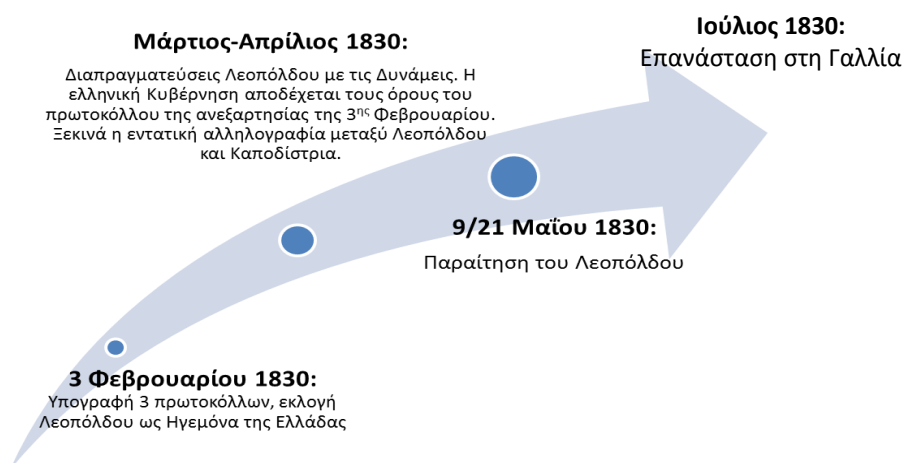
2.7. Οι τελευταίες πράξεις: η παραίτηση Λεοπόλδου και η δολοφονία του Καποδίστρια

Εικοσιπέντε μέρες μετά την υπογραφή των πρωτοκόλλων της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830, ο Λεοπόλδος ανήγγειλε στον Καποδίστρια ότι *«μετά πολλές δυσχερείς διαπραγματεύσεις»* είχε αποδεχθεί την εκλογή του και ότι εξουσιοδοτούσε τον ίδιο να συνεχίσει απερίσπαστος το έργο του στην Ελλάδα. Τις προηγούμενες μέρες, ωστόσο, ο Λεοπόλδος είχε υποβάλει στη Διάσκεψη του Λονδίνου δυο αιτήματα (βλ. σχήμα 2.3). Αφενός ζητούσε η ανάρρησή του στον ελληνικό θρόνο να συνοδευτεί από την υποβολή αναλυτικής έκθεσης εκ μέρους των Δυνάμεων σε σχέση με τον *«σχηματισμό»* της ελληνικής επικράτειας. Δεσμεύοντας με αυτόν τον τρόπο τις Δυνάμεις, προσδοκούσε να αποκομίσει εγγυήσεις για την ασφάλεια του νεοσύστατου κράτους σε περίπτωση που δεχόταν επίθεση από εχθρική δύναμη. Επίσης επιθυμούσε να κατοχυρώσει ευρύτερα σύνορα και σαφείς υποσχέσεις για την οικονομική και στρα-

⁶⁶ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση*, σ. 113-114.

τιωτική υποστήριξη του καθεστώτος του στο πρώτο κρίσιμο στάδιο της εγκαθίδρυσής του. Από την άλλη πλευρά ζητούσε να έχει ο ίδιος ως Ηγεμόνας της Ελλάδας το δικαίωμα να εκφράσει τις απόψεις του σε σχέση με τα σύνορα του βασιλείου πριν αναλάβει τη διοίκησή του. Τα αιτήματά του όμως δεν έγιναν δεκτά και η μόνη εγγύηση που έλαβε από την κυβέρνηση Ουέλλινγκτον ήταν η άμεση αναγνώριση της ελληνικής επικράτειας και της πολιτικής ανεξαρτησίας της χώρας από όλες τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

Καθώς οι πληροφορίες που είχε στη διάθεσή του για την κατάσταση του ελληνικού βασιλείου ήταν ιδιαίτερα αποθαρρυντικές, τις επόμενες μέρες περιόρισε τα αιτήματά του στο ζήτημα της οικονομικής ενίσχυσης. Τον Μάρτιο κατάφερε να εξασφαλίσει από τη βρετανική κυβέρνηση την υπόσχεση ότι θα εγγυηθεί η ίδια τους τόκους ενός δανείου 500.000 αγγλικών λιρών υπέρ του Ηγεμόνα της Ελλάδας. Αυτή η υπαναχώρηση της κυβέρνησης Ουέλλινγκτον προφανώς οφειλόταν στο γεγονός ότι από την άνοιξη του 1828 την οικονομία του ελληνικού κράτους στήριζαν σε μεγάλο βαθμό οι μηνιαίες οικονομικές συνδρομές της Ρωσίας και της Γαλλίας. Αλλά ήταν μια χειρονομία που δεν ικανοποίησε τον Λεοπόλδο, που αισιοδοξούσε για τη χορήγηση ενός μεγαλύτερου δανείου με την εγγύηση της Διάσκεψης και όχι αποκλειστικά μιας Δύναμης, η οποία θα επιθυμούσε ίσως να αυξήσει την επιρροή της έναντι των άλλων Δυνάμεων στο βασίλειό του. Παρά την αποτυχία και αυτής της προσπάθειάς του, ως προς το ζήτημα της οικονομικής υποστήριξης μπορούσε πια να εστιάζει την προσοχή του στη σύναψη του υπό συζήτηση ακόμη δανείου των 60.000.000 φράγκων, το οποίο διαπραγματευόταν με τις Δυνάμεις από το προηγούμενο έτος ο Καποδίστριας.

Σχήμα 2.3. Εξελίξεις το 1830.

Οι πρώτες ενέργειες, συνεπώς, του Λεοπόλδου δεν παρέκκλιναν από την τακτική που είχε ακολουθήσει μέχρι τότε ο Καποδίστριας. Είναι επίσης γεγονός ότι η πολυσυζητημένη επιρροή που ομολογουμένως ασκούσε ο Κυβερνήτης στον εκλεγμένο Ηγεμόνα της χώρας, παρέμεινε εντυπωσιακή μέχρι τη στιγμή της παραίτησής του. Η αναλυτική ενημέρωση για τις υποθέσεις της Ελλάδας, που προσέφερε ο Καποδίστριας στον Λεοπόλδο, φανέρωνε ίσως την προθυμία του να υπαχθεί στην εξουσία του Ηγεμόνα. Παράλληλα όμως ήταν κι ένας τρόπος που επέτρεπε στον Καποδίστρια να υποβάλει ο ίδιος στον Ηγεμόνα τις κατευθυντήριες γραμμές της εξωτερικής πολιτικής του αρτισύστατου κράτους. Η εντατική αλληλογραφία των δυο ανδρών ξεκίνησε στις αρχές Απριλίου 1830 με την υποβολή της πρώτης αναλυτικής κυβερνητικής διακοίνωσης, στην οποία ο Καποδίστριας έθετε υπόψη του Λεοπόλδου τις έως τότε πράξεις της κυβέρνησής του για την προετοιμασία της ελληνικής απάντησης στο πρωτόκολλο της 3^{ης} Φεβρουαρίου, αλλά και τις αντικειμενικές δυσκολίες όσο και τις αναμενόμενες αντιδράσεις των Ελλήνων στο ενδεχόμενο της πλήρους αποδοχής των όρων του. Λίγες μέρες αργότερα ο Καποδίστριας έστειλε στον Λεοπόλδο το υπόμνημα της Γερουσίας, ένα έξοχο διπλωματικό κείμενο, το οποίο συνέταξε με μεγάλη προσοχή ο ίδιος για να εκφράσει εξ ονόματος των αντιπροσώπων του ελληνικού λαού τις αδυναμίες των όρων του πρωτοκόλλου της ανεξαρτησίας.⁶⁷

Από τη μια πλευρά, το κείμενο της κυβερνητικής απάντησης, συντεταγμένο, όπως ήταν απαραίτητο, σε ηπιότερους τόνους, αποδεχόταν έμμεσα όλους τους όρους του πρωτοκόλλου, προκειμένου να κατοχυρωθεί η πολιτική ανεξαρτησία. Ικανοποιούσε απόλυτα το αίτημα των Δυνάμεων για την προστασία των Μουσουλμάνων που παρέμεναν στην Ελλάδα, και έδινε εγγυήσεις για την άρση των θρησκευτικών διακρίσεων που είχαν κατοχυρωθεί στο ελληνικό δίκαιο εν καιρώ πολέμου. Γνωστοποιούσε επίσης την απόφαση της κυβέρνησης να τηρήσει αυστηρά την ανακωχή, αλλά θέτοντας ως όρους για την απομάκρυνση του ελληνικού στρατού από τις περιοχές που δεν είχαν περιληφθεί στην ελληνική επικράτεια, αφενός την ταυτόχρονη απόσυρση των Τούρκων από την Αττική και την Εύβοια και αφετέρου την παρουσία Ευρωπαίων οροθετών κατά την χάραξη της συνοριακής γραμμής. Με αυτόν τον τρόπο ο Κυβερνήτης πράγματι κατάφερε να κερδίσει πολύτιμο χρόνο πριν τη δημιουργία τετελεσμένων.

Στο υπόμνημα πάλι της Γερουσίας εξέθετε με εμπεριστατωμένο τρόπο τις κοινωνικές συνέπειες που ήταν μάλλον βέβαιο ότι θα είχε ο αποκλεισμός από την

⁶⁷ Βλ. την αλληλογραφία μεταξύ του Καποδίστρια και του Λεοπόλδου, βλ. C. W. Crawley, *John Capodistrias, Unpublished Documents*, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1970.

ελληνική επικράτεια της ιδιαίτερης πατρίδας περίπου 100.000 Ελλήνων, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στην Επανάσταση. Αξίζει να τονισθούν τρία σημαντικά επιχειρήματα αυτού του κειμένου. Το πρώτο σχετίζεται με τη συμμετοχή στον ελληνικό στρατό πολλών Ρουμελιωτών από τις εξαιρεθείσες επαρχίες, και, συνεπώς, με τον κίνδυνο να δημιουργηθεί μια ανεξέλεγκτη και εμπειροπόλεμη ομάδα Ελλήνων τακτικών ή άτακτων στρατιωτών –στην περίπτωση που οι άνθρωποι αυτοί δεν θα εγκατέλειπαν τις θέσεις τους– οι οποίοι θα έθεταν εν αμφιβόλω την ειρήνη και την αποκατάσταση της τάξης. Εξίσου σοβαρός ήταν και ο κίνδυνος να αυξηθεί δραματικά η πειρατεία, από τη στιγμή που πολλοί νησιώτες και επίσης επαναστάτες τα προηγούμενα χρόνια δεν θα υπάγονταν στη νομιμότητα του ελληνικού κράτους. Το δεύτερο ζήτημα αφορά το αίτημα του ελληνικού κράτους να προστατεύει αποτελεσματικά τα δικαιώματα των Ελλήνων που θα επέλεγαν να παραμείνουν στις εξαιρεθείσες επαρχίες της Ρούμελης ή θα επιθυμούσαν, κατά το αναγνωρισμένο δικαίωμά τους, να εκποιήσουν τις περιουσίες τους. Με βάση τα έως τότε στοιχεία που είχε στη διάθεσή της η ελληνική κυβέρνηση σε σχέση με την οικονομία των συγκεκριμένων επαρχιών, ήταν αδύνατο να υπάρξουν επαρκείς εγγυήσεις ή να βρεθούν αγοραστές. Σε αυτές τις διαπιστώσεις στηριζόταν η έντονη ανησυχία της ελληνικής πλευράς για τη δημιουργία ενός νέου μεγάλου προσφυγικού κύματος, το οποίο η κυβέρνηση του Καποδίστρια ούτε θα μπορούσε να αναχαιτίσει αλλά ούτε και να στηρίξει με δεδομένα τα ελάχιστα οικονομικά της αποθέματα και εν όψει μάλιστα των οικονομικών υποχρεώσεών της για τη διευκόλυνση της αποκατάστασης των μεταναστών, που αναγνώριζαν τα πρωτόκολλα. Το τρίτο σημείο ήταν η έμφαση στον αναμφίβολα ευρωπαϊκό χαρακτήρα του αρτισύστατου ελληνικού κράτους, με βάση τον οποίο ήταν δεδομένη και επιβεβαιωνόταν και από τα τρία πρωτόκολλα της 3^{ης} Φεβρουαρίου (το πρωτόκολλο δηλαδή της ανεξαρτησίας, το δεύτερο που όριζε την ανάρρηση Ευρωπαϊού Ηγεμόνα, επιλεγμένου από τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, και το τρίτο που αφορούσε τον σεβασμό της δογματικής ιδιαιτερότητας των Καθολικών), η αποδοχή της ειρήνης από την ελληνική πλευρά σύμφωνα πάντα με τους όρους που έθεταν οι Δυνάμεις. Η καθόλα αντίθετη όμως προς τα ευρωπαϊκά δεδομένα πολιτειακή μορφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιόριζε δραστικά τις δυνατότητες ουσιαστικών παρεμβάσεων εκ μέρους της Ευρώπης, γεγονός το οποίο προδίκαιζε την ανίσχυρη θέση της Ελλάδας απέναντι στη γειτονική χώρα της.

Είναι γεγονός ότι αυτά τα επιχειρήματα προσέφεραν, με αρκετή επιτυχία μάλιστα, την ιδεολογική στήριξη της μεγαλοϊδεατικής πολιτικής του ελληνικού βασιλείου κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα. Η αναλυτική παρουσίασή τους, ωστόσο, το 1830, αν και είναι προφανές πως προβλημάτισε και τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να προβληματίσει ακόμη περισσότερο τον

πρώτο εκλεγμένο Ευρωπαϊό Ηγεμόνα της Ελλάδας, ο οποίος χαρακτηριζόταν από τους συγχρόνους του αρκετά φιλόδοξος αλλά όχι απαραίτητα αποφασισμένος να διακινδυνεύσει υπό τέτοιες συνθήκες την άφιξή του στο ελληνικό βασίλειο. Ένα μήνα αργότερα –τον Μάρτιο– ο Κυβερνήτης δεν δίστασε να ενημερώσει λεπτομερώς τον Λεοπόλδο για την πολιτική κατάσταση της χώρας, το *‘φατριαστικόν πνεύμα’*, την αδήριτη ανάγκη συγκεντρωτικής διοίκησης και παράλληλα τις φιλελεύθερες διαθέσεις που είχε καλλιεργήσει η Επανάσταση. Πρόκειται για την περίφημη επιστολή του Κυβερνήτη, που συζητήθηκε όσο λίγα κείμενα της εποχής, και η οποία θεωρήθηκε από την αντιπολίτευση πως προδίκαιζε την παραίτηση του Ηγεμόνα. Σ’ αυτήν την επιστολή του ο Κυβερνήτης διευκρίνιζε ότι η ένδεια της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ελλήνων ήταν παράγοντας που απαιτούσε μια φιλολαϊκή πολιτική χωρίς προκλητικές επιδείξεις εκ μέρους του βασιλιά, υπονοώντας έμμεσα ότι η νεοσύστατη Ελλάδα δεν προσφερόταν για τη δημιουργία μιας πολυδάπανης Αυλής. Επίσης με βάση το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Έλληνες δεν συμμετείχαν στην εκλογή του βασιλιά τους και ότι παρέμεναν δυσανεστήμενοι με τα περιορισμένα εδάφη που είχαν επιδικαστεί στο κράτος τους, ήταν μάλλον φανερό ότι η πολιτική ταύτισή τους με τον Λεοπόλδο δεν θα ήταν εύκολη. Για αυτόν τον λόγο, όπως τουλάχιστον εκτιμούσε ο Κυβερνήτης με βάση τις εμπειρίες του, ήταν απαραίτητη α’) η μεταστροφή του Λεοπόλδου στην ορθοδοξία, β’) η αναγνώριση εκ μέρους του των βάσεων του υφιστάμενου δημοσίου δικαίου που είχαν κατοχυρώσει οι επαναστατικές εθνοσυνελεύσεις, και η προστασία των ελληνικών δικαιωμάτων που υπόσχονταν τα Ψηφίσματα της Δ’ Εθνοσυνέλευσης, και γ’) η παραχώρηση συντάγματος.

Ειδικά η τελευταία πρόταση του Κυβερνήτη σε συνδυασμό με τους γενικότερους ενδοιασμούς του για το *‘φιλοτάραχο’* αλλά και *‘φιλελεύθερο’* φρόνημα του ελληνικού λαού, θεωρήθηκε από τους άνδρες της αντιπολίτευσης ως η αιτία που οδήγησε τελικά τον Λεοπόλδο στην απόφαση της παραίτησης. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι ο Κυβερνήτης ούτε έθετε ως άμεση προτεραιότητα την παραχώρηση συντάγματος αλλά ούτε προσδιόριζε τον τρόπο της συμμετοχής των Ελλήνων στην επεξεργασία του. Εξάλλου, και ο ίδιος είχε αρχίσει να προβαίνει σε παραχωρήσεις προς τους αντικυβερνητικούς. Αλλά επρόκειτο για παραχωρήσεις κατ’ επίφαση μόνο δημοκρατικές, όπως ήταν άλλωστε και η κατάργηση του Πανελληνίου και η αντικατάσταση του από την Γερουσία, την οποία φρόντισε να στελεχώσει από άνδρες, που θεωρούσε απόλυτα αφοσιωμένους στην κυβέρνησή του. Δεν υπάρχουν, συνεπώς, σαφείς ενδείξεις που να στηρίζουν την άποψη πως οι υποδείξεις του ήταν αντιφατικές ή πως οι προθέσεις του ήταν να οδηγήσει τον Λεοπόλδο σε παραίτηση. Αντίθετα, αυτό που είναι φανερό ότι επεδίωκε, ήταν να εξασφαλίσει τη συναίνεση του Ηγεμόνα για τη συνέχιση της δικής του πολιτικής τακτικής.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τις πληροφορίες του Κυβερνήτη για την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας επιβεβαίωσαν και οι πληρεξούσιοι των συμμαχικών δυνάμεων, όταν ο Λεοπόλδος, λίγες μέρες πριν υποβάλει την παραίτησή του, έθεσε υπόψη τους τις επιστολές που είχε λάβει από τον Καποδίστρια. Πέρα από το ζήτημα των περιορισμένων συνόρων, η αιτιολογία της παραίτησής του στις 9/21 Μαΐου 1830 στηρίχθηκε στο γεγονός ότι δεν είχε ικανοποιηθεί κανένας από τους όρους που είχε προβάλει για να δεχθεί τον προτεινόμενο θρόνο και επιπλέον ότι δεν θεωρούσε ασφαλές να στηρίξει το καθεστώς του σε ένα πρωτόκολλο, αφού οι Δυνάμεις δεν συζητούσαν το ενδεχόμενο για τη σύναψη σχετικής συνθήκης,⁶⁸ όπως έπραξαν δηλαδή δύο χρόνια αργότερα όταν επέλεξαν τον Όθωνα ως βασιλιά των Ελλήνων.

Η παραίτηση του Λεοπόλδου έδωσε ένα πρόσθετο επιχείρημα στην αντιπολίτευση. Τις φήμες, άλλωστε, που ήθελαν τον Καποδίστρια να οδηγεί τον εκλεγμένο Ηγεμόνα της Ελλάδας σε παραίτηση προκειμένου να αναλάβει ο ίδιος στη θέση του την απόλυτη εξουσία της χώρας, προωθούσε μεταξύ άλλων ο πρεσβευτής της Βρετανίας, Έντουαρντ Ντώκινς (Eduard Dawkins) σε συνεργασία με τους πολιτικούς του αγγλικού κόμματος. Αλλά το σημαντικότερο ήταν ότι η επίρριψη της ευθύνης στον Καποδίστρια, δημιουργούσε έντονη απογοήτευση σε όλες εκείνες τις ομάδες που, ανεξάρτητα από το αν στήριζαν ή όχι τον Κυβερνήτη, ανέμεναν έναν νέο σωτήρα, αυτή τη φορά εστεμμένο και Ευρωπαίο, για να τους απαλλάξει οριστικά από τις ταλαιπωρίες των προηγούμενων χρόνων και να δώσει οριστικές λύσεις στα προβλήματα της καθημερινής τους ζωής. Η αναζήτηση σε κάθε περίπτωση ενός 'σωτήρα' αποτελεί σύνηθες γνώρισμα της καθόλα ασταθούς πολιτικής συμπεριφοράς της εύκολα χειραγωγήσιμης μάζας. Ειδικότερα μάλιστα στην περίπτωση της Ελλάδας του Καποδίστρια, σύμφωνα με τις πρώιμες απόπειρες κοινωνιολογικής ερμηνείας των πρώτων χρόνων μετά την απελευθέρωση, η συναίνεση του λαού ήταν τόσο εύκολο να εξασφαλισθεί όσο και να ανακληθεί για τον λόγο ότι ο 'απαίδευτος' λαός εξερχόταν θριαμβευτικά από μια σκληρή και μακρά περίοδο δοκιμασιών, κατά την οποία είχε θυσιάσει τα πάντα στο όνομα των κοινών πατριωτικών συμφερόντων. Κατά μια εκδοχή, λοιπόν, ήταν φυσικό ο καθένας πια να εστιάζει την προσοχή του αποκλειστικά στα ιδιωτικά του συμφέροντα, να επιθυμεί ως ένα είδος αποζημίωσης την οικονομική αποκατάστασή του αλλά και να απαιτεί την άμεση και χωρίς χρονοτριβή

⁶⁸ Βλ. την επιστολή (με ημ. 9/21 Μαΐου 1830) που απέστειλε ο Λεοπόλδος για να εξηγήσει τους λόγους της παραίτησής του, Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 2^Α, Αθήνα 1967. σ. 1062. Βλ. στο ίδιο την αλληλογραφία των δύο ανδρών που σχολιάζεται παραπάνω.

εκπλήρωση των αναμφίβολα πολλών ανεκπλήρωτων υποσχέσεων που είχε λάβει από τους ιθύνοντες του Αγώνα.

Μια σοβαρή αδυναμία του Καποδίστρια μπορεί βάσιμα να υποτεθεί πως ήταν το γεγονός ότι δεν είχε κατανοήσει πόσο ευμετάβλητη ήταν η πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων, καθώς περνούσε ο χρόνος και οι αναπόφευκτα αργές διαδικασίες της πολιτειακής ανασυγκρότησης περιόριζαν δραστικά το κύρος του στη χώρα. Στο κλίμα αυτό επίσης δεν φαίνεται ότι είχε εκτιμήσει σωστά την επιρροή που μπορούσαν υπό δεδομένες συνθήκες να ασκήσουν οι εχθροί του –και είναι κοινώς αποδεκτό ότι δημιούργησε εξ αρχής αρκετούς θανάσιμους εχθρούς. Οι *‘ολιγαρχικοί’* και οι *‘συνταγματικοί’*, όπως αναφέρονται στις πηγές της εποχής οι δύο ομάδες που συγκρότησαν σταδιακά μετά τους πρώτους μήνες του 1828 τον κορμό της αντιπολίτευσης, είχαν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους στην ανάρρηση του Λεοπόλδου, προκειμένου να απαλλαγούν από τον Κυβερνήτη. Με τον όρο ολιγαρχικοί περιγράφονται αυτή την εποχή κυρίως οι πρώην ισχυροί πρόκριτοι της Πελοποννήσου, οι οποίοι αντιδρούσαν στο πρόγραμμά του με συντηρητικά κίνητρα, υποκινούμενοι από την απροθυμία τους να χάσουν τα προνόμια και τις εξουσίες που απολάμβαναν μέχρι τότε. Ούτε οι συνταγματικοί, βέβαια, αποτελούσαν ενιαίο κόμμα. Αντίθετα επρόκειτο για διάφορες τοπικές φατρίες του αγγλικού και του γαλλικού κόμματος που επέκριναν την πολιτική του Καποδίστρια με την επίκληση του επιχειρήματος ότι κυβερνούσε την Ελλάδα απολυταρχικά και χωρίς σύνταγμα.⁶⁹

Μετά την απογοήτευση που προκάλεσε η παραίτηση του Λεοπόλδου, οι δεσμοί των αντιπολιτευόμενων ενισχύθηκαν με αφορμή ένα ευρωπαϊκό γεγονός: την ανατροπή του Καρόλου Ι΄ μετά την επανάσταση του λαού του Παρισιού, τον Ιούλιο του 1830. Η μεταβολή του καθεστώτος στη Γαλλία προμήνυε την απομόνωση του Καποδίστρια από μια δεύτερη Μεγάλη Δύναμη πέρα από την Αγγλία, ενώ επικαλούμενοι τις επιτυχίες της νέας Επανάστασης των Γάλλων, οι υπέρμαχοι του συνταγματισμού εξαπέλυσαν δριμύτατες επιθέσεις εναντίον του Κυβερνήτη. Η Ελλάδα, βέβαια, δεν ανήκε στις χώρες που ακολούθησαν το παράδειγμα των Γάλλων. Αλλά η Ιουλιανή Επανάσταση έδωσε ένα αρκετά πειστικό επιχείρημα στην αντιπολίτευση που άρχισε τώρα να αποκτά επαναστατική ιδεολογία: Οι δύο χώρες είχαν ένα σημαντικό κοινό γνώρισμα: η *‘αναγέννησή’* τους, μολονότι αποκτούσε σε κάθε περίπτωση διαφορετικό περιεχόμενο, είχε επιτευχθεί διά της επαναστατικής οδού. Οι ιδέες, οι αρχές και οι θεσμοί της πρώτης Γαλλικής Επανάστασης είχαν επηρεάσει σοβαρά τις επιλογές των επαναστατών του 1821, σε σημείο μάλιστα που να θεωρεί-

⁶⁹ Για τις σχέσεις του Καποδίστρια με τους πολιτικούς και τα κόμματα, βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, σ. 112-120.

ται πως αποτέλεσαν τον οδηγό για τη διαμόρφωση μιας 'παραστατικής' πολιτείας μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια. Κατ' ανάλογο τρόπο η δεύτερη Επανάσταση των Γάλλων το 1830, με την οποία κατόρθωσαν να κατοχυρώσουν πανηγυρικά τις επιτυχίες της πρώτης, άνοιγε και πάλι τον δρόμο για ουσιαστικές μεταβολές και στην Ελλάδα του Καποδίστρια. Το επαναστατικό σύνθημα που ήθελε το σύνταγμα και τη λαϊκή κυριαρχία να αποτελούν τα υπέρτατα αγαθά της εθνικής ανεξαρτησίας, για την οποία είχαν πολεμήσει οι Έλληνες, μάλλον ήταν αδύνατο να οδηγήσει υπό τις κρατούσες συνθήκες τον ελληνικό λαό σε πολιτική ή κοινωνική ίσως επανάσταση. Αλλά ήταν ένα σύνθημα που μπορούσε πράγματι να τύχει ευρείας απήχησης από τη στιγμή που παρέπεμπε στις ένδοξες μνήμες του Αγώνα, οι οποίες ήταν ακόμη νωπές αλλά ήδη είχαν εξωραϊστεί σημαντικά, για τον πρόσθετο λόγο ότι προκαλούσαν τους επαίνους και τις φιλοφρονήσεις Ελλήνων και Ευρωπαίων Φιλελλήνων.

Αντίθετα, ο Καποδίστριας δεν συνήθιζε να κολακεύει τους πολίτες της χώρας που κυβερνούσε. Και είναι ίσως παράδοξο το γεγονός ότι, αντίθετα από τις προτάσεις που είχε υποβάλει τους προηγούμενους μήνες στον Λεοπόλδο, ο ίδιος παρέμενε προσηλωμένος στις ιδέες του για την πολιτική ωριμότητα και τις άλλες κοινωνικές προϋποθέσεις που απαιτούσε η παραχώρηση συντάγματος. Με την παραίτηση, συνεπώς, του Λεοπόλδου φαινόταν να αναβάλλεται και πάλι επ' αόριστον η παραχώρηση συντάγματος. Οι διαπιστώσεις αυτές δεν διέφευγαν της προσοχής του Αναστάσιου Πολυζωΐδη, εκδότη του *Απόλλωνα*, της κυριότερης αντικαποδιστριακής εφημερίδας, την οποία εξέδωσε στην Ύδρα τον Μάρτιο του 1831 –λίγους μήνες δηλαδή μετά την επιστροφή του από το Παρίσι. Από μια άποψη, άλλωστε, ο Κυβερνήτης ούτε είχε καταφέρει αλλά ούτε είχε ενδιαφερθεί να ενσωματώσει στο πολιτικό του πρόγραμμα τις παραδόσεις που είχε δημιουργήσει η Επανάσταση. Και προφανώς δεν συμφωνούσε με το γενικό επιχείρημα που είχε προβάλει ο Λεοπόλδος για να δικαιολογήσει την παραίτησή του, ή λίγο αργότερα ο Φρειδερίκος Τιρς που βρισκόταν στην Ελλάδα από το 1831: ότι δηλαδή υπό τις δεδομένες συνθήκες στη νεοσύστατη Ελλάδα, πολύ περισσότερο ίσως από αρκετές άλλες χώρες, η αστυνόμευση ήταν αδύνατο να προσφέρει το ασφαλές έρεισμα ενός κυβερνητικού καθεστώτος. Είναι όμως γεγονός ότι το καθεστώς του Καποδίστρια υπολόγιζε από νωρίς ως στήριγμά της την αυστηρή αστυνομική επιτήρηση.

Στα πρώτα ζητήματα επίσης που είχαν προκαλέσει το ενδιαφέρον του Κυβερνήτη, συγκαταλέγονταν ο αποτελεσματικός έλεγχος του Τύπου, οι διώξεις των αντιφρονούντων⁷⁰ και η προσπάθεια της δημιουργίας μιας υποτιθέμενα συλλογικής ομοφωνίας, κατ' επίφαση πατριωτικής, μέσω των κυβερνητικών προκηρύξεων. Θο-

⁷⁰ Χρήστος Λούκος, «Η δίωξη της εφημερίδας 'Ο Απόλλων'», *Ο Ερασιστής* 9 (1971), σ. 200-218.

ρυβημένος από το νέο επαναστατικό κύμα που είχε προκαλέσει η Ιουλιανή Επανάσταση της Γαλλίας, προέβη στη λήψη ακόμη πιο αυστηρών μέτρων –τα οποία όμως είχαν τα αντίθετα αποτελέσματα. Στη συνταγματική αντιπολίτευση ενσωματώθηκαν όλες σχεδόν οι ομάδες των δυσαρεστημένων, λησμονώντας τις προηγούμενες έριδες και αντιπαραθέσεις τους, ενώ το κοινό τους αίτημα, η κατάλυση της ‘*τυραννίας*’ του Κυβερνήτη και η επάνοδος στην ‘*παραστατική*’ και ‘*δημοτική*’ πολιτεία των επαναστατικών χρόνων, έδινε την εντύπωση πως η αντιπολίτευση αποκτούσε πια εθνικό χαρακτήρα. Στη Μάνη, που αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες εστίες της αντιπολίτευσης, το αίτημα για την κατάλυση της ‘*τυραννίας*’ του Καποδίστρια παρέπεμπε στην επιθυμία των κατοίκων της, ή σωστότερα των ισχυρών οικογενειών της, να διατηρηθεί το καθεστώς της αυτονομίας που ίσχυε πριν την Επανάσταση. Σοβαρά προβλήματα παρουσιάστηκαν, όταν η Μάνη ενσωματώθηκε στον νέο διοικητικό οργανισμό του Καποδίστρια και εμφανίστηκε στην περιοχή ο πρώτος διορισμένος διοικητής για να αναλάβει τα καθήκοντά του.

Ως υποκινητής της εξέγερσης που εκδηλώθηκε στην πόλη Τσίμοβα της Μάνης, το Πάσχα του 1830, αναφέρεται ένας από τους αδελφούς και ένας από τους ανιψιούς του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, του αρχηγού της σημαντικότερης μανιάτικης οικογένειας, τον οποίο οι συντοπίτες του αποκαλούσαν συνήθως ‘*βασιλιά της Μάνης*’.⁷¹ Αν και ο Καποδίστριας προσπάθησε αρκετά φιλότιμα να ικανοποιήσει τους Μαυρομιχαλαίους, δεν τα κατάφερε.⁷² Είναι πειστική η εξήγηση ότι οι Μανιάτες δεν στασίασαν γιατί επιθυμούσαν την κατοχύρωση των συνταγματικών τους δικαιωμάτων αλλά επειδή πείσθηκαν από τους παραδοσιακούς ηγέτες τους, τους οποίους εμπιστεύονταν, ότι το καθεστώς του Καποδίστρια ήταν πιο εχθρικό από το καθεστώς του σουλτάνου. Εξάλλου, ο Κυβερνήτης της Ελλάδας επιχείρησε να επιβάλει στον τόπο τους νόμους που διέφεραν από το εθνικό δίκαιο που οι ίδιοι γνώριζαν, τους υποχρέωσε να πληρώσουν φόρους, τους οποίους δεν είχαν καταβάλει ούτε στον σουλτάνο και επιπλέον να εκπληρώσουν τις πρωτόγνωρες για αυτούς υποχρεώσεις του πολίτη, μεταξύ άλλων και την υποχρέωση της κατάταξής τους εν καιρώ πολέμου στον αναμορφούμενο εθνικό στρατό. Η περίπτωση της Μάνης αποτελεί ένα ακραίο παράδειγμα, το οποίο διευκολύνει την κατανόηση αρκετών από τις ιδιαίτερες αντιξοότητες που παρουσιάστηκαν κατά τη διοικητική και θεσμική ενοποίηση της ελληνικής επικράτειας και τη διαμόρφωση, συνεπώς, του ελληνικού

⁷¹ Ενδιαφέρουσες πτυχές της κλιμάκωσης της αντιπολίτευσης κατά του Καποδίστρια, βλ. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831)*, Αθήνα 1894, σ. 417-437.

⁷² Αναλυτικά για τις τοπικές δυσαρέσκειες και τις αντιδράσεις στη Μάνη, βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 145-150.

κράτους. Υπό τις συνθήκες που αναφέρθηκαν, η εξέγερση που ξεκίνησε στη Μάνη, το Πάσχα του 1830, κλιμακώθηκε στην Ύδρα –κυρίως για τον λόγο ότι ο Κυβερνήτης εκδήλωσε την πρόθεσή του να λησμονήσει την προνομιακή θέση που είχαν παραχωρήσει στο νησί οι επαναστατικές συνελεύσεις, λόγω της σημαντικής οικονομικής συνδρομής των Υδραίων⁷³ και του κρίσιμου ρόλου των πλοίων τους στον Αγώνα– και κατέληξε με τη δολοφονία του Καποδίστρια στις 9 Οκτωβρίου του 1831 στο Ναύπλιο.⁷⁴

Συγκεκριμένα, τις τελευταίες μέρες του Μαΐου του 1831 οι ισχυρότεροι πρόκριτοι του νησιού, όπου ήδη εκδιδόταν ο *Απόλλωνας*, συνέστησαν ‘Συνταγματική Επιτροπή’, στην οποία συμμετείχαν αγγλόφιλοι και γαλλόφιλοι Υδραίοι. Η Επιτροπή ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού ανεξάρτητα από τις επιταγές της κυβέρνησης ενώ τον Ιούλιο, μια ομάδα Υδραίων με επικεφαλής τον Ανδρέα Μιαούλη κατέλαβε τα πλοία του εθνικού στόλου που βρίσκονταν στον ναύσταθμο του Πόρου. Η παρέμβαση των αντιπρέσβων των Δυνάμεων, στους οποίους απευθύνθηκε ο Καποδίστριας για να αντιμετωπίσει την ανταρσία, δεν στάθηκε δυνατό να μεταπείσει τον Μιαούλη. Μετά από τις συμπλοκές που ακολούθησαν, την 1^η Αυγούστου 1831, την ημέρα που ο Κυβερνήτης εξέδιδε το διάταγμα για την προκήρυξη εκλογών και τη σύγκληση εθνοσυνέλευσης για τον Σεπτέμβριο, ο Υδραίος ναύαρχος πραγματοποίησε τις απειλές του και πυρπόλησε τη φρεγάτα *Ελλάς* και την κορβέτα *Ύδρα*, προκαλώντας σημαντικές απώλειες στον εθνικό στόλο. Στο μεταξύ οι αντιπολιτευόμενοι της Ύδρας είχαν εξασφαλίσει την ανοχή και εν μέρει την υποστήριξη των Άγγλων και

⁷³ Οι Κουντουριώτηδες δεν ήταν δυνατό να ικανοποιηθούν από την παραχώρηση του Κυβερνήτη να διορίσει ένα μέλος της οικογένειάς τους ως διοικητή της Ύδρας. Το αίτημά τους, άλλωστε, ήταν η άμεση καταβολή των αποζημιώσεων του Αγώνα, που θα τους επέτρεπε να επωφεληθούν από τις προσφερόμενες ευκαιρίες των καιρών και να περιληφθούν στους ισχυρότερους οικονομικούς παράγοντες της χώρας. Σε μια εποχή, άλλωστε, που η κυβέρνηση χρειαζόταν διακόσιες ή τριακόσιες χιλιάδες τάλιρα για να εξαγοράσει τα τουρκικά κτήματα στην Εύβοια και τις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας που περιλήφθηκαν στα όρια της ελληνικής επικράτειας, οι Κουντουριώτες μόνο αξίωναν, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή των πολεμικών αποζημιώσεων που είχε πραγματοποιήσει ο Καποδίστριας το 1829, σχεδόν εβδομήντα εννέα χιλιάδες τάλιρα ενώ το συνολικό χρέος του κράτους προς την Ύδρα ξεπερνούσε τις τριακόσιες είκοσι χιλιάδες τάλιρα.

⁷⁴ Στις 9 Οκτωβρίου ο αδελφός του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, που παρέμενε φυλακισμένος από τον Ιανουάριο, Κωνσταντίνος, και ο γιος του Γεώργιος δολοφόνησαν τον Κυβερνήτη έξω από τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στο Ναύπλιο, όπου συνήθιζε να παρακολουθεί την κυριακάτικη λειτουργία. Η είδηση της δολοφονίας έγινε δεκτή με μεγάλη θλίψη από τους Έλληνες. Μόνο ο *Απόλλων* πανηγύρισε τον θάνατό του θεωρώντας δίκαιη και νόμιμη με κριτήριο τα συμφέροντα του έθνους την εγκληματική πράξη των Μαυρομιχαλαίων. Η εξέλιξη αυτή θορύβησε επίσης και τις δυνάμεις που αποφάσισαν να επιταχύνουν τις διαδικασίες για την εκλογή του ηγεμόνα της Ελλάδας.

των Γάλλων, ενώ ο Κυβερνήτης είχε αναγκαστεί για πρώτη φορά να στηριχθεί αποκλειστικά στη Ρωσία.

Η κατάσταση εξακολουθούσε να βρίσκεται εκτός ελέγχου και μετά την κήρυξη του αποκλεισμού της Ύδρας. Λίγες μέρες μετά την πυρπόληση των δύο εθνικών πλοίων από τον Μιαούλη, ο Πόρος υπέστη σημαντικές καταστροφές από τα κυβερνητικά στρατεύματα που πραγματοποίησαν την ανακατάληψή του υπό συνθήκες που επιβεβαίωναν τους φόβους λίγο νωρίτερα του Κυβερνήτη για τον κίνδυνο του ένοπλων συγκρούσεων που προανήγγειλε ο *‘διά καλάμου’* εμφύλιος πόλεμος της αντιπολίτευσης –κυρίως δηλαδή από τις στήλες του *Απόλλωνα*. Η επέκταση της αναταραχής στη Σύρο, την Αίγινα, την Τήνο, και σε άλλα νησιά του Αιγαίου πελάγους ενθάρρυνε τους αντικαποδιστριακούς να συνεχίσουν τις προσπάθειές τους για τη διάδοση της εξέγερσης και στην Πελοπόννησο.⁷⁵ Ανάμεσα στις σοβαρότερες συνέπειες αυτών των γεγονότων θα πρέπει να τονισθούν αφενός η διακοπή της συγκέντρωσης των φόρων από τα νησιά και των τελωνειακών δασμών από τα κυριότερα λιμάνια της χώρας και αφετέρου η εντύπωση που είχε αρχίσει να επικρατεί, για την ασθενή θέση της κυβέρνησης.

2.8. Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος

Αν και στο εσωτερικό της χώρας η κατάσταση επιδεινωνόταν όλο και περισσότερο, στο επίπεδο της διπλωματίας είχαν αρχίσει να διαφαίνονται κάποιες θετικές εξελίξεις. Οι εξεγέρσεις των Ιταλών, των Πολωνών και των Βέλγων μετά την Ιουλιανή Επανάσταση της Γαλλίας (1830) μονοπώλησαν το ενδιαφέρον των Δυνάμεων, με αποτέλεσμα να μην αρχίσει το έργο της εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας η Επιτροπή που είχε οριστεί για τη χάραξη των ελληνικών συνόρων. Κι ενώ ο Καποδίστριας κέρδισε με τον τρόπο αυτό πολύτιμο χρόνο, το κέρδος της Ελλάδας από την παραίτηση του Λεοπόλδου ήταν ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν αναγκαστεί να εξετάζουν σοβαρά πια το ενδεχόμενο της τροποποίησης της συνοριακής γραμμής του πρωτοκόλλου της 3^{ης} Φεβρουαρίου. Ευνοϊκοί παράγοντες για την ελληνική υπόθεση υπήρξαν επίσης οι κυβερνητικές αλλαγές στην Γαλλία και την Αγγλία. Η κυβέρνηση του νέου βασιλιά της Γαλλίας, Λουδοβίκου-Φίλιππου, όσο και ο Ταλεϋράνδος, ο νέος απεσταλμένος της χώρας στη Διάσκεψη του Λονδίνου, διακρίνονταν για τον φιλελληνισμό τους. Από την άλλη πλευρά η κυβέρνηση που σχημάτισε ο Γκρέυ στη Βρετανία τον Νοέμβριο του 1830 και ο νέος Βρετανός υπουργός Εξωτερικών, Πάλ-

⁷⁵ Αναλυτικά για την αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια, βλ. Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Καποδίστρια, 1828-1832*, Αθήνα: Θεμέλιο 1988.

μερστον, παρουσιάζονταν αποφασισμένοι να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τα αιτήματα του Λεοπόλδου προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση της χώρας τους έναντι της Ρωσίας και μεγάλης νικήτριας στον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο.

Έτσι, στις 14/26 Σεπτεμβρίου του 1831 η Διάσκεψη του Λονδίνου υπέγραψε νέο πρωτόκολλο για το ελληνικό ζήτημα, με το οποίο αναγνωριζόταν ότι η βόρεια συνοριακή γραμμή του ελληνικού κράτους «*ευρέθη πλήρης σπουδαίων σφαλμάτων*» στο δυτικό τμήμα της, και ήταν, συνεπώς, προτιμότερο να προταθεί στην Πύλη η συνοριακή γραμμή Βόλου-Άρτης, όπως όριζε το πρωτόκολλο της 29^{ης} Μαρτίου 1829.⁷⁶ Το δύσκολο έργο των διαπραγματεύσεων με την Πύλη ανατιθόταν στους πρεσβευτές των δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη και επρόκειτο να αρχίσει, όπως όριζε το πρωτόκολλο της 4/16 Νοεμβρίου 1831, αμέσως μετά την άφιξη στην οθωμανική πρωτεύουσα του Στράτφορντ Κάνιγκ, που ορίστηκε εκ νέου εκπρόσωπος της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη μετά την αναχώρηση, τον Αύγουστο, του προκατόχου του για λόγους υγείας. Στο μεταξύ, σύμφωνα πάντα με τους όρους του πρωτοκόλλου που υπογράφηκε τον Σεπτέμβριο, η Διάσκεψη επρόκειτο να ασχοληθεί με την εκλογή νέου ηγεμόνα και τη συνομολόγηση δανείου προς την Ελλάδα.

Λίγες ώρες μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη η φιλοκαποδιστριακή Γερουσία διόρισε Διοικητική Επιτροπή για τη διακυβέρνηση της χώρας με πρόεδρο τον Αυγουστίνο Καποδίστρια, και μέλη της τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τον Ιωάννη Κωλέττη, ορίζοντας ως καθήκον τους να προβούν στην άμεση σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης. Αλλά ο κίνδυνος νέων ταραχών δεν αποσοβήθηκε. Στα μέσα Δεκεμβρίου ξεκίνησε τις εργασίες της υπό την απειλή των όπλων η Ε΄ Εθνοσυνέλευση, που δεν συνήλθε ποτέ ως ενιαίο σώμα. Οι καποδιστριακοί είχαν συγκεντρωθεί στο κτίριο ενός σχολείου και όταν αυτοανακηρύχθηκαν εθνική συνέλευση και εξέλεξαν διαβοής τον Αυγουστίνο δεύτερο Κυβερνήτη της Ελλάδας, ξέσπασαν οι πρώτες συμπλοκές. Τις επόμενες μέρες οι Ρουμελιώτες, οι Υδραίοι και οι Μανιάτες πληρεξούσιοι συγκεντρώθηκαν στην Περαχώρα, όπου συγκρότησαν τη δική τους Εθνοσυνέλευση ως συνέχεια της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης και εξέλεξαν τη δική τους κυβέρνηση με μέλη τον Κωλέττη, τον Ζαΐμη και τον Κουντουριώτη. Το 1832 ήταν το έτος ενός ακόμη εμφυλίου πολέμου. Ειδικά οι τελευταίοι μήνες του ήταν η χειρότερη περίοδος ολόκληρου του πολέμου. Η κεντρική εξουσία είχε αποσυντεθεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Οι απλήρωτοι και ανεξέλεγκτοι στρατιώτες προέβαιναν κατά συμμορίες σε λεηλασίες συμπαρασύροντας πολλές φορές και τους αμάχους των λεηλατούμενων πε-

⁷⁶ Βλ. Θανάσης Χρήστου, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1847)*, τ. Α΄: *Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1832). Τα πλήρη κείμενα των συνθηκών*, Αθήνα: Δημιουργία, 1999, σ. 38-43.

ριοχών που αναζητούσαν εναγωνίως προστασία και ασφάλεια. Μέχρι το τέλος του έτους οι καταστροφές και οι εμπρησμοί είχαν προκαλέσει ζημίες που δεν ήταν δυνατό να υπολογιστούν. Υπό αυτές τις συνθήκες έγινε δεκτός στη χώρα ο νέος βασιλιάς της Ελλάδας, ο Βαυαρός πρίγκιπας Όθωνας, τον οποίο είχαν εκλέξει τον Μάιο του 1832 οι τρεις Δυνάμεις, όσο και η είδηση της βελτίωσης των βόρειων συνόρων και της κατοχύρωσης της συνοριακής γραμμής Άρτας-Βόλου με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης.

Αντί Επιλόγου: Μερικές σκέψεις για την Επανάσταση και σύσταση του κράτους

- Η δημιουργία ενός νέου κράτους δεν είναι δυνατό να βασιστεί αποκλειστικά στις εθνικές του δυνάμεις και πρωτοβουλίες και δεν είναι ζήτημα που μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά εθνικό: ούτε άλλωστε η μελέτη της ελληνικής ιστορίας είναι δυνατό να επιτευχθεί χωρίς την κατανόηση τουλάχιστον των ευρύτερων ευρωπαϊκών εξελίξεων.
- Η εξάρτηση της Ελλάδας από τις προστάτιδες Δυνάμεις, τους κραταιούς βασιλείς, προστάτες ή συμμάχους, όπως αναφέρονται στο ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο του 19^{ου} αιώνα, ξεκίνησε με το ξέσπασμα του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η προσεκτική μελέτη των συνθηκών της διπλωματίας και του Ανατολικού Ζητήματος στο οποίο εγγράφεται ο ελληνικός αγώνας και η σύσταση του ελληνικού βασιλείου, αναδεικνύουν τις βασικές τομές, τις συνέχειες αλλά και τις κορυφώσεις μιας άνισης σχέσης την περίοδο που ο ανταγωνισμός των Δυνάμεων επέβαλε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και γενικότερα της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων στη γηραιά ήπειρο.
- Η αίσια έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης, που όντως αμφισβήτησε σοβαρά το ευρωπαϊκό σύστημα του 1815, θα ήταν ουτοπικό να θεωρηθεί πως ήταν αρκετή για να προκαλέσει την κατάρρευσή του. Αντίθετα, η τριμερής συμμαχία των εγγυητών της ελληνικής ανεξαρτησίας –της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας– λειτούργησε άριστα στο πλαίσιο της Πενταπλής Συμμαχίας στο οποίο και οι τρεις εντάσσονταν από το 1818, παρουσιάζοντας την Ελλάδα ως μια μικρή ευρωπαϊκή νησίδα, η οποία λόγω της γεωπολιτικής της θέσης μπορούσε να αποτελέσει, όποτε ήταν αναγκαίο, το θέατρο του ανταγωνισμού τους.
- Κατά την αναζήτηση στο ιστορικό παρελθόν επιχειρημάτων για τη στήριξη μεταγενέστερων πολιτικών θέσεων και απόψεων ελλοχεύουν πολλοί κίνδυνοι: ο σημαντικότερος είναι η ιδεολογική χρήση του παρελθόντος παρά η εξέταση και ερμηνεία του με βάση τους κανόνες και τη δεοντολογία της ιστορικής επιστήμης.
- Πολλές φορές χρησιμοποιούμε τόσο στον γραπτό όσο και στον προφορικό λόγο φράσεις χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο, το περιεχόμενο των οποίων όμως αποδεχόμαστε και σπάνια το αμφισβητούμε: λέμε ή γράφουμε συχνά π.χ. 'ότι οι Έλληνες επιθυμούσαν την ελευθερία και τη δημοκρατία και ...' ή 'ότι ο λαός ζητούσε σύνταγμα ...' κ.ά. Ωστόσο, δεν έχουμε εξακριβώσει (και είναι αδύνατο να γνωρίζουμε), αν όλοι οι Έλληνες ή έστω η συντριπτική πλειονότητά τους, αν

ολόκληρος ο λαός, ή έστω το μεγαλύτερο τμήμα του επιθυμούσαν ή επιζητούσαν το Α ή το Β. Οι ιστορικοί, όπως και οι αναγνώστες της ιστορίας, θα πρέπει να έχουν στον νου τους ότι πρέπει να εντοπίζουν και να αποφεύγουν τις γενικεύσεις.

- Οι όροι της πολιτικής έκφρασης (‘φιλελεύθερος’, ‘δημοκρατία’ κ.λπ.) δεν έχουν το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή. Ως αποτέλεσμα ένας ιστορικός δεν μπορεί να προσεγγίσει την ιδιαίτερη κάθε φορά σημασία τους παρά μόνον εάν τους εντάσσει στα ιστορικά τους συμφραζόμενα.
- Η Επανάσταση του 1821 ως έκφραση του αιτήματος για εθνική ανεξαρτησία συνοδεύτηκε αναπόφευκτα από μία συνειδητή πολιτική επιλογή: τη σύσταση μιας ευνομούμενης πολιτείας, τη συγκρότηση δηλαδή ενός συμπαγούς εθνικού κράτους με κεντρική κυβέρνηση και συγκεντρωτική διοίκηση κατά το πρότυπο των δυτικών κρατών της εποχής. Η επιλογή αυτή ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας των ‘δυτικοθρεμμένων’ Ελλήνων να ακολουθήσουν τα παραδείγματα της ‘φωτισμένης Δύσης’ και να ενταχθούν στη ‘φαμήλια των φωτισμένων εθνών’, επιθυμία που προέκυψε κυρίως από την εξοικείωσή τους με τα εύρυθμα πολιτικά συστήματα που ίσχυαν την εποχή εκείνη στην Ευρώπη. Συνάμα, όμως, ήταν και απαραίτητη προϋπόθεση για την ευόδωση των ελληνικών αιτημάτων και τη σύσταση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, εφόσον η Ευρώπη ήταν αυτή που εν τέλει θα ενέκρινε τη σύστασή του. Για αυτούς τους λόγους την ευρωπαϊκή πορεία ενέκριναν σταδιακά όλο και περισσότεροι αυτόχθονες –πολιτικοί και στρατιωτικοί.
- Εν κατακλείδι, ας επιχειρήσουμε μερικές σκέψεις σχετικά με τις πολιτειακές εξελίξεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, με βάση τα όσα αναλύσαμε στα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου: Η νομική ασφάλεια και οι δυνατότητες κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης που γνώρισαν οι Έλληνες έμποροι και σπουδαστές για πρώτη φορά στις ευρωπαϊκές χώρες, τα στοιχεία δηλαδή που έλειπαν από τη δική τους κοινωνία, επηρέασαν καθοριστικά τους πολιτικούς προβληματισμούς τους. Ανάλογο ρόλο έπαιξε και η αδυναμία των Οθωμανών, παρά τις προσπάθειες προοδευτικών σουλτάνων, όπως ο Σελίμ Γ΄, να εκσυγχρονίσουν το κράτος τους και κυρίως η οργάνωση του οθωμανικού κράτους που δεν επέτρεπε την αφομοίωση των ανερχομένων κοινωνικών ομάδων, ιδίως δε της ομάδος των εύπορων πλέον ραγιάδων. Οι παράγοντες αυτοί είχαν την εξής συνέπεια: Η κοινωνική και οικονομική ανισότητα και η άνιση απονομή της δικαιοσύνης, που στο παρελθόν αποτελούσαν με την συναίνεση μάλιστα της πνευματικής ηγεσίας των υποδούλων, την ‘φυσική τάξη πραγμάτων’, θεωρούνταν πλέον κατάφωρες παραβιάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολί-

τη, των δικαιωμάτων δηλαδή που απολάμβαναν όλοι οι 'πεπολιτισμένοι' χριστιανικοί λαοί της Ευρώπης. Σε ένα πρώτο στάδιο η ελκυστική θεωρία της 'φωτισμένης δεσποτείας' κατά προτίμηση, όπως είχε εφαρμοσθεί στην ομόδοξη Ρωσία, παρουσιάστηκε ως ιδανικό πρότυπο για την πολιτική αναδιοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας. Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 όμως εγκαινίασε μια νέα περίοδο στην ελληνική πολιτική σκέψη. Με αφετηρία τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές των Γάλλων επαναστατών διαμορφώθηκαν δύο προοδευτικές πολιτικές τάσεις, μια μετριοπαθής (με εκπρόσωπο τον Κοραή) και μία ριζοσπαστική (με κυριότερο εκπρόσωπο τον Ρήγα) που προωθούσαν στην ελληνική σκέψη το πρότυπο της δημοκρατικής και αβασίλευτης πολιτείας -την ιδέα της *republique*. Από τη στιγμή όμως που ξεκίνησε η Επανάσταση, το αίτημα για έναν φιλελεύθερο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας συνδυάστηκε και προοδευτικά συμβιβάστηκε, όπως φάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, με την ανάγκη για την απελευθέρωση του έθνους. Σε θεωρητικό επίπεδο λοιπόν τα δύο «προσωρινά» επαναστατικά συντάγματα (του 1822 και του 1823) και το ακόμη πιο φιλελεύθερο πολίτευμα του 1827, αυτού της Τροιζήνας, που ήταν το πρώτο που δεν έφερε την προσωινία «προσωρινό», θα μπορούσαν από μία άποψη να θεωρηθούν ως περίλαμπρη νίκη του πολιτικού φιλελευθερισμού στην ελληνική κοινωνία. Η δημιουργία ενός ελληνικού θρόνου όμως υπήρξε επιλογή που κέρδιζε την υποστήριξη όλο και περισσότερων Ελλήνων προκειμένου να ικανοποιήσουν άλλες ανάγκες του Αγώνα τους, και πιο συγκεκριμένα ανάγκες του διπλωματικού αγώνα που αναπόφευκτα διεξήγαγαν παράλληλα με τον πόλεμο. Εξάλλου, μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητα μη φιλελεύθερη και αντιδημοκρατική επιλογή η βασιλεία στον αρχόμενο 19ο αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή που σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες ήταν βασιλευόμενες; Προφανώς όχι.

Πηγές

- Blaquiere, Edward, *The Greek Revolution; its Origins and Progress*, London, 1824.
- Comstock, John Lee, *History of the Greek Revolution*, New York 1828.
- Crawley, C. W., *John Capodistrias, Unpublished Documents*, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1970.
- Δασκαλάκης, Απόστολος, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 2^Α, Αθήνα 1967.
- Δελγιάννης, Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957, τ. 2, σ. 16 και τ. 3, σ. 265.
- Δραγούμης, Νικόλαος, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, Αθήνα 1874, 2 τ.
- Ευαγγελίδης, Τρύφων Ε., *Ιστορία του Ιωάννου Καποδιστρίου Κυβερνήτου της Ελλάδος (1828-1831)*, Αθήνα 1894.
- Φιλήμων, Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα 1860, τ. 3, σ. 397.
- Finlay, George, *History of the Greek Revolution* (London, 1861) τ. 1.
- Φραντζής, Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος, αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1835*, Αθήνα 1839, 2 τ.
- Ιστορικών Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, τ. 3, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1968.
- Miller, Jonathan P., *The Condition of Grece in 1827 and 1828; Being an Exposition of the Poverty, Distress, and Misery, to Which the Inhabitants have been Reduced by the Destruction of their Towns and Villages, and the Ravages of their Country, by a Merciless Turkish Foe*, Νέα Υόρκη 1828.
- Περιγραφή της εν Ναυαρίνω ναυμαχίας και των αμέσως προηγησαμένων περιστάσεων*, μτφρ. από τη γερμανική γλώσσα 'Ζήση Σωτήρη του Έλληνο', Πέστη 1829.
- Ρώμας, Διονύσιος, *Ιστορικών Αρχείον*, Αθήνα 1901, τ. 1, σ. 425 και 502-510, άρθρο στα *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 5, 16 Ιαν. 1826 και αλλού Βλ. περισσότερες αναφορές στο Βόγλη, 'Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν': Πολιτειακές αναζητήσεις, ό.π.
- Stanhope, Colonel Leicester, *Greece in 1823 and 1824; Being a Series of Letters and Other Documents on the Greek Revolution. A new Edition Containing Numerous Supplementary Papers Illustrative of the State of Greece in 1825*, London, 1825.

Βιβλιογραφία

- Βόγλη, Ελπίδα, *‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’: Πολιτειακές αναζητήσεις πριν και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης* (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1998.
- Βόγλη, Ελπίδα, «‘Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν’: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον Αγώνα, 1821-1828», *Ελληνικά* 49 (1999) τχ. 2, σ. 347-365.
- Βόγλη, Ελπίδα, *‘Έλληνες το γένος’: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Βόγλη, Ελπίδα, «Οι ‘προστάτιδες Δυνάμεις’ και το ελληνικό βασίλειο: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας μέχρι το επεισόδιο Pacifico», στο ένθετο Ε-Ιστορικά (εφημ. Ελευθεροτυπία): *Υπόθεση Πατσιφικο. Τα Παρκερικά του 1850 και η διεθνής ταπείνωση της Ελλάδας* (Ιαν. 2011), σ. 37-43.
- Βόγλη, Ελπίδα, «‘Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνας’: Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Άννα Μανδουλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος και Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2015, σ. 113-134.
- Βόγλη, Ελπίδα, «Η ατελέσφορη αναζήτηση του χαρισματικού ηγέτη της Ελληνικής Επανάστασης: Η Φιλική Εταιρεία, οι αυτόχθονες αρχηγοί και οι συσχετισμοί δυνάμεων», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Επαναστατική δράση και μυστικές Εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη –Φιλική Εταιρεία»* (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και Δήμος Σκουφά, Άρτα-Κομπότι, 26-27 Ιουλίου 2014) (υπό δημοσίευση).
- Bridge, F. R. και R. Bullen, *The Great Powers and the European States System, 1815-1914*, Harlow, England: Pearson, ²2005.
- Chapman, Tim, *The Congress of Vienna. Origins, Processes and Results*, London και New York: Routledge, 1998.
- Clogg, Richard (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, London: Macmillan, 197
- Dakin, Douglas, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989.

Δερτιλής, Γιώργος, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: Η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», *Τα Ιστορικά* 1.1 (1983), σ. 145-174.

Δημακόπουλος, Γεώργιος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827*, Αθήνα 1966.

Διαμαντούρος, Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002.

Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.

Dimaras, Alexis, "The Other British Philhellenes", στο Richard Clogg (επιμ.), *The Struggle for Greek Independence. Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, London: Macmillan, 1973, σ. 200-223.

Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. 1, σ. 66.

Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002.

Hroch, Miroslav, "National Self-Determination from a Historical Perspective", στο Sukumar Periwal (επιμ.), *Notions of Nationalism*, Βουδαπέστη: Central European University Press 1995, σ. 65-82.

Klein, Natalie, *'L'Humanité, le Christianisme, et la Liberté'. Die Internationale Philhellenische Vereinsbewegung der 1820er Jahre*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2000.

Koumoulides, John T. A. και Domna Visvizi-Dontas, *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, London: Zeno Publishers, 1977.

Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις (εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του Σπυρίδωνος Τρικούπη)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007.

Λούκος, Χρήστος, «Η δίωξη της εφημερίδας 'Ο Απόλλων'», *Ο Ερανιστής* 9 (1971), σ. 200-218.

Λούκος, Χρήστος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Καποδίστρια, 1828-1832*, Αθήνα: Θεμέλιο 1988.

Nicolson, Harold, *The Congress of Vienna: A Study in Allied Unity, 1812-1822*, New York: The Viking Press, 1964 (α' έκδ. 1946).

Ελπίδα Κ. Βόγλη,
Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης & Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, ΤΙΕ, ΔΠΘ

Παιονίδης, Φιλήμων και Ελπίδα Βόγλη, *Πολυζωίδης, Αναστάσιος, Κείμενα για τη δημοκρατία, 1824-1825*, Αθήνα: εκδ. Οκτώ, 2011.

Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα 2004.

Πετρακάκος, Δημήτριος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1935, τ. 1.

Petropoulos, John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, μτφρ. από ομάδα υπό την εποπτεία του Νικηφόρου Διαμαντούρου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, τ. 1, 85-87.

St Clair, William, *That Greece Might Still Be Free. The Philhellenes in the War of Independence*, London: Oxford University Press, 1972.

St Clair, William, *The Philhellenes and the War of Independence*», στο John T. A. Koumoulides και Domna Visvizi-Dontas, *Greece in Transition. Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, London: Zeno Publishers, 1977, σ. 272-282.

Στεφανίδης, Γιάννης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων (1871-1945)*, Αθήνα, εκδ. Προσκήνιο 1997.

Χρήστου, Θανάσης, *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1847)*, τ. Α΄: *Τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους (1830-1832). Τα πλήρη κείμενα των συνθηκών*, Αθήνα: Δημιουργία, 1999.

Vogli, Elpida, "The Greek War of Independence and the Emergence of a Modern Nation-State in Southeastern Europe (1821-1827)", στο Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova και Vania Racheva (επιμ.), *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople, 1699-1829*, Berlin: LIT Verlag, σ. 191-201.

Webster, C. K., *The Congress of Vienna, 1814-1815*, London: Oxford University Press, 1919.

Woodhouse, C. M., *The Battle of Navarino*, London 1965.

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης,

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

Ebook 2016

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο 3: Ανάμεσα σε δύο «επαναστάσεις»: Το βασίλειο του Όθωνα και οι «προστάτιδες» Δυνάμεις	109
3.1. Η 'οικοδόμησις' του βασιλείου και η διαμόρφωση της κοινωνίας των Ελλήνων	110
3.1.1. Αναζητώντας τα σύμβολα της εθνικής ενότητας	111
3.1.2. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή του Όθωνα: σύμβολα, πολιτικές και ερμηνείες	117
3.1.3. Το στάδιο των μεταρρυθμίσεων: απογοητεύσεις και αντιπαλότητες	122
3.1.4. Η Μεγάλη Ιδέα και η πρώτη επίσκεψη του Όθωνα στη Σμύρνη	130
3.2. Εξωτερικές παρεμβάσεις και διπλωματικές κρίσεις	139
3.2.1. Τα κόμματα και οι ξένοι πρεσβευτές	141
3.2.2. Το επεισόδιο 'Μουσούρου': η πρώτη σοβαρή κρίση	153
3.2.3. Το επεισόδιο 'Ρακίφικο' και τα περιθώρια της ελληνικής ανεξαρτησίας	155
3.3. Γιατί οργανώθηκε η επανάσταση κατά του Όθωνα;	159
3.3.1. Εσωτερικές τομές: το θρησκευτικό, το πολιτειακό και το δημοσιονομικό πρόβλημα	160
3.3.2. Διεθνείς συγκυρίες: Ο Κριμαϊκός πόλεμος, η Μεγάλη Ιδέα και οι Δυνάμεις	166
Αντί επιλόγου	173
Βιβλιογραφία	177
Πηγές	177
Βιβλιογραφία	178

Κεφάλαιο 3:

Ανάμεσα σε δύο «επαναστάσεις»: Το βασίλειο του Όθωνα και οι «προστάτιδες» Δυνάμεις

Το πρώτο θέμα που εξετάζεται σε αυτό το κεφάλαιο είναι η συγκρότηση των κρατικών θεσμών και δομών μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας του Όθωνα. Φυσικά, στόχος μας δεν είναι να περιγράψουμε εδώ πλήρως όλες τις μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν. Αντίθετα, η ανάλυση της διαδικασίας συγκρότησης κράτους ορίζεται σε συνάρτηση με τις αδήριτες ανάγκες του αρτισύστατου βασιλείου σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής αλλά και τις αναπόδραστες ρήξεις και συγκρούσεις που ήταν φυσικό να προκαλέσει η ριζική αναδιάρθρωση των παραδοσιακών βάσεων της ελληνικής κοινωνίας. Αναπόφευκτα λοιπόν η εξέταση των εξελίξεων που παρουσιάζονται στις παρακάτω σελίδες, τοποθετείται στο πλαίσιο της διεθνούς πραγματικότητας και συσχετίζεται με το σύστημα των εγγυήσεων που προσέφεραν στο νεοσύστατο βασίλειο οι Δυνάμεις οι οποίες συνυπέγραψαν τη συνθήκη της 7^{ης} Μαΐου 1832 (δηλαδή οι λεγόμενες *‘προστάτιδες Δυνάμεις’* –Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία– και η Βαυαρία και πατρίδα του βασιλιά της Ελλάδας) και τις παρεμβάσεις τους στις εσωτερικές υποθέσεις του. Ειδικότερα εξετάζονται ζητήματα, όπως η μετάβαση από τον πολίτη των επαναστατικών χρόνων στον υπήκοο ενός βασιλιά και η αναζήτηση τρόπων ενίσχυσης της πολιτικής, κοινωνικής και εθνικής συνεκτικότητας του ελληνικού λαού, καθώς και οι αναδιαμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας υπό την επίδραση της Μεγάλης Ιδέας.

Στη συνέχεια, με εφελτήριο τις αλλαγές που επέφερε στην ελληνική πολιτική ιστορία το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, παρουσιάζονται οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι αντηχήσεις τους στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη του κράτους μέχρι την επανάσταση που οδήγησε στην έξωση του Όθωνα. Η εξάρτηση της Ελλάδας από τις προστάτιδες Δυνάμεις και οι παρεμβάσεις τους στις εσωτερικές υποθέσεις είναι τα δεδομένα μιας άνισης σχέσης την περίοδο που ο ανταγωνισμός των Δυνάμεων επέβαλε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και γενικότερα της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων στη γηραιά ήπειρο. Ο δεύτερος θεματικός άξονας, επομένως, του κεφαλαίου αυτού συνίσταται αφενός από τη Μεγάλη Ιδέα και την αλυτρωτική εξωτερική πολιτική στις πρώτες κορυφώσεις της και αφετέρου από το Ανατολικό Ζήτημα στο βαθμό που συνέδεε την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων με τις ελληνικές υποθέσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια συζήτηση γύρω από τα αίτια που οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα.

3.1. Η 'οικοδόμησις' του βασιλείου και η διαμόρφωση της κοινωνίας των Ελλήνων

Στις 18 Ιανουαρίου 1833¹ έφτασε στο λιμάνι του Ναυπλίου η αγγλική φρεγάτα 'Μαδαγασκάρη' με κυβερνήτη τον Έντμουντ Λάιονς (Edmund Lyons –τον μετέπειτα πρεσβευτή της Βρετανίας στην Ελλάδα) που μετέφερε στη χώρα τον ανήλικο βασιλιά της Ελλάδας και δευτερότοκο γιο του Φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α'. Γεννημένος τις τελευταίες μέρες των συνδιασκέψεων του συνεδρίου της Βιέννης και αναθρεμμένος στο Μόναχο –την έδρα του Φιλελληνικού Συλλόγου που υπό τη διεύθυνση του Φρήντριχ Τιρς (Friedrich Thiersch) δραστηριοποιήθηκε έντονα κατά τη διάρκεια του ελληνικού Αγώνα– ο Όθωνας εκπροσωπούσε τη νέα γενιά των Ευρωπαίων βασιλιάδων, οι οποίοι δεν είχαν συνδεθεί με το παλιό καθεστώς ούτε με τον πόλεμο εναντίον της Γαλλικής Επανάστασης. Φυσικά, ο νεαρός Όθωνας δεν παρουσιάστηκε ως φιλελεύθερος βασιλιάς της Ελλάδας. Ωστόσο, το ζήτημα της παραχώρησης συντάγματος που δεν είχε προσδιοριστεί στη συνθήκη του 1832, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που απέκτησε αμέσως μετά την ανάρρησή του στο θρόνο. Δηλαδή τόσο η Ε' Εθνοσυνέλευση των 'καποδιστριακών' στο Άργος (Δεκέμβριος 1831-Μάρτιος 1832, με διακοπές) που επεξεργάστηκε το λεγόμενο 'ηγεμονικό' σύνταγμα πριν τη διάλυσή της (το οποίο, βέβαια, δεν εφαρμόστηκε), όσο και η Δ' 'διαρκούσα' Εθνοσυνέλευση των 'συνταγματικών' που συνήλθε στην Πρόνοια (11 Ιουλίου-6 Αυγούστου 1832), αποδέχθηκαν την κληρονομική μοναρχία, θεωρώντας προφανώς αυτονόητη 'τη μελλοντική ευτυχία του έθνους' με τη συνταγματική διακυβέρνηση του βασιλείου.² Πρόσθετα προβλήματα, όπως θα φανεί στη συνέχεια, απέρρεαν για το καθεστώς από την αναπόδραστη ανάγκη προώθησης πολλών, ταυτόχρονων και ριζικών μεταρρυθμίσεων.

Ωστόσο, λόγω της νεαρής ηλικίας του Όθωνα, μέχρι την ενηλικίωσή του στις 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1835 την 'οικοδόμησιν' του βασιλείου και τη διοίκηση των υποθέσεων του αναλάμβαναν τα μέλη της Αντιβασιλείας. Πρόεδρός της ήταν ο πρώην υπουργός Εξωτερικών, Οικονομικών και Εσωτερικών της Βαυαρίας, κόμης Άρμανσπεργκ (Joseph von Armansperg, 1787-1853), που επιλέχθηκε από τον πατέρα του Όθωνα με υπόδειξη της Αγγλίας και Γαλλίας.³ Ο διαπρεπής νομομαθής και

¹ Στο κείμενο σημειώνονται οι ημερομηνίες με βάση το παλιό ημερολόγιο με εξαίρεση μόνο τις συνθήκες ή άλλα γεγονότα (όπως η ημέρα των γενεθλίων του Όθωνα), όπου αναγράφονται διπλές ημερομηνίες.

² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004, τ. 1, σ. 186-188.

³ Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Αθήνα 1922, τ. 1, σ. 581.

πρώην υπουργός Δικαιοσύνης στην πατρίδα του Όθωνα, Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer, 1790-1872) ανέλαβε στην Ελλάδα τα θέματα της ελληνικής δικαιοσύνης, της Εκκλησίας και της παιδείας ενώ ο συνταγματάρχης του βασιλιά της Βαυαρίας, Λουδοβίκου, βαρόνος Καρλ Βίλχελμ φον Χάιντεκ (Karl Wilhelm von Heideck, 1788-1861) τα στρατιωτικά και ναυτικά θέματα. Τους τρεις άνδρες συνόδευσαν ο Καρλ φον Άμπελ (Karl von Abel, 1788-1859) και ο Γιόχαν Γκράινερ (Johann Baptist Greiner), πρώην κρατικοί υπάλληλοι της Βαυαρίας και τώρα αναπληρωματικά μέλη της Αντιβασιλείας.⁴ Αυτούς τους άνδρες υποδέχθηκαν οι Έλληνες μαζί με τον βασιλιά τους στο Ναύπλιο, στο πλαίσιο του προγράμματος της πανηγυρικής υποδοχής που σχεδίασαν οι σύμβουλοι του βασιλιά της Βαυαρίας, κατά το πρότυπο ίσως των συμβολικών τελετών που οργάνωσαν και κατά την αποχώρηση του Όθωνα από την ιδιαίτερη πατρίδα του.⁵

3.1.1. Αναζητώντας τα σύμβολα της εθνικής ενότητας

Τις μέρες που ο βασιλιάς και το επιτελείο του παρέμειναν στη φρεγάτα, η επιτροπή για την καθαριότητα και τον στολισμό του Ναυπλίου εργαζόταν πυρετωδώς. Σιγά σιγά η προσωρινή ελληνική πρωτεύουσα μεταμορφωνόταν και πλήθη Ελλήνων συνέρρεαν από διάφορες γειτονικές επαρχίες για να επευφημήσουν τον ανώτατο πολιτικό άρχοντα, από τον οποίο ανέμεναν την αποκατάσταση της πολιτικής τους ενότητας αλλά και άμεσες λύσεις στα πολλά προβλήματα της καθημερινότητάς τους μετά από τον πόλεμο και τις εμφύλιες συγκρούσεις τους.

Πράγματι, την 25^η Ιανουαρίου 1833 «*ανέτειλεν η λαμπροτέρα της Ελλάδος ημέρα*», η μέρα που, όπως ανέφερε ο συντάκτης της *Εθνικής Εφημερίδας*, ο νεαρός βασιλιάς Όθωνας και η συνοδεία του αποβιβάζονταν στο Ναύπλιο.⁶ Όσοι και όσες από αυτούς που συμμετείχαν σε αυτές τις τελετές, είχαν παρακολουθήσει την υποδοχή του Δημήτριου Υψηλάντη το 1821 ή του Ιωάννη Καποδίστρια το 1828 είτε ίσως κάποια άλλη από τις γιορτές που είχαν λάβει χώρα κατά τη διάρκεια του Αγώνα, αντιλαμβάνονταν εύκολα τη διαφορά. Τώρα συμμετείχαν σε μια ευρωπαϊκή γιορτή, που έδειχνε ότι η Ελλάδα ήταν πια επίσημο μέλος της *‘πεπολιτισμένης Ευρώπης’*. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι οι θεατές πείθονταν από τα μηνύματα που

⁴ Αναλυτικότερα για την ταυτότητα των μελών της Αντιβασιλείας, βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, τ. 1, σ. 185-190.

⁵ Μάλιστα οι τελετές αυτές κορυφώθηκαν με τα εγκαίνια επιβλητικής στήλης και μικρού ναού προς τιμή του. Βλ. σχετικά Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862) (κατά τας νεωτέρας πηγάς, ξένων τε και ημετέρων ιστορικών)*, Αθήνα ²1894, σ. 30-32.

⁶ *Εθνική Εφημερίς*, αρ. 5, 1 Φεβρ. 1833.

επιθυμούσαν να διαδώσουν οι οργανωτές των τελετών: δηλαδή ότι ο Ευρωπαίος βασιλιάς τους αποδεχόταν και σεβόταν τις ελληνικές παραδόσεις και εθνικές *‘δυνάμεις’* –τον πατριωτισμό και τα ήθη τους– ότι είχε πρόθεση να στηρίξει το μέλλον της χώρας στο ένδοξο παρελθόν της, κυρίως στις ηρωικές μέρες του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, και επίσης ότι εκείνη τη μέρα υπέγραφε ενώπιον των υπηκόων του το *‘κοινωνικό συμβόλαιο’* της πολιτικής ανεξαρτησίας τους, στο όνομα της οποίας όλοι είχαν κάνει αμέτρητες θυσίες.

Όπως είναι γνωστό, η αξία των εθνικών γιορτών και η επίδρασή τους στη διάδοση της εθνικής ιστορίας και τη διαμόρφωση της ταυτότητας των εθνών είχε προβληματίσει τους Ευρωπαίους ηγέτες και τους συμβούλους τους από τα τέλη του 18^{ου} αι. Ήδη το 1772 (λίγο μετά τον δεύτερο διαμελισμό της Πολωνίας) ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ συνιστούσε στους Πολωνούς να θεσπίσουν μια εθνική εορτή για να εδράσουν στις *‘καρδιές’* του λαού την πίστη για τις ικανότητες του έθνους τους. Η Γαλλική Επανάσταση στη συνέχεια, ειδικά στην ιακωβινική της φάση, προσέφερε στα έθνη που επρόκειτο στο εξής να επιζητήσουν την ανεξαρτησία τους, πολύτιμα διδάγματα για τη λειτουργική αξία των εθνικών συμβόλων και των διαμορφούμενων εθνικών μύθων που μπορούσαν να εδραιώσουν κατά την τέλεση των εθνικών εορτών τους. Η διαπίστωση της σύγχρονης βιβλιογραφίας ότι η καθιέρωση και η οργάνωση εθνικών εορτών αποτελούν πολιτικές στρατηγικές που επιτρέπουν στις εκάστοτε ηγεσίες των κρατών να επιβάλουν μια νοητή *συνέχεια* ανάμεσα στο εθνικό παρόν που οι ίδιες εκπροσωπούν, και σε δεδομένο κομμάτι του ιστορικού παρελθόντος που μπορούν να επιλέγουν, επιβεβαιώνεται άριστα από αυτή την πρώτη ευρωπαϊκή εθνική γιορτή που διοργανώθηκε στο αρτισύστατο ελληνικό βασίλειο.

Εξάλλου, ο Όθωνας και οι εκπρόσωποί του συγκαταλέγονταν στους Ευρωπαίους που κατανοούσαν ότι οι εθνικές γιορτές και η κατασκευή εθνικών μνημείων προετοίμαζαν τον *‘δημόσιο’* χώρο μιας πατρίδας και παράλληλα κατέλυαν τα περιοριστικά όρια του τοπικού ή επαρχιακού περιβάλλοντος, αναδεικνύοντας στη θέση του αναδείκνυαν έναν ενιαίο και αδιάσπαστο *εθνικό* χώρο, εμπλουτισμένο με επιλεγμένες μεν αλλά προσφιλείς ιστορικές εικόνες και *‘αναπαραστάσεις’*, ηρωικές προσωπικότητες και μνήμες ένδοξων ημερών, που ενίσχυαν την *‘ολομέλεια’* της *‘φαντασιακής κοινότητας’* του πολιτικού έθνους. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι η σφυρηλάτηση της συλλογικής μνήμης μέσω εορταστικών τελετών είναι φυσικό να παρουσιάζεται επιτακτική κυρίως σε κοινωνίες και έθνη που χρειάζονται επείγοντως ένα *νέο ξεκίνημα*, είναι απαραίτητο να αναλύσουμε διεξοδικότερα και με μεγάλη προσοχή τη σημασία αυτής της ένδοξης ελληνικής μέρας.

Το 1833, το ελληνικό έθνος είχε σίγουρα πολλούς λόγους να προσδοκεί μια καινούργια αρχή, ή σωστότερα ένα *«ευρωπαϊκό»* ξεκίνημα, που θα επέφερε τη λή-

θη των στερήσεων και των ταλαιπωριών του πολέμου, των εμφυλίων συγκρούσεων και κυρίως της αναρχίας του 1832⁷ όσο και της τελευταίας εθνικής ταπείνωσης, που έλαβε χώρα λίγες μέρες πριν από την άφιξη του Όθωνα: όταν δηλαδή ένοπλοι Έλληνες που δεν υπάκουσαν στη διαταγή αποστράτευσης, συγκρούστηκαν στο Άργος με τη γαλλική φρουρά που προετοιμάζε, με εντολή της προσωρινής διοίκησης και των Δυνάμεων, τα καταλύματα του βασιλιά και των συνοδών του.⁸ Αν δεχθούμε την άποψη ότι το τελευταίο περιστατικό αποκάλυπτε την επιθυμία μερικών τυχοδιωκτών για μια ύστατη επίδειξη της δύναμής ή και για ένα τελευταίο *‘πλιάτσικο’* πριν την εγκαθίδρυση του βασιλικού καθεστώτος,⁹ είναι αυτονόητο ότι η μετεπαναστατική εθνική αποστολή και ο *προορισμός* της ελληνικής πατρίδας που αναδυόταν *«εκ του μη όντος»* σε μικρό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επενδύονταν με προσδοκίες μιας *‘μαγικής’* κοινωνικής μεταμόρφωσης, που θα στηριζόταν στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους και θα αποσκοπούσε στην ευημερία των πολλών.

Από τα μέλη της Αντιβασιλείας, μόνον ο Μάουρερ μας προσέφερε –φυσικά για τους δικούς του λόγους– μια αναλυτική περιγραφή των εντυπώσεων του από

⁷ Βλ. στο προηγούμενο κεφάλαιο και αναλυτικότερα, Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 177-181.

⁸ Η διαταγή αποστράτευσης της Διοικητικής Επιτροπής *«προς άπαντας τους κατά την επικράτειαν στρατιωτικούς»*, αρ. 114, 3 Νοεμ. 1832, δημοσιεύτηκε στην *Εθνική Εφημερίδα*, αρ. 52-53, 12 Νοεμ. 1832, στο φύλλο που εμφανιζόταν και η είδηση της δημοσίευσης στις ευρωπαϊκές εφημερίδες της ελληνοβουαρικής συνθήκης *«διά της οποίας η Ελλάς αποκαθίσταται Βασίλειον, και ο πρίγκιψ Όθων Βασιλεύς της Ελλάδος»*. Συγκεκριμένα, η διαταγή αποστράτευσης καλούσε όλους τους στρατιωτικούς *«όσοι ευρισκόμενοι εις οποιασδήποτε θέσεις και σώματα, ανήκοντες δε εις τα εντός των ορίων μέρη, και έχοντες εις τας Ελληνικάς επαρχίας τας οικίας των και την σταθεράν των διαμονήν, ν’ απέλθωσιν έκαστος εις τας εστίας των και μεταξύ των οικογενειών των»* και *«εφησυχάζοντες εις τα ιδία»*, να αναμένουν *«άχρις ότου η μετ’ ολίγον φθάνουσα Βασιλική Αρχή λάβη τα οριστικά περί στρατιωτικού διοργανισμού και στρατιωτικών δικαιωμάτων μέτρα»*. Η στρατιωτική αναρχία όμως δεν περιορίστηκε. Αντίθετα κορυφώθηκε μετά την άφιξη στην Ελλάδα του Συμβούλου της Οικονομίας Regny στον οποίο ανατέθηκε η προετοιμασία των καταλυμάτων του Βασιλιά και της ακολουθίας του, και ειδικά μετά την πρώτη μέρα του 1833, που μεταφέρθηκαν στο Άργος γαλλικά στρατεύματα για την επιτήρηση της δημόσιας τάξης στην *‘καθέδρα’* της διοίκησης, το Ναύπλιο. Στις 4 Ιανουαρίου 1833, λοιπόν, ένοπλοι στρατιώτες του Νικόλαου Κριεζώτη, του Τσόρκη και άλλων οπλαρχηγών συνεπλάκησαν στο Άργος με Γάλλους στρατιώτες. Το αποτέλεσμα ήταν μερικές δεκάδες νεκροί και τραυματίες, μεταξύ των οποίων και γυναικόπαιδα. Βλ. αναλυτική έκθεση των συμβάντων με τίτλο *«Τοποθέτησις των Γαλλικών στρατευμάτων εις το Άργος»*, Ναύπλιο 5 Ιαν. 1833, *Εθνική Εφημερίς*, αρ. 2, 7 Ιαν. 1833 και την αναφορά του διοικητικού τοποτηρητή Άργους *ό.π.*, αρ. 3, 14 Ιαν. 1833. Η προσωρινή διοικητική επιτροπή των Ζαήμη, Κωλέττη και Μεταξά καταδίκασε το συμβάν και δεσμεύτηκε να δημοσιοποιήσει τα ονόματα των *‘ενόπλων κακούργων’*, *«διά να παραδοθώσιν εις την απέχθειαν όλων των γενεών»*· εγκύκλιος αρ. 744, 6 Ιαν. 1833, *ό.π.*

⁹ Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 24-28.

την πρώτη συνάντησή του με τους Έλληνες, τολμώντας μάλιστα να παραδεχθεί ότι σχεδόν είχε τρομάξει στο άκουσμα των απαιτήσεων που του υπέβαλαν πολλοί και διάφοροι. Οι στρατιωτικοί και οι ναυτικοί, οι πρόκριτοι και οι πλοιοκτήτες, οι Φαναριώτες, οι Επτανήσιοι, οι Σμυρνιοί και οι άλλοι ετερόχθονες και μαζί τους και οι Φιλέλληνες ζήτησαν την ανταμοιβή τους για τις θυσίες τους υπέρ της Ανεξαρτησίας. Αλλά, όπως προσέθετε ο Μάουρερ, «σ' όλη αυτή την υπόθεση το χειρότερο ήταν» το εξής:

αυτοί που πραγματικά αναταμοίφθηκαν (sic), ελάχιστα είχαν προσφέρει, ενώ αυτοί που ήθελαν τώρα κάτι να προσφέρουν, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν. Οι πρώτοι, δηλαδή, είχαν την εντύπωση πως αρκετά πια είχαν δώσει, και τώρα που ήρθε ο Βασιλιάς και η Αντιβασιλεία ήταν καιρός να ξεκουραστούν και να κάτσουν ν' απολαύσουν τον καρπό της θυσίας τους. Ενώ οι άλλοι που είχαν όλη την προθυμία να δουλέψουν, το πρόβλημα ήταν πού να τους τοποθετήσεις. Γιατί οι περισσότεροι απ' αυτούς, ενώ ήσαν όλοι τους γενναίοι αγωνιστές, φορτωμένοι με δόξα, άνθρωποι που είχαν πραγματικά προσφέρει τις μεγαλύτερες θυσίες, ήσαν συνάμα τόσο αγράμματοι, που καλά-καλά ούτε τ' όνομά τους δεν ήξεραν να γράψουν.¹⁰

Πώς ήταν δυνατό, λοιπόν, να οριστεί η νέα αποστολή του κράτους των Ελλήνων, προκειμένου να ικανοποιεί τις απώτερες προσδοκίες τους, αν δεν ικανοποιούσε τις άμεσες απαιτήσεις τους; Ήδη αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι η επικράτεια που επιδικάστηκε στη νεοσύστατη Ελλάδα, θεωρήθηκε από τη συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων περιορισμένη, διότι δεν περιλάμβανε τα παραδοσιακά 'κέντρα' του έθνους, διότι πολλοί ομοεθνείς τους παρέμειναν εκτός των συνόρων, και επίσης διότι εντός της Ελλάδας βρίσκονταν πολλοί ετερόχθονες αγωνιστές ('α-πάτριδες', όπως αναφέρονται στις πηγές της εποχής, ή πρόσφυγες με τη σημερινή ορολογία). Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι προτάσεις για τη διεύρυνση των ελληνικών συνόρων διατύπωναν την ίδια εποχή και αρκετοί Ευρωπαίοι Φιλέλληνες, που σε κάποιο βαθμό εξέφραζαν ενώ παράλληλα επηρέαζαν τη διαμόρφωση των ελληνικών απόψεων.

Μεταξύ αυτών ήταν ο Τζορτζ Φίνλεϊ (George Finlay, 1799-1875). Το 1836, στις πρώτες σελίδες του βιβλίου του με τον άκρως μεγαλοϊδεατικό τίτλο *Το ελληνικό βασίλειο και το ελληνικό έθνος*, σχολίαζε ότι περίπου πέντε εκατομμύρια ελληνοφώνων που συνδέονταν μεταξύ τους με κοινά αισθήματα, κοινή ιστορία και θρησκεία και είχαν καταφέρει να διατηρήσουν στη διάρκεια δύο περίπου χιλιετηρίδων

¹⁰ Georg Ludwig von Maurer, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31^η Ιουλίου 1834* (Heidelberg 1835), μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα, εκδ. Αφών Τολίδη, 1976, τ. 2, σ. 425-426.

την εθνική τους ταυτότητα, παρέμειναν εκτός των συνόρων του ελεύθερου βασιλείου. Κάποιοι από αυτούς είχαν μεταναστεύσει πριν το 1821 σε χώρες της Ευρώπης ενώ οι υπόλοιποι παρέμεναν «αποκλεισμένοι» μαζί με τις ιδιαίτερες πατρίδες τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹¹ Φυσικά, δεν έχει σημασία αν οι αριθμοί, που παρέχετε, μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστοι. Αντίθετα, έχει μεγάλη σημασία να κατανοήσουμε τους λόγους που ωθούσαν τη δεδομένη στιγμή έναν οξυδερκή Βρετανό παρατηρητή και καλό γνώστη των ελληνικών εξελίξεων αλλά και των ευρωπαϊκών ανταγωνισμών στο Ανατολικό Ζήτημα, να προτείνει ως νέα αποστολή του ελληνικού βασιλείου τη διεύρυνση των συνόρων του –φυσικά, με ειρηνικό και διπλωματικό τρόπο. Πρώτα απ’ όλα μια τέτοια αποστολή θα έθετε, κατά τη γνώμη του, ως επείγουσα προτεραιότητα της ελληνικής ηγεσίας την ανάπτυξη αποτελεσματικής διοίκησης και θεσμών, ώστε το μικρό βασίλειο να ασκεί «επιτυχώς» επιρροή και στους μη ελεύθερους Έλληνες και έτσι να ελέγχει τη διαμόρφωση μιας συλλογικής εθνικής ιδεολογίας εντός αλλά και εκτός των περιορισμένων ορίων του κράτους. Με αυτόν τον τρόπο ο Φίνλεϊ ασκούσε, κατά την προσφιλή του συνήθεια, κριτική του στο έργο της Αντιβασιλείας μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα.

Σύμφωνα με τη λογική του πάντως, το άμεσο αναμενόμενο κέρδος της εσωτερικής οργάνωσης του κράτους θα ήταν η προετοιμασία των ελληνικών επιχειρημάτων για τον μελλοντικό διπλωματικό αγώνα που σίγουρα θα ξεκινούσε, κατά την πρόβλεψή του, μετά από κάποια κρίση του Ανατολικού Ζητήματος –η οποία θα έδινε και το έναυσμα για τη διάλυση της αυτοκρατορίας του σουλτάνου. Η θεωρία της επικείμενης κατάρρευσης της αυτοκρατορίας ήταν ευρύτατα διαδεδομένη ιδίως μεταξύ των Βρετανών παρατηρητών, οι οποίοι είτε λόγω της γνωστής ‘ρωσοφοβίας’ τους είτε λόγω της κυριαρχίας τους στα Ιόνια νησιά ανησυχούσαν περισσότερο από άλλους Ευρωπαίους για τις συνέπειές της. Ειδικά για τον Φίνλεϊ όμως είναι γνωστό ότι η μελέτη της διπλωματίας και του Ανατολικού Ζητήματος συγκαταλέγονταν στα αγαπημένα θέματά του. Ωστόσο, η απαραίτητη προϋπόθεση, κατά την άποψή του, για την επίτευξη των στόχων της Ελλάδας –στην οποία, άλλωστε, ο ίδιος είχε αποφασίσει να εγκατασταθεί μόνιμα– ήταν η οικονομική της ανάπτυξη. Τόνιζε δηλαδή ότι μια ισχυρή ελληνική οικονομία θα καθιστούσε το μικρό βασίλειο πόλο έλξης για τους ομοεθνείς, ομόγλωσσους και ομόδοξους κατοίκους του κράτους του σουλτάνου. Προσέθετε ότι, αν οι ελληνικές κυβερνήσεις κατόρθωναν να αναδείξουν το ε-

¹¹Το 1836, ο Φίνλεϊ χαρακτηριζόταν ακόμη Φιλέλληνας. Τα επόμενα χρόνια όμως θεωρήθηκε ‘αν-θέλληνας’, όχι μόνον διότι τόλμησε να επεκτείνει την κριτική του κατά της ελληνικής πολιτικής αλλά κυρίως για τον λόγο ότι τα ιδιωτικά συμφέροντά του εντός της ελληνικής επικράτειας χρησιμοποιήθηκαν, όπως θα φανεί παρακάτω, από τη βρετανική πρεσβεία κατά τις επιθέσεις της εναντίον της χώρας. George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο 1836, σ. 1.

μπόριο σε γέφυρα μεταξύ ελευθέρων και μη ελευθέρων Ελλήνων, τότε η μικρή αναδύομενη ελληνική Δύναμη θα αναδεικνυόταν σε υπολογίσιμο παράγοντα των εξελίξεων της ευρύτερης βαλκανικής. Σε τέτοια περίπτωση, όπως εξηγούσε – θυμίζοντας τις συζητήσεις της εποχής για την πολιτική οικονομία των ευρωπαϊκών εθνών:

οι πολυάριθμοι εύρωστοι Έλληνες που προς στιγμή κατοικούσαν στη Ρωσία, την Αυστρία και την Τουρκία, θα είχαν περισσότερα κίνητρα για να στρέψουν την προσοχή τους στη διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης εμπορικής κοινότητας υπό την εγγύηση των τριών Δυνάμεων» [και δεν θα αισθάνονταν πια] ότι διακινδυνεύουν τις περιουσίες και την ευημερία τους για να γίνουν κοινωνοί της υποτιθέμενα πολιτικής ανεξαρτησίας των φτωχών, υπερφορολογημένων και καταπιεσμένων συμπατριωτών τους.

Η επίτευξη του παραπάνω στόχου θα μεταβίβαζε ρόλους σε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του Όθωνα, οι οποίοι με την ωρίμανση της πολιτικής συμπεριφοράς τους και της «*ηθικής κατάστασής*» τους θα αποδείκνυαν τη γενικότερη πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας μετά την Επανάσταση. Με άλλα λόγια, σε μια εποχή που η ισχύς των εθνών ήταν δυνατό να αυξηθεί είτε μέσω αποικιών είτε μέσω της προσάρτησης νέων εδαφών, στόχος κάθε ελεύθερου Έλληνα θα έπρεπε να είναι η άσκηση καταλυτικής και συνάμα ευεργετικής επίδρασης στους έξω Έλληνες –κυρίως τους υπηκόους του σουλτάνου.¹² Ο τελευταίος ρόλος τους συνδυαζόταν με την αναγκαία προσαρμογή των ιδιωτικών συμφερόντων τους με τα δημόσια και εθνικά συμφέροντα –αναπόδραστη ανάγκη στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης. Είναι γεγονός ότι οι προτάσεις του Φίνλεϊ εξέφραζαν τις απόψεις την ίδια εποχή και άλλων ξένων παρατηρητών, επίσης φιλικά προσκείμενων προς τους Έλληνες και τη νεοσύστατη Ελλάδα, οι οποίοι συμμερίζονταν τουλάχιστον την αρκετά διαδεδομένη θεωρία ότι η εμβριθής κατανόηση μιας κοινωνίας για το παρελθόν της αποτελούσε την απαραίτητη αφετηρία για τον σχεδιασμό του μέλλοντος. Επιπλέον, μπορούμε να υποθέσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι αυτές οι προτάσεις του ικανοποιούσαν τις προσδοκίες της πλειονότητας των Ελλήνων, αφού οι λύσεις που περιλάμβαναν, αντλούνταν από το πρόσφατο παρελθόν τους –την επαναστατική δεκαετία– σε μια εποχή που το βασιλικό καθεστώς έδινε πρόθυμα έμφαση στην αρχαιότητα αλλά αντιμετώπιζε με μεγάλη επιφυλακτικότητα τα γεγονότα και ιδίως τους ήρωες του Αγώνα.

¹² Ο.π., 3-5.

Σαφή δείγματα της πολιτικής του καθεστώτος απέναντι στην ιστορία των Ελλήνων μπορούν να θεωρηθούν οι ανασκαφές και οι αναστηλώσεις των μνημείων της ένδοξης αρχαιότητας –το *‘πνεύμα’* της οποίας θα έπρεπε, κατά τον Μάουρερ, «να σταθεί και στο μέλλον ο μαγνητικός κρίκος ανάμεσα στη σημερινή Ελλάδα και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό». Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονταν οι προσπάθειες για την αγορά των αρχαιοτήτων που βρίσκονταν διασκορπισμένες σε συλλογές ιδιωτών, και η συγκέντρωσή τους στο Κρατικό Μουσείο της Αίγινας (μέχρι την ίδρυση των νέων κρατικών μουσείων στην πρωτεύουσα). Αντίθετα, οι γενναιόδωρες χειρονομίες του καθεστώτος που αποσκοπούσαν στη συμφιλίωσή του με το πρόσφατο ελληνικό παρελθόν και τους ήρωες του –π.χ. η παροχή αμνηστίας για όλα τα πολιτικά αδικήματα που είχαν διαπραχθεί πριν την 25^η Ιανουαρίου 1833¹³– συνδυάζονταν με τις πανηγυρικές τελετές που διοργανώνονταν σε τακτά διαστήματα –με πρώτες μεταξύ αυτών τις τελετές υποδοχής του βασιλιά και λίγο αργότερα της ενηλικίωσής του. Προφανώς τη βάση αυτής της πολιτικής προσέφερε εξ αρχής η ιδέα ότι οι αδήριτες ανάγκες του παρόντος μιας κοινωνίας επηρεάζουν ή και καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους η ίδια επιθυμεί να *‘θυμάται’* το παρελθόν της, αλλά αυτούς τους τρόπους μπορούν αλλά και οφείλουν να καθορίζουν οι πολιτικοί ηγέτες της μέσω των *‘συμβόλων μνήμης’* που καθιερώνουν ή και κατασκευάζουν.¹⁴ Για τους λόγους όμως που θα αναλυθούν στη συνέχεια, η διαχείριση της ελληνικής ιστορίας εγγράφεται στις πρώτες σοβαρές αποτυχίες της Αντιβασιλείας. Αξίζει λοιπόν να εξετάσουμε με μεγαλύτερη προσοχή τις απαρχές αυτής της πολιτικής.

3.1.2. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή του Όθωνα: σύμβολα, πολιτικές και ερμηνείες

Ποια ήταν τα μηνύματα που προωθούσαν οι Βαυαροί εκπρόσωποι και σύμβουλοι του Όθωνα μέσω του προγράμματος της υποδοχής του την 25^η Ιανουαρίου, μιμούμενοι τους μηχανισμούς χειραγώγησης που ήδη εξασφάλιζαν μέσω παρόμοιων τελετών πολλοί Ευρωπαίοι ηγεμόνες της εποχής; Η αναλυτικότερη περιγραφή του προγράμματος της *‘λαμπρής μέρας’* προέρχεται από την *Εθνική Εφημερίδα* –ένα από τα λιγοστά πολιτικά φύλλα που κυκλοφορούσαν τον Ιανουάριο του 1833 στην ελληνική πρωτεύουσα.

¹³ Maurer, *Ο ελληνικός λαός*, τ. 2, σ. 448-449 και 544-547.

¹⁴ Βλ. σχετικά James W. Pennebaker και Becky L. Banasik, “On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology”, στο James W. Pennebaker, Dario Paez και Bernard Rimé (επιμ.), *Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives*, New York και London: Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2008, σ. 3 και 6.

Νωρίς το πρωί, σύμφωνα με αυτή την περιγραφή, είκοσι ένας κανονιοβολισμοί, συμβολίζοντας το ένδοξο '21, εξήραν τον ελληνικό χαρακτήρα των τελετών. «*Εις τας ένδεκα προ μεσημβρίας*», ακολουθώντας πιστά το πρόγραμμα της γιορτής, «*τα βασιλικά Βαυαρικά στρατεύματα, αποβιθασθέντα προ δύο ημερών, ετοποθετήθησαν εις γραμμήν εκατέρωθεν της από Ναύπλιον εις Άργος φερούσης οδού προς το μέρος, όπου έμελλε να γένη η απόθασις της Α.Μ.*» (της οδού δηλαδή που είχε κατασκευαστεί ειδικά για την περίπτωση). Δύο ώρες αργότερα ελληνική πρεσβεία απαρτιζόμενη από τρεις Έλληνες, ήρωες της Επανάστασης, έναν Υδραίο ναύαρχο – τον Ανδρέα Μιαούλη– έναν Σουλιώτη στρατάρχη –τον Κώνστα Μπότσαρη– και έναν Πελοποννήσιο στρατηγό –τον Δημήτριο Πλαπούτα– μετέβησαν από τη γαλλική κορβέτα 'Κορνηλία' στη βρετανική φρεγάτα 'Μαδαγασκάρη' για να συμπλεύσουν με τον Όθωνα και τα μέλη της Αντιβασιλείας μέχρι την ακτή. Εκεί τους περίμεναν η ελληνική Διοικητική Επιτροπή, οι γραμματείς της Επικράτειας, οι τοπικές αρχές αλλά και «*μυριάδες λαού*» που «*κατεκάλυπτον όλην σχεδόν την προ του Ναυπλίου πεδιάδα και τους παρακειμένους λόφους*». Όλοι έδωσαν τον όρκο της υποταγής και αφοσίωσης στον Όθωνα– πράξη που συμβόλιζε την ομαλή μετάβαση της ελληνικής κοινωνίας από το στάδιο της Επανάστασης στην περίοδο της πολιτικής ανεξαρτησίας υπό την αιγίδα του βασιλιά τους. Ο ενθουσιασμός του λαού κορυφώθηκε, κατά την ίδια περιγραφή, όταν ο δεκαεπτάχρονος Όθωνας εισήλθε στο ναό του Αγίου Γεωργίου, όπου επρόκειτο να λάβει τις ευλογίες του επισκόπου Κορίνθου ενώπιον των μελλοντικών στρατιωτών του έθνους –δηλαδή των μαθητών του Πολεμικού Σχολείου που είχαν παραταχθεί εντός του ναού. Όπως κατέληγε ο συντάκτης του άρθρου με προφανή επιδίωξη να κολακεύσει το καθεστώς, «*όλα τα όμματα εγέμισαν δάκρυα χαράς την στιγμήν εκείνην, καθ' ην πρώτην φοράν η Ελλάς είδε μετά τόσους αγώνας Βασιλέα Χριστιανόν επί θρόνου*». ¹⁵

Πράγματι ο βασιλιάς της Ελλάδας ήταν Χριστιανός –αλλά δεν ήταν Ορθόδοξος. Βέβαια, και οι προηγούμενοι πολιτικοί ηγέτες και νομοθέτες των Ελλήνων είχαν δώσει έμφαση στη χριστιανική κι όχι αποκλειστικά την ορθόδοξη ταυτότητα του έθνους. Αλλά αυτό δεν μπορούσε να θεωρείται καθησυχαστικό στοιχείο για την Αντιβασιλεία. Μπορούσαν να κατανοήσουν ότι πριν το τέλος του πολέμου δεν υπήρχε άλλη επιλογή: οποιαδήποτε αναφορά στην ορθόδοξη ταυτότητα των Ελλήνων υπήρχε κίνδυνος να ερμηνευτεί ως επιθυμία σύνδεσης του ελληνικού κινήματος αποκλειστικά με τη Ρωσία. Αντίθετα, η διακήρυξη της επαναστατικής πρόθεσης για τη σύσταση γενικά μιας χριστιανικής πολιτείας απέφερε εξαρχής σημαντικά κέρδη. Σε θεωρητικό επίπεδο, φαινόταν να υπόσχεται την επέκταση του χριστιανικού πολι-

¹⁵ Η περιγραφή των τελετών της 25^{ης} Ιανουαρίου 1833 προέρχεται από το φύλλο αρ. 5, 1 Φεβρ. 1833 της *Εθνικής Εφημερίδος*.

τικού πολιτισμού της Ευρώπης σε τμήμα της αλλόθρησκης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έτσι να σηματοδοτεί το πέρασμα της μελλοντικής Ελλάδας από την οθωμανική Ανατολή στην *‘πεπολιτισμένη’* Δύση. Παράλληλα, προσέφερε σε όλους τους Χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου ελεύθερη πρόσβαση στις *‘υπό τα όπλα’* επαρχίες και τα δικαιώματα του Έλληνα πολίτη. Επίσης δεν απέκλειε τους Καθολικούς Χριστιανούς των νησιών του Αιγαίου πελάγους αλλά ούτε αποθάρρυνε τους μη Ορθόδοξους Ευρωπαίους που θα επιθυμούσαν να συνδράμουν ή και να πολεμήσουν για την ελληνική ανεξαρτησία με απώτερη πρόθεση ενδεχομένως να ζήσουν σε μία μελλοντική Ελλάδα ως πολίτες της. Για τους λόγους αυτούς η διακήρυξη του επαναστατικού στόχου για τη δημιουργία μιας αυστηρά χριστιανικής αλλά συνάμα *‘ανοικτής’* κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στις ευφυέστερες επινοήσεις της επαναστατικής διπλωματίας.¹⁶

Είναι ενδεικτικό ότι αρκετοί Ευρωπαίοι εξέφρασαν στον Καποδίστρια την επιθυμία τους να εγκατασταθούν στη χώρα και να ιδρύσουν επιχειρήσεις (εργοστάσια, φαρμακεία κ.ά), επωφελούμενοι από τις γενναιόδωρες διατάξεις για την άμεση πολιτογράφηση αλλοδαπών που προέβλεπε ο Έλληνας νομοθέτης. Φυσικά, η θρησκευτική πίστη δεν περιλαμβανόταν στις προϋποθέσεις των ελληνικών νόμων για την πολιτογράφηση αλλά είναι βέβαιο ότι η επίδρασή της στη διαμόρφωση του εθνικισμού της εποχής προσείλκυε το ενδιαφέρον όχι μόνον των Ευρωπαίων που θα επέλεγαν ίσως να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους σε ένα οικείο και φιλόξενο χριστιανικό περιβάλλον, αλλά κυρίως των κυβερνήσεών τους –προφανώς για άλλους λόγους. Αξίζει να θυμίσουμε ότι το ένα από τα τρία πρωτόκολλα της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830, αφιερώθηκε υπό τις πιέσεις της Γαλλίας στην προστασία των Καθολικών της ελεύθερης Ελλάδας και της δογματικής ιδιαιτερότητάς τους (βλ. κεφάλαιο 2). Δεν θα πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι οι Γάλλοι ή οι άλλοι Ευρωπαίοι ηγέτες ανησυχούσαν κυρίως για τις πιθανές θρησκευτικές καταπιέσεις των υπηκόων τους. Η προστασία ομοθρήσκων προσέφερε ένα ιδιαίτερο πειστικό επιχείρημα για τη νομιμοποίηση των πολιτικών παρεμβάσεων συνήθως μιας ισχυρότερης Δύναμης στις υποθέσεις μιας λιγότερο ισχυρής. Στην ελληνική περίπτωση αυτή ήταν η καθιερωμένη τακτική τόσο πριν το 1821 όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Οι λεγόμενες *‘προστάτιδες’* Δυνάμεις της Ελλάδας είχαν απόλυτη επίγνωση ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στο ελεύθερο βασίλειο –και προφανώς η Αγγλία συναίνεσε, το 1830, στο αίτημα των Γάλλων, επειδή δεν επιθυμούσε να διατηρήσει ένα τέτοιο προνόμιο αποκλειστικά η Ρωσία.

¹⁶ Αναλυτικότερα για την επίδραση της χριστιανικής πίστης στην ελληνική ταυτότητα βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, *‘Έλληνες το γένος’: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

Είναι βέβαιο όμως ότι και η Αντιβασιλεία κατανοούσε εξ αρχής τη σημασία της θρησκείας ως αφορμής ή σωστότερα πρόφασης για ξένες παρεμβάσεις. Σύμφωνα με τις δικές της προτεραιότητες ως διοικούσας αρχής των υποθέσεων του ελληνικού βασιλείου, οι ανησυχίες της εστιάζονταν πρωτίστως στην επίδραση της ορθόδοξίας στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων –ζήτημα, που λογικά άφηνε αδιάφορες τις Δυνάμεις που ενεπλάκησαν στον ελληνικό πόλεμο και τώρα εγγυούνταν την ανεξαρτησία του βασιλείου, εφόσον διεύρυνε τα περιθώρια των παρεμβάσεων και της επιρροής τους. Έτσι, εξηγείται και η απόφαση των μελών της Αντιβασιλείας –πριν ακόμη εγκαινιάσουν την τελετουργία της *‘αναβάπτισης’* των πολιτών της μέχρι πρότινος επαναστατικής πολιτείας σε αφοσιωμένους υπηκόους του Όθωνα μέσω της θεσμοθέτησης του όρκου της *‘υποταγής’*¹⁷ – να σχεδιάσουν με προσοχή την ειδική τελετή υποδοχής του την 25^η Ιανουαρίου 1833 από τον επίσκοπο Κορίνθου μέσα σε ορθόδοξο ναό. Με άλλα λόγια αυτή η συνάντηση ήταν μια προσεκτικά σκηνοθετημένη τελετή, που είχε στόχο να απομακρύνει πάνω απ’ όλα την καχυποψία του λαού απέναντι στον ετερόδοξο βασιλιά του. Θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ότι είχε στόχο να διασκεδάσει –με την *‘ευλογία’* μάλιστα του εκπροσώπου της θρησκείας του έθνους– τη δυσάρεστη για τους ελεύθερους Έλληνες εντύπωση ότι τα σύνορα του κράτους θα μπορούσαν να αναδειχθούν και σε *‘σύνορα’* που θα τους *‘χώριζαν’* από τους υπόδουλους ομοεθνείς τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι η Αντιβασιλεία συμεριζόταν τις αλυτρωτικές προσδοκίες του ελληνικού λαού. Αν όμως οι πολιτικές προεκτάσεις που θα μπορούσε να λάβει η ελκυστική μέχρι πρότινος ιδέα της ορθόδοξης οικουμενικότητας στο πλαίσιο του μετεπαναστατικού εθνικισμού, χαρακτηρίζονταν απειλητικές από τις Δυνάμεις στο βαθμό που διέβλεπαν σ’ αυτές κινδύνους της ειρήνευσης, την οποία προσδοκούσαν ή παρεκκλίσεις από τους στόχους της πολιτικής τους στο Ανατολικό Ζήτημα, για την Αντιβασιλεία η κατάσταση φαίνεται ότι ήταν διαφορετική: προς στιγμή δηλαδή θα μπορούσε να αξιοποιήσει τις πολιτικές *‘φαντασιώσεις’* των Ελλήνων, προκειμένου να απομακρύνει την προσοχή τους από το δυσάρεστο στάδιο των εσωτερικών μεταρρυθμίσεων που ήταν απαραίτητο να προωθήσει. Στις δύο παρακάτω υποενότητες θα εξετάσουμε και υπό αυτό το πρίσμα τις πολιτικές πρωτοβουλίες της.

Αξίζει, ωστόσο, να προστεθεί στο σημείο αυτό μία ακόμη σκέψη: ακόμη κι αν ότι οι Ευρωπαίοι ηγέτες είχαν κατανοήσει γιατί ο Έλληνας νομοθέτης ήταν αναγκασμένος το διάστημα που συνεχιζόταν ο πόλεμος, να περιγράφει τους Έλληνες πολίτες ως *‘Χριστιανούς αυτόχθονες’*, το θρησκευτικό ζήτημα αποτελούσε πια εσωτερική υπόθεση του βασιλείου, την οποία παρακολουθούσαν με προσοχή οι

¹⁷ Για τη σημασία του όρκου που καθιερώθηκε με το Β.Δ. της 30^{ης} Ιαν./11^{ης} Φεβρ. 1833, βλ. ό.π., σ. 161-165.

‘προστάτιδες’ Δυνάμεις για να δικαιολογούν τις παρεμβάσεις τους, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, αλλά αν αναρωτηθούμε μήπως υπήρχε και κάτι που τους ανησυχούσε, η απάντηση φαίνεται και πάλι καταφατική. Προφανώς, αντιμετώπιζαν εξ αρχής με καχυποψία το γεγονός ότι στο πλαίσιο του μετεπαναστατικού εθνικισμού είχε αφαιρεθεί το κριτήριο της ‘αυτοχθονίας’ από την ελληνική ταυτότητα, ώστε και η διαχείριση του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού –που υπήρχε κίνδυνος να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις– εξαρτιόνταν πια από τους Βαυαρούς ιθύνοντές της.

Φυσικά, οι ερμηνείες των Ευρωπαίων Φιλελλήνων που από ρομαντισμό ή για άλλους λόγους ενέκριναν τη δημιουργία μιας μεγαλύτερης Ελλάδας –όπως ο Φίνλεϊ ή ο συμπατριώτης του Όθωνα, Τιρς– ήταν καταφανώς διαφορετική. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί πράγματι δυσκολεύονταν να κατανοήσουν πώς ήταν δυνατό η θρησκευτική προσήλωση των Ελλήνων να μετατρέπει τώρα το μετεπαναστατικό εθνικισμό τους σε ανεξέλεγκτο και επικίνδυνο μεγαλοϊδεατισμό. Από αυτή την άποψη οι δικές τους προσεγγίσεις παρουσιάζουν επίσης μεγάλο ενδιαφέρον ως ένα τρίτο πεδίο παρατήρησης και κατανόησης της εξέλιξης των εθνικιστικών και πατριωτικών ιδεολογιών της εποχής. Για παράδειγμα, η θεωρία που ικανοποιούσε τον Βρετανό Φίνλεϊ ήταν ότι οι Έλληνες συνήθιζαν να προτιμούν τον προσδιορισμό ‘Χριστιανός’ για να δηλώσουν την εθνικότητά τους και να διακρίνουν τους ομογενείς τους από τους άλλους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω του «εγωισμού» τους.¹⁸ Εξάλλου, οι προτάσεις του για την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους στηρίζονταν, όπως ήδη φάνηκε, αποκλειστικά σε πολιτικά κριτήρια –ο ίδιος δεν προέβλεπε ούτε ενέκρινε ένα νέο πόλεμο. Αντίθετα, θεωρούσε πως ο μοναδικός δρόμος ήταν αυτός που θα προσέφερε η διπλωματία. Ο Τιρς πάλι ενδιαφερόταν κυρίως για το πόσο αποτελεσματική θα μπορούσε να θεωρηθεί μακροπρόθεσμα η πολιτική των ομοεθνών του στο ελεύθερο βασίλειο. Σχολίαζε σκωπτικά, επομένως, ότι κάθε ξένος παρατηρητής που γνώριζε μέσω ποιων διεργασιών είχε καταστεί εφικτή η σύσταση ενός μικρού ελληνικού κράτους, θα γελούσε τώρα με τις «φαντασίες» του ελληνικού λαού, που επιθυμούσε την Κωνσταντινούπολη για πρωτεύουσά του και την Αγία Σοφία για εθνικό του σύμβολο.¹⁹

Στην πραγματικότητα, βέβαια, αυτός που βρέθηκε ανάμεσα στην Αντιβασιλεία –τα μέλη της οποίας, όπως αποδείχθηκε, δεν υπηρετούσαν μόνον την αποστο-

¹⁸ Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. 34-35.

¹⁹ Friedrich Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1: *Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος*, μτφρ. Α. Σπήλιος (από το γαλλικό πρωτότυπο: *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, τ. 1: *De l'état actuel de la pacification de la Grèce*, Λειψία 1833), επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1972, σ. 212-216.

λή που τους ανατέθηκε, αλλά και τις προσωπικές τους φιλοδοξίες– τους Φιλέλληνες παρατηρητές, τις Δυνάμεις που αναζητούσαν ευκαιρίες παρεμβάσεων, τους ελεύθερους αλλά και τους αλύτρωτους Έλληνες, ήταν ο ίδιος ο Όθωνας: ο νεαρός γιος του βασιλιά της Βαυαρίας, που δεν ήταν λιγότερο Φιλέλληνας και ρομαντικός από τους Ευρωπαίους παρατηρητές οι οποίοι ενθάρρυναν τις ελπίδες των υπηκόων του για τη δημιουργία μιας Μεγάλης Ελλάδας, και ο οποίος κλήθηκε να συμβιβάσει τον ελληνικό αλυτρωτισμό με τις επιτακτικές ανάγκες της συγκρότησης του κράτους τους –και οι τελευταίες ήταν βέβαιο πως απαιτούσαν ρηξικέλευθες, και αναπόφευκτα δυσάρεστες για τους πολλούς, μεταρρυθμίσεις. Σε ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος των προβλημάτων του από μία άποψη ήταν τυχερός: επειδή ήταν ανήλικος, η δυσαρέσκεια για τις εσωτερικές αλλαγές θα βάρυνε αποκλειστικά και μόνον τα μέλη της Αντιβασιλείας –και όχι τον ίδιο. Αυτή ήταν η πρόβλεψη που εξέφραζε ο Τίρς στο δίτομο έργο του για την οργάνωση της Ελλάδας, που ήδη βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν ο Όθωνας, οι άνδρες της Αντιβασιλείας και του βαυαρικού στρατεύματος που θα προστάτευε το καθεστώς του, ξεκινούσαν το ταξίδι του προς την Ελλάδα, και η οποία σε μεγάλο βαθμό πράγματι επιβεβαιώθηκε.²⁰ Η ευθύνη για την ίδρυση της Αυτοκέφαλής ελληνικής Εκκλησίας αποδόθηκε, για παράδειγμα, στον Μάουρερ ενώ για τη δημοτική μεταρρύθμιση στον Άμπελ, τους δύο Βαυαρούς που ανακλήθηκαν και επέστρεψαν τον Ιούλιο του 1834 στην πατρίδα τους (αυτό ήταν το ‘τέλος’ της πρώτης Αντιβασιλείας –βλ. παρακάτω σχήμα 3.1).

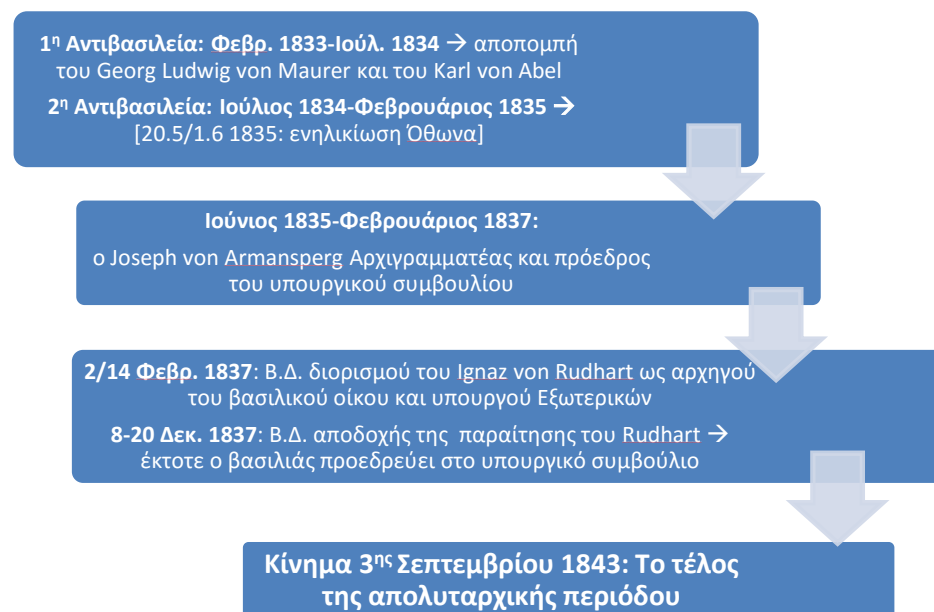
3.1.3. Το στάδιο των μεταρρυθμίσεων: απογοητεύσεις και αντιπαλότητες

Απώτερος στόχος της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης (βλ. σχήμα 3.2.) ήταν η αποσόβηση των παρεμβάσεων στο ελληνικό βασίλειο εξωελλαδικών και ξένων ορθόδοξων παραγόντων –δηλαδή Ρώσων ή άλλων Ορθόδοξων κληρικών που δεν ήταν Έλληνες πολίτες και ελέγχονταν από το Πατριαρχείο– και επιπλέον του σουλτάνου, αφού το Πατριαρχείο είχε την έδρα του στην τότε οθωμανική πρωτεύουσα. Πρόσθετη αξιοσημείωτη επιδίωξη της ίδιας μεταρρύθμισης ήταν η σύσταση μιας ανεξάρτητης ελληνικής εκκλησίας, που θα υπαγόταν στο κράτος και θα συνεργαζόταν με τους εκπροσώπους του. Οι περισσότεροι από τους υπηκόους του βασιλείου αποδέχθηκαν τον νέο εκκλησιαστικό διακανονισμό, όπως αναφέρεται στις πηγές της εποχής, κυρίως διότι συμμερίζονταν την ιδέα ότι σε μια μελλοντική επανάσταση για την απελευθέρωση των αλύτρωτων επαρχιών το Πατριαρχείο θα βρισκόταν και πάλι υπό την άμεση επιρροή του σουλτάνου. Από την άποψη αυτή πράγματι η Αντιβα-

²⁰ Ο.π., τ. 1, σ. 244-245.

σιλεία σημείωνε μια από τις πρώτες και δυσκολότερες επιτυχίες της εσωτερικής πολιτικής της, εκμεταλλευόμενη τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό.

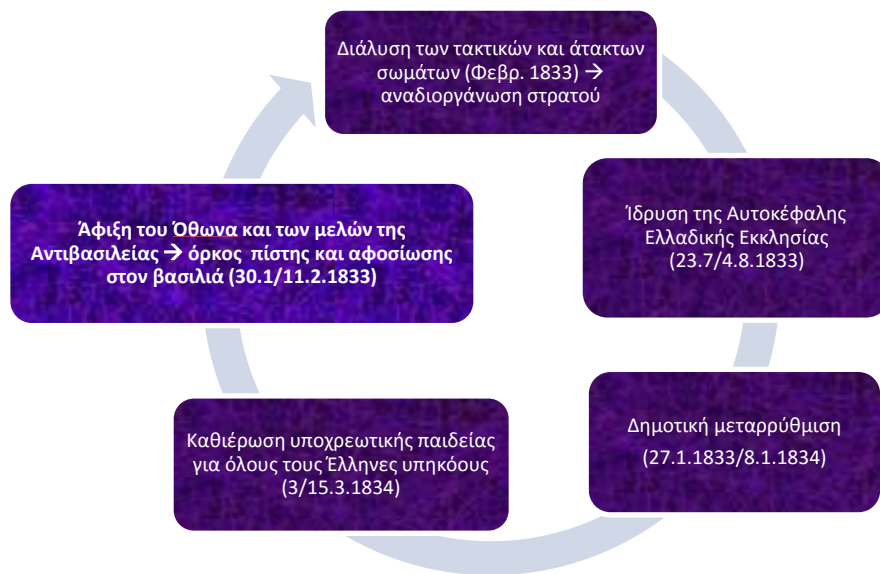
Αλλά και οι κληρικοί που αντέδρασαν ήταν λίγοι, αφού, κατά τους χειρισμούς της, ο διακανονισμός εγκρίθηκε από Αρχιερείς, και μάλιστα όχι μόνον αυτόχθονες αλλά και ετερόχθονες, οι οποίοι με τους ρόλους που θα αποκτούσαν στη νέα ελλαδική εκκλησία, θα κατάφερναν να ενταχθούν χωρίς χρονοτριβή στο βασίλειο. Έτσι, εξασφαλίστηκε εύκολα η συναίνεση των εκκλησιαστικών παραγόντων, ικανοποιώντας και την απαίτηση των εκπροσώπων του κράτους να είναι Έλληνες υπήκοοι και μόνιμοι κάτοικοι της επικράτειάς του οι θρησκευτικοί του λειτουργοί.

Σχήμα 3.1. Η περίοδος της απολυταρχίας (1833-1843).

Πολύ σύντομα όμως τόσο η εκκλησιαστική όσο και η δημοτική αναδιοργάνωση (που επιχειρήθηκε επίσης εντός του 1833 με εισηγητή τον Άμπελ) προκάλεσαν επικριτικές συζητήσεις και κατηγορήθηκαν ότι ήταν μεταρρυθμίσεις 'ξενόφερτες' και έτσι αντίθετες προς τις παραδόσεις και τις συνήθειες του έθνους. Στην περίπτωση δηλαδή του εκκλησιαστικού ζητήματος η πολιτική κριτική στηρίχθηκε στη δογματική διαφορά Βαυαρών και Ελλήνων. Όπως αποδείχθηκε, άσκησε αξιοσημείωτη επιρροή, διότι η μεταβολή παρουσιάστηκε ως προσπάθεια της Αντιβασιλείας να απομακρύνει τον ελληνικό λαό από την ορθόδοξη πίστη του. Σε ό,τι αφορά τη δημοτική μεταρρύθμιση οι εθνικές παραδόσεις που παρουσιάστηκαν να καταλύονται ήταν οι κοινοτικές δομές και λειτουργίες των προεπαναστατικών χρόνων. Κατά τη θεωρία που στήριξε την κριτική εναντίον αυτής της μεταρρύθμισης, οι κοινότητες ήταν ο

δεύτερος εθνικός θεσμός –μετά από την Εκκλησία– που είχε συνδράμει καθοριστικά στη διατήρηση της ταυτότητας των Ελλήνων στα δύσκολα χρόνια της υπαγωγής τους στην αυτοκρατορία του σουλτάνου. Η ιδέα της διατήρησης της παραδοσιακής τοπικής αυτοδιοίκησης είχε απήχηση όχι μόνον γιατί εξυπηρετούσε τοπικά συμφέροντα αλλά επίσης διότι οι κοινωνίες, ιδίως μετά από συνταρακτικές πολιτικές μεταβολές συνηθίζουν να εξωραΐζουν το παρελθόν τους. Εξάλλου, οι νοοτροπίες και οι συνήθειες των ανθρώπων δεν μεταβάλλονται διά μαγείας μετά από τη ψήφιση π.χ. ενός νόμου.

Σχήμα 3.2. Οι απαρχές των σημαντικότερων μεταρρυθμίσεων της Αντιβασιλείας.

Είναι γεγονός πάντως ότι οι περισσότεροι από τους Έλληνες πολιτικούς της Επανάστασης συμφωνούσαν πως ήταν απαραίτητες τόσο η εκκλησιαστική και η δημοτική όσο και η ευρύτερη διοικητική, στρατιωτική και φορολογική αναδιοργάνωση –όπως και αρκετές άλλες μεταρρυθμίσεις. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν με αρκετή βεβαιότητα ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Ιωάννης Κωλέττης και άλλοι άνδρες που σχημάτισαν κυβερνήσεις ή ανέλαβαν υπουργεία με εντολή της Αντιβασιλείας.²¹ Μήπως όμως θα ήταν προτιμότερο οι αλλαγές να είναι σταδιακές και να μην απομακρύνονται απότομα από τις παραδόσεις και τις συνήθειες του λαού, όπως είχε προτείνει ο Τιρς;²² Ούτε οι άνδρες της Αντιβασιλείας –με εξαί-

²¹ Ο Τρικούπης υπήρξε πρόεδρος των δύο πρώτων κυβερνήσεων, τον Οκτώβριο του 1833 τον διαδέχθηκε ο Μαυροκορδάτος και τον Μάιο του 1834 ο Κωλέττης.

²² Αναλυτικότερα για τις προτάσεις του Thiersch, βλ. Ελπίδα Βόγλη, «'Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνες': Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελλη-

ρεση τον Χάιντεκ– ήταν εξοικειωμένοι με τις ελληνικές νοοτροπίες και παραδόσεις ούτε όμως υπήρχαν περιθώρια χρόνου: οι ανάγκες της συγκρότησης του κράτους ήταν πολλές, αλληλένδετες και επείγουσες. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι κοινός στόχος των περισσότερων μεταρρυθμίσεων που επιχειρήθηκαν μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα, ήταν η δημιουργία των δομών που θα επέτρεπαν την ένταξη στο κράτος που τώρα διαμορφωνόταν, τόσο των αυτοχθόνων όσο και των ετεροχθόνων Ελλήνων που βρίσκονταν τη δεδομένη στιγμή στην ελληνική επικράτεια.

Ο δημοτικός νόμος προέβλεπε τη σύσταση δήμων με βάση τους δεσμούς ‘οικογενείας’, ‘συγγενείας’, ‘φιλίας’ και ‘κοινών συμφερόντων’ των κατοίκων τους. Πέρα δηλαδή από τους αυτόχθονες που ήδη διατηρούσαν τέτοιους δεσμούς με τους ανθρώπους της ιδιαίτερης πατρίδας τους, οι δήμοι προσέφεραν τρόπους ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία και των ετεροχθόνων πολεμιστών του πρόσφατου πολέμου αλλά και των ομοεθνών μεταναστών που θα κατέφθαναν από τις ‘αλύτρωτες’ πατρίδες τους, σύμφωνα με τους όρους των πρωτοκόλλων για την αμοιβαία μετανάστευση Ελλήνων και Οθωμανών –καθώς και των ξένων που παρέμεναν στη χώρα από τα χρόνια της Επανάστασης. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι προϋποθέσεις για την εγγραφή σε κάποιον δήμο θύμιζαν τα κριτήρια που συνήθως περιλάμβαναν οι νομοθέτες της εποχής για να ορίσουν τους πολίτες ενός κράτους. Το πιστοποιητικό ένταξης μάλιστα σε κάποιον δήμο αποτελούσε μαζί με το πιστοποιητικό ‘ορκοδοσίας’ τα απαραίτητα έγγραφα του Έλληνα υπηκόου ενώ τα δημοτολόγια που τότε άρχισαν να δημιουργούνται και οι εκλογικοί κατάλογοι που συγκροτήθηκαν για τη διενέργεια των δημαρεισιών (τις μοναδικές εκλογές στο βασίλειο την περίοδο της απολυταρχίας) αποτέλεσαν τα πρώτα κρατικά αρχεία που αφορούσαν την ταυτότητα των Ελλήνων υπηκόων.²³

Ομοίως, η στρατιωτική μεταρρύθμιση, που επίσης ξεκίνησε την άνοιξη του 1833 με την αντικατάσταση των μέχρι τότε τακτικών και άτακτων σωμάτων από τα τάγματα των νέων χερσαίων δυνάμεων (τα τάγματα ‘της γραμμής’ και των ‘Ακροβολιστών’, τους λόχους πυροβολικού, μηχανικού, ‘ζευγιτών’ κ.ά.), η ίδρυση του ναυτικού, η αναδιοργάνωση της Σχολής των Ευελπίδων αλλά και η σύσταση χωροφυλακής (με διάταγμα που εκδόθηκε μάλιστα τη μέρα των πρώτων γενεθλίων του βασι-

νικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Άννα Μανδουλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος και Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2015, σ. 113-134.

²³ Αναλυτικότερα για τους στόχους και την εφαρμογή της εκκλησιαστικής και της δημοτικής μεταρρύθμισης, βλ. Βόγλη, *Έλληνες το γένος*, σ. 161-236.

λιά το 1833)²⁴, πέρα από τους άλλους στόχους που εξυπηρετούσαν, αναμένονταν να διευκολύνουν την επαγγελματική αποκατάσταση των πρώην πολεμιστών και έτσι τη μετατροπή τους σε αφοσιωμένους και νομοταγείς υπηκόους του βασιλείου. Η ομαλή ένταξη στο κράτος των Ελλήνων και κυρίως των απογόνων τους περιλαμβανόταν επίσης στους στόχους των πρώτων προσπαθειών για την αναδιανομή της γης και τη δημιουργία μιας τάξης μικροϊδιοκτητών (με Β.Δ. του 1834 και του 1835), καθώς επίσης της οργάνωσης της δημόσιας εκπαίδευσης και της ίδρυσης το 1837 του πανεπιστημίου.²⁵

Είναι βέβαιο ότι οι μεταρρυθμίσεις δεν ικανοποίησαν όλα τα αιτήματα και τις προσδοκίες των ανθρώπων της εποχής. Πολλές φορές, βέβαια, αυτοί που αντιδρούσαν κατά των αλλαγών, δεν ήταν σε θέση να αντιπροτείνουν καλύτερους τρόπους αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού των θεσμών τους οποίους υπερασπιζόνταν. Από την άλλη πλευρά, όμως, τα νέα μέτρα δεν εφαρμόστηκαν πάντοτε ούτε μόνον για να προωθήσουν τους παραπάνω απώτερους στόχους τους. Ενδεικτικό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί η αναδιοργάνωση του στρατού, παρά το γεγονός ότι συνδυάστηκε με αρκετές γενναιόδωρες χειρονομίες του καθεστώτος όπως: η δημιουργία τον Ιούλιο του 1833 λόχων «αναπήρων και απομάχων», η παροχή ένα έτος αργότερα συντάξεων σε χήρες και ορφανά του πολέμου, η παραχώρηση εθνικής γης στους στρατιωτικούς συννοικισμούς που επρόκειτο να συσταθούν, και η χορήγηση αμνηστίας την ημέρα των πρώτων γενεθλίων του Όθωνα σε όσους δεν είχαν παραδώσει τα όπλα τους, όπως προέβλεπε ο νόμος για τη διάλυση των παλιών τακτικών και άτακτων σωμάτων. Μια πρώτη δέσμη παράλληλων επιδιώξεων της Αντιβασιλείας σε ό,τι αφορά τον νέο ελληνικό στρατό αφορούσε προφανώς το βαυαρικό σώμα, που έφτασε στη χώρα για να προστατεύει, όπως ήδη αναφέρθηκε, την ασφάλεια του κράτους και του καθεστώτος, σύμφωνα με τη συνθήκη του 1832.

Στο αρχικό στάδιο η εύνοια προς τους Βαυαρούς στρατιώτες ήταν δεδομένη, παρά το γεγονός ότι τα μέλη της Αντιβασιλείας δεν είχαν ακόμη λόγους να διατυπώσουν ξεκάθαρα τις απόψεις τους σχετικά με τη μελλοντική αποκατάστασή τους στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά όμως επρόκειτο για ένα σώμα 3.500 ανδρών, που σχεδόν εξαρχής απορροφούσε περίπου τον μισό προϋπολογισμό του υπουργείου των

²⁴ Η στρατιωτική αναδιοργάνωση περιγράφεται διεξοδικά στο Δημήτρης Αρ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992.

²⁵ Αναλυτικές περιγραφές του μεταρρυθμιστικού έργου της Αντιβασιλείας, βλ. Ιωάννης Πετρόπουλος και Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνα, 1833-1862: Περίοδος απόλυτης μοναρχίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, τ. ΙΓ, σ. 8-104 και Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2004, σ. 313-361.

Στρατιωτικών. Ο Μάουρερ, ωστόσο, που δεν έκρυβε την καχυποψία του απέναντι στους Έλληνες στρατιώτες, εξηγούσε στην απολογία του για το έργο του στην Ελλάδα, ότι ο ίδιος τουλάχιστον θεωρούσε θεμιτό και σκόπιμο, εφόσον δεν ανταποκρίνονταν οι Έλληνες, να στρατολογηθούν και άλλοι Βαυαροί, προκειμένου να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός του νέου ελληνικού στρατού. Βέβαια, για να καλυφθούν οι ανάγκες του σε μορφωμένους αξιωματικούς ήταν εκ των προτέρων απαραίτητο, όπως παραδεχόταν ο ίδιος, να προσληφθούν πρόσθετοι Βαυαροί.²⁶ Αυτό που προφανώς δεν υπολόγισε ούτε ο Μάουρερ ούτε τα άλλα μέλη της Αντιβασιλείας ήταν ότι στη δεύτερη πρόσκληση δεν θα ανταποκρίνονταν απαραίτητα οι Φιλέλληνες ή οι ικανοί Βαυαροί στρατιωτικοί, που προφανώς είχαν ήδη κατανοήσει ότι ο ρόλος τους στο ελληνικό βασίλειο ούτε ταίριαζε με τα προσόντα τους αλλά ούτε ήταν αρεστός στην τοπική κοινωνία. Ως αποτέλεσμα, το δεύτερο κύμα Βαυαρών απαρτιζόταν κυρίως από άνδρες με ανύπαρκτες ή ελάχιστες στρατιωτικές γνώσεις, οι οποίοι ενδιαφέρονταν πρωτίστως για τις αμοιβές τους αλλά και για το κύρος που θα αποκτούσαν αυτομάτως με έναν τέτοιο διορισμό στην Ελλάδα.²⁷ Το ζήτημα, επομένως, της αποκατάστασης τουλάχιστον πολλών εξ αυτών στη χώρα, που ήταν βέβαιο ότι κάποια στιγμή θα συζητηθεί, περιπλεκόταν πριν ακόμη φτάσει η κατάλληλη στιγμή.

Από την άλλη πλευρά, ακόμη και η τακτική της παρασημοφόρησης των στρατιωτικών του Αγώνα –η οποία εγκαινιάστηκε επίσης από τους πρώτους μήνες μετά την εγκαθίδρυση της βασιλείας– δεν είχε στόχο να ικανοποιήσει όλους τους παλιούς αγωνιστές αλλά μόνον μερικούς. Τα κριτήρια δηλαδή της επιλογής στηρίζονταν τόσο στην προθυμία τους να υποταχθούν στο καθεστώς όσο και στις πελατειακές σχέσεις που σχεδόν από την πρώτη στιγμή είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν στην Ελλάδα τα μέλη της Αντιβασιλείας –ιδίως ο Άρμανσπεργκ, σύμφωνα με φήμες της εποχής– αλλά και τις αντίστοιχες σχέσεις των διορισμένων Ελλήνων υπουργών οι οποίοι μπορούσαν να επηρεάζουν τις εξελίξεις. Τα ερωτήματα λοιπόν ποιοι ήταν οι *‘πραγματικοί ήρωες’* του Αγώνα και γιατί αρκετοί απ’ αυτούς παραγκωνίζονταν, αποτέλεσαν κεντρικό θέμα της πολιτικής αρθρογραφίας των εφημερίδων του Ναυπλίου στα πρώτα φύλλα που εξέδωσαν μετά τη μεταφορά τους στη νέα πρωτεύουσα. Ωστόσο, μετά την πρόσφατη τότε δικαστική περιπέτεια του εκδότη και του συντάκτη του *Σωτήρα* εξαιτίας των επιθέσεων που είχαν εξαπολύσει κατά της Αντιβασιλείας, οι περισσότεροι εφημεριδογράφοι αρκούσαν τώρα να κατηγορούν μόνον τους Έλληνες υπουργούς. Για παράδειγμα, ακόμη και στην *Εθνική*, που χαρακτηριζόταν ως η εφημερίδα του Άρμανσπεργκ, αναφερόταν ότι πολλοί γενναίοι και επι-

²⁶ Maurer, *Ο ελληνικός λαός*, τ. 2, σ. 561.

²⁷ Ο.π., σ. 327-328.

φανείς συμπολεμιστές του Γεώργιου Καραϊσκάκη ούτε καν προσκλήθηκαν στο μνημόσυνο που τελέστηκε προς τιμή του τον Απρίλιο του 1835, προφανώς γιατί αυτό επέλεξε ο αρμόδιος υπουργός.²⁸ Όπως προσέθετε μάλιστα ο συντάκτης της *Αθηνάς*, φήμες ήθελαν την Αντιβασιλεία μαζί με τους υπουργούς να ετοιμάζουν με παρόμοια κριτήρια τον κατάλογο όσων επρόκειτο να παρασημοφορηθούν έναν μήνα αργότερα στην τελετή της ενηλικίωσης του βασιλιά. Ο ίδιος εξηγούσε:

όσοι δ' ενόμισαν και νομίζουν ότι τα βραβεία αυτά θέλουν διανεμηθή επαξίως απά-
τώνται· αυτά δίδονται από τον Βασιλέα μεν, αλλά κατά σύστασιν των υπουργών·
πώς συσταίνουν και ποίους συσταίνουν οι υπουργοί μας είναι περιττόν να το ανα-
φέρωμεν καν, οποίας, βέβαια, εκδουλεύσεις και αν έχη τις, όσας και αν έκαμαν θυ-
σίας, αν δεν είναι ή εκ του συστήματος, ή αν δεν φθάση να κερδίση ως ταπεινότα-
τος και ελάχιστος δούλος την εύνοιαν των υπουργών μας, ας μην ελπίση ποτέ ούτε
τον παραμικρόν Σταυρόν, ούτε άλλο τι.²⁹

Προφανώς, ο παραπάνω αρθρογράφος και οι συνάδελφοί του δεν ενδιαφέρονταν τη δεδομένη στιγμή να επιρρίψουν ευθύνες στην Αντιβασιλεία, για δύο κυρίως λό-
γους: πρώτον, τα μέλη της είχαν ήδη υποστεί την τελευταία και σημαντική ήττα
τους πριν από τα γενέθλια του Όθωνα –και αυτή ήταν η αθώωση του εκδότη και
του συντάκτη του *Σωτήρα*. «Πόσαι επευφημΐαι αντήχησαν εις το Δικαστήριον υπέρ
του Βασιλέως και της ελευθεροτυπίας», μόλις ανακοινώθηκε η αθωωτική απόφασή
τους, αναφερόταν και πάλι στην *Αθηνά*.³⁰ Ο δεύτερος λόγος ήταν συναφής: όλοι
θεωρούσαν ότι η ενηλικίωση του βασιλιά θα σήμανε το τέλος της θητείας της Αντι-
βασιλείας και την αποκατάσταση όχι μόνον της ελευθεροτυπίας αλλά και της εθνι-
κής δικαιοσύνης.

Εξάλλου, κανείς δεν αμφισβητούσε πια ότι η καχυποψία των μελών της Αντιβα-
σιλείας απέναντι στους επιφανείς στρατιωτικούς που διέθεταν επιρροή στον λαό,
αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής τους. Η σύλληψη του Θεόδωρου
Κολοκοτρώνη, τον Σεπτέμβριο του 1833, και η περίφημη *‘δίκη’* του, καθώς και οι
λιγότερο γνωστές δίκες άλλων οπλαρχηγών του Αγώνα, που επίσης θεωρήθηκαν
επικίνδυνοι για το καθεστώς, αποτελούν ακραία μεν αλλά ιδιαίτερα αποκαλυπτικά
περιστατικά. Λίγους μήνες πριν την ημέρα των βασιλικών γενεθλίων, η *‘αδικία’* σε
βάρος ενός άλλου αγωνιστή, του Στάικου Σταϊκόπουλου, που είχε τιμηθεί με τον
τίτλο του στρατηγού και τον *‘Σταυρό του Σωτήρος’*, δεν διέφυγε την προσοχή των

²⁸ *Εθνική*, αρ. 50, 28 Απρ. 1835.

²⁹ *Αθηνά*, αρ. 234, 24 Απρ. 1835.

³⁰ *Ο.π.*, αρ. 233, 17 Απρ. 1835.

εφημεριδογράφων: αφέθηκε ελεύθερος λίγες μέρες πριν τον θάνατό του, ώστε να μην αφήσει την τελευταία πνοή του στη φυλακή της Ναυπλίας, όπως αναφερόταν στην *Εποχή*.³¹ Κανείς δεν αναρωτιόταν λοιπόν γιατί ο Κολοκοτρώνης συγκαταλεγόταν σε εκείνους που δεν είχαν προσκληθεί στο μνημόσυνο του Καραϊσκάκη, όπως υπαινισσόταν και ο συντάκτης της *Αθηνάς*.³² Τρεις μέρες πριν την ενηλικίωση του Όθωνα, το πρωτοσέλιδο άρθρο της ίδιας εφημερίδας συνόψιζε τα κυριότερα αιτήματα που θα έπρεπε τώρα να θέσουν οι Έλληνες στον βασιλιά τους:

να τεθώσιν Έλληνες εις την διοίκησιν των πραγμάτων των· (...) να οργανώση στράτευμα εθνικόν το οποίον ευκόλως θέλει σχηματισθή, όταν ο Βασιλεύς προσκαλέση τους Έλληνας να τον περιστοιχίσουν και να συντρέξουν όλοι εις το να υπηρετήσουν το έθνος των· και προ πάντων πρέπει να προσκαλέση εθνικήν Συνέλευσιν διά να σχηματισθή το τόσον ποθούμενον πολίτευμα· όταν δε γένη αύτη η μεγάλη συμφωνία μεταξύ του έθνους και του Βασιλέως του τότε αισθανόμενοι οι Έλληνες, ότι οι ελευθερίαι των προστατεύονται από ελεύθερον πολίτευμα, θέλουν διπλασιάσει την προς τον Βασιλέα των αφοσίωσιν των, θέλουν υπηρετεί το έθνος ευαρέστως, οικονομικώς και θα αγωνίζονται με όλας τας δυνάμεις των διά την στερέωσιν του Θρόνου του φιλελευθέρου Βασιλέως των.³³

Αλλά πριν εξετάσουμε την υποδοχή από τους Έλληνες της πολιτικής που ακολούθησε ο ίδιος ο Όθωνας από τη στιγμή που ανέλαβε τελικά τη διοίκηση του βασιλείου του (βλ. σχήμα 3.1), είναι απαραίτητο να επανέλθουμε στα πρώτα γενέθλια που γιόρτασε στο βασίλειό του— και συγκεκριμένα σε ένα σχετικά άγνωστο επεισόδιο που έλαβε χώρα λίγες μέρες αργότερα, όταν η πρώτη Αντιβασιλεία αποφάσισε να οργανώσει την επίσκεψή του στη Σμύρνη.³⁴ Έτσι, θα ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των *‘συνεχειών’* ή και *‘άσυνεχειών’* της ελληνοποιητικής πολιτικής του οθωνικού καθεστώτος που εφαρμόστηκε από το 1833 και, εστιάζοντας στα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αποτελέσματά της, θα σκιαγραφήσουμε τις συγκλίσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στην εθνική ιδεολογία και τις κοινωνικές προσδοκίες, τα διεθνή δεδομένα και τις εσωτερικές πολιτικές προτεραιότητες, που στην ουσία μας προετοιμάζουν να κατανοήσουμε σε βάθος τη σχέση του Όθωνα με τους υπηκόους

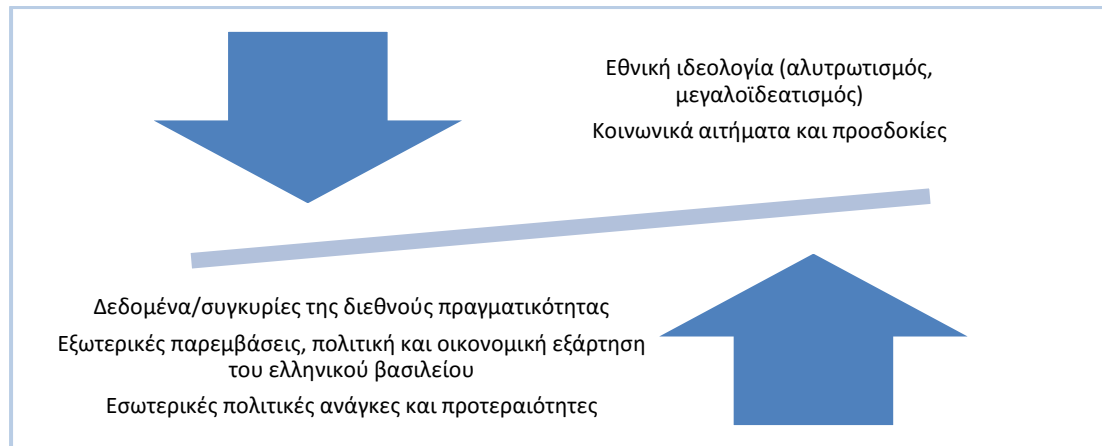
³¹ *Εποχή*, αρ. 41, 24 Φεβρ. 1835.

³² *Αθηνά*, αρ. 236, 1 Μαΐου 1835.

³³ «Ελλάς, Αθήναι την 17 Μαΐου», *Αθηνά*, αρ. 241, 18 Μαΐου 1835.

³⁴ Βλ. μια πρώτη προσέγγιση αυτού του θέματος, Ελπίδα Βόγλη, «Το ελεύθερο βασίλειο και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας: η ‘απροσδόκητος’ επίσκεψη του βασιλιά Όθωνα στη Σμύρνη το 1833», στο Αρτ. Ψαρομήλιγκος και Βασιλική Λάζου, *Η ιστορία της Μικράς Ασίας, τ. 5: Από το 1821 έως το 1919*, Αθήνα, εκδ. Τεγόπουλος/Ελευθεροτυπία (Οκτώβριος 2011), σ. 73-90.

του αλλά και τους λόγους που οδήγησαν στην έξωσή του τρεις περίπου δεκαετίες μετά την ανάρρησή του στον θρόνο (βλ. σχήμα 3.3).

Σχήμα 3.3. Ομάδες παραγόντων που επηρέασαν τον σχεδιασμό και κυρίως την αποτίμηση της πολιτικής του Όθωνα.

3.1.4. Η Μεγάλη Ιδέα και η πρώτη επίσκεψη του Όθωνα στη Σμύρνη

Το απόγευμα της 23^{ης} Μαΐου 1833 η φρεγάτα 'Μαδαγασκάρη' –το πλοίο που τον είχε μεταφέρει στην πρωτεύουσα του βασιλείου του– με κυβερνήτη και πάλι τον Έντμουντ Λάιονς, «εισέπλευσεν εις τον κόλπον της Σμύρνης»,³⁵ οδηγώντας τώρα τον βασιλιά της Ελλάδας σε μια από τις μικρασιατικές πόλεις που παρουσιαζόταν 'ελληνική' με κριτήριο τον ελληνικό πληθυσμό της, η οποία είχε προσφέρει αρκετούς πολεμιστές στον Αγώνα και τη δεδομένη στιγμή εκπροσωπείτο στην ελεύθερη χώρα από πολλούς πρόσφυγες. Αναμφίβολα η παρουσία του στην πόλη όπου είχε μεγαλώσει ο Αδαμάντιος Κοραής, αποκτούσε μεγάλη συμβολική σημασία. Οι πρώτοι επαγγελματίες ή ερασιτέχνες Έλληνες ιστορικοί που αποτόλμησαν τη συγγραφή της ιστορίας της εποχής τους (ή 'σύγχρονης ιστορίας'), υποστήριξαν ότι εξαιτίας της δυσαρέσκειας που προκάλεσαν οι μεταρρυθμίσεις και οι πολιτικές επιλογές της Αντιβασιλείας, τα μέλη της οδηγήθηκαν στην απόφαση να οργανώσουν αυτήν την επίσκεψη για να ενισχύσουν τη δημοτικότητα του νεαρού βασιλιά, παρουσιάζοντάς τον στους ελεύθερους Έλληνες να προσφέρει «ελπίδας και θάρρος εις τους υπο-

³⁵ Παύλος Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Αθήνα 1922, τ. 2, σ. 131.

δούλους Έλληνες». ³⁶ Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, τα προσδοκώμενα οφέλη είναι προφανή. Αλλά αυτή η ερμηνεία τους φαίνεται ελάχιστα πειστική.

Η 'τολμηρή' απόφαση λήφθηκε ενόσω ακόμη προετοιμάζονταν οι περισσότερες από τις παραπάνω μεταρρυθμίσεις, οι δίκες επιφανών αγωνιστών δεν είχαν ξεκινήσει, το στρατιωτικό ζήτημα βρισκόταν υπό έλεγχο –αφού μάλιστα στον εορτασμό των γενεθλίων του Όθωνα είχε χορηγηθεί αμνήστευση σε όσους είχαν αντιδράσει κατά των πρώτων βασιλικών διαταγμάτων– και οι 'πολλοί' Έλληνες εναπέθεταν ακόμη τις ελπίδες τους για τη 'λύτρωση' στο νέο καθεστώς και τον βασιλιά. Δεν θα πρέπει μάλιστα να αγνοήσουμε το γεγονός ότι το ταξίδι του Όθωνα πραγματοποιήθηκε με βρετανικό πλοίο. Πάντως οι άνθρωποι της εποχής που μνημονεύουν αυτή την επίσκεψη δεν μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα κίνητρα ή τους λόγους που μπορεί να οδήγησαν στον σχεδιασμό της. Ο Ludwig Ross (1806-1859), ο γνωστός αρχαιολόγος, και Καθηγητής λίγο αργότερα στο νεοσύστατο πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος ταξίδευε την άνοιξη του 1833 μαζί με συναδέλφους του στις επαρχίες του ελληνικού βασιλείου για να γνωρίσει τα μνημεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αναφερόταν στις *Αναμνήσεις* του σε αυτή την επίσκεψη, επαναλαμβάνοντας όμως την εξήγηση που τελικά διέδωσαν οι ιθύνοντες τότε της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής –δηλαδή οι άνδρες της πρώτης Αντιβασιλείας: ότι επρόκειτο για μια «*παράτολμη ενέργεια*» του νεαρού βασιλιά, που τους αιφνιδίασε. Αστεειεύμενος μάλιστα προσέθετε ότι τόσο ο Όθωνας όσο και ο Λάιος μετά την επιστροφή τους «*αφηγούνταν γελώντας την περιπέτειά τους*». ³⁷ Αλλά δεν διευκρίνιζε ο Ross αν ήταν αυτήκοος μάρτυρας των αφηγήσεών τους, αν άκουσε από άλλους πως έτσι συνέβη, ή αν τελικά ο ίδιος υπέθεσε ότι έτσι αντιμετώπισαν οι δύο άνδρες το περιστατικό.

Από τους πρώτους Έλληνες ιστοριογράφους των εξελίξεων του 19^{ου} αιώνα πληροφορούμαστε ότι λίγες μέρες νωρίτερα –δηλαδή στις 11 Μαΐου– τα μέλη της Αντιβασιλείας συνόδευσαν τον Όθωνα στην πρώτη επίσκεψή του στην Αθήνα, που ήδη είχε προταθεί ως πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου. Ο βασιλιάς, που έγινε δεκτός πανηγυρικά από τους κατοίκους της πόλης, συνοδευόταν από τον πρεσβύτερο αδελφό του, πρίγκιπα Μαξιμιλιανό, ο οποίος μαζί με άλλους ογδόντα Ευρω-

³⁶ Βλ. αυτή την εξήγηση της επίσκεψης του Όθωνα στη Σμύρνη, Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, Αθήνα 1892, τ. 1, σ. 47.

³⁷ Ludwig Ross, *Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μτφρ. Α. Σπήλιος (από το γερμανικό πρωτότυπο: *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863), επιμ. Τ. Βournάς, Αθήνα 1976, σ. 72.

παίους περιηγητές ταξίδευε για λόγους αναψυχής εκείνο τον καιρό τις παράλιες πόλεις της Ελλάδας και της Τουρκίας με το πολυτελές ατμόπλοιο 'Φραγκίσκος Α''.³⁸

Αναφέρεται επίσης ότι, όταν ο Όθωνας μετέβη από την Αθήνα στο Ναύπλιο, εγκατέλειψε τους συνταξιδιώτες του (που δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν) για να επισκεφτεί μόνον με τον αδελφό του διάφορες ιστορικές επαρχίες και μνημεία της Πελοποννήσου –όπως το μαυσωλείο του Αγαμέμνονα στις Μυκήνες. Οι ελληνικές εφημερίδες της εποχής τόνιζαν ότι οι δύο αδελφοί εντυπωσιάστηκαν όχι μόνο από τα μνημεία που επισκέφθηκαν αλλά και από τη θερμή υποδοχή που τους επιφύλαξαν οι κάτοικοι όλων των επαρχιών από όπου περνούσαν³⁹ –προφανώς τα μέλη της Αντιβασιλείας σε συνεργασία με τις ελληνικές τοπικές αρχές είχαν οργανώσει επιμελώς και αυτές τις εκδηλώσεις υποδοχής. Αλλά στη συνέχεια οι δύο αδελφοί και τα μέλη της Αντιβασιλείας χωρίστηκαν. Ο Μαξιμιλιανός επέστρεψε στο ατμόπλοιο 'Φραγκίσκος Α'' για να συνεχίσει το ταξίδι του προς την Κωνσταντινούπολη, τα μέλη της Αντιβασιλείας παρέμειναν στο Ναύπλιο και ο Όθωνας επιβιβάστηκε στη 'Μαδαγασκάρη' για να επισκεφθεί τα νησιά του Αιγαίου. Σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα του, επρόκειτο μετά από λίγες μέρες να συναντηθεί με την Αντιβασιλεία στη Σύρο, όπου όμως δεν έφτασε. Αυτή ήταν η στιγμή, σύμφωνα με την περιγραφή του Καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παύλου Καρολίδη (1849-1930), που έλαβε την απόφαση, «*όλως αιφνιδίως, αφελώς και παιδικώς*» και «*άνευ ουδεμιάς πολιτικής βουλής και περισκέψεως*», να μεταβεί στη Σμύρνη και να περιμένει εκεί τον αδελφό του.

Έλαβε πράγματι μια τέτοια απόφαση, επειδή τον επηρέασε «*το αδελφικόν φίλτρον και η σπουδή προς το καταπλήξαι αυτόν δι' αιφνιδίας τινος συναντήσεως, οίαν δεν ήλπιζεν εκείνος*», όπως υπέθετε ο Καρολίδης; Για έναν ιστορικό που τεκμηρίωνε με σχολαστικότητα τις ερμηνείες του στα πολιτικά και διπλωματικά δεδομένα της υπό εξέταση εποχής, αυτή ήταν η μοναδική λογική απάντηση –και για να τη στηρίξει πειστικότερα προσέθετε ότι η επίσκεψη του Όθωνα στη Σμύρνη είχε «*χαρακτήρα όλως ιδιωτικόν*» και ότι και ο ίδιος «*θα προετίμα (...) να μη ιδή εν τη*

³⁸ Όπως αναφέρει ο Καρολίδης (*Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, σ. 106-107) επρόκειτο για μια κρουαζιέρα της εποχής την οποία είχε διαφημίσει από τις αρχές του 1833 η ατμοπλοϊκή εταιρεία στην οποία ανήκε το ατμόπλοιο 'Φραγκίσκος Α''. Αφού συμπληρώθηκε ο αριθμός των ταξιδιωτών που ήταν απαραίτητος για την πραγματοποίηση της κρουαζιέρας, «*ο περίπλους*» ξεκίνησε στις 8/20 Απριλίου 1833, «*κατά το εξής δρομολόγιον: Νεάπολις, Μεσσήνη, Μελίτη, Κέρκυρα, Πάτραι, Ζάκυνθος, Ναβαρίνον, Ναύπλιον, Σπέτσαι, Ύδρα, Αίγινα, Κόρινθος, Κύθνος, Σμύρνη, Μυτιλήνη, Τένεδος, Κωνσταντινούπολις· κατά την επάνοδον: Νήσοι της Προποντίδος, Ελλήσποντος (Κουμ-καλέ), Αδραμυττηνός κόλπος, Σμύρνη, Χίος, Τήνος, Πάρος, Μήλος, Ζάκυνθος, Μεσσήνη, Λιβόρνον*».

³⁹ Βλ. ενδεικτικά την υποδοχή των δύο αδελφών στο Άργος «*μόλως τας ειλικρινείς ανευφημίας και την παραδειγματικήν χαράν*» των υπηκόων του Όθωνα, *Ο Χρόνος*, αρ. 4, 11 Μαΐου 1833.

πόλει μηδένα άλλον και παρά μηδενός άλλου να παρατηρηθή ειμή παρά του αδελφού». Φυσικά, το συμπέρασμά του, ότι επρόκειτο για ένα τυχαίο και «αφελές» περιστατικό, που δεν είχε σχέση με τις διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών, είναι επισφαλές. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε και την προσπάθεια του ίδιου ιστορικού να επεκτείνει την τεκμηρίωσή του, επιστρατεύοντας τη φαντασία του: προσέθετε, λοιπόν, ότι λόγω της παιδικής του αφέλειας, ο Όθωνας, που έτυχε να φτάσει μερικές μέρες πριν από τον αδελφό του στη Σμύρνη, τόλμησε να εμφανιστεί στους δρόμους της πόλης *«εν απάση τη επισήμω βασιλική αυτού ιδιότητι»*. Υπέθετε λοιπόν ότι τότε κάποιος τον αναγνώρισε κι έτσι οργανώθηκε *‘αυθόρμητα’* η πανηγυρική υποδοχή του από τους Έλληνες της Σμύρνης.⁴⁰

Αντίθετα, στη δική του σύγχρονη ιστορία ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Επαμεινώνδας Κυριακίδης (1861-1939) μας εξηγεί ότι *«η ελληνικωτάτη της Ιωνίας πόλις εσφάδαζεν υπό το κράτος ιερού ενθουσιασμού»*, αναμένοντας από μέρες την άφιξη του βασιλιά της Ελλάδας. Κατά την εκδοχή του, επομένως, δεν ήταν τυχαίο ή *‘αυθόρμητο’* το γεγονός ότι *«εκατοντάδες πλοίων και λέμβων επολιόρκησαν την ‘Μαδαγασκάρην’ και επευφήμουν τον Έλληνα βασιλέα και την υπερηφάνως κυματίζουσα κυανόλευκον»*. Μας πληροφορεί επίσης ότι την πρώτη φορά που ο Όθωνας επιχείρησε να περιπλανηθεί στους δρόμους της Σμύρνης (*«ακολουθούμενος υπό του υπασπιστού Δημητρίου Βότσαρη, του κόμητος Σαπόρτα, του βαρώνου Λίδερ, του αρχιάτρου Βίπνερ και του γραμματέως βαρώνου Στέγκελ»*) δεν τα κατάφερε, διότι δεν είχε προετοιμαστεί κατάλληλα η υποδοχή του. Τις επόμενες μέρες όμως οι σημαντικότεροι ελληνικοί παράγοντες της πόλης οργάνωσαν αποτελεσματικότερα την επίσκεψή του. Ο Όθωνας παρέμεινε στη Σμύρνη εννέα μέρες και κάποια από αυτές με την πρόφαση ότι ήθελε *«να μεταβή χάριν περιπάτου εις την εξοχήν την καλουμένην Βουρνόβα»*, προσκλήθηκε *«εκ συμπτώσεως δήθεν (...) υπό του Άγγλου μεταλλεμπόρου Whittall (sic)»* στην οικία του, όπου διοργανώθηκε επίσημο δείπνο προς τιμή του. Εκεί είχε την ευκαιρία να συνομιλήσει με το *‘άνθος’* *«της ελληνικής και της ευρωπαϊκής κοινωνίας Σμύρνης»*, ενώ προηγουμένως είχε απορρίψει την πρόσκληση των Ελλήνων εμπόρων της πόλης να παραβρεθεί σε γιορτή που θα διοργάνωναν προς τιμή του. Είναι αδύνατο να εξετάσουμε εάν πράγματι συγκαταλεγόταν στις προθέσεις τους η έναρξη των επαφών του με τους Έλληνες εμπόρους της Σμύρνης και μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτικό το γεγονός ότι και ο Κυριακίδης περιορίζεται σε έναν λακωνικό υπαινιγμό. Εν πάσει περιπτώσει, ο αδελφός του Όθωνα έφτασε στη Σμύρνη τρεις μέρες πριν από την αναχώρησή του και κατά τη συνάντησή τους, όπως αναφέρεται:

⁴⁰ Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, σ. 131-135.

ετελέσθη πάνδημος δοξολογία εν τω μητροπολιτικῷ ναῷ της Αγίας Φωτεινῆς��πό του μητροπολίτου Σμύρνης Σεραφεῖμ μεθ' άπαντος του κλήρου, παρισταμένου απείρου πλήθους, του διευθυντού της Ευαγγελικῆς Σχολῆς Ομηρόλη μετά των καθηγητῶν, της δημογεροντίας και της εφορίας μετά των προυχόντων.⁴¹

Εἶναι γεγονός, λοιπόν, ὅτι ο βασιλιάς της Ελλάδας προέβη στο «πολιτικόν παράδοξον» που τού καταλογίζει ο Καρολίδης, δηλαδή να μην συναντήσει, ὅπως ὀφείλε ως ηγέτης κράτους, τις οθωμανικές αρχές⁴² ή ο σουλτάνος τού παραχώρησε, υπό τις πιέσεις του Ρώσου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ὅπως υποστηρίζει ο Κυριακίδης, την άδεια να επισκεφτεί την πόλη και τον προσκάλεσε σε συνάντηση αλλά εκείνος αρνήθηκε;⁴³ Εἶναι αδύνατο να απαντήσουμε και σε αυτά, ὅπως και σε πολλά άλλα ερωτήματα. Ωστόσο, τόσο ο Καρολίδης ὅσο και ο Κυριακίδης συμφωνοῦν στο δεύτερο 'παράδοξο' σημεῖο της βασιλικῆς επίσκεψης στη Σμύρνη: στο γεγονός δηλαδή ὅτι η Πύλη

ωργίσθη μόνον επί τη διαγωγή της Ελληνικῆς κοινότητος και ιδίως του μητροπολίτου Σεραφεῖμ, τιμωρηθέντος διά της απωλείας του θρόνου ἔνεκα της τελεσθείσης υπ' αυτού δοξολογίας και προ πάντων ἔνεκα των γενομένων κατά την τελετήν εκείνην 'κραυγαλέων πολυετισμών'.⁴⁴

Ο Μητροπολίτης ήταν το μοναδικό «θύμα της υπόθεσης», ὅπως επαναλαμβάνει και ο Ludwig Ross, προσθέτοντας ὅμως ὅτι κι αυτός τελικά κατάφερε να 'βολευτεί' σε μια επισκοπική έδρα στην Ελλάδα.⁴⁵ Ήταν, άλλωστε, η εποχή που η Αντιβασιλεία

⁴¹ Και καταλήγει ο Κυριακίδης (*Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. 1, σ. 395-396): «Ο της ελληνικῆς ὀρθοδόξου Ευαγγελικῆς Σχολῆς διεθυντής Ομηρόλης διά φωνῆς υποτρεμούσης προσεφώνησε τον Βασιλέα Ὁθωνα· ο μητροπολίτης Σμύρνης ἐπηυλόγησεν αὐτόν ἐκφωνήσας εὐγλωττον και πλήρη πατριωτισμοῦ λόγον. Ὅτε ὅμως η 'Μαδαγασκάρη' ανεχώρησεν, ὅτε ο Ὁθων συμπαραλαβὼν και τον ἀδελφόν Μαξιμιλιανόν το ὑστατον διά της χειρὸς ἀπεχαιρέτισε τον ἐπὶ των λέμβων ζητωκραυγοῦντα λαόν, ὅτε η υπερήφανος φρεγάδα ἐξηφανίσθη εἰς το πέλαγος, ο σμυρναϊκός λαός ἐπανεπέσεν εἰς την σκληράν πραγματικότητα».

⁴² Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, 132.

⁴³ Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. 1, σ. 392.

⁴⁴ Ο Πατριάρχης Κωνσταντῖος Α' (που διατήρησε το αξίωμά του από το 1830 μέχρι τον Αύγουστο του 1834) αναγκάστηκε να εξορίσει τον Μητροπολίτη Σμύρνης και τον υποχρέωσε να καταβάλει το μεγαλύτερο μερίδιο του πρόστιμου που επέβαλε ο σουλτάνος. Βλ. ὁ.π., σ. 396-401 και Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2, σ. 134 (από ὅπου προέρχεται το παράθεμα).

⁴⁵ Ross, ὁ.π., σ. 72. Βλ. επίσης τις πληροφορίες του Γάλλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ναύαρχου Roussin, F.O 286/32/72, Aston προς Palmerston, 10/22 Ιουλ. 1833 και F.O 32/37/28, Dawkins

προετοίμαζε την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση. Από την άποψη αυτή η γενικότερη αντίδραση και ειδικότερα τιμωρία που επέβαλε το Πατριαρχείο στον Μητροπολίτη υπό τις πιέσεις της Πύλης επιβεβαίωνε την άποψη που επιθυμούσε να διαδώσει η Αντιβασιλεία: ότι δηλαδή η σύσταση της ανεξάρτητης ελληνικής Εκκλησίας ήταν επιτακτική ανάγκη.

Ωστόσο, το βασικό ερώτημα παραμένει αναπάντητο –το σημειώνει και ο Καρολίδης στην ιστορία του: «*προς τι και πόθεν άρα γε ορμηθείς ο Βασιλεύς προέβη εις το απροσδόκητον τούτο και ήκιστα πολιτικών (ως είχαν τότε αι προς την Τουρκίαν σχέσεις της Ελλάδος, αφού ουδείς έτι δεσμός πολιτικός διπλωματικός συνέδεε τα δύο κράτη) διάβημα;*» Οι εφημερίδες του Ναυπλίου εστίασαν την προσοχή τους στη συμβολική σημασία της επίσκεψης. Ήταν, άλλωστε, η πρώτη *‘χρυσή εποχή’* της λογοκρισίας, όπως παραδεχόταν ο Μάουρερ. Στον *Ήλιο* των αδελφών Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου, που τότε είχε αρχίσει την κυκλοφορία του ως *«αμερόληπτο και αντικειμενικό»* φύλλο, κατά τον χαρακτηρισμό του από τον Βαυαρό νομομαθή,⁴⁶ αναφερόταν ότι *«η συμπάθεια των κατοίκων της Τουρκίας προς τους ελευθέρους Έλληνες»* κατοχύρωνε τη *«μυστικήν των ένωσιν»* και αποτελούσε την αδιαμφισβήτητη απόδειξη της *«μυστικής τρόπον τινά υπακοής των προς τον Βασιλέα»*. Ο Όθωνας, κατά την ίδια ερμηνεία, παρουσιαζόταν ως ο πολλά υποσχόμενος εθνάρχης που υιοθετούσε ως βασική αρχή της πολιτικής του το αξίωμα που ικανοποιούσε τον λαό του: ότι δηλαδή *«δεν είναι οι τόποι οι καθεστώντες τα κράτη, αλλ’ οι κάτοικοί των»*.⁴⁷ Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι οι έμποροι της Κωνσταντινούπολης ενθαρρύνθηκαν από την επίσκεψη του Όθωνα και έτσι αποφάσισαν να τελέσουν τον Ιούλιο μνημόσυνο στη μνήμη του Αδαμάντιου Κοραή στο ναό του Αγίου Ιωάννη των Χίων στο Γαλατά. Αλλά και πάλι προκάλεσαν την αντίδραση του σουλτάνου που ανάγκασε τον Πατριάρχη να προβεί στη ματαίωσή του.⁴⁸ Για άλλη μια φορά επιβεβαιωνόταν η αντίληψη που, όπως φάνηκε, ήδη αποδέχονταν πολλοί από τους υπηκόους του Όθωνα: ότι υπό τις νέες συνθήκες ο αρχηγός του έθνους δεν ήταν ο θρησκευτικός αλλά ο πολιτικός ανώτατος άρχοντας, ο βασιλιάς της Ελλάδας.

Αυτό ήταν το κυριότερο κέρδος της Αντιβασιλείας από την επίσκεψη του Όθωνα στη μικρασιατική πόλη, αλλά προφανώς δεν ήταν αυτός ο σκοπός της. Εξάλλου, το αποτέλεσμα της επίσκεψης αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη ση-

προς Palmerston, 18/30 Μαΐου 1833. Ο μητροπολίτης Σμύρνης Σεραφείμ το 1834 περιλήφθηκε στα μέλη της επιτροπής ‘επί του Εκκλησιαστικού Ταμείου’ και αργότερα, ανέλαβε την επισκοπή Άνδρου· βλ. Β.Δ. 1/13 και 11/23 Δεκ. 1834, ΦΕΚ, αρ. 41, 21 Δεκ. 1834/2 Ιαν. 1835.

⁴⁶ Maurer, *Ο ελληνικός λαός*, τ. 2, σ. 555.

⁴⁷ *Ήλιος*, αρ. 2, 27 Ιουν. 1833.

⁴⁸ Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. 1, σ. 402-403.

μαντική διπλωματική αποτυχία της. Αν δηλαδή δεχθούμε την υπόθεση που παρουσιάστηκε στις εφημερίδες του Ναυπλίου –οι οποίες ήταν τότε φιλικές προς την Αντιβασιλεία– ότι δηλαδή με την παρουσία του στη Σμύρνη ο Όθωνας επιδίωκε να επισημαίνει στις προστάτιδες Δυνάμεις πως η ‘*συμπάθεια*’ που συνένωνε το ελληνικό έθνος, ελεύθερο και αλύτρωτο, δεν θα έπρεπε να διαφεύγει την προσοχή τους, αυτή η προσπάθειά του απέτυχε παταγωδώς. Δεν αποκλείεται, βέβαια, να προηγήθηκε κάποια μυστική συνεννόηση μεταξύ του αγγλόφιλου Άρμανσπεργκ και του Λάιονς ή κάποιου άλλου ισχυρού παράγοντα της βρετανικής πρεσβείας, προκειμένου με βρετανική στήριξη ο Πρόεδρος της Αντιβασιλείας να ενισχύσει τη θέση του έναντι των άλλων μελών της. Αν και μια τέτοια υπόθεση φαίνεται αρκετά πιθανή, ο ρόλος του Λάιονς παραμένει ούτως ή άλλως ανεξήγητος –ενώ η απουσία πηγών δεν μας επιτρέπει να επιχειρήσουμε ερμηνείες. Ωστόσο, όλες οι Δυνάμεις –μεταξύ αυτών και η Αγγλία– μεσολάβησαν στο επεισόδιο και στήριξαν τον σουλτάνο, υποχρεώνοντας το ελληνικό βασίλειο να υπαναχωρήσει και μάλιστα να δικαιολογήσει το περιστατικό με τρόπο που θα αποσοβούσε το ενδεχόμενο μιας διπλωματικής ρήξης αλλά και μιας ανεπιθύμητης αναστάτωσης των ελεύθερων Ελλήνων είτε εκείνων που παρέμεναν στην οθωμανική επικράτεια. Έτσι εξηγείται η άποψη που, όπως ήδη αναφέρθηκε, επικράτησε: ότι δηλαδή επρόκειτο για ταξίδι αναψυχής ενός ανήλικου και ανώριμου βασιλιά. Η παρουσία της ‘Μαδαγασκάρης’ στο λιμάνι της μικρασιατικής πόλης εξηγήθηκε με παρόμοιο τρόπο: παρουσιάστηκε ως αποτέλεσμα της φιλικής σχέσης του νεαρού βασιλιά και του Βρετανού καπετάνιου της, ο οποίος φαίνεται ότι τον παρακίνησε σε αυτό ταξίδι για να διασκεδάσει την ‘*πλήξη*’ του –αυτή δηλαδή είναι η άποψη που επαναλάμβανε και ο Ross.

Αν πάλι υποθέσουμε ότι οι υπεύθυνοι της εξωτερικής πολιτικής του βασιλείου προσδοκούσαν με την πανηγυρική υποδοχή του Όθωνα στη Σμύρνη να επιδείξουν την ισχύ τους απέναντι στην Πύλη –η οποία αρνούταν ακόμη να αναγνωρίσει τον απεσταλμένο του ελεύθερου βασιλείου, Κωνσταντίνο Ζωγράφο, ως πρεσβευτή του και ασκούσε πιέσεις για την άμεση καταβολή της αποζημίωσης για τη Φωκίδα και Φθιώτιδα και την επίλυση των ζητημάτων της ιθαγένειας και της εκποίησης των οθωμανικών κτημάτων στην Ελλάδα– και πάλι απέτυχαν. Με την υπόδειξη δηλαδή των Δυνάμεων ο Όθωνας υποχρεώθηκε να ενεργεί στο εξής με μεγαλύτερη σύνεση σε ό,τι αφορά τους ελληνικούς πληθυσμούς στην οθωμανική επικράτεια –και αυτή ήταν η πρώτη από τις πολλές φορές που, όπως θα φανεί παρακάτω, οι Δυνάμεις παρενέβησαν υπέρ του status quo στην περιοχή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Με άλλα λόγια αν δεχτούμε την αρκετά πιθανή υπόθεση ότι αυτή η επίσκεψη του βασιλιά στη Σμύρνη ήταν μια πρώιμη απόπειρα της Αντιβασιλείας να αξιοποιήσει την παρουσία Ελλήνων στην οθωμανική επικράτεια για να ασκήσει δυ-

ναμική ή και επιθετική πολιτική απέναντι στο σουλτάνο, το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο από το προσδοκώμενο ενώ το *‘δίδαγμα’* που έλαβε από το περιστατικό, ήταν το εξής: η εξωτερική πολιτική του ελληνικού βασιλείου ήταν απαραίτητο να προσαρμόζεται στις ισορροπίες που όριζαν για την περιοχή οι *‘προστάτιδες’* Δυνάμεις.

Από την άλλη πλευρά, τέλος, η διάψευση των προσδοκιών που ίσως επιδίωξαν να δημιουργήσουν τα μέλη της Αντιβασιλείας ή και ο ίδιος ο βασιλιάς της Ελλάδας με την παρουσία του στη Σμύρνη, πολύ σύντομα προσέφερε στην αντικαθεστωτική κριτική που αναπτύχθηκε μέσου του Τύπου, ένα από τα πειστικότερα επιχειρήματά της. Όπως έγραφε το 1836 στην *Ελπίδα* ο Κωνσταντίνος Λεβίδης, ο Όθωνας απογοήτευσε τους ελεύθερους και τους αλύτρωτους Έλληνες όσο περίπου και οι εκπρόσωποί του στη διοίκηση του κράτους: δηλαδή τα μέλη της πρώτης και δεύτερης Αντιβασιλείας και ο Αρχιγραμματέας (ή *‘αρχικαγκελάριος’*) Άρμανσπεργκ, που ανέλαβε τα καθήκοντά του μετά την ενηλικίωση του βασιλιά στις 20 Μαΐου/1 Ιουνίου 1835 και παραιτήθηκε τον Φεβρουάριο του 1837 –μόλις επέστρεψε ο Όθωνας από το ταξίδι του στην Ευρώπη και την τέλεση των γάμων του με την Μαρία Φρειδερίκη Αμαλία, κόρη του μεγάλου δούκα του Όλντεμπουργκ.⁴⁹ Τότε ανέλαβε τα καθήκοντά του ο τελευταίος Βαυαρός εκπρόσωπος του στη διοίκηση του βασιλείου, ο Ρούντχαρντ (Ignaz von Rudhart –ο οποίος παραιτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1837) (βλ. σχήμα 3.1). Η αιτία της απογοήτευσης ήταν η αδυναμία του Όθωνα και του καθεστώτος του να επωφεληθεί από τις προσφερόμενες κατά καιρούς ευκαιρίες και να πιέσει την ευρωπαϊκή διπλωματία για την παραχώρηση του δικαιώματος *«Πολιτογραφήσεως»* των αλύτρωτων Ελλήνων, προκειμένου να ενταχθούν κι αυτοί μαζί με τις επαρχίες τους στην ελεύθερη Ελλάδα.⁵⁰ Αν και ήταν ακόμη νωρίς, ήταν φανερό πως η πραγμάτωση του εθνικού ονείρου της εδαφικής επέκτασης και της δημιουργίας μιας Μεγάλης Ελλάδας ήταν πιθανό να καταστεί η σοβαρότερη απειλή κατά του καθεστώτος.

Καθ’ όλη τη διάρκεια της απολυταρχικής περιόδου –δηλαδή μέχρι το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και τη σύγκληση της πρώτης συντακτικής Εθνοσυνέλευσης (1843-1844), που προσέφερε στον Ιωάννη Κωλέττη την ευκαιρία να προβεί στην περίφημη αγόρευσή του *«περί της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας»*– η αντιπολιτευτική κριτική και οι αντιδράσεις των Ελλήνων του ελεύθερου βασιλείου κινούνταν με σημείο αναφοράς τον συνδυασμό των μεγαλοϊδεατικών προσδοκιών και των α-

⁴⁹ Ο γάμος πραγματοποιήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1836.

⁵⁰ Η κριτική αυτή ασκήθηκε το διάστημα που ήταν Αρχιγραμματέας ο Άρμανσπεργκ, λίγους μήνες πριν από τη διακοπή της κυκλοφορίας της εφημερίδας, λόγω των αυστηρών μέτρων της λογοκρισίας της εποχής. Βλ. *Ελπίς*, αρ. 3, 15 Οκτ. 1836.

ξιώσεων για τη διατήρηση των ελληνικών παραδόσεων. Ο βασιλιάς και οι ιθύνοντες του κράτους ανταπαντούσαν συνήθως με συμβολικές πράξεις που αποσκοπούσαν στη χρήση της ελληνικής ιστορίας προς όφελος της πολιτικής τους αλλά ικανοποιούσαν μόνον προσωρινά τις εθνικές απαιτήσεις, ενισχύοντας την εντύπωση της πολιτικής και κοινωνικής συνοχής του ελληνικού λαού. Οι εθνικοί γιορτές, η τέλεση μνημόσυνων προς τιμή επιφανών Ελλήνων ηρώων και η κατασκευή μνημείων αποτελούσαν τα σημαντικότερα κεφάλαια αυτής της πολιτικής. Έτσι, εξηγείται και ο μεγάλος αριθμός των εθνικών γιορτών που καθιερώθηκαν ήδη την πρώτη δεκαετία της βασιλείας του Όθωνα. Αρχικά ήταν η εθνική γιορτή της 25^{ης} Ιανουαρίου που καθιερώθηκε το 1833 ως μέρα μνήμης της άφιξης του Όθωνα στο βασίλειό του. Ακολούθησε η γιορτή της 20^{ης} Μαΐου, ημέρας των γενεθλίων του και στη συνέχεια επέτειου της ενηλικίωσής του, το 1835. Καθώς και οι εκάστοτε υπουργοί συνήθιζαν να χρησιμοποιούν τον συμβολισμό των γιορτών για να κολακεύουν τον βασιλιά, καθιερώθηκαν στη συνέχεια πανηγυρικές τελετές για την ονομαστική γιορτή του ίδιου (18 Σεπτεμβρίου) και της συζύγου του, Αμαλίας (25 Σεπτεμβρίου), αλλά και για την επέτειο της άφιξής της στη χώρα (3 Φεβρουαρίου).

Φυσικά, την κορύφωση αποτέλεσε η καθιέρωση της 25^{ης} Μαρτίου ως εθνικής γιορτής με διάταγμα που εξέδωσε ο ίδιος ο Όθωνας το 1838, λίγους μήνες δηλαδή μετά από την απόφασή του να προβεί στην «*εθνική και γενναία τω όντι πράξιν*», που τον αναδείκνυε, κατά τις εκτιμήσεις της εποχής, «*μεγαλόψυχον και περί πολλού ποιούμενον τα συμφέροντα του έθνους του*»: ⁵¹ την απόφασή του δηλαδή να απομακρύνει τους Βαυαρούς συνεργάτες του από το υπουργικό συμβούλιο και να αναλάβει προσωπικά, συνεργαζόμενος στο εξής αποκλειστικά με Έλληνες, τη διοίκηση του βασιλείου του. Έτσι, η κατάλυση της «*βαυαροκρατίας*» συνδυάστηκε με την πανηγυρική αποκατάσταση στη συλλογική μνήμη των ισχυρών συμβόλων της Επανάστασης του 1821. Η επιλογή της μέρας ήταν μια άριστη συμβολική «*επένδυση*», εφόσον αναχαίτιζε τις προσπάθειες δεδομένων ελληνικών κύκλων να συνδέσουν τον Αγώνα τους για την ελευθερία με τη συνταγματική κατοχύρωσή της, την οποία ακόμη απέρριπτε ο βασιλιάς. Υπήρχε όμως και ένας πρόσθετος λόγος: η 25^η Μαρτίου, όπως αναφερόταν στην εφημερίδα *Φήμη*, «*και θρησκευτικώς θεωρουμένη συνδέεται με τον θείον Ευαγγελισμόν τον προμηνύσαντα την γέννηση του Σωτήρος του κόσμου, του Θεανθρώπου Ιησού, ως να ήτο Θεόθεν προωρισμένον να ευαγγελισθή αυθημερόν και ο Έλλην την αναγέννησιν της πατρίδος του*». ⁵²

Τον Μάρτιο επίσης του 1838, στον κύκλο των συμβολικών χειρονομιών του βασιλιά προς τους υπηκόους του προστέθηκαν –προφανώς υπό την πίεση της υπο-

⁵¹ Αθηνά, αρ. 502, 22 Ιαν. 1838.

⁵² «Η 25 Μαρτίου, ή η πανήγυρις των γενεθλίων της Ελλάδος», *Η Φήμη*, αρ. 108, 26 Μαρτ. 1838.

βόσκουσας τότε εσωτερικής κρίσης— τόσο το διάταγμα που προέβλεπε την κατάταξη της Μονής των Καλτετζών στα διατηρούμενα μοναστήρια του νέου *‘εκκλησιαστικού χάρτη’*, *«εις ανάμνησιν της συγκροτηθείσης εκεί πρώτης Πελοποννησιακής συνόδου κατά το 1821»*, όσο και εκείνο που αφορούσε την έναρξη των προκαταρκτικών εργασιών για την ανέγερση στην Αθήνα του Ναού του Σωτήρος (η κατασκευή του οποίου είχε αποφασιστεί στην πρώτη επέτειο της 25^{ης} Ιανουαρίου το 1834).⁵³ Με παρόμοιες προθέσεις καθιερώθηκε το 1844 η γιορτή της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, που αναδείκνυε ως πολύτιμες συνιστώσες της μνήμης του εθνικού παρελθόντος και της ιστορικής ενότητας του ορθόδοξου έθνους, τη συλλογική κινητοποίηση για την απόκτηση της ελευθερίας το 1821, την εγκαθίδρυση της μοναρχίας το 1833 και επιπλέον την παραχώρηση από το βασιλιά του συντάγματος.

3.2. Εξωτερικές παρεμβάσεις και διπλωματικές κρίσεις

Ο Όθωνας, που στην ουσία υποχρεώθηκε την 3^η Σεπτεμβρίου 1843 να συγκατανεύσει στην παραχώρηση συντάγματος για να αποσοβήσει τον κίνδυνο εξέγερσης στην πρωτεύουσά του, εγκαινίασε τις συνεδριάσεις της συντακτικής Συνέλευσης που ακολούθησε, αναγγέλλοντας ότι οι Έλληνες ήταν πια *‘πολιτικώς ενήλικες’* για να κυβερνώνται συνταγματικά. Η πανηγυρική τελετή έναρξης υπήρξε η αφορμή που συγκέντρωσε στην αίθουσα των παλαιών ανακτόρων όλους τους φορείς που ασκούσαν πολιτική επιρροή στο βασίλειο: πέρα από τον ανώτατο πολιτικό άρχοντα δηλαδή, ήταν οι αντιπρόσωποι των ελεύθερων αλλά και κάποιων αλύτρωτων Ελλήνων (που παρουσιάστηκαν ως εκπρόσωποι *‘σωματείων’*) μεταξύ των οποίων ξεχώριζαν τόσο οι ηγέτες και τα διαπρεπέστερα στελέχη των κομμάτων (του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού, ή κόμματος των Ναπαίων) όσο και οι γηραιότεροι πληρεξούσιοι, πρώην αγωνιστές και ήρωες του πολέμου, και προπάντων οι απεσταλμένοι των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων που εξαρχής ανταγωνίζονταν να προσεταιριστούν ή και να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τον βασιλιά, τις κυβερνήσεις αλλά και τα κόμματα. Η παρουσία των εκπροσώπων της θρησκείας περιορίστηκε μεν στη δοξολογία και τον αγιασμό που τελέστηκαν πριν από τη συνεδρίαση αλλά ο απόηχος των αντιπαραθέσεων που είχε προκαλέσει το εκκλησιαστικό ζήτημα δεν λησμονήθηκε ούτε από τον βασιλιά ούτε από τους συμβούλους, οι οποίοι προφανώς συνέδραμαν στην προετοιμασία της περίφημης εναρκτήριας ομιλίας του.

Πράγματι η ομιλία του μπορεί να θεωρηθεί απόδειξη της συμφιλίωσής του με τα κόμματα, που με τη *‘συμμαχία’* τους προκάλεσαν το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμ-

⁵³ Βλ. *Η Φήμη*, αρ. 107 και 110, 23 Μαρτ. και 6 Απρ. 1838, αντίστοιχα.

βρίου.⁵⁴ Παράλληλα, όμως, θα πρέπει να αναγνωστεί και ως τεκμήριο του συμβιβασμού μεταξύ του βασιλιά της Ελλάδας και των Δυνάμεων, δηλαδή της Αγγλίας και της Γαλλίας, που σε συνεργασία αυτή τη φορά με την Αυστρία μεσολάβησαν για τη συμφιλίωσή του με τα κόμματα, προκειμένου να αποτρέψουν την ανατροπή του –η οποία, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους, θα ικανοποιούσε κυρίως τον τσάρο.⁵⁵ Η προσωρινή απουσία της Ρωσίας αλλά όχι και του ρωσικού κόμματος από τα συνταρακτικά γεγονότα των ημερών μας οδηγεί αναπόδραστα σε μια σειρά από ερωτήματα, όπως: Ποια ήταν η σχέση των λεγόμενων ‘ξενικών’ κομμάτων με τις Δυνάμεις ή και τους πρεσβευτές τους; Επρόκειτο για μια σχέση εξάρτησης, που σημαίνει ότι θα πρέπει οι ηγέτες των κομμάτων να αντιμετωπίζονται ως φερέφωνα ή και ‘πράκτορες’ των Δυνάμεων;

Πριν απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, είναι αναγκαίο να εστιάσουμε την προσοχή μας στο περίπλοκο ζήτημα των παρεμβάσεων των Δυνάμεων και των πρεσβευτών τους στις ελληνικές υποθέσεις (βλ. σχήμα 3.3), εξετάζοντας συνδυαστικά τον ρόλο τόσο των κομμάτων όσο και του μοναδικού μέσου ενημέρωσης των Ελλήνων –άρα και διαμόρφωσης των απόψεών τους για την πολιτική πραγματικότητα τους: τις εφημερίδες, οι περισσότερες από τις οποίες (αν όχι όλες) συνδέονταν επίσης με κάποιο κόμμα και παρουσιάζονταν φιλικές προς κάποια δύναμη. Συγκεκριμένα, τη δεκαετία της απολυταρχίας στην Αθήνα εκδόθηκαν για μεγάλο ή μικρό χρονικό διάστημα περίπου πενήντα εφημερίδες –και μερικές ακόμη στις μεγαλύτερης πόλεις της επαρχίας (όπως η Πάτρα και η Ερμούπολη). Παρά την αυστηρή λογοκρισία της εποχής και τις πολλές δίκες για παραβάσεις των νόμων περί τύπου (π.χ. μόνον στα έτη 1836-1842 έγιναν πενήντα έξι δίκες),⁵⁶ ανάμεσα στα πολιτικά φύλλα που συνέχισαν καθ’ όλη σχεδόν τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα το έργο τους, ξεχωρίζουν: από το 1832 η *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη και δημοσιογραφικό όργανο του αγγλικού κόμματος, ο *Αιών*, η εφημερίδα των Ναπαίων, την οποία εξέδιδε από το 1838 ο Ιωάννης Φιλήμων, και, τέλος, το φύλλο του γαλλικού κόμματος από το 1836, η *Ελπίς*, που εξέδιδε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Κωνσταντίνος Λεβίδης σε πιεστήριο που είχε στείλει ο Κωλέττης μετά την αποστολή του (ή τιμητική εξορία του, όπως συνήθως αναφέρεται) στην αρτισύστατη ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι. Η κυκλοφορία της τελευταίας εφημερίδας διακόπηκε τον Νοέμ-

⁵⁴ Βλ. τον βασιλικό λόγο στην πρώτη συνεδρίαση της 8^{ης} Νοεμβρίου 1843, *Πρακτικά της Α΄ εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως*, (ανατύπωση) Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1995, σ. 3-4.

⁵⁵ Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 2, σ. 587-589.

⁵⁶ Βλ. σχετικά Ήβη Μαυρομούστακου, «Σύνταγμα! Ένα επίμονο αίτημα του Τύπου», στο *Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 και το σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά*, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1999, σ. 53-63.

βριο του 1837, μετά την επίθεση που δέχθηκε ο εκδότης της στο καφενείο *Ώραία Ελλάς* από Βαυαρούς αξιωματικούς, και συνεχίστηκε μετά την 3^η Σεπτεμβρίου 1843 με υπότιτλο *Έφημερίς των αρχών της 3^{ης} Σεπτεμβρίου*.⁵⁷

3.2.1. Τα κόμματα και οι ξένοι πρεσβευτές

Μέχρι την παραχώρηση του συντάγματος το πρώτο ζήτημα που μετατρεπόταν εύκολα σε αφορμή εξωτερικών παρεμβάσεων, ήταν το πολιτειακό. Για παράδειγμα, οι Βρετανοί, αν και είχαν λησμονήσει τις πολιτικές ελευθερίες και το σύνταγμα το διάστημα που τις ελληνικές υποθέσεις διαχειριζόταν ο αγγλόφιλος Άρμανσπεργκ (βλ. σχήμα 3.1), από τον Φεβρουάριο του 1837 που στη θέση του διορίστηκε ο Ρούντχαρτ –ο οποίος παρουσιαζόταν φιλικός προς την Αυστρία και ήταν γνωστό μάλιστα ότι πριν φτάσει στην Αθήνα, είχε μια πολύωρη συνάντηση με τον Μέττερνιχ στη Βιέννη– επικαλούνταν με κάθε ευκαιρία την ανάγκη συνταγματικής κατοχύρωσης των ελληνικών δικαιωμάτων για να ασκούν πιέσεις στον Όθωνα.

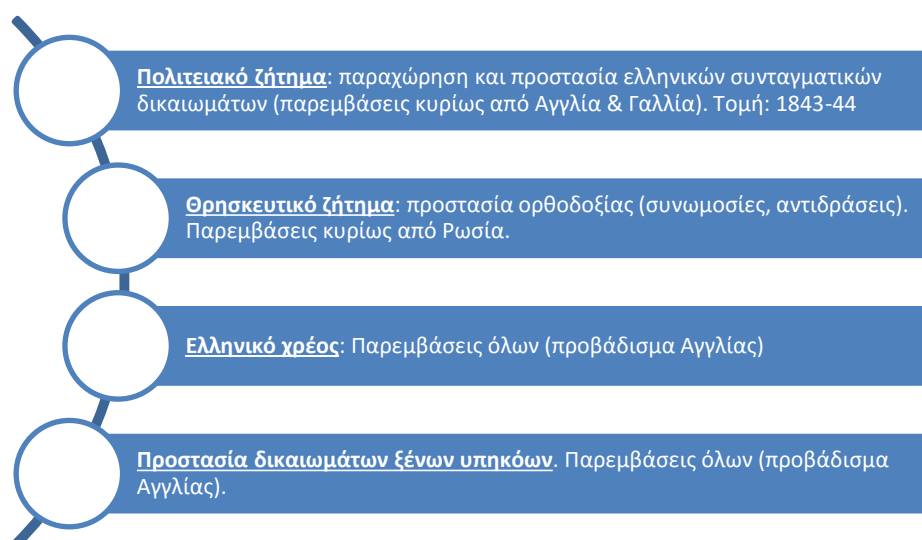
Έτσι, από τους πρώτους μήνες του 1837 η αγγλική πρεσβεία στην Αθήνα είχε καταστεί «το εντευκτήριον πάντων των δυσαρεστημένων, οίτινες εμυούντο τα δόγματα των πολιτικών ελευθεριών». Κατά μια εκδοχή μάλιστα, ο Άγγλος πρεσβευτής Έντμουντ Λάιονς και οι αξιωματούχοι της ναυαρχίδας *Άσία* που κατέφθασε στη χώρα για να προσφέρει βοήθεια μετά τον καταστροφικό σεισμό της Ύδρας την 7^η Μαρτίου 1837, αξιοποίησαν την περίπτωση για να εντείνουν την προπαγάνδα τους υπέρ της παραχώρησης συντάγματος.⁵⁸ Λίγο αργότερα, όταν οι ελληνοβρετανικές σχέσεις επιδεινώθηκαν με αφορμή το Κρητικό ζήτημα (κατά την κρίση του Ανατολικού Ζητήματος τα έτη 1839-1841), οι πιέσεις του Λάιονς για την καθιέρωση συντάγματος και αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης θεωρήθηκαν *‘απειλή’* για τον Όθωνα που αναγκάστηκε να απομακρύνει τους Ναπαίους από το υπουργικό συμβούλιο. Λίγο νωρίτερα, το 1836, η Γαλλία, παρατηρώντας τη μειωμένη επιρροή της στην κυβέρνηση Άρμανσπεργκ είχε ζητήσει επίσης τη σύγκληση συντακτικής συνέλευσης, ώστε να αναλάβει η ίδια ηγετικό ρόλο στην αντιβαυαρική επίθεση που φαινόταν τότε να απειλεί τον θρόνο του Όθωνα.⁵⁹

⁵⁷ Για την εφημερίδα *Ελπίς*, βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. 1, Αθήνα: εκδ. Δημόπουλος, 1957, σ. 62-69. Στο ίδιο βλ. πληροφορίες και για τις άλλες εφημερίδες που εκδίδονταν στο ελληνικό βασίλειο την ίδια περίοδο.

⁵⁸ Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 136-137.

⁵⁹ Αναλυτικότερα για τις παρεμβάσεις των Δυνάμεων με το αίτημα παραχώρησης συντάγματος και το ευρύτερο πολιτικό κλίμα της εποχής, βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 356-365 και τ. 2, σ. 494-511.

Φυσικά, πολύτιμο έδαφος κριτικής και παρεμβάσεων προσέφερε και το θρησκευτικό ζήτημα (βλ. σχήμα 3.4). Στο πεδίο αυτό πρωταγωνιστούσε η ομόδοξη Ρωσία που, με τη βοήθεια του ρωσικού κόμματος, κατήγγειλε την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση της πρώτης Αντιβασιλείας ως συνωμοσία των ετερόδοξων Βαυαρών σε βάρος της ορθοδοξίας. Το 1839 αποκαλύφθηκε ότι φιλορθόδοξοι παράγοντες, οπαδοί του ρωσικού κόμματος, κατά μια εκδοχή ακόμη και ο τότε πρεσβευτής της Ρωσίας στην Αθήνα, ο ελληνικής καταγωγής Γαβριήλ Κατακάζυ (Catacazy), συμμετείχαν στη 'Φιλορθόδοξη Εταιρεία'. Επρόκειτο για μια συνωμοσία που είχε οργανωθεί με αφορμή την κρίση τότε του Ανατολικού Ζητήματος και την ανακίνηση του Κρητικού, και περιλάμβανε στους στόχους της τη σύλληψη του Όθωνα στην τελετή της δοξολογίας την Πρωτοχρονιά του 1840, ώστε να αναγκαστεί να ασπαστεί την ορθοδοξία και ως Ορθόδοξος εθνάρχης να αναλάβει τον αγώνα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων. Παρά το γεγονός ότι η 'Εταιρεία' αποκαλύφθηκε πριν θέσει σε εφαρμογή τα σχέδια της, ο φόβος της οργάνωσης μιας νέας συνωμοσίας με παρόμοιους στόχους από τη Ρωσία και τον πρεσβευτή της, αποτελούσε μέχρι το 1841 κεντρικό θέμα των συζητήσεων του ηγέτη του αγγλικού κόμματος Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Αθήνα.

Σχήμα 3.4. Οι συχνότερες αφορμές των εξωτερικών παρεμβάσεων στην Ελλάδα του Όθωνα.

Με τέτοιες παρεμβάσεις οι Ευρωπαίοι πρεσβευτές πολύ συχνά κατόρθωναν να επηρεάζουν τον σχηματισμό των ελληνικών κυβερνήσεων, επιβεβαιώνοντας μεταξύ άλλων τις κυβερνήσεις τους για τις ικανότητές τους να ασκούν τον ρόλο που τους είχαν αναθέσει. Για παράδειγμα, ο Κατακάζυ, όντας καλός γνώστης των ελληνικών υποθέσεων, πέτυχε αρκετές φορές τον διορισμό Ναπαίων στο υπουργικό συμβού-

λιο. Σε μεγάλο βαθμό στους επιδέξιους χειρισμούς του οφείλεται η ρωσική υπεροχή στην κυβέρνηση του Όθωνα στα έτη 1838-1839. Αν και το νέο υπουργικό συμβούλιο περιλάμβανε δύο Ναπαίους και δύο μέλη του αγγλικού κόμματος, οι πρώτοι ασκούσαν άμεση επιρροή σε ευρύτερο φάσμα της διοίκησης: την παιδεία, τις εκκλησιαστικές υποθέσεις, την περιφερειακή διοίκηση αλλά και τη δικαιοσύνη. Φυσικά, η απόφαση τότε του Όθωνα να παραχωρήσει το προβάδισμα στο ρωσικό κόμμα δεν θα πρέπει να αποδοθεί μόνο στους χειρισμούς του Κατακάζυ. Προφανώς ήταν αποτέλεσμα των οικονομικών πιέσεων που ασκούσε τώρα η Ρωσία με τη συνδρομή της Γαλλίας. Η προειδοποίηση των δύο χωρών ότι δεν θα έδιναν την οικονομική τους βοήθεια, δηλαδή τα μερίδιά τους από την τρίτη δόση του δανείου που προέβλεπε η Συνθήκη της 7^{ης} Μαΐου 1832, αν ο Όθωνας δεν αποδεσμευόταν από τη βρετανική επιρροή, έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Εξάλλου, η αγγλόφιλη πολιτική της προηγούμενης κυβέρνησης είχε ήδη εξασφαλίσει το αγγλικό μερίδιο της τρίτης δόσης του δανείου, ώστε ο Όθωνας δεν είχε άλλη επιλογή από το να στραφεί στη γαλλορωσική βοήθεια: ήδη είχαν επιβληθεί περικοπές στους μισθούς των δημόσιων υπαλλήλων, νέοι φόροι επιτηδεύματος στους μεταπράτες, τους εμπόρους και τους επιχειρηματίες, πρόσθετος φόρος χαρτοσήμου και επίσης είχε αυξηθεί ο φόρος επί των ενοικιαζομένων οικοδομών.⁶⁰

Όσο περνούσε ο καιρός, η οικονομική εξάρτηση της Ελλάδας από τις προστάτιδες Δυνάμεις περιόριζε δραστικά τα όρια της πολιτικής ανεξαρτησίας της. Από το 1843 μάλιστα που έπαυσαν εκ νέου οι πληρωμές των τοκοχρεολυσίων και υποχρεώθηκαν οι Δυνάμεις να τα καταβάλουν οι ίδιες ως εγγυήτριες, το ελληνικό χρέος ήταν πια το μόνιμο μέσο της πίεσης τους για την προάσπιση των συμφερόντων τους στην Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή. Μια μέρα πριν από το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 η Συνδιάσκεψη του Λονδίνου επέβαλε στην κυβέρνηση του Όθωνα ένα εξαιρετικά σκληρό πρωτόκολλο που προέβλεπε την καταβολή τεράστιων ετήσιων δόσεων (περίπου 3.500.000 φράγκων). Ήταν εκ των προτέρων βέβαιο ότι το νεοσύστατο βασίλειο δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Το πρώτο συμπέρασμα, λοιπόν, στο οποίο καταλήγουμε μετά την παραπάνω συνοπτική περιγραφή είναι το εξής: και οι τρεις Δυνάμεις χρησιμοποίησαν κατά καιρούς το ζήτημα του χρέους ως μέσο πίεσης αλλά, όπως αποδείχθηκε, η Αγγλία είχε τη δυνατότητα να το αξιοποιεί αποτελεσματικότερα, όποτε έκρινε πως ήταν αναγκαίο για την προάσπιση των συμφερόντων της στην Εγγύς Ανατολή.⁶¹ Εξάλλου, η Αγγλία

⁶⁰ Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 195-196, Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 2, σ. 518 κ.ε. και Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 187-251 κ.α.

⁶¹ Για τις οικονομικές παρεμβάσεις, βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ⁸2014, σ. 199-216, 338-339

διέθετε ένα ακόμη σημαντικό μέσο πίεσης: την κυριαρχία της στα Ιόνια νησιά και το δικαίωμά της να προστατεύει τους Επτανησίους που είχαν μετοικήσει στο ελεύθερο βασίλειο.

Το δικαίωμα των Δυνάμεων να παρέχουν διπλωματική υπεράσπιση στους υπηκόους τους που διέμεναν στην Ελλάδα, αποτελούσε ένα πρόσθετο πεδίο παρεμβάσεων (βλ. σχήμα 3.4). Από το πρώτο έτος της βασιλείας του Όθωνα οι περισσότεροι ξένοι πρεσβευτές επικαλέστηκαν την προστασία των υπηκόων τους στην Ελλάδα, προκειμένου να αυξήσουν την επιρροή των κυβερνήσεών τους. Για παράδειγμα, υποβλήθηκαν ακόμη και αιτήματα για την ανάκτηση των βενετικών περιουσιών που χάθηκαν με την τουρκική κατάκτηση της Πελοποννήσου. Από την πλευρά της Βρετανίας, ωστόσο, ο τότε πρεσβευτής της, Ντώκινς, εγκαινίασε την τακτική της υποβολής μακροσκελών υπομνημάτων προς την ελληνική κυβέρνηση. Το πρώτο υπόμνημά του περιλάμβανε τις δύο κατηγορίες απαιτήσεων, που έκτοτε επαναλαμβάνονταν σταθερά στα βρετανικά υπομνήματα: ήταν οι απαιτήσεις για την καταβολή αποζημιώσεων αφενός σε Ιόνιους υπηκόους που είχαν υποστεί απώλειες από επιθέσεις άτακτων και αφετέρου σε Βρετανούς υπηκόους των οποίων τα κτήματα είχαν υποθηκευτεί από το ελληνικό κράτος. Ο Κατακάζυ από την πλευρά του απειλούσε το καλοκαίρι του 1833 ότι θα δημιουργήσει επεισόδιο με αφορμή την αθώωση από ελληνικό δικαστήριο του Έλληνα που κατηγορείτο για τη δολοφονία Ρώσου υπηκόου στο Μεσολόγγι.⁶² Με μια τέτοια απειλή θα μπορούσε, κατά την εκτίμησή του, να πετύχει την εκδίωξη από την ελληνική επικράτεια των Πολωνών προσφύγων και παράλληλα να εξασφαλίσει αυτό που ο ίδιος φαίνεται ότι χρειαζόταν τη δεδομένη στιγμή: την εμπιστοσύνη δηλαδή του τσάρου που πρόσφατα τότε του είχε αναθέσει τον καίριο ρόλο του εκπροσώπου του στο ελληνικό βασίλειο.

Οι παρεμβάσεις των Δυνάμεων αποκάλυπταν αναμφίβολα τις σταθερές επιδιώξεις αλλά και τις κατά καιρούς διακυμάνσεις τους στο πλαίσιο του εξελισσόμενου ανταγωνισμού τους για την αύξηση της επιρροής τους στο βασίλειο του Όθωνα, παράλληλα όμως σχετιζόνταν με προσωπικά κίνητρα και φιλοδοξίες (των ξένων πρεσβευτών, των ξένων αλλά και των Ελλήνων πολιτικών) ή ακόμη και προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες. Ο Κατακάζυ, για παράδειγμα, δεν ήταν αρεστός μόνον στον τσάρο αλλά ήταν δημοφιλής και μεταξύ των Ελλήνων, αντίθετα από τον Ντώκινς που αντικαταστάθηκε στα μέσα του 1835 από τον Λάιονς. Έτσι, προφανώς εξηγείται το γεγονός ότι παρέμεινε επικεφαλής της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα μέχρι το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843. Στα τέλη όμως του Οκτωβρίου ο τσάρος, που ακόμη απέρριπτε σθεναρά τη σύγκληση συντακτικής συνέλευσης και την παρα-

⁶² Τέτοιες αξιώσεις συγκεντρώνονται στο ΑΥΕ, φάκ. 68.1β'/1833.

χώρηση συντάγματος στους Έλληνες, επέρριψε ευθύνες κυρίως στον πρεσβευτή του και τον ανακάλεσε εσπευσμένα.⁶³ Είναι βέβαιο ότι η 'συμμαχία' των ελληνικών κομμάτων που επιτεύχθηκε με την ανοχή ή εν αγνοία των πρεσβευτών προκαλώντας το κίνημα, δεν αιφνιδίασε μόνον τη Ρωσία. Καμία από τις Δυνάμεις δεν περιλάμβανε στα σχέδιά της μια τέτοια 'συμμαχία', γεγονός που εν μέρει επιβεβαιώνει ότι οι ηγέτες και τα στελέχη των ελληνικών κομμάτων δεν ήταν 'πράκτορες' ή 'φέρεφωνα' των εκπροσώπων των Δυνάμεων στην Ελλάδα. Αντίθετα, αυτή είναι η απλοϊκή ερμηνεία που προβλήθηκε εκ των υστέρων από ιστορικούς ή άλλους μελετητές της υπό εξέταση εδώ εποχής, οι οποίοι επιθυμούσαν να αναζητήσουν τους 'υπεύθυνους' για την καταλυτική επιρροή που εξαρχής ασκούσαν στις υποθέσεις του βασιλείου οι ξένες Δυνάμεις. Όπως αποδεικνύεται, όμως, η εξήγησή τους δεν στηρίζεται στην προσεκτική παρατήρηση των εξελίξεων και των ιδιαίτερων συνθηκών της χώρας τη δεδομένη περίοδο.

Πρώτα απ' όλα θα πρέπει να τονιστεί ότι τα λεγόμενα 'ξενικά' κόμματα που, όπως αναφέρθηκε, είχαν αρχίσει να σχηματίζονται από τα χρόνια της Επανάστασης, δεν είχαν την οργάνωση και τις δομές των ευρωπαϊκών κομμάτων της εποχής (ούτε βέβαια των σημερινών κομμάτων). Επίσης δεν ήταν συμπαγείς ή ομοιογενείς πολιτικές ομάδες αλλά απαρτίζονταν από ριζοσπαστικές και συντηρητικότερες 'φατρίες' ή πτέρυγες και δεν διέθεταν πολιτικά προγράμματα, που διαφοροποιούνταν ξεκάθαρα το ένα από το άλλο. Αντίθετα, η ιδεολογία τους ενσωμάτωνε τις πολιτικές τάσεις ή και τα συμφέροντα που προϋπήρχαν, ενώ οι αντιπαραθέσεις και οι συγκρούσεις τους μετά την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα επικεντρώνονταν στα καίρια πολιτικά προβλήματα ή τα άλλα κεντρικά ζητήματα της επικαιρότητας, τα οποία έκριναν ότι ήταν απαραίτητο να αποτελούν αντικείμενο πολιτικής συζήτησης.⁶⁴ Επρόκειτο δηλαδή για ζητήματα που ήδη αναφέρθηκαν: το θρησκευτικό, το συνταγματικό και η θεσμική κατοχύρωση των ελληνικών πολιτικών ελευθεριών στην αλληλοσυσχέτισή τους με το πάγιο και προφανώς γενικά αποδεκτό αίτημα της προστασίας των παραδόσεων του έθνους εν όψει του κινδύνου της 'βαυαροκρατίας', όρου που αρχικά εμφανίστηκε στην πολιτική αρθρογραφία των εφημερίδων των μέσων της δεκαετίας του 1830 αλλά έκτοτε καθιερώθηκε, όπως αποδεικνύεται, ως δηλωτικό γνώρισμα της περιόδου, κατά την οποία Βαυαροί καταλάμβαναν τα καίρια αξιώματα του βασιλείου. Ως αποτέλεσμα, η κατάλυση της 'βαυαροκρατίας' θεωρείται ότι επιτεύχθηκε με το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και κυρίως με τα άρθρα του συντάγματος του 1844 που προέβλεπαν ότι μόνον οι Έλληνες πολίτες μπο-

⁶³ Για τις προηγούμενες επιτυχίες του Κατακάζου και την ανάκλησή του το 1843, βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 329-332 και τ. 2, σ. 589.

⁶⁴ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 264-269.

ρούν να καταλαμβάνουν όλα τα δημόσια αξιώματα και να εκδίδουν εφημερίδες, ότι είναι αδύνατο να παραμένει ή να διέρχεται από την ελληνική επικράτεια ξένος στρατός χωρίς να έχει προηγηθεί η ψήφιση σχετικού ελληνικού νόμου, ότι σε περίπτωση που ο διάδοχος του θρόνου είναι ανήλικος ο επίτροπός του *«απαιτείται να ήναι πολίτης Έλλην του Ανατολικού δόγματος»* και ότι *«ουδέποτε τα Στέμματα της Ελλάδας και της Βαυαρίας δύνανται να συνενωθώσιν επί της αυτής κεφαλής»*.⁶⁵

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις φαίνεται ότι είναι δύσκολο –και ίσως ανέφικτο– να ταξινομήσουμε τα τρία ‘ξενικά’ κόμματα της πρώτης δεκαετίας της βασιλείας του Όθωνα (δηλαδή της απολυταρχικής περιόδου) σε κατηγορίες με τους γενικούς τίτλους ‘προοδευτικά’ ή ‘συντηρητικά’. Η δυσκολία απορρέει πρώτα απ’ όλα από το γεγονός ότι μία ιδέα ή αξίωση που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ‘προοδευτική’ ή ‘συντηρητική’ με βάση τα δεδομένα και τις ανάγκες του αρτισύστατου ελληνικού βασιλείου, δεν είναι βέβαιο ότι θα χαρακτηριζόταν με τον ίδιο τρόπο στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών κρατών της ίδιας εποχής. Αν θα επιθυμούσαμε, λοιπόν, να περιγράψουμε το περιεχόμενο που προσλάμβανε στο λεξιλόγιο των Ελλήνων πολιτικών η έννοια ‘προοδευτική πολιτική’, προφανώς θα οδηγούμαστε αρχικά σε έναν αρνητικό ορισμό –ήταν δηλαδή το αντίθετο του ελληνικού παλαιού (οθωμανικού) καθεστώτος– και κατόπιν σε ένα γενικευτικό σχήμα υπεράσπισης των ελληνικών παραδόσεων (φυσικά κάποιων επιλεγμένων παραδόσεων και όχι απαραίτητα διαφορετικών για κάθε κόμμα ή παράταξη). Κατά το σχήμα αυτό, λοιπόν, το κόμμα των Ναπαίων ταυτίστηκε με την υπεράσπιση της ορθοδοξίας (την αδιαμφισβήτητη εθνική παράδοση) και απέρριπτε το σύνταγμα υπό την προϋπόθεση ότι ο μονάρχης θα ήταν σε θέση να εγγυηθεί την τάξη και την ευημερία του ορθόδοξου έθνους. Το αγγλικό και το γαλλικό κόμμα συνδέονταν με την υπεράσπιση του συντάγματος (της παράδοσης που κατοχυρώθηκε στα χρόνια της Επανάστασης) με τον εξής τρόπο: οι μεν αγγλόφιλοι επιθυμούσαν ένα γραπτό σύνταγμα που θα περιόριζε την κρατική εξουσία, θα κατοχύρωνε τις ατομικές ελευθερίες και την κυριαρχία του κράτους δικαίου και θα συνδυαζόταν με τον κοινοβουλευτικό έλεγχο των ελληνικών κυβερνήσεων ενώ οι συνταγματικές θέσεις των γαλλόφιλων ήταν λιγότερο σαφείς και έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στα λαϊκά αιτήματα που είχαν διατυπωθεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, π.χ. τη διανομή της εθνικής γης και κατ’ επέκταση τώρα

⁶⁵ Βλ. τα άρθρα 3, 10, 41, 44 και 98 του συντάγματος του 1844, στο *Πρακτικά της Α΄ εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως*, σ. 705-706, 709-710 και 717. Συγκεκριμένα, με τον όρο ‘βαυαροκρατία’ αναφέρεται η εποχή από το 1832 και την υπογραφή της Συνθήκης που προέβλεπε τη διοίκηση της χώρας από την Αντιβασιλεία, μέχρι το 1843. Βλ. σχετικά Johannes Irmscher, «Το τέλος της Βαυαροκρατίας», στο *Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 και το σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά*, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1999, σ. 9-18.

την αποκατάσταση της δικαιοσύνης υπέρ των πολεμιστών της ανεξαρτησίας (για αυτούς τους λόγους οι οπαδοί του το αποκαλούσαν και 'εθνικό' κόμμα). Αναντίρρητα οι κεντρικές ιδεολογικές αρχές των κομμάτων απηχούσαν εκτός των άλλων την κοινώς αποδεκτή στρατηγική όλων των Ελλήνων πολιτικών από τα χρόνια ακόμη της Επανάστασης, ότι δηλαδή ήταν θεμιτό αλλά και σκόπιμο να υπερασπίζονται με θέρμη κάποιο ευρωπαϊκό οργανωτικό πρότυπο και να επιθυμούν ξένα υποστήριξη, απορρίπτοντας σθεναρά το ενδεχόμενο της απομόνωσης της Ελλάδας από την Ευρώπη.⁶⁶

Έτσι εξηγείται γιατί η υπεράσπιση κάποιων (επιλεγμένων) ελληνικών παραδόσεων όχι μόνον μετατρεπόταν σε βασικό γνώρισμα της ταυτότητας και ιδεολογίας των τριών 'ξενικών' κομμάτων αλλά και γιατί προσέφερε, όπως ήδη φάνηκε, αφορμές ξένων παρεμβάσεων. Με απλά λόγια οι κομματικές ιδεολογίες παρουσιάζονταν ως ένας πολυποίκιλος 'μανδύας', που δικαιολογούσε τα σημεία σύγκλισης και έτσι τη σύμπραξη και συνεργασία των Ελλήνων πολιτικών με τις Δυνάμεις ή και τους πρεσβευτές τους. Αξίζει, ωστόσο, να επαναλάβουμε ότι οι Έλληνες πολιτικοί είχαν συνειδητοποιήσει από τα χρόνια ακόμη της Επανάστασης πως δεν θα μπορούσαν να πετύχουν την εφαρμογή κανενός από τα σχέδιά τους χωρίς τη βοήθεια και έγκριση των Δυνάμεων ή έστω μίας Δύναμης. Αν δεχτούμε ότι αυτό ήταν το κυριότερο γνώρισμα του πολιτικού ρεαλισμού τους, φαίνεται αρκετά πειστικό το επιχείρημα που θέλει και τα τρία κόμματα να συμφωνούν πως ήταν αναγκαίο να συμβιβάσουν την προστασία της ελληνικής παράδοσης που επέλεγαν, με τον εκσυγχρονισμό του βασιλείου, σύμφωνα με το ευρωπαϊκό πρότυπο, που ενέκριναν. Σε ένα τέτοιο περίπλοκο περιβάλλον ιδεολογικών συγκλίσεων και αποκλίσεων, τα κόμματα, όπως ακριβώς είχαν το περιθώριο να επιλέγουν την παράδοση που θα αναδείκνυαν σε 'σημαία' τους, είχαν τη δυνατότητα να προσδιορίζουν με τον δικό τους τρόπο την πορεία ή και την 'ταχύτητα' του εκσυγχρονισμού που επιδίωκαν, και κατ' επέκταση τη σημασία που απέδιδαν στο λεξιλόγιό τους σε έννοιες όπως 'εθνικό συμφέρον' ή 'εθνική ευημερία'.⁶⁷

Στο πλαίσιο αυτό οι σχέσεις τους με τις Δυνάμεις δεν στηρίζονταν αποκλειστικά σε ιδεολογικές αρχές ούτε ήταν σταθερές και αμετάβλητες αλλά ούτε μπορούν να τοποθετηθούν στο πλαίσιο μιας γραμμικής εξέλιξης. Αντίθετα, επηρεάζονταν από τις εκάστοτε συγκυρίες και, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τις προσωπικές επιλογές τόσο των ηγετών τους και του βασιλιά –η πολιτική του οποίου προσέφερε

⁶⁶ Αναλυτικότερα για την ιδεολογία, τις βασικές θέσεις, τις πρωτοβουλίες και τις επιλογές των τριών κομμάτων μέχρι το 1843, βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 197-251. Βλ. επίσης Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, ιδίως τ. 1, σ. 325-337 και τ. 2, σ. 512-517.

⁶⁷ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 264-275.

αφορμές για συνεργασίες ή συγκρούσεις μεταξύ των κομμάτων— όσο και των ξένων πρεσβευτών στην Ελλάδα ή και των πρωθυπουργών τους. Με απλά λόγια, όταν ο Όθωνας ευνοούσε τον σχηματισμό κυβέρνησης από ένα κόμμα, αυτομάτως συνέ- νωνε στην αντιπολίτευση τα άλλα δύο και συνάμα έδινε την ευκαιρία στους ξένους πρεσβευτές να εντείνουν τη δράση τους. Από την άλλη πλευρά, κάποια ηγετικά στε- λέχη του αγγλικού κόμματος κατά καιρούς υπερθεμάτιζαν ενώ άλλα αποδοκίμαζαν τις στενές σχέσεις με τον Βρετανό πρεσβευτή. Ο Μαυροκορδάτος, για παράδειγμα, ως πρωθυπουργός το 1841 δεν ακολούθησε τις συμβουλές και υποδείξεις της Βρε- τανίας ενώ ο Τρικούπης, τον οποίο κάποια στελέχη του κόμματος κατέκριναν για τη δουλοπρέπεια του απέναντι στον Λάιονς, ήταν περισσότερο αρεστός στους Βρετα- νούς. Ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος πάλι —ο υπουργός Εξωτερικών που διαπραγματεύ- τηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1840 τη συνθήκη ‘φιλίας, εμπορίου και συμμαχίας’ μεταξύ των δύο χωρών, η οποία όχι μόνον δεν επικυρώθηκε από την ελληνική πλευρά αλλά προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από τους οπαδούς όλων των κομμά- των— φημολογείται ότι έγινε στόχος επιθέσεων και υποχρεώθηκε σε παραίτηση ε- ξαιτίας των εχθρικών σχέσεων του με τον Λάιονς, ο οποίος τον κατέκρινε κυρίως διότι μετά τον διορισμό του σε υψηλά κρατικά αξιώματα —ίσως και εξαιτίας του γά- μου του με την κόρη του ρωσόφιλου Μιχαήλ Σούτσου— απομακρύνθηκε από το αγγ- γλικό κόμμα. Κατά την εκδοχή αυτή, ο Λάιονς υπήρξε πρωτεργάτης της προσπάθει- ας, που παραλίγο να οδηγήσει τον Ζωγράφο στο τέλος της πολιτικής του καριέρας. Το γεγονός μάλιστα ότι αυτό το ενδεχόμενο αποσοβήθηκε χάρη στην προσχώρηση του Ζωγράφου στο ρωσικό κόμμα, την οποία στήριξε ο πεθερός του, δείχνει ότι ού- τε οι δεσμοί των πολιτικών με τα κόμματα ήταν πάντοτε σταθεροί. Από την άλλη πλευρά, ακόμη και ασήμαντα περιστατικά ήταν πιθανό να οδηγούν στην προσέγγι- ση ή την αντιπαλότητα δύο κομμάτων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι μια παρεξή- γηση ανάμεσα στη σύζυγο του Μιχαήλ Σούτσου και τη βασίλισσα για θέματα γυναι- κείας μόδας έδωσε την αφορμή για τη ρήξη των σχέσεων του Σούτσου αλλά και των Ναπαιών που αυτός επηρέαζε, με τον βασιλιά. Το επεισόδιο αυτό υπήρξε ένας από τους παράγοντες που ευνόησαν τη ‘συμμαχία’ μιας πρώτης πτέρυγας του ρωσικού κόμματος με το αγγλικό στις αρχές του 1842.⁶⁸

Φυσικά, η ‘συμμαχία’ των κομμάτων στις παραμονές του κινήματος (που αρ- χικά προγραμματίστηκε για την 25^η Μαρτίου 1844) αποδείχθηκε εφικτός στόχος και για άλλους σημαντικότερους λόγους. Οι απαρχές δηλαδή αυτής της συνεργασίας τους, που σύντομα έλαβε διαστάσεις επαναστατικής συνωμοσίας, θα πρέπει να α- ναζητηθούν στα γεγονότα του 1840: αφενός στο διπλωματικό επεισόδιο που επι-

⁶⁸ Για τα παραπάνω παραδείγματα, βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 1, σ. 498-500, 517-518, 567

χείρησε να κινήσει η Πύλη μετά την ελληνική απόρριψη της εμπορικής συνθήκης που είχε διαπραγματευτεί με τον Ζωγράφο, και αφετέρου στην κρίση τότε του Ανατολικού Ζητήματος που έδωσε στον Όθωνα την εντύπωση ότι επίκειται η αποδυνάμωση ή και η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η σύμπραξη, όμως, Αγγλίας και Ρωσίας υπέρ του σουλτάνου και εναντίον της Γαλλίας που σε αυτή την κρίση στήριξε την Αίγυπτο, επιδιώκοντας να αυξήσει την επιρροή της σε μια περιοχή που ήλεγχαν κυρίως οι Άγγλοι, έφερε τον Όθωνα σε εξαιρετικά δύσκολη θέση: οι προσπάθειές του να υποκινήσει εξεγέρσεις στη Θεσσαλία απέτυχαν, μεγάλο μέρος του λαού απογοητεύτηκε τόσο από την αδυναμία του να ικανοποιήσει τις αλυτρωτικές προσδοκίες τους όσο και από την ατελέσφορη απόπειρά του να προωθήσει τους επόμενους μήνες εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις στην εσωτερική διοίκηση. Ως αποτέλεσμα, οι σχέσεις του κυρίως με την Αγγλία αλλά και τη Ρωσία επιδεινώθηκαν.⁶⁹ Σε ό,τι αφορά όμως τις σχέσεις μεταξύ των ελληνικών κομμάτων, δηλαδή στην περίπτωση αυτή του αγγλικού και του ρωσικού, ξεκίνησε η προετοιμασία της 'συμμαχίας' τους, η οποία διευκολύνθηκε από τη συνεργασία των πρεσβευτών της Αγγλίας και της Γαλλίας στην Ελλάδα μετά την προσέγγιση των δύο Δυνάμεων κατά την αιγυπτιακή κρίση. Αρκετοί Ναπαίοι άρχισαν να αναθεωρούν τις απόψεις τους για το ζήτημα του συντάγματος και συμφώνησαν –αν και για διαφορετικούς λόγους– με σημαντικά στελέχη του αγγλικού κόμματος στη σύγκληση εθνοσυνέλευσης. Αν δηλαδή για τους αγγλόφιλους η παραχώρηση συντάγματος παρέμενε ζήτημα πολιτικής ιδεολογίας, η απαίτηση των Ναπαίων εστιαζόταν στην προστασία διά του συντάγματος της ορθοδοξίας. Αλλά απώτερος στόχος αμφότερων ήταν η κατάλυση της 'βαυαροκρατίας', που σίγουρα ικανοποιούσε και τους γαλλόφιλους. Βέβαια, τα πρώτα τμήματα του γαλλικού κόμματος που προσχώρησαν στην κομματική 'συμμαχία', επιθυμούσαν πάνω απ' όλα να αποκλείσουν το ενδεχόμενο του παραγκωνισμού τους από τις εξελίξεις. Από την άλλη πλευρά, άλλωστε, η παραχώρηση συντάγματος ήδη τονίστηκε ότι συμβάδιζε με το γαλλικό πολιτειακό πρότυπο, που προκαλούσε τον θαυμασμό τους.⁷⁰

Επομένως, η 'συμμαχία' των κομμάτων στηρίχθηκε κυρίως σε συγκυρίες. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η κατάρρευσή της ξεκίνησε πριν την 8^η Νοεμβρίου

⁶⁹ Για τη στάση της Αγγλίας και την πολιτική της απέναντι στην Ελλάδα με αφορμή την κρίση, βλ. Creasy Edward S., *History of the Ottoman Turks: From the Beginning of their Empire to the Present Time*, London: Richard Bentley and Son, 1877, σ. 522-527 και R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914. A Survey of Foreign Policy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1938, σ. 192-222.

⁷⁰ Για την περιγραφή της 'συμμαχίας' κομμάτων και της εξέλιξης του κινήματος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, τ. 2, σ. 566-582 και Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 391-400.

1843 που οι πληρεξούσιοι του έθνους συγκεντρώθηκαν στην αίθουσα των συνεδριάσεων της Εθνοσυνέλευσης. Ο κατάλογος, άλλωστε, των ονομάτων τους που καταρτίστηκε μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου, δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη δυναμική των κομμάτων. Ούτε όμως μπορούμε να εντοπίσουμε ενιαίες *‘κομματικές γραμμές’* στις ψηφοφορίες της Εθνοσυνέλευσης. Προφανώς θα ήταν παρακινδυνευμένο και άτοπο να υποθέσουμε ότι οι κεντρικοί πυρήνες των κομμάτων που είχαν την έδρα τους στην πρωτεύουσα, είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν τα *‘προπύργια’* τους στην επαρχία πριν αρχίσουν να δοκιμάζονται σε εθνικές εκλογές. Ακόμη κι αν δεχτούμε όμως ότι μετά την Εθνοσυνέλευση, τα κόμματα όφειλαν να προσαρμόζονται στη συνταγματική και κοινοβουλευτική πρακτική,⁷¹ τουλάχιστον στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1840 ο ανταγωνισμός τους, όπως και οι παρεμβάσεις των Δυνάμεων, συνεχίζονταν με παρόμοιους τρόπους και αμείωτους ρυθμούς.

Οι πρώτες βουλευτικές εκλογές διεξήχθησαν από τον Μάιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1844 υπό τις χειρότερες συνθήκες (νοθείες, συνωμοσίες και εξεγέρσεις).⁷² Η νίκη του Κωλέττη και ο σχηματισμός στη συνέχεια της γαλλόφιλης κυβέρνησής του δυσaráεστησαν την Αγγλία για τους εξής πρόσθετους λόγους. Πρώτον, διότι φήμες παρουσίαζαν τον βασιλιά της Ελλάδας να έχει ευνοήσει την εκλογική νίκη του γαλλόφιλου Κωλέττη επί του αγγλόφιλου Μαυροκορδάτου. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Φίνλεϊ, αρθρογράφος αυτή την εποχή των *Times* του Λονδίνου, απέδιδε ευθύνες και στη βρετανική πρεσβεία, που δεν είχε ενισχύσει με θέρμη τον προεκλογικό αγώνα του αγγλόφιλου Μαυροκορδάτου. Ένας δεύτερος λόγος ήταν ότι με την περίφημη αγόρευση του για τη Μεγάλη Ιδέα σε μία από τις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης (συγκεκριμένα της 14^{ης} Ιανουαρίου 1844) ο Κωλέττης, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχε ενισχύσει σημαντικά τα ερείσματά του στον ελληνικό λαό. Παράλληλα, όμως, είχε προκαλέσει τις ανησυχίες της Αγγλίας, που ήδη αναζητούσε συμμάχους για τη διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το πιθανότερο είναι ότι η Αγγλία δεν περίμενε πως ο Κωλέττης θα έθετε σε εφαρμογή τις μεγαλοϊδεατικές του προσδοκίες. Άλλωστε, ο Έλληνας πρωθυπουργός απέδειξε νωρίς ότι ήταν αρκετά ρεαλιστής για να κινήσει αλυτρωτικούς αγώνες χωρίς ευρωπαϊκή υποστήριξη. Τη δεδομένη στιγμή ούτε καν η Γαλλία δεν θα στήριζε έναν πόλεμο με σκοπό την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους. Το ζήτημα όμως ήταν ότι ο έλεγχος των εσωτερικών εξελίξεων του ελληνικού βασιλείου αποτελούσε τόσο για τη Γαλλία όσο και για την Αγγλία ένα μέσο επίδειξης ισχύος στη μεταξύ τους διαμάχη αλλά και γενικότερα απέναντι σε κάθε ανταγωνίστρια τους στη διεθνή πολιτική και το Ανατολικό Ζήτημα.

⁷¹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 277-280.

⁷² Παπαγεωργίου, Από το έθνος στο γένος, σ. 427-428.

Επομένως, η γαλλόφιλη κυβέρνηση της Ελλάδας –που στην ουσία αποτελούσε το ‘θέατρο’ του ευρωπαϊκού ανταγωνισμού– υπό την πίεση της σκληρής αντιπολίτευσης του αγγλικού και του ρωσικού κόμματος παρουσιαζόταν δέσμια της αυστριακής και βαυαρικής πολιτικής. Ειδικά μετά την παραίτηση από το υπουργικό συμβούλιο του Ναπαίου υπουργού των Οικονομικών, Ανδρέα Μεταξά (το καλοκαίρι του 1845), οι επιθέσεις κατά του γαλλο-αυτρο-βαυαρικού ‘συστήματος’ του Κωλέττη, ήταν καθημερινό φαινόμενο. Λόγω της προσήλωσής του στη Γαλλία, ο πρωθυπουργός κατηγορήθηκε ότι ευνοούσε τους Καθολικούς σε βάρος των Ορθόδοξων και επίσης ότι συνεργαζόταν με τις πρεσβείες της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Βαυαρίας για να υποτάξει την Ελλάδα στη Ρώμη.⁷³ Τις φήμες ενίσχυσε η απόφασή του στο τέλος του ίδιου καλοκαιριού να προσκαλέσει στην Ελλάδα τον δούκα του Montpensier, γιου του Λουδοβίκου Φιλίππου, αλλά να απορρίψει το ενδεχόμενο πρόσκλησης του μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου της Ρωσίας. Η δεύτερη κοινοβουλευτική περίοδος ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1845 με την αντιπολίτευση να κατηγορεί εκ νέου την κυβέρνηση για την υποταγή της στην πολιτική της Αυστρίας του Μέττερνιχ και της Βαυαρίας με την επίκληση τριών νέων επιχειρημάτων.

Το πρώτο αφορούσε το υποτιθέμενο μυστικό υπόμνημα που υπέβαλε το 1844 στον βασιλιά της Βαυαρίας, Λουδοβίκο, ο σύμβουλός του, πρίγκηπας Βάλλερσταϊν. Αποσπάσματα του υπομνήματος με οδηγίες και συμβουλές για τη μετατροπή της Ελλάδας σε βαυαρικό προτεκτοράτο δημοσίευσε στο πρώτο φύλλο της το 1846 η *Ελπίς*, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις.⁷⁴ Το φθινόπωρο του ίδιου έτους οι συζητήσεις στη βουλή για την ίδρυση βαυαρικής αποικίας στον Ισθμό της Κορίνθου (σχετικό νομοσχέδιο υποβλήθηκε στη βουλή στις 16 Νοεμβρίου 1846) και επίσης για την καταβολή των καθυστερουμένων αποζημιώσεων στους Βαυαρούς που είχαν υπηρετήσει στην Ελλάδα, θεωρήθηκαν στοιχεία που επιβεβαίωναν τα σχέδια του Κωλέττη να πετύχει αυτό που δεν είχε καταφέρει η Αντιβασιλεία: να μετατρέψει δηλαδή την Ελλάδα σε βαυαρική αποικία.⁷⁵ Το δεύτερο επιχείρημα της αντιπολίτευσης συνδέθηκε με τη διαμαρτυρία του Βαυαρού βασιλιά Λουδοβίκου προς τις Δυνάμεις για το άρθρο 40 του συντάγματος του 1844, που επέφερε τροποποιήσεις

⁷³ Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece, 1844-1855*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, 1982, σ. 120-126.

⁷⁴ *Ελπίς*, αρ. 281, 1 Ιαν. 1846. Όπως αναφερόταν στο επόμενο φύλλο (αρ. 282, 6 Ιαν. 1846) κάποιοι Έλληνες από το Μόναχο είχε στείλει στην *Ελπίδα* στις 26 Νοεμβρίου 1845 το υπόμνημα σε γαλλική μετάφραση που προοριζόταν να δοθεί στους πρέσβεις της Γαλλίας και Αγγλίας, πριν τον σχηματισμό της κυβέρνησης Μαυροκορδάτου και ενώ υπήρχε η εντύπωση ότι οι γαλλοβρετανικές σχέσεις ήταν άριστες. Τελικά, δεν διακοινώθηκε.

⁷⁵ Βλ. την απόπειρα ερμηνείας της προσπάθειας ίδρυσης βαυαρικής αποικίας, *Αιών*, αρ. 745 και 748, 18 Δεκ. 1846 και 1 Ιαν. 1847, αντίστοιχα.

στο ζήτημα της διαδοχής ενώ οι ρυθμίσεις της συνθήκης του 1832 δεν επιδέχονταν αλλαγές.⁷⁶ Με τη διαμαρτυρία του βασιλιά της Βαυαρίας συνδεόταν το τρίτο επιχείρημα της αντιπολίτευσης: ήταν η θερμή υποδοχή, στα τέλη του 1846, του Λουιτπόλδου, του νεότερου αδελφού του Όθωνα, ο οποίος θα ήταν, κατά τη συνθήκη του 1832, ο διάδοχος, αν ο Όθωνας δεν αποκτούσε απόγονο.⁷⁷

Ο Κωλέττης, λοιπόν, είχε καταφέρει να ελέγχει τους στρατιωτικούς, παρέχοντας περιορισμένη ελευθερία στους ισχυρούς καπετάνιους και κατευθύνοντας τις αλυτρωτικές και ληστρικές επιδρομές στην τουρκοκρατούμενη Ηπειροθεσσαλία. Είχε καταφέρει επίσης να διατηρεί την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα: για παράδειγμα, κρατώντας ως ενέχυρο τρία χαρτοφυλάκια στα οποία προσέβλεπαν αρκετοί βουλευτές και άλλοτε μένοντας στο σπίτι του με «*την καπνοσύρριγγα ανά χείρας*» και επενδύοντας στις πελατειακές του σχέσεις αντί να παραβρίσκεται στις συνεδριάσεις της βουλής.⁷⁸ Δεν είχε καταφέρει όμως να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις επιθέσεις της Αγγλίας. Το 1845, οι βρετανικές απειλές για την επιβολή οικονομικού ελέγχου, αν η κυβέρνηση δεν ανταποκρινόταν στις υποχρεώσεις της, δεν πραγματοποιήθηκαν. Αλλά ο γαλλικός *‘διπλωματικός θρίαμβος’* των ισπανικών γάμων, το 1846, που άνοιγε σημαντικές προοπτικές για την επέκταση της γαλλικής επιρροής στην Ισπανία, έδωσε την αφορμή για μια νέα ισχυρότερη διπλωματική επίθεση των Άγγλων εναντίον των Γάλλων –αυτή τη φορά στην Ελλάδα του γαλλόφιλου Κωλέττη. Όπως αναφερόταν στην αγγλόφιλη εφημερίδα *Φίλος του Λαού*, ο λόγος της επίθεσης ήταν ότι:

⁷⁶ Βλ. την κριτική του *Αιώνα*, αρ. 745, 18 Δεκ. 1846. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου (25 Απρ./7 Μαΐου 1832) που οριστικοποιούσε την ανάρρηση στο θρόνο του ελληνικού βασιλείου του Όθωνα, δεν συμμετείχε ελληνική αντιπροσωπεία αλλά μόνον οι πληρεξούσιοι της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας κατά το δικαίωμα που τους είχε παραχωρήσει, όπως εξηγούσαν στο σχέδιο της συνθήκης, το ελληνικό έθνος (προφανώς με το σχετικό έγγραφο της Γερουσίας το καλοκαίρι του 1830 και εκ νέου με το έγγραφο της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης τον Ιανουάριο του 1832). Το τέταρτο μέλος της συνθήκης ήταν η Βαυαρία. Η απουσία του ελληνικού κράτους από την υπογραφή της σήμαινε ότι ούτε ο Όθωνας ούτε κανένα νόμιμο ελληνικό αντιπροσωπευτικό σώμα δεν θα διέθεταν στο εξής διεθνώς αναγνωρισμένη δικαιοδοσία για την τροποποίηση ή την απόρριψη των άρθρων της συνθήκης.

⁷⁷ Στις 15 Δεκεμβρίου 1846 διοργανώθηκε επίσημο δείπνο προς τιμή του πρίγκιπα Λουιτπόλδου, όπου παραβρέθηκαν το διπλωματικό σώμα, οι ανώτεροι αξιωματικοί και συνταγματάρχες, οι πρόεδροι του Αρείου Πάγου, του Εφετείου, του Ελεγκτικού Συνεδρίου και πολλοί άλλοι αξιωματούχοι και επιφανείς άνδρες. Βλ. *Αιών*, αρ. 748, 1 Ιαν. 1847.

⁷⁸ Για την τακτική του Κωλέττη, βλ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού* τ. 1, σ. 544-545. Βλ. Επίσης Economopoulou, *Parties and Politics in Greece*, σ. 133 κ.ε.

η Αγγλία δεν βλέπει κατά την παρούσαν στιγμήν Ελληνικήν κυβέρνησιν, αλλ' υπό το όνομα τούτο Γαλλικήν κυριαρχίαν εν Αθήναις, και δεν δύναται να υπομένει την αρχήν της Γαλλίας εν τη Ελλάδι.⁷⁹

Υπό τις συνθήκες αυτές δύο γεγονότα που έλαβαν χώρα στην ελληνική πρωτεύουσα το πρώτο εξάμηνο του 1847, αν και φαίνονταν μικρής σημασίας, έδωσαν την ευκαιρία στην Αγγλία να ενθαρρύνει δύο σοβαρές διπλωματικές κρίσεις που απέδειξαν πόσο αδύναμη ήταν η θέση της Ελλάδας στη διεθνή πολιτική σκηνή.

3.2.2. Το επεισόδιο 'Μουσούρου': η πρώτη σοβαρή κρίση

Η πρώτη αφορμή δόθηκε τον Ιανουάριο του 1847 στο χορό των Ανακτόρων για τον εορτασμό του νέου έτους. Πρωταγωνιστής του 'επεισοδίου' που έμεινε γνωστό με το όνομά του, ήταν ο τότε πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα, Κωνσταντίνος Μουσούρος. Έλληνας την καταγωγή και Χριστιανός Ορθόδοξος ασκούσε με ζήλο τα καθήκοντά του στην τουρκική πρεσβεία της Αθήνας από το 1841, προκαλώντας συχνά τη δυσαρέσκεια των ομοεθνών και ομόδοξων του Ελλήνων. Το πρωί της 11^{ης} Ιανουαρίου 1847 ο υπασπιστής του Όθωνα, Τσάμης Καρατάσος, σχεδιάζοντας την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη για οικογενειακούς λόγους, όπως ισχυρίστηκε, μετέβη στην τουρκική πρεσβεία ζητώντας την επικύρωση του διαβατηρίου του. Αλλά ο Μουσούρος αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημά του, επικαλούμενος την εμπλοκή του, το 1841, σε εξέγερση στη Μακεδονία. Στον χορό που δόθηκε δύο μέρες αργότερα στα Ανάκτορα, ο Όθωνας, ενημερωμένος για το περιστατικό, πλησίασε τον Μουσούρο και, κατά μια εκδοχή, του είπε στα γαλλικά: «*επίστευον, κύριε, ότι ο Βασιλεύς της Ελλάδος ήξιζε πλειοτέρου σεβασμού, ου εδείξατε*». ⁸⁰ Στη συνέχεια απομακρύνθηκε χωρίς να περιμένει την απόκρισή του. Ο Μουσούρος, που, σύμφωνα με φήμες της εποχής, ακολούθησε τη συμβουλή του Λάιονς, εγκατέλειψε προσβεβλημένος τα Ανάκτορα. ⁸¹

⁷⁹ *Ο Φίλος του Λαού*, αρ. 459, 15 Απρ. 1847.

⁸⁰ Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. 1, σ. 557.

⁸¹ Για την αναλυτική περιγραφή του επεισοδίου, βλ. Ιωάννης Χρ. Πούλος, *Το επεισόδιον Μουσούρου. Η ελληνοτουρκική διένεξις του 1847*, Αθήνα 1958 (ανατύπωση άρθρου που δημοσιεύθηκε το ίδιο έτος στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, σ. 241-356). Βλ. επίσης Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Η κυβέρνηση Κωλέττη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, σ. 129-132 και Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 435-439. Βλ. επίσης Ελπίδα Βόγλη, «Οι 'προστάτιδες Δυνάμεις' και το ελληνικό βασίλειο: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας μέχρι το επεισόδιο Pacifico», στο *Ε-Ιστορικά (Ελευθεροτυπία): Υπόθεση Πατσίφικο. Τα Παρκερικά του 1850 και η διεθνής ταπείνωση της Ελλάδας* (Ιανουάριος 2011), σ. 37-68.

Τις επόμενες μέρες ο Κωλέττης ανέλαβε προσωπικά την ευθύνη, ώστε το περιστατικό να θεωρηθεί ασήμαντη παρεξήγηση χωρίς να προσβληθεί ο βασιλιάς. Αλλά το διπλωματικό επεισόδιο δεν αποφεύχθηκε. Η Πύλη ενημερώθηκε άμεσα και εξέφρασε τη δυσαρέσκειά της με την υποστήριξη των πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη της Αγγλίας, της Ρωσίας αλλά και της Αυστρίας. Ακολούθησε η ανταλλαγή μιας σειράς διακοινώσεων ανάμεσα αφενός στην ελληνική κυβέρνηση και την τουρκική πρεσβεία και αφετέρου στους πρεσβευτές της Αγγλίας, της Ρωσίας, της Αυστρίας, της Γαλλίας και της Πρωσίας στην Κωνσταντινούπολη και την τουρκική κυβέρνηση. Το αποτέλεσμα ήταν η διακοπή των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων. Το Φεβρουάριο του 1847 ο Μουσούρος εγκατέλειψε την Αθήνα και δύο μήνες αργότερα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη ο Έλληνας πρεσβευτής. Στο μεταξύ ο Κωλέττης είχε δεχθεί τη μεσολάβηση του Μέττερνιχ για τη διευθέτηση της υπόθεσης –αλλά μάταια. Τέσσερις μήνες αργότερα ο πρεσβευτής της Αυστρίας στην Αθήνα ενημέρωσε την ελληνική κυβέρνηση ότι η λύση που μπορούσε να δώσει η Βιέννη, ήταν αυτή που υπαγόρευε ο σουλτάνος με την υποστήριξη της Αγγλίας και της Ρωσίας.

Τον Αύγουστο μάλιστα του 1847, δέκα μέρες πριν από το θάνατο του Κωλέττη, εκδόθηκε φερμάνι που επέβαλε τη διακοπή των ελληνοτουρκικών εμπορικών σχέσεων και διέταζε τις τουρκικές αρχές να μην αναγνωρίζουν τις ελληνικές προξενικές αρχές και να εφοδιάζουν τους Έλληνες υπηκόους, εάν δεν επιθυμούσαν να θεωρούνται Οθωμανοί υπήκοοι, με διαβατήρια για την υποχρεωτική επιστροφή τους στην Ελλάδα. Μόνον μετά το θάνατο του Κωλέττη στάθηκε δυνατή η επίλυση του επεισοδίου, αφού τότε ο Όθωνας ζήτησε τη βοήθεια του τσάρου Νικόλαου και δέχθηκε τη συμβουλή του να αναθερμάνει τις σχέσεις με την Αγγλία, αναθέτοντας ένα ή δύο υπουργεία σε στελέχη του αγγλικού κόμματος. Έτσι, η επιστολή που απέστειλε η ελληνική κυβέρνηση προς τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών, τον Δεκέμβριο του 1847, εκφράζοντας τη λύπη της για την παρεξήγηση που προκάλεσε την αποχώρηση του Μουσούρου από την Αθήνα, θεωρήθηκε ικανοποιητική από την Πύλη. Τον Φεβρουάριο του 1848 ο Μουσούρος επέστρεψε στην ελληνική πρωτεύουσα. Αλλά και κατά το ατυχές περιστατικό της απόπειρας δολοφονίας του, τον Απρίλιο, η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να ακολουθήσει την ίδια πολιτική, ικανοποιώντας κατά προτεραιότητα τις τουρκικές απαιτήσεις. Όταν τελικά συναίνεσε στην έκδοση του παραλίγο δολοφόνου, ώστε να δικαστεί στην Τουρκία, σε σχόλιο της εφημερίδας *Ελπίς* αναφερόταν:

Ό,τι η κυβέρνησίς μας εδύνατο κατ' αρχάς να πράξη άνευ τινος προσβολής της εθνικής φιλοτιμίας, το έπραξε μετά τέσσαρας μήνας, αφού διά των επανειλημμένων επί

τόσον καιρόν αρνήσεών της, φαίνεται ήδη ενδούσα, όχι διότι κατά την ιδέαν της έχει άδικον, αλλά διότι η Ελλάς είναι ασθενής, και υπακούει εις ξένας θελήσεις.⁸²

3.2.3. Το επεισόδιο *‘Pacífico’* και τα περιθώρια της ελληνικής ανεξαρτησίας

Την ίδια εποχή το ελληνικό βασίλειο βρισκόταν υπό την απειλή μιας άλλης, μάλλον σοβαρότερης διπλωματικής κρίσης, αφού σε αυτήν πρωταγωνιστούσε κυρίως η Αγγλία. Την αφορμή είχε δώσει το δεύτερο επεισόδιο του 1847, που ξεκίνησε την Κυριακή του Πάσχα (23 Μαρτίου/4 Απριλίου 1847). Λίγες μέρες νωρίτερα είχε φτάσει στην ελληνική πρωτεύουσα εκπρόσωπος του χρηματοπιστωτικού οίκου Rothschild – «ο ανεψιός του δανειστού της Ελλάδας», όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά στον Αιώνα.⁸³ Ο ρόλος των Rothschild στη διπλωματία του Ανατολικού Ζητήματος υπήρξε καίριος ήδη από τη στιγμή που το ελληνικό κράτος προστέθηκε στο πελατολόγιό τους με την εγγύηση των *‘προστάτιδων’* Δυνάμεων. Ωστόσο, πέρα από τις επαφές τους με τους Ευρωπαίους εγγυητές, οι διεθνείς χρηματιστές Rothschild συνήθιζαν να παρακολουθούν οι ίδιοι τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις των πελατών τους, όποτε ήταν αναγκαίο. Στα μέσα μάλιστα της δεκαετίας του 1840, που η ελλειμματική οικονομία αρκετών Ευρωπαίων πελατών τους φαινόταν να λαμβάνει διαστάσεις *‘επιδημίας’*, η στάση τους απέναντι σε κράτη που διέκοπταν ή καθυστερούσαν πληρωμές λόγω εσωτερικής πολιτικής αστάθειας ή κακοδιαχείρισης αναμενόταν, σύμφωνα με φήμες, ιδιαίτερα αυστηρή.

Προφανώς έτσι εξηγούνται οι ιδιαίτερες περιποιήσεις του Κωλέττη προς τον επισκέπτη του, που κατά σύμπτωση βρέθηκε στην Αθήνα τις μέρες που όλοι συζητούσαν το ενδεχόμενο της παραπομπής σε δίκη του υπουργού Οικονομικών Πονηρόπουλου λόγω της εμπλοκής του σε οικονομικό σκάνδαλο. Το γεγονός μάλιστα ότι οι Rothschild πάντοτε έδειχναν μεγάλο ενδιαφέρον για την κατάσταση των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –επομένως τώρα και της Ελλάδας– εξηγεί ίσως και την απόφαση του Έλληνα πρωθυπουργού να απαγορεύσει για το 1847 το έθιμο της καύσης του Ιούδα –τελετή που λάμβανε χώρα την Κυριακή του Πάσχα, μετά τη δεύτερη ανάσταση, *«έξωθεν της εκκλησίας απέναντι του ναού του Θησέως»*. Ίσως όμως ήταν ορθή η παρατήρηση του δημοσιογράφου της εφημερίδας *Ελπίς*, που επέκρινε την κυβέρνηση, διότι δεν συνόδευσε την απαγόρευση με τη λήψη προληπτικών αστυνομικών μέτρων, ώστε να αποφευχθούν τυχόν επεισόδια.⁸⁴

⁸² *Η Ελπίς*, αρ. 482, 25 Σεπτ. 1848.

⁸³ Αιών, αρ. 768, 21 Μαρτ. 1847.

⁸⁴ *Η Ελπίς*, αρ. 381, 31 Μαρτ. 1847.

Το μεσημέρι της Κυριακής του Πάσχα μερικές δεκάδες πολιτών, αφού εμποδίστηκαν να ανάψουν την πυρά, επιτέθηκαν στην οικία του Εβραίου Βρετανού υπηκόου και προξένου της Πορτογαλίας στην Αθήνα τα έτη 1837-1842, Davide Bonifacio Pacifico, γνωστού και ως Don Pacifico, και τη λεηλάτησαν. Εκείνες τις μέρες το επεισόδιο σχολιάστηκε μόνον από τις σημαντικότερες εφημερίδες της αντιπολίτευσης και η περιγραφή τους ήταν παρόμοια. Όλες αναφέρονταν σε μια ληστρική επίθεση που υποκινήθηκε από ταραξίες, οι οποίοι υπό συνθήκες πολιτικής αναρχίας συνηθίζουν να χειραγωγούν τους πολλούς. Έτσι, το επεισόδιο θεωρήθηκε στο αρχικό στάδιο ως μια πρόσθετη ευκαιρία για την άσκηση κριτικής κατά της κυβερνητικής πολιτικής. Η *Αθηνά* και ο *Αιών*, επιθυμώντας να αποκαλύψουν ένα ακόμη σκάνδαλο, υπαινίσσονταν ότι στον όχλο των επιτιθέμενων «*υπήρχον και υιοί υπουργών και υιοί αξιωματικών, απολαμβάνοντων την εύνοϊαν και την υποστήριξιν των αρχόντων της ημέρας*». Εμφαντικότερα όμως τόνιζαν τη δυσπιστία τους για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την απόδοση της δικαιοσύνης στο «*σύστημα*» Κωλέττη.⁸⁵

Η *Ελπίς* ενέτασσε το επεισόδιο στα τρία «*κακουργήματα*» των ημερών του Πάσχα του 1847. Το πρώτο ήταν, όπως αναφέρθηκε, το σκάνδαλο Πονηρόπουλου που, παρά τη συγκρότηση στη βουλή ανακριτικής επιτροπής για την παραπομπή του σε δίκη, έληξε με την παραίτησή του. Το δεύτερο ήταν ο θάνατος ενός Υδραίου οικογενειάρχη, κατοίκου Αθηνών, τη στιγμή που έβγαινε από το σπίτι του τη Μεγάλη Τετάρτη, από τυχαίο πυροβολισμό, όπως συνηθιζόταν τις ημέρες του Πάσχα, παρότι επρόκειτο για πασχαλινό έθιμο που είχε καταδικαστεί από διάφορες πλευρές αλλά δεν είχε απαγορευτεί από τις ελληνικές αρχές. Η *Ελπίς*, ωστόσο, ήταν η μοναδική εφημερίδα που θύμιζε στους αναγνώστες της ότι ο Pacifico, όπως και ο Φίνλεϊ, διεκδικούσαν από καιρό αποζημιώσεις για τα οικόπεδά τους, τα οποία είχαν «*προσληφθή αυθαίρετως εις την οικοδομήν των ανακτόρων*». Η ίδια εφημερίδα επίσης καταδίκασε την αδιαφορία της κυβέρνησης που δεν μερίμνησε «*να φέρη εις τον λεηλατηθέντα παραμυθίαν, και χρηματικά βοηθήματα, αφού εκτός των τεσσάρων τοίχων δεν έμεινε το παραμικρόν εν τη οικία*», υποτιμώντας ακόμη και το γεγονός ότι «*ότι ο Κ. Βονιφάτσιος είναι υπηκόος Άγγλος*».⁸⁶

Ήταν ήδη γνωστό ότι ο Pacifico είχε καταφύγει στη βρετανική πρεσβεία και ζητούσε αποζημιώσεις. «*Άδηλον, οποίαν η υπόθεσις αύτη θέλει λάβει έκβασιν*», σχολίαζε ο *Αιών*. Μόνον η αξία των πολυτιμότερων αντικειμένων που, κατά τους υπολογισμούς του Pacifico, είχαν αφαιρεθεί από την οικία του ανερχόταν ή και ξεπερνούσε το μισό εκατομμύριο δραχμές. Ήταν ένα κουτί που περιείχε 9.800 δρχ. εκ των οποίων οι 7.500 δρχ., όπως υποστήριζε ο Pacifico, προέρχονταν από Εβραίους

⁸⁵ *Αθηνά*, αρ. 1400, 29 Μαρτ. 1847 και *Αιών*, αρ. 769, 29 Μαρτ. 1847.

⁸⁶ *Η Ελπίς*, αρ. 381, 31 Μαρτ. 1847.

της Ιταλίας και προορίζονταν για την ανέγερση ναού και την παροχή βοήθειας στους φτωχούς της ελληνικής πρωτεύουσας. Επίσης είχαν αφαιρεθεί έγγραφα της πρεσβείας της Πορτογαλίας, τα οποία είχε κρατήσει, όπως ισχυρίστηκε, για να στηρίξει τη διεκδίκηση ποσού μεγαλύτερου από 21.000 στερλίνες από τη Λισαβόνα. Ως αποτέλεσμα, το ποσό των απαιτήσεων του ήταν τεράστιο: ανερχόταν σε περίπου 31.500 στερλίνες, σχεδόν 887.000 δρχ. Πριν από τα μέσα του Απριλίου, ο Λάιονς εξέφρασε τη λύπη του στον Κωλέττη, διότι δεν είχε ήδη ξεκινήσει τη διαδικασία της δίκαιης αποζημίωσης ενός Βρετανού υπηκόου. Εφόσον επί τρεις εβδομάδες δεν έλαβε απάντηση, ανέφερε το επεισόδιο στον Πάλμερστον. Οι απαιτήσεις της Βρετανίας δεν περιορίζονταν σε αποζημιώσεις Ιονίων και Βρετανών υπηκόων, αλλά αφορούσαν ανοικτά πλέον και εδαφικές διεκδικήσεις. Επρόκειτο για τα νησιά Ελαφόνησο και Σαπιέντζα, τα οποία είχαν ενταχθεί στην ελληνική επικράτεια αλλά η Βρετανία ισχυριζόταν ότι ανήκαν στα Ιόνια νησιά.⁸⁷

Οι συζητήσεις σχετικά με τις βρετανικές απαιτήσεις συνεχίστηκαν το κρίσιμο έτος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, το 1848, καθώς η υποχώρηση του γαλλικού ενδιαφέροντος για τις ελληνικές εξελίξεις έδινε στην Αγγλία την ευκαιρία να επιβάλει την Ελλάδα υπό τον άμεσο έλεγχό της. Από την άλλη πλευρά όμως οι εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά και τα άλλα νησιά του Ιονίου εξήραν τις ανησυχίες του Πάλμερστον ότι το ελληνικό κράτος, ίσως και με τη συμβουλή κάποιας Δύναμης, επέκτεινε τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες του στα υπό βρετανική κυριαρχία νησιά. Η νέα κορύφωση των ελληνοβρετανικών διαπραγματεύσεων στα τέλη του 1849 και στις αρχές του 1850, όταν ο ναύαρχος Πάρκερ (William Parker –που κατά σύμπτωση ήταν ο κυβερνήτης του πολεμικού πλοίου, ο οποίος είχε φέρει το 1828 τον Καποδίστρια στην Ελλάδα) έλαβε την εντολή να προχωρήσει στον αποκλεισμό του Πειραιά, συνδέθηκε με τις εξεγέρσεις στα Ιόνια νησιά.⁸⁸ Κατά την εκδοχή του νέου Βρετανού Διοικητή των Επτανήσων, Henry Ward, ο αποκλεισμός του Πειραιά είχε στόχο να δείξει στους Επτανήσιους ριζοσπάστες ότι έπρεπε να έχουν λίγη εμπιστοσύνη στη ξένη υποστήριξη· και όπως ο ίδιος έγραφε στον Πάλμερστον, ήταν ένα πολύ καλό ‘μάθημα’ για το ελληνικό βασίλειο, που δεν θα το ξεχνούσε γρήγορα.

Αλλά ο αποκλεισμός, που ξεκίνησε στις 4 Ιανουαρίου 1850 και κράτησε σαραντα δύο μέρες, συνδυαζόταν και πάλι με τον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό. Ο Πάλμερστον δηλαδή ήταν πεπεισμένος ότι οι Γάλλοι είχαν ενθαρρύνει την ελληνική κυβέρνηση στην απόφασή της να μην ικανοποιήσει τις βρετανικές απαιτήσεις. Το γε-

⁸⁷ Αναλυτική περιγραφή του επεισοδίου και των βρετανικών απαιτήσεων, βλ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, τ. 1, σ. 584-590 και Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 392-400

⁸⁸ Πρόκειται για τα λεγόμενα ‘παρκερικά’. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 452-456.

γονός ότι η απόφαση του αποκλεισμού είχε σοβαρό πολιτικό κόστος για τον ίδιο, ήταν μάλλον υποδεέστερο, σύμφωνα με τις προτεραιότητες της πολιτικής του, από ό,τι θα ήταν ένα 'πλήγμα' από τη γαλλική πολιτική. Χάρη στις ρητορικές ικανότητές του, ο Πάλμερστον κατάφερε να διατηρήσει την εμπιστοσύνη των βρετανικών νομοθετικών σωμάτων, αναδεικνύοντας την αρχή της προστασίας των Βρετανών υπηκόων στο εξωτερικό σε δόγμα της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής (γνωστό ως δόγμα *Pacifico* στη βιβλιογραφία). Ίσως αυτό ήταν το σημαντικότερο κέρδος της βρετανικής πολιτικής από την κρίση. Στην περίφημη ομιλία του, τον Ιούνιο του 1850, στη Βουλή των Κοινοτήτων σχετικά με το ελληνικό ζήτημα και το 'επεισόδιο *Pacifico*' κατέληγε: ένας Βρετανός υπήκοος, όπου κι αν βρισκόταν, θα έπρεπε να ήταν σίγουρος «ότι το άγρυπνο μάτι της Αγγλίας θα τον προστατεύει από κάθε αδικία και σφάλμα». ⁸⁹

Σε ό,τι αφορά πάντως την ελληνική πλευρά τόσο το 'επεισόδιο *Pacifico*' όσο και το 'επεισόδιο *Μουσούρου*' απέδειξαν ότι η Ελλάδα όφειλε να επιζητά την προστασία κάποιας τουλάχιστον Δύναμης, αφού ήταν σχεδόν αδύνατο να ικανοποιεί ταυτόχρονα τις προσδοκίες όλων. Προφανώς, ο Λάιονς δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει τον όρο 'εξάρτηση' στη θέση του όρου 'προστασία' –ούτως ή άλλως η διάκρισή τους δεν είναι εύκολη. ⁹⁰ Λίγο νωρίτερα μάλιστα ο Βρετανός πρέσβης είχε παραδεχθεί σε κάποια συνομιλία του ότι η Ελλάδα «πρέπει να είναι αγγλική», αφού «δεν επιτρέπεται να είναι ρωσική», ενώ, κατά τη γνώμη μου, η ιδέα για μια «πραγματικά ανεξάρτητη» ήταν απλά μια «ανοησία». ⁹¹ Προς στιγμή, βέβαια, τα *Παρκερικά* ενίσχυσαν τη θέση και το κύρος του Όθωνα, αφού προκάλεσαν τις αντιδράσεις των Γάλλων και των Ρώσων εναντίον των Άγγλων και επίσης έφεραν σε δύσκολη θέση το αγγλικό κόμμα. Ακόμη κι ο Λάιονς, που τις πρώτες μέρες του Ιανουαρίου του 1850 αντικαταστάθηκε από τον Τόμας Ουάις (Thomas Wyse), ήταν δυσαρεστημένος από την αλαζονική και επιθετική απόφαση του Πάλμερστον. Από την κρίση που έληξε με την καταβολή από την Ελλάδα της χρηματικής αποζημίωσης στον *Pacifico*, κερδισμένη ήταν μάλλον η Ρωσία: με την υποστήριξη τώρα του πρεσβευτή της στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε η επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος. Έτσι, επιτεύχθηκε η συμφιλίωση του ελληνικού κράτους με το Πατριαρχείο που με

⁸⁹ Dolfus Whitten, "The Don Pacifico Affair", *The Historian*, 48 (1986) 2, σ. 255-267 και David, Hannel, "Lord Palmerston and the 'Don Pacifico Affair' of 1850: The Ionian Connection", *European History Quarterly* 19 (1989), σ. 495-508.

⁹⁰ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Κατερίνα Γαρδίκια, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999.

⁹¹ Τα αποσπάσματα προέρχονται από μία συζήτηση του Βρετανού πρέσβη με τον Πρώσο ομόλογό του το 1839 και παρατίθενται στο Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 310.

την έκδοση του Συνοδικού Τόμου (1850), προέβη στην αναγνώριση της Αυτοκέφαλης ελληνικής Εκκλησίας.⁹² Τελικά, ο νέος νόμος για την εκκλησιαστική διοίκηση ψηφίστηκε από την ελληνική βουλή τον Ιούνιο του 1852,⁹³ λίγους μήνες δηλαδή πριν υπογραφεί η συνθήκη του Λονδίνου περί της διαδοχής του ελληνικού θρόνου (8/20 Νοεμβρίου 1852), που στόχευε, όπως θα φανεί παρακάτω, στη δημιουργία της εντύπωσης ότι επιλυόταν τώρα και ένα δεύτερο σοβαρό ελληνικό πρόβλημα.

3.3. Γιατί οργανώθηκε η επανάσταση κατά του Όθωνα;

Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι ένα περίπου έτος μετά τον πανηγυρικό εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας της δυναστείας⁹⁴ και ενώ όλα έδειχναν ότι ο Όθωνας είχε ενισχύσει τα ερείσματά του, ξεκίνησε η οργάνωση του σκληρού αντικαθεστωτικού αγώνα που τελικά τον υποχρέωσε να εγκαταλείψει τρία χρόνια αργότερα τον θρόνο του; Τι άλλαξε δηλαδή από τον Ιανουάριο του 1858 μέχρι τις αρχές του επόμενου έτους; Είναι βέβαιο ότι οι 'αλλαγές' που ενδεχομένως συνέβησαν σε αυτό το μικρό διάστημα, δεν αρκούν για την απάντηση του παραπάνω ερωτήματος, και αν περιοριστούμε σε αυτές, προφανώς θα εξετάσουμε επιφανειακά κάποιες μόνον από τις αφορμές και όχι τα ουσιαστικά αίτια της πολιτικής μεταβολής.

Αντίθετα, θα πρέπει να επιχειρήσουμε την αποτίμηση των επιτυχιών και αποτυχιών της πολιτικής του Όθωνα στη διάρκεια τουλάχιστον της συνταγματικής μοναρχίας ιδίως ως προς τα σημαντικότερα ζητήματα που συσπείρωσαν τους εξεγερθέντες της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 και συζητήθηκαν εκτενώς στις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης –είτε αυτά επιλύθηκαν κατ' ουσία (είτε όχι) μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Είναι περιττό ίσως να τονίσουμε πως η ερμηνευτική ανασύνθεση του παρελθόντος και των εξελίξεων ενός εθνικού κράτους, είναι αδύνατο να περιοριστεί στα όσα έλαβαν χώρα εντός των συνόρων του. Όπως προκύπτει, εξάλλου, από τις παραπάνω ενότητες, η εξήγηση των λόγων που οδήγησαν στην πτώση του Όθωνα είναι αδύνατο να επιτευχθεί, εάν δεν επιχειρηθεί η αποκωδικοποίηση της αλληλένδετης σχέσης εσωτερικών εξελίξεων, διεθνών συγκυριών και εξωτερικών παραγόντων επιρροής των ελληνικών υποθέσεων.

⁹² Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 455-458.

⁹³ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 285.

⁹⁴ Βλ. την αναλυτική περιγραφή της γιορτής, Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 587-592.

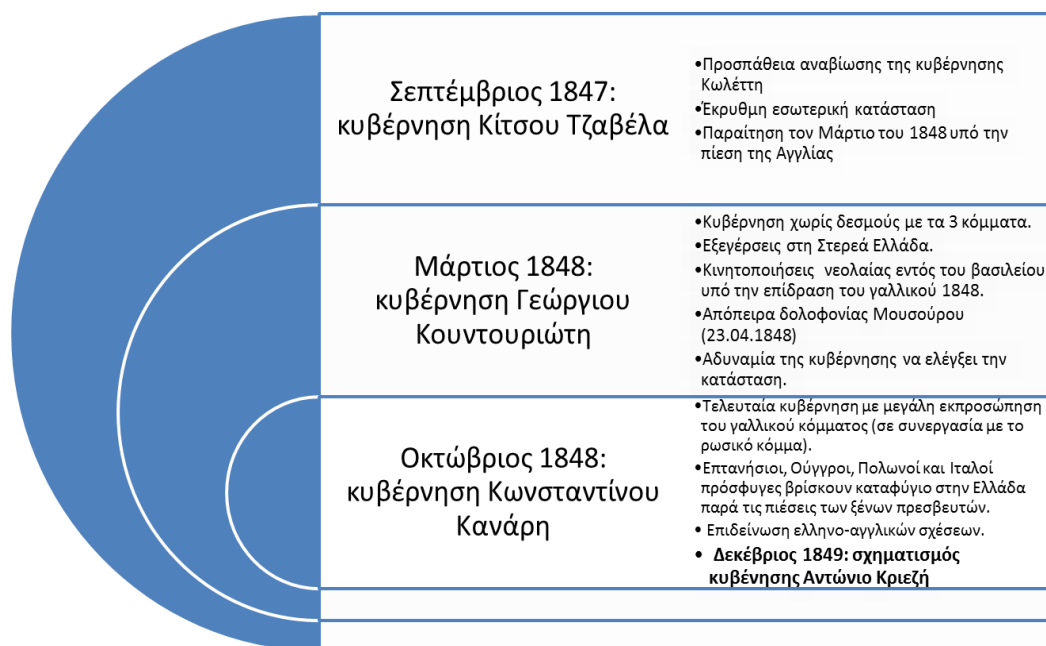
3.3.1. Εσωτερικές τομές: το θρησκευτικό, το πολιτειακό και το δημοσιονομικό πρόβλημα

Στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου αναφερθήκαμε στη θρησκευτική συμφιλίωση που επιτεύχθηκε μετά από δύο περίπου δεκαετίες ανάμεσα στην Αυτοκέφαλη ελλαδική Εκκλησία και το Πατριαρχείο, σημειώνοντας ότι με τη συνθήκη του Λονδίνου την ίδια εποχή *‘άνοιγε’* ο δρόμος για την αντίστοιχη *‘συμφιλίωση’* του ετερόδοξου Όθωνα με τον λαό του στο ζήτημα της διαδοχής. Η αποτίμηση όμως των παραπάνω επιτυχιών του βασιλιά και της κυβέρνησής του αυτήν την εποχή –δηλαδή της κυβέρνησης του ναύαρχου Αντωνίου Κριεζή– απαιτεί μεγαλύτερη προσοχή και διεξοδικότερη προσέγγιση τόσο των πολιτικών κινήτρων που οδήγησαν σε αυτές, όσο και των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων διαστάσεών της.

Με βάση αυτό το σκεπτικό δεν αρκεί να ερμηνεύσουμε τον θρησκευτικό συμβιβασμό που ξεκίνησε το 1850, ως μια επιτυχία –τη σημαντικότερη ίσως– της κυβέρνησης Κριεζή, επειδή τότε έτυχε να δοθεί η κατάλληλη αφορμή: δηλαδή ο θάνατος του Έλληνα πρεσβευτή Ιακωβάκη Ρίζου-Νερουλού στην Κωνσταντινούπολη (Δεκέμβριος 1849). Στην πραγματικότητα η *‘αφορμή’* δημιουργήθηκε από τον βασιλιά και τον πρωθυπουργό του (που αποπειράθηκαν να προσεγγίσουν τον Πατριάρχη Άνθιμο Δ΄, επιδίδοντάς του τον Μεγαλόσταυρο του Τάγματος του Σωτήρος σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη στάση του στην κηδεία), σε μια εξαιρετικά κρίσιμη περίοδο. Αμφότεροι χρειάζονταν επειγόντως μια ευκαιρία για να αποσπάσουν την προσοχή της αντιπολίτευσης α΄) από τη ρήξη των ελληνοβρετανικών σχέσεων– που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προκλήθηκε από το *‘επεισόδιο Pacifico’*, το οποίο όχι μόνον δεν είχε επιλυθεί ακόμη αλλά εντάθηκε από τις εξεγέρσεις που ξέσπασαν στα υπό αγγλική κυριαρχία Επτάνησα μετά την Επανάσταση στη Γαλλία το 1848· επίσης β΄) από τον ελλοχεύοντα κίνδυνο της διπλωματικής απομόνωσης του βασιλείου καθώς και γ΄) από το οικονομικό αδιέξοδο που διαφαινόταν υπό τις αγγλικές πιέσεις για την καταβολή των τόκων και χρεολυσίων του ελληνικού δανείου αλλά και τις απαιτήσεις για την επιστροφή του βαυαρικού δανείου που έχετε τώρα ο πατέρας του Όθωνα ως απόρροια της παραίτησής του (Μάρτιος 1848) από τον θρόνο του υπέρ του άλλου γιου του, Μαξιμιλιανού.⁹⁵ Από την άποψη αυτή οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις που ξέσπασαν με κέντρο και πάλι το Παρίσι μετά το 1848, αν και δεν

⁹⁵ Συγκεκριμένα, έγραφε στον Όθωνα: «Ο υιός μου βασιλεύς και το υπουργείον του με πιέζουνι ν’ αποδώσω το δάνειον εις το δημόσιον ταμείον εκ της ιδίας μου περιουσίας». Σε τέτοια περίπτωση, όπως προσέθετε, θα ήταν υποχρεωμένος να αφήσει χωρίς κληρονομιά τους δύο νεότερους αδελφούς και τη μητέρα του βασιλιά της Ελλάδας. Αξίζει να σημειωθεί ότι τελικά υποχρεώθηκε να ακολουθήσει την τελευταία λύση ενώ η αποπληρωμή του δανείου επιτεύχθηκε το 1878. Βλ. σχετικά Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 421-422.

επηρέασαν άμεσα το ελληνικό βασίλειο, μετέβαλαν τους διπλωματικούς συσχετισμούς στους οποίους στήριζε την εσωτερική πολιτική του ο Όθωνας. Ως αποτέλεσμα, αν και οι πρωτοβουλίες του μετά τον θάνατο του Κωλέττη (βλ. σχήμα 3.5.) δεν φανερώνουν την επιθυμία του να στηριχθεί στα κόμματα αλλά μάλλον να τα θέσει υπό τον έλεγχό του, προκειμένου να διοικήσει συγκεντρωτικά, απλώς αλλάζοντας τους πρωταγωνιστές της ελληνικής πολιτικής σκηνής, το έτος 1848 φαίνεται να σηματοδοτεί το τέλος της συνεργασίας του με το γαλλικό κόμμα.⁹⁶

Σχήμα 3.5. Οι κυβερνήσεις και οι κυριότερες εξελίξεις στο βασίλειο του Όθωνα μετά τον θάνατο του Κωλέττη και τη Επανάσταση στη Γαλλία το 1848 μέχρι τον σχηματισμό της μακροβιότερης κυβέρνησης Αντώνιου Κριεζή.

Υπό αυτές τις συνθήκες ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός Κριεζής ούτε μπορούσαν να προβλέψουν την αντίδραση του Πατριάρχη ούτε γνώριζαν εάν θα χρεώνονταν με μία ακόμη αποτυχία στο περίπλοκο θρησκευτικό ζήτημα. Αποκτούσαν όμως τη δυνατότητα να προσεγγίσουν τουλάχιστον τη Ρωσία, ώστε να αποσοβήσουν τον κίνδυνο της ελληνικής απομόνωσης. Η πρόκληση της παρέμβασης μιας ξένης Δύναμης υπό τις αντίξοες συνθήκες της στιγμής υπήρξε αναμφίβολα μια έξυπνη πρωτοβουλία του βασιλιά, που ήδη είχε δείξει τις φιλικές του προθέσεις προς τη Ρωσία, αφού τη δεδομένη στιγμή ήταν η μοναδική Δύναμη που στήριζε ανεπιφύλακτα το θρόνο του.⁹⁷ Βραχυπρόθεσμα, ωστόσο, το πείραμά του απέτυχε και στα δύο σκέλη του: η

⁹⁶ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 299.

⁹⁷ Economopoulou, *Parties and Politics*, σ. 189-195.

Ρωσία, όπως και η Γαλλία, συνυπέγραψαν την ταπεινωτική σύμβαση που επέβαλε στην Ελλάδα η Αγγλία για την επίλυση του *‘επεισοδίου Pacifico’* ενώ τις ίδιες περίπου μέρες η είδηση της επικύρωσης του Συνοδικού Τόμου, αντί να ικανοποιήσει τον ελληνικό λαό, προκάλεσε αντιδράσεις και επεισόδια. Το σοβαρότερο πρόβλημα δεν ήταν η διαφωνία του Θεόκλητου Φαρμακίδη που στράφηκε εναντίον του Τόμου αλλά ο πρωτόγνωρος θρησκευτικός φανατισμός που χαρακτήριζε τώρα τις ελληνικές κινητοποιήσεις κυρίως στην ύπαιθρο. Ειδικά στις λιγότερο αναπτυγμένες αγροτικές περιοχές της Πελοποννήσου παρατηρήθηκε μια τάση στροφής των ανθρώπων προς το υπερφυσικό, με σκοπό την αναζήτηση λύσεων στα πολλά και επιτακτικά προβλήματα της καθημερινότητάς τους, που ήταν κυρίως οικονομικά.

Η πτώση της τιμής της ελληνικής σταφίδας κυρίως εξαιτίας της μείωσης της ζήτησής της στην Αγγλία, η υποχώρηση γενικά του εμπορίου κατά τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις μετά το 1848 που οδήγησε στον δραστικό περιορισμό του ελληνικού συναλλάγματος και έτσι σε νομισματική κρίση και την πρώτη αναγκαστική κυκλοφορία στην Ελλάδα (Απρίλιος 1848), η ραγδαία μείωση της αξίας των τραπεζογραμμάτων και η έλλειψη χρήματος στην Εθνική Τράπεζα και κατ’ επέκταση την αγορά, επιδεινώθηκαν με τις καταστροφές της αγροτικής παραγωγής τον βαρύ χειμώνα του 1850, τη σιτοδεία του 1851 και στη συνέχεια τη φυλλοξήρα που έπληξε την ελληνική σταφιδοπαραγωγή. Υπό αυτές τις συνθήκες αυξήθηκαν οι ανταρτικές και ληστρικές συμμορίες στην ύπαιθρο, οι αγρότες της Μεσσηνίας που εξεγέρθηκαν, απέδιδαν ευθύνες για την κατάσταση στις αδυναμίες γενικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος και την ανικανότητα των Ελλήνων πολιτικών και πολλοί έστρεφαν τις ελπίδες τους για την επίλυση των προβλημάτων της καθημερινότητάς τους στον θεό. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι οι πιο προληπτικοί θεώρησαν την πτώση ενός στύλου στο ναό του Ολυμπίου Διός, το 1852, ως τον κακό οίονο για την επιδημία της χολέρας το 1854 ενώ την άνοιξη του 1853 πολλαπλασιάστηκαν οι δεήσεις των σταφιδέμπορων της Πάτρας, μέσω των οποίων παρακαλούσαν τον θεό να τους απαλλάξει από τη φυλλοξήρα. Έτσι εξηγείται και η εντυπωσιακή διάδοση της εξέγερσης του μοναχού Παπουλάκου (Οκτώβριος 1851-Ιούνιος 1852). Καθ’ όλη τη διάρκεια, άλλωστε, αυτής της δύσκολης περιόδου, η πολιτική προστασίας του κράτους ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η παραδοσιακή τακτική της διανομής σιτηρών από τις κρατικές αποθήκες σε λιμοκτονούντες πληθυσμούς δεν ήταν δωρεάν αλλά συνήθως γινόταν *‘επί πιστώσει’*, γεγονός που ενίσχυε την εντύπωση ότι ο βασιλιάς και οι πολιτικοί ενδιαφέρονταν πρωτίστως για το δημόσιο ταμείο, που ούτως ή άλλως είχε χάσει τα χρόνια αυτά το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών φόρων, παρά για την αλματώδη αύξηση της τιμής των τροφίμων που οδηγούσαν τις τοπικές κοινωνίες σε

αδιέξοδο. Αλλά και τα λιγοστά μέτρα που έλαβε το κράτος σε αυτή την κρίση της σταφιδοπαραγωγής καθυστέρησαν τέσσερα ή και πέντε χρόνια.⁹⁸

Δεν είναι βέβαιο αν η κυβέρνηση ή ο βασιλιάς μπορούσαν να προβλέψουν την επίδραση της οικονομικής κρίσης στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων της υπαίθρου, αλλά είναι γνωστό ότι ανησύχησαν τόσο έντονα από το κίνημα του Παπουλάκου, ώστε επέλεξαν να αναβάλουν τη δίκη του από φόβο μήπως χρεωθούν μια ακόμη αξιοσημείωτη ήττα –την οποία όμως δεν απέφυγαν στην περίπτωση μιας άλλης δίκης για θρησκευτικούς λόγους την ίδια εποχή– εκείνης του Θεόφιλου Καΐρη. Το γεγονός μάλιστα ότι ο Καΐρης αποβίωσε στη φυλακή έναν μήνα περίπου μετά την καταδίκη του συγκίνησε τον λαό, βαρύνοντας ακόμη περισσότερο το πολιτικό κλίμα (Ιανουάριος 1853).⁹⁹ Σε ό,τι αφορά μάλιστα την έκδοση του Συνοδικού Τόμου και την αναγνώριση της ελλαδικής Εκκλησίας από το Πατριαρχείο το καθεστώς δεν επωφελήθηκε, όπως προσδοκούσε, ούτε από τον πανηγυρικό εορτασμό που οργάνωσε την 20^η Αυγούστου 1850. Συγκεκριμένα, οι τελετές επισκιάστηκαν από τη δολοφονία του υπουργού Εκκλησιαστικών Νικόλαου Κορφιωτάκη την ώρα που επέστρεφε στην οικία του. Οι δολοφόνοι του, όπως αποκαλύφθηκε, ήταν *‘εκτελεστές επ’ αμοιβή’* από τον νομό Λακωνίας, και η αιτία ήταν η γενικότερη δυσαρέσκεια για την επαρχιακή πολιτική της κυβέρνησης.¹⁰⁰

Η θρησκευτική επιτυχία των ημερών δεν έγινε δεκτή με θέρμη ούτε από τους Ναπαίους. Προφανώς, η γενική κρίση και ιδίως τα *‘Παρκερικά’* δεν ζημίωσαν μόνο το αγγλικό κόμμα. Οι Ναπαίοι παρουσιάζονταν απογοητευμένοι από τη Ρωσία εξαιτίας της καθυστέρησης της καταβολής των ρωσικών δόσεων του δανείου και κάποιοι φρόντιζαν να διαδίδουν πληροφορίες για την αρνητική στάση του τσάρου στο κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου.¹⁰¹ Παρά τον ρόλο της Ρωσίας στην επίλυση του ελληνικού θρησκευτικού προβλήματος, ακόμη και ο συντάκτης του ρωσόφιλου *Αιώνα* προτίμησε να συνεχίσει τις επιθέσεις του κατά της κυβερνητικής πολιτικής, εκφράζοντας απογοήτευση για τις αλλαγές που δεν είχαν γίνει. Συγκεκριμένα, σχολίαζε ότι, εάν δεν είχε προτείνει η Ιερά Σύνοδος τη γιορτή της 20^{ης} Αυγούστου, το υπουργικό συμβούλιο ούτε καν θα είχε σκεφτεί το ενδεχόμενο να οργανώσει μια

⁹⁸ Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857. Οικονομικές και κοινωνικές όψεις*, τ. 2: 1845-1857, Αθήνα: εκδ. Κριτική, 1994, σ. 169-172 και 177-182 (και αναλυτικότερα σε ολόκληρο τον δεύτερο τόμο).

⁹⁹ Αναλυτικότερα για τα παραπάνω περιστατικά, βλ. Παπαγεωργίου, *Από το έθνος στο γένος*, σ. 459-463.

¹⁰⁰ Η δολοφονία του υπουργού Κορφιωτάκη περιγράφηκε με λακωνικό τρόπο στις εφημερίδες της εποχής. Βλ. ενδεικτικά, *Αιών*, 24 Αυγ. 1850. Για τους λόγους της δολοφονικής επίθεσης, βλ. Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 496.

¹⁰¹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 317-318.

τελετή, όπως, άλλωστε, δεν 'σκεφτόταν' να εφαρμόσει και το σύνταγμα. Μακάρι να μην γιορταζόταν και η 3^η Σεπτεμβρίου, κατέληγε ο ίδιος, αφού δεν εφαρμόζεται το σύνταγμα.¹⁰²

Ίσως το μεγαλύτερο κέρδος του Όθωνα τόσο από τον θρησκευτικό συμβιβασμό όσο και από την ευρύτερη κρίση που είχε προκαλέσει η Αγγλία, ήταν η αποδυνάμωση των κομμάτων. Πράγματι το 1850 μπορεί να θεωρηθεί σταθμός για την παρακμή των λεγόμενων 'ξενικών' κομμάτων, γεγονός που έδινε την ευκαιρία στον βασιλιά να σχηματίζει κυβερνήσεις με πολιτικούς της εμπιστοσύνης του ακόμη κι αν δεν ήταν βουλευτές. Μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης Κριεζή που βρισκόταν υπό τον απόλυτο έλεγχό του και πριν από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1850 επανέλαβε το τέχνασμα που πρώτη είχε δοκιμάσει η Αντιβασιλεία: για να αποτρέψει το ενδεχόμενο αλλαγής της κατάστασης απομάκρυνε από τη χώρα τους σημαντικότερους ηγέτες των κομμάτων. Πέρα από τον Τρικούπη δηλαδή που ήδη βρισκόταν στο Λονδίνο, έστειλε τον Μαυροκορδάτο στην πρεσβεία του Παρισιού, και τον Μεταξά σε εκείνη της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, το κλίμα στο οποίο έγιναν οι εκλογές του Σεπτεμβρίου επιβεβαίωνε την παρακμή των κομμάτων όσο και τη γενικότερη λαϊκή απογοήτευση: δεν υπήρχε οργανωμένη αντιπολίτευση, οι υποψήφιοι τόσο της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης ενδιαφέρονταν μόνον για την προσωπική τους εκλογή, ενώ οι ψηφοφόροι, ειδικά οι αγρότες, αδιαφορούσαν, αφού δεν προσδοκούσαν καμία βελτίωση της κατάστασης. Έτσι, η κυβέρνηση Κριεζή επιβεβαίωσε με ευκολία τη δύναμή της και ο Όθωνας, που ήδη είχε μεταβεί στο Μόναχο για συζητήσεις σχετικά με το ζήτημα της διαδοχής, διατήρησε τη φιλική στάση του απέναντι στη Ρωσία. Διάφορες φήμες μάλιστα απέδιδαν τώρα τη στροφή του προς τη Ρωσία στις αντισυνταγματικές διαθέσεις του.¹⁰³

Δεν αποκλείεται όμως με την προσέγγιση της Ρωσίας να επιδίωκε τη δημιουργία εντυπώσεων για το κατεξοχήν θρησκευτικό σκέλος τους προβλήματος της διαδοχής. Όσο περνούσε ο καιρός και το βασιλικό ζεύγος δεν τεκνοποιούσε, το άρθρο του συντάγματος του 1844 που όριζε πως ο διάδοχος έπρεπε να είναι Ορθόδοξος, πρόβαλε από διάφορες πλευρές ως η σημαντικότερη εγγύηση για την 'ελληνικότητα' του βασιλείου στο μέλλον –ακόμη κι αν η έννοια της ελληνικότητας συνέπιπτε με την ορθόδοξη ταυτότητα του ελληνικού λαού, όπως δηλαδή την περίοδο της Επανάστασης ή κατά τον αγώνα εναντίον της 'θαυαροκρατίας'. Από την άλλη πλευρά, η διαδοχή ήταν ένα από τα προβλήματα, η επίλυση του οποίου είχε ξεκινήσει στην Εθνοσυνέλευση αλλά ακόμη δεν είχε ολοκληρωθεί. Επομένως, καθίστατο ζήτημα εθνικό, αφού η 3^η Σεπτεμβρίου είχε ήδη αναχθεί σε σύμβολο της εθνικής κυ-

¹⁰² Αιών, 19 Αυγ. 1850.

¹⁰³ Economopoulou, *Parties and Politics in Greece*, σ. 200-212.

ριαρχίας, και συνάμα σε πολιτικό πρόβλημα, καθώς παρέπεμπε στην αναποτελεσματικότητα της οθωνικής πολιτικής. Η λύση δεν επιτεύχθηκε όμως ούτε με την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου τον Νοέμβριο του 1852, παρά το γεγονός ότι η απλή ανάγνωση του κειμένου αποδεικνύει ότι γινόταν δεκτό το σχετικό άρθρο του ελληνικού συντάγματος.¹⁰⁴ Όπως συμφώνησαν δηλαδή οι εκπρόσωποι της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας, της Βαυαρίας και ο Έλληνας πρεσβευτής στο Λονδίνο, Σπ. Τρικούπης, ο διάδοχος όφειλε να ασπαστεί την ορθοδοξία. Από τη στιγμή που ούτε οι αδελφοί του Όθωνα, Λουιτπόλδος και Αδαλβέρτος, ούτε ο αδελφός της Αμαλίας, αρχιδούκας Πέτρος του Όλτενμπουργκ –που επίσης παρουσιαζόταν ως πιθανός διάδοχος– ήταν Ορθόδοξοι και ο εκπρόσωπος της Βαυαρίας ισχυρίστηκε ότι μέχρι να μείνει κενός ο ελληνικός θρόνος δεν υπήρχε ανάγκη να αλλάξει κανείς δόγμα, στην πραγματικότητα δεν υπήρχε διάδοχος. Από την άλλη πλευρά ο Όθωνας δεν δεχόταν να ορίσει τον διάδοχό του με τη συναίνεση των δύο τρίτων της βουλής και της Γερουσίας, όπως δηλαδή προέβλεπε το σύνταγμα του 1844, από φόβο μήπως δημιουργήσει με αυτόν τον τρόπο έναν ισχυρό πυρήνα αντιπολίτευσης που θα απειλούσε σοβαρά τον θρόνο του.¹⁰⁵

Στενά συνυφασμένο με την απουσία διαδόχου ήταν και το τρίτο ζήτημα που φαινόταν να παραμένει ‘ανοικτό’ από το 1843: η εφαρμογή του συντάγματος, ο απολυταρχισμός του Όθωνα και οι συχνές παρεμβάσεις του στη διακυβέρνηση της χώρας. Ήδη από το 1851 ήταν εμφανής η δυσaráσκεια της νέας γενιάς κατά των πολιτικών παρεμβάσεων του παλατιού στην πολιτική, αν και είναι πολύ νωρίς για να θεωρηθούν αξιόπιστες οι πληροφορίες του Γάλλου πρεσβευτή στην ελληνική πρωτεύουσα ότι είχε αρχίσει να σχηματίζεται ένα ‘συνταγματικό’ κόμμα υπό την ηγεσία νεαρών Ελλήνων με σπουδές στη Γαλλία και τη Γερμανία.¹⁰⁶ Οι ελληνικές μεταφράσεις μετά το 1847 ιστοριών της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα και άλλων πολιτικών κειμένων φανερώνουν ότι μια μερίδα τουλάχιστον Ελλήνων αναζητούσαν φιλελεύθερα πρότυπα και ίσως εργάζονταν για την επεξεργασία μιας νέας ιδεολογίας στην οποία θα μπορούσαν να στηρίξουν στο μέλλον την υποβολή προτάσεων για μια αναδιοργάνωση του ελληνικού βασιλείου. Από την άλλη πλευρά ο Όθωνας, παρά το γεγονός ότι αναγνώριζε την ανάγκη μεταρρυθμίσεων προκειμένου να αυξήσει τη δημοτικότητα του, δεν κατάφερε να βρει τον κατάλληλο βασιλόφρονα πολιτικό που θα ήταν σε θέση να φέρει σε πέρας ένα τέτοιο έργο και προ-

¹⁰⁴ Βλ. το κείμενο της συνθήκης που συνυπέγραψε από την ελληνική πλευρά ο Σπ. Τρικούπης, Ευαγγελίδης, *Η ιστορία του Όθωνος*, σ. 600-601.

¹⁰⁵ Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989, σ. 140.

¹⁰⁶ Economopoulou, *Parties and Politics*, σ. 208.

φανώς ήταν απρόθυμος να συνεργαστεί με πολιτικούς τους οποίους δεν θα μπορούσε να ελέγχει. Καθώς περνούσε ο χρόνος μειωνόταν ο αριθμός αυτών που παρέμεναν αφοσιωμένοι στον Όθωνα. Εξάλλου, ο ίδιος εξακολουθούσε να παρεμβαίνει στους κύκλους των πολιτικών προσφέροντας βοήθεια σε όσους ευνοούσε. Το τέχνασμα των *‘κυβερνητικών υποψηφίων’* που εφαρμόζε στις εκλογικές διαδικασίες και το οποίο επικρίθηκε έντονα στις συζητήσεις της βουλής τον Δεκέμβριο του 1859, θύμιζε την κλασική τακτική του *‘διαίρει και βασίλευε’*: αυτοί που αποκτούσαν τον τίτλο του *‘κυβερνητικού υποψηφίου’* κέρδιζαν ψήφους κατά κανόνα στην ύπαιθρο αλλά και μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων της πρωτεύουσας και των αστικών κέντρων, ασκώντας με τον *‘τίτλο’* τους ηθική πίεση και εντείνοντας του φόβους ανθρώπων που ανησυχούσαν μήπως χάσουν τη θέση τους. Ως αποτέλεσμα, προκαλούσαν την αντιπάθεια των πολιτικών τους αντιπάλων.¹⁰⁷ Αλλά αν δεχτούμε ότι αυτό ή άλλα τεχνάσματα της μορφής του *‘διαίρει και βασίλευε’* είχαν βοηθήσει τον Όθωνα να αποδυναμώσει τα πολιτικά κόμματα στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και στις αρχές της επόμενης, τώρα έφεραν το αντίθετο αποτέλεσμα: συσπείρωσαν στην αντιπολίτευση το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πολιτικού κόσμου, ακόμη και αρκετούς από τους πολιτικούς που τα προηγούμενα χρόνια ήταν αφοσιωμένοι στο στέμμα.

3.3.2. Διεθνείς συγκυρίες: Ο Κριμαϊκός πόλεμος, η Μεγάλη Ιδέα και οι Δυνάμεις

Χωρίς αμφιβολία ο Κριμαϊκός Πόλεμος προσέφερε στον Όθωνα την ευκαιρία που από καιρό ζητούσε. Μια πιθανή επιτυχία του απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία –ιδίως μετά το *‘επεισόδιο Μουσούρου’*– θα ενίσχυε το κύρος του απέναντι στους υπηκόους του, που θα λησμονούσαν τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας και θα τον αναδείκνυαν στον πολυπόθητο εθνάρχη και ικανό ηγέτη του αλυτρωτικού αγώνα τους, όπως δηλαδή τον είχαν αντιμετωπίσει στα δεκαοκτώ του, όταν είχε αποτολμήσει να επισκεφτεί τη Σμύρνη (βλ. παραπάνω). Άσχετα όμως από τις προσδοκίες του για την εκτόνωση της εσωτερικής κρίσης μέσω ενός αλυτρωτικού αγώνα ή τις φιλοδοξίες του για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα γεγονότα που έλαβαν χώρα από τη στιγμή που ξεκίνησε η διεθνής κρίση, εκμηδένισαν τις δυνατότητές του να επιλέξει ως πολιτικός άρχοντας μεταξύ μιας πολιτικής υπεράσπισης ή αναθεώρησης του status quo στην περιοχή. Δηλαδή όχι μόνον η πρώτη επιλογή αλλά ακόμη και η προοπτική της ουδετερότητας του βασιλείου ήταν εκ των πραγμάτων εκτός συζήτησης, άσχετα από τους στρατηγικούς

¹⁰⁷ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 298-308.

υπολογισμούς που θα όφειλαν να επιχειρήσουν ο Όθωνας και η κυβέρνησή του, πριν αποτολήσουν να λάβουν αποφάσεις σχετικά με τη συμμετοχή τους σε έναν ενδεχόμενο ρωσοτουρκικό πόλεμο.

Μόλις έγινε γνωστό δηλαδή στην Ελλάδα το διάταγμα του σουλτάνου Αβδούλ-Μετζίτ με το οποίο *‘δώραζε’* στο νέο τότε αυτοκράτορα της Γαλλίας –και κατά σύμπτωση συγγενή του Ναπολέοντα Βοναπάρτη– τα *‘κλειδιά της βασιλικής της Βη-θλεέμ’* σε βάρος των Ορθόδοξων, ο ελληνικός θρησκευτικός φανατισμός γνώρισε την πρώτη κορύφωσή του. Τις επόμενες μέρες μεγάλο πλήθος αλύτρωτων Ελλήνων υποδέχθηκε με ενθουσιασμό τη ρωσική αποστολή στον Βόσπορο ενώ η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπισε τον κίνδυνο νέας εσωτερικής διένεξης, καθώς οι γαλλόφιλοι παράγοντές της επιδίωξαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το κρίσιμο λόγω των περιστάσεων υπουργείο Στρατιωτικών, εξαναγκάζοντας σε παραίτηση τον ρωσόφιλο και βασιλόφρονα υπουργό Σπυρομήλιο, που υπέθεταν ότι θα ακολουθούσε φιλοπόλεμη πολιτική υπέρ της Ρωσίας. Έτσι όμως έδωσαν το έναυσμα στους ομοϊδεάτες του να μεθοδεύσουν την εξουδετέρωση του γαλλόφιλου υπουργού Εσωτερικών Ρήγα Παλαμήδη.¹⁰⁸ Ήταν ήδη φανερό πως η ελληνική Μεγάλη Ιδέα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους από τους γαλλόφιλους Έλληνες και τη Γαλλία, τους ρωσόφιλους πολιτικούς και τη Ρωσία αλλά και από τον ίδιο τον βασιλιά, ο οποίος όχι μόνον δεν ήταν εύκολο να ελέγχει τους συνεργάτες του αλλά προφανώς ήταν ανίσχυρος να επηρεάσει και τους άλλους φορείς που ασκούσαν τη δεδομένη εποχή επιρροή στους υπηκόους τους –κυρίως τις εφημερίδες που συμμαχισαν υπέρ ενός μεγαλοϊδεατικού αγώνα, λησμονώντας τις διαφωνίες τους ή την κριτική διάθεσή τους απέναντι στην κυβερνητική πολιτική.

Στην προηγούμενη ενότητα, άλλωστε, φάνηκε ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 οι σχέσεις του βασιλιά με τα ελληνικά *‘ξενικά’* κόμματα και τις Δυνάμεις αλλά και μεταξύ των κομμάτων και των Δυνάμεων είναι μεταβληθεί. Επιχειρώντας μια συνοπτική ιστορική αναδρομή αξίζει να θυμίσουμε ότι από το 1848 ο Όθωνας έπαψε να ευνοεί το γαλλικό κόμμα ενώ μετά την Επανάσταση το ίδιο έτος στο Παρίσι η δυναμικότερη τώρα προβολή της Γαλλίας ως της χώρας των φιλελεύθερων και δημοκρατικών αρχών υπήρξε ένας πρόσθετος παράγοντας που εξηγεί τις επιφυλάξεις απέναντί της του συγκεντρωτικού και αρκετά συντηρητικού βασιλιά της Ελλάδας. Την ίδια εποχή, η επιδείνωση των ελληνοβρετανικών σχέσεων που συνεχιζόταν με σταθερούς ρυθμούς και γνώρισε την κορύφωσή της στα *‘Παρκερικά’*, καθιστούσε τις βρετανικές πιέσεις παράγοντα που περιόριζε τη δημοτικότητα του αγγλικού κόμματος και αναπόδραστα μείωνε την προσήλωση των αγγλόφιλων Ελλήνων

¹⁰⁸ Δοντά, *Η Ελλάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, σ. 20.

στην πολιτική της Αγγλίας αλλά και τους δεσμούς τους με την πρεσβεία της στην Αθήνα. Στο πλαίσιο η Ρωσία φαινόταν να κερδίζει το προβάδισμα αλλά και τη συμπάθεια του Όθωνα, για τον πρόσθετο λόγο ότι μόνον αυτή (εξαιτίας άλλωστε και της πολιτικής της παράδοσης) φαινόταν πρόθυμη να στηρίξει το συγκεντρωτικό πολιτικό πρόγραμμα της μοναρχίας του. Οι μνήμες της αγγλικής κατάληψης του Πειραιά ήταν ακόμη νωπές, όταν εμφανίστηκε το ενδεχόμενο μιας θρησκευτικής σύγκρουσης μεταξύ Καθολικών και Ορθοδόξων και μάλιστα με υποκινητή τον σουλτάνο, όπως άφηνε δηλαδή να εννοηθεί η διπλωματία Γάλλων και Ρώσων. Κατά σύμπτωση μάλιστα ένα τέτοιο ενδεχόμενο απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα το έτος που συμπληρώνονταν τετρακόσια χρόνια από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ήταν αρκετά εύκολο οι Έλληνες της εποχής – οι πολλοί και ‘απλοί’ άνθρωποι της επαρχίας και μαζί τους οι κάτοικοι των μικρών ή μεγαλύτερων αστικών κέντρων που απογοητεύονταν από τα προβλήματα της καθημερινότητάς τους, κυρίως τα οικονομικά– να πιστέψουν πως ίσως είχε έρθει η στιγμή για μια δεύτερη ελληνική επανάσταση. Από την άποψη αυτή η παρατήρηση του Περσιάνι, του Ρώσου πρεσβευτή στην Αθήνα, που σίγουρα δεν ενδιαφερόταν για τις επαναστατικές βλέψεις ή τις άλλες προσδοκίες των Ελλήνων παρά μόνον στο βαθμό που θα μπορούσε να τις αξιοποιήσει προς όφελος της χώρας του, μπορεί να θεωρηθεί αρκετά ειλικρινής: έγραφε δηλαδή στον υπουργό του ότι από τις πρώτες μέρες του Φεβρουαρίου του 1853 οι Έλληνες στη συντριπτική πλειονότητά τους εύχονταν να αποτύχουν οι ειρηνευτικές προσπάθειες και να γίνει πόλεμος –και μάλιστα μεγάλος πόλεμος.¹⁰⁹

Το διάστημα μάλιστα που εντείνονταν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Πύλη και τον έκτακτα απεσταλμένο του τσάρου στην Κωνσταντινούπολη, πρίγκιπα Μέντσικωφ, το ελληνικό υπουργείο Στρατιωτικών αποφάσισε την αύξηση του ελληνικού τακτικού στρατεύματος. Αν και επρόκειτο για μια απόφαση που όχι μόνον επιβάρυνε τον ελληνικό προϋπολογισμό σε περίοδο, όπως φάνηκε, γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας αλλά στην ουσία λήφθηκε με υπόδειξη του νέου επιτετραμμένου της Πύλης στην Αθήνα ως προληπτική πρωτοβουλία για την υπεράσπιση από την ελληνική πλευρά του status quo, είναι πολύ πιθανό ότι από τους Έλληνες που ενημερώθηκαν για την εξέλιξη αυτή, ερμηνεύτηκε ως μια πρώτη πολεμική προετοιμασία. Εξάλλου, οι ‘απλοί’ άνθρωποι μιας κοινωνίας είναι λογικό να αγνοούν τους

¹⁰⁹ Για το σχόλιο του Περσιάνι σε επιστολή του προς τον Ρώσο υπουργό Εξωτερικών, Νέσελροντ, με ημ/νία 3 Φεβρ. 1853, βλ. Δόμνα Δοντά, *Η Ελλάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1973, σ. 17. Για τις σχέσεις των Καθολικών με τον σουλτάνο, βλ. Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, London: Cambridge University Press, 1983.

κανόνες της διπλωματίας ή τα τεχνάσματα που κατά καιρούς μπορεί να επινοούνται από τους πρωταγωνιστές της. Αντίθετα, οι περισσότεροι έμαθαν από τις εφημερίδες λίγες μέρες πριν από τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου 1853, ότι ο πρίγκιπας Μέντσικωφ και το επιτελείο του επισκέφθηκαν για ένα διήμερο την Ελλάδα για να γνωρίσουν τα αρχαία μνημεία της και με την ευκαιρία αυτή συναντήθηκαν με τον βασιλιά και τους υπουργούς του. Μια τέτοια είδηση ενθάρρυνε τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες τους αλλά επίσης προκαλούσε έντονες ανησυχίες στη Γαλλία.¹¹⁰

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσίαζε τις ελληνικές εξελίξεις εκείνων των ημερών στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών ο πρεσβευτής του στην Αθήνα, μπορεί να θεωρηθεί αρκετά ρεαλιστικός. Όλα τα πρόσφατα ελληνικά δημοσιεύματα, σχολίαζε λίγες μέρες μετά από την επίσκεψη του Μέντσικωφ στην Ελλάδα, προβάλλουν ξεκάθαρα ότι «*η γεωγραφία και η θρησκεία, η ελληνική εθνικότητα και η Ανατολική Εκκλησία*» συγκρούονται τώρα με «*τον προσηλυτισμό και τον ανθελληνισμό των δυτικών θρησκειών και της πολιτικής των Δυτικών Δυνάμεων*». Αν και ο Ουάις είχε αναλάβει τα καθήκοντά στην Ελλάδα σχετικά πρόσφατα –το 1850, όπως αναφέρθηκε παραπάνω– ήταν σε θέση να ερμηνεύσει την κατάσταση στην εξελικτική της προοπτική. Πριν από λίγα χρόνια, όπως προσέθετε, αιτήματα τέτοιας μορφής ήταν αρκετά εύκολο να τεθούν σε δεύτερη μοίρα, καθώς πολλοί άλλοι Έλληνες θα θεωρούσαν ελκυστικότερα άλλα αιτήματα που σχετίζονταν με την πρόοδο του ελληνικού εμπορίου ή γενικότερα της οικονομίας, την παραχώρηση ή την εφαρμογή του συντάγματος και συνεπώς με τη βοήθεια της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αλλά από τη στιγμή που οι τελευταίες αξιώσεις ξεχάστηκαν –και αυτό ξεκίνησε, κατά την άποψή του, από την κυβέρνηση του Κωλέττη και με ευθύνη πρωτίστως της Γαλλίας που του είχε προσφέρει την αμέριστη βοήθειά της– η Ρωσία παρουσιαζόταν στον ελληνικό λαό ως η μοναδική Δύναμη που μπορούσε να προστατεύσει τα *πραγματικά του συμφέροντα* με το νέο περιεχόμενο που αποκτούσε τώρα ο όρος.¹¹¹ Ωστόσο, ο Ουάις δεν αναφερόταν άμεσα στις ευθύνες της πολιτικής του Όθωνα.

Ήταν φανερό όμως ότι κατανοούσε πως και ο ίδιος ο Όθωνας ήταν εγκλωβισμένος πια στον μεγαλοϊδεατικό εθνικισμό, τον οποίο ενθάρρυνε συστηματικά όλο αυτό το διάστημα για να ενισχύσει τον θρόνο του, ιδίως μετά το 1847, όταν άρχισε να αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε πολιτικούς που δεν ήταν μόνον αφοσιωμένοι στον θρόνο του αλλά συνάμα ήταν ήρωες της Επανάστασης του 1821 (βλ. σχήμα 3.5). Ο Σουλιώτης Κίτσος Τζαβέλας (1801-1855) ήταν στρατηγός κατά τη διάρκεια του πολέμου της ανεξαρτησίας, ο Υδραίος Γεώργιος Κουντουριώ-

¹¹⁰ Ό.π., σ. 23-24.

¹¹¹ Jon Kofas, *International and Domestic Politics in Greece During the Crimean War*, Loyola University of Chicago, διδακτορική διατριβή, σ. 8 [στο http://ecommons.luc.edu/luc_diss/1818]

της (1782-1858) υπήρξε πολιτικός και κατά τη διάρκεια της επαναστατικής δεκαετίας ενώ ο Ψαριανός Κωνσταντίνος Κανάρης (1790-1877) είχε διακριθεί στο ναυτικό αγώνα, όπως και ο Υδραίος ναύαρχος Αντώνιος Κριεζής (1796-1865). Αυτό όμως που προφανώς δεν κατάφερε να πετύχει ο Όθωνας το 1853 ήταν να διαχωρίσει την εσωτερική από την εξωτερική πολιτική του, ώστε να κατανοήσει ότι η παρουσία Ορθόδοξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν του προσέδιδε ισχύ στη διεθνή κρίση, που τώρα ξεκινούσε και η οποία σε καμία περίπτωση δεν ήταν απλά μια ελληνοτουρκική διένεξη. Τον Φεβρουάριο του 1854 ο Γάλλος αυτοκράτορας τον προειδοποίησε ότι σε περίπτωση που αποτολμούσε να κηρύξει επίσημο πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η πρωτοβουλία του θα ερμηνευόταν ως κήρυξη πολέμου εναντίον της μέχρι τότε φιλικής προς το βασίλειό του Γαλλίας.¹¹² Ο Όθωνας όμως και πάλι αποδείχθηκε απρόθυμος να παραδεχτεί ότι η υπεράσπιση της ορθοδοξίας δεν είχε καμία βαρύτητα, όταν προβαλλόταν ως δικαιολογία παρεμβάσεων σε ξένη χώρα από την πλευρά ενός πολιτικά και οικονομικά εξαρτώμενου βασιλείου ενώπιον όχι μόνον της χώρας στην οποία προτίθετο να παρέμβει αλλά των ασύγκριτα ισχυρότερων συνομιλητών του και συνάμα 'προστατών' της ανεξαρτησίας του – αλλά και πρωταγωνιστών σε αυτήν την κρίση. Οι τελευταίοι, άλλωστε, δεν άργησαν να του δείξουν ποιοι ήταν οι κανόνες της διπλωματίας που οι ίδιοι επέβαλαν και στους οποίους εκείνος απλά όφειλε να υποταχθεί.

Έτσι, στην επίσημη τελετή την οποία τον υποχρέωσαν να οργανώσει στην αίθουσα του θρόνου των ανακτόρων του τη 14^η/26^η Μαΐου 1854, ο Όθωνας εμφανίστηκε να διακηρύσσει την ουδετερότητα του βασιλείου του. Με απλούστερα λόγια αποδεχόταν την ουδετερότητα, που του επέβαλαν οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, οι οποίοι δύο μέρες νωρίτερα είχαν καταλάβει τον Πειραιά (και στη συνέχεια επρόκειτο να αποκλείσουν τη Χαλκίδα, την Πάτρα, το Ναύπλιο, τη Σύρο, τον Βόλο, τις Σπέτσες και την Ύδρα για να μην του αφήσουν περιθώρια αντίδρασης). Επίσης στην ίδια τελετή αναγκάστηκε να αποδεχθεί την αντικατάσταση της κυβέρνησης Κριεζή – της δέκατης-έβδομης κυβέρνησης που είχε σχηματιστεί μετά την ανάρρησή του στο θρόνο και της μοναδικής ίσως που θεώρησε τόσο αφοσιωμένη στον θρόνο του, ώστε να της επιτρέψει, με πολλούς ανασχηματισμούς, να εξαντλήσει την τετραετή θητεία τους – από το λεγόμενο 'υπουργείο Κατοχής', μια κυβέρνηση δηλαδή που επέλεξαν για το βασίλειό του οι πρεσβευτές των δύο Δυνάμεων. Ωστόσο, το σπουδαιότερο μήνυμα που, παρά τη θέλησή του, έστειλε εκείνη τη μέρα στους υπηκόους του ήταν ότι και πάλι δεν κατάφερε να ικανοποιήσει τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες τους και να αυξήσει την επικράτεια της Ελλάδας.

¹¹² Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων*, σ. 135-136.

Αυτή τη φορά μάλιστα το *‘τίμημα’* ήταν εξαιρετικά βαρύ: οι συναπτές οικονομικές κρίσεις που, όπως ήδη φάνηκε, ταλαιπωρούσαν τις τοπικές κοινωνίες της επαρχίας από τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας και επιδεινώθηκαν κατά τη διάρκεια των πολεμικών πειραματισμών του Όθωνα, κατά τη διάρκεια του αγγλογαλλικού αποκλεισμού των ελληνικών λιμανιών και εμπορικών κέντρων μέχρι τον Φεβρουάριο του 1857 γνώρισαν νέα κορύφωση. Στα προβλήματα του ελληνικού λαού προστέθηκε επίσης η εξάπλωση της χολέρας στην πρωτεύουσα, που προκάλεσε τον θάνατο περίπου 3.000 Ελλήνων πολιτών. Πολύ σύντομα ο Όθωνας κατηγορήθηκε από μεγάλη μερίδα των υπηκόων του ότι τους απογοήτευσε, διότι προτίμησε να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της Αυστρίας, της Δύναμης δηλαδή που θεωρούσαν *‘μισητή’* από τα χρόνια της Επανάστασης.¹¹³

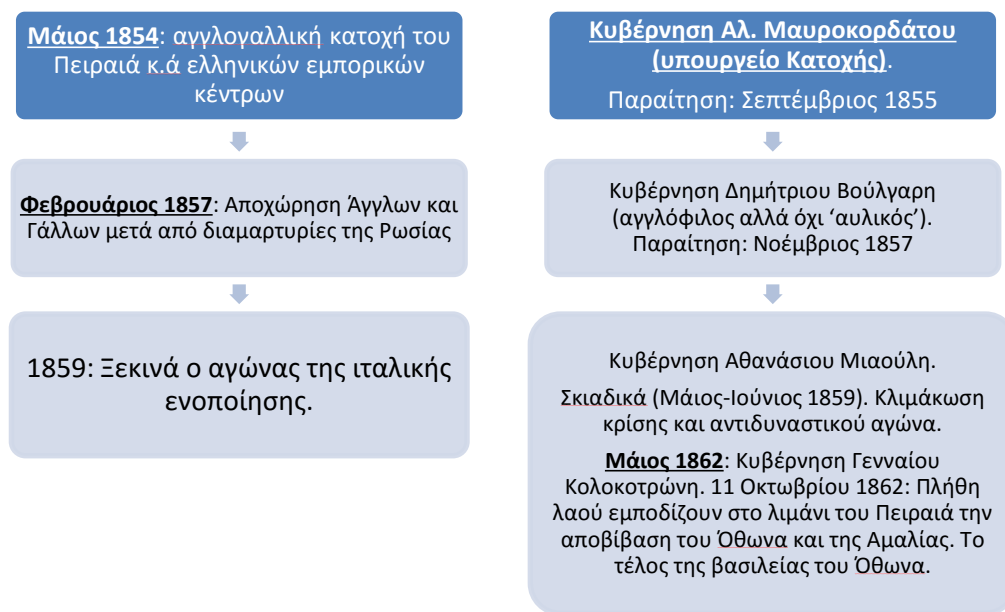
Ποιες υποχρεώσεις λοιπόν ανέλαβε και τι κατάφερε τελικά να πετύχει ως επικεφαλής του *‘υπουργείου Κατοχής’* ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (που ακόμη βρισκόταν μάλιστα στην ελληνική πρεσβεία του Παρισιού); Ως πρωθυπουργός και συνάμα υπουργός των Οικονομικών μιας έξωθεν επιβεβλημένης και έτσι εν γνώσει του ελάχιστα δημοφιλούς κυβέρνησης, ο Μαυροκορδάτος που επιλέχθηκε από τους Άγγλους και με τη συναίνεση των Γάλλων ως ο κατάλληλος άνδρας υπό τις κρατούσες περιστάσεις, ανέλαβε να αναχαιτίσει τον ελληνικό επαναστατισμό των τελευταίων μηνών και να αποσοβήσει τον κίνδυνο περαιτέρω ελληνικών κινητοποιήσεων.¹¹⁴ Η σημαντικότερη επιτυχία του αφορά την αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων που είχαν αρχίσει να εξομαλύνονται, πριν ακόμη ο ίδιος επιστρέψει στην Ελλάδα. Τον Μάιο του 1855 μάλιστα υπογράφηκε στην Κάλνιτζα η πρώτη εμπορική συνθήκη μεταξύ των δύο χωρών. Ως δεύτερη επιτυχία του θα μπορούσε ίσως να σημειωθεί το γεγονός ότι ανέστειλε το αντιδυναστικό κλίμα που επικρατούσε τους πρώτους μήνες της θητείας του, αποσοβώντας τον κίνδυνο ευρύτερης πολιτικής αστάθειας.

Σε όλη τη διάρκεια όμως της θητείας του ήταν υποχρεωμένος να λειτουργεί ως μεσάζοντας ανάμεσα στο βασιλιά, που ήταν μάλλον ο σημαντικότερος εχθρός του, και τις δύο Δυνάμεις, εισπράττοντας την αμφισβήτηση όλων των ενδιαφερομένων και χωρίς να διαθέτει τη στήριξη ούτε καν των υπουργών του, τους οποίους, όπως ήδη αναφέρθηκε, επέλεξαν χωρίς να ζητήσουν τη γνώμη του οι πρεσβευτές στην Αθήνα της Γαλλίας και της Αγγλίας. Οι τελευταίοι τον ενημέρωναν αμέσως μόλις επέστρεψε στην Ελλάδα για τον ρόλο που στην ουσία του ανέθεταν οι κυβερνήσεις τους: απαιτούσαν απ’ αυτόν όχι μόνον την απόλυτη ουδετερότητα της Ελλάδας αλλά παράλληλα τη ριζική αναδιάρθρωση του συστήματός της, ώστε και να απομα-

¹¹³ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 313 και 318.

¹¹⁴ Economopoulou, *Parties and Politics*, σ. 230-232.

κρυνθεί από τη ρωσική επιρροή αλλά και να εξουδετερωθεί η επιρροή του Όθωνα. Περίμεναν επίσης ότι θα προχωρήσει άμεσα σε κυβερνητικό ανασχηματισμό, έτσι ώστε να επιβληθεί με σθένος στον βασιλιά, ο οποίος ακόμη είχε τη δύναμη να καταπολεμά την κυβέρνηση, χρησιμοποιώντας προς όφελός του ιδίως τις επαρχιακές πτέρυγες των κομμάτων.¹¹⁵ Στις αρχές του 1855 η απόφαση του Όθωνα να καθυστερήσει την υπογραφή επικύρωσης κάποιων προτάσεων του υπουργού Ναυτικών –και πρώην πρωθυπουργού– Κωνσταντίνου Κανάρη, που στάθηκε η αφορμή για την παραίτησή του, προμήνυε και την αρχή του τέλους της κυβερνητικής θητείας του Μαυροκορδάτου. Ο βασιλιάς δηλαδή δικαιολόγησε την απόφασή του στον πρωθυπουργό επικαλούμενος την κακή διοίκηση του υπουργού καθώς και το γεγονός ότι είχε προβεί σε διορισμούς πολιτικών του φίλων. Το περιστατικό όμως είναι ενδεικτικό των παρεμβάσεων που ακόμη μπορούσε να επιχειρεί ο βασιλιάς που τον Σεπτέμβριο τελικά κατάφερε να τον οδηγήσει σε παραίτηση.¹¹⁶

Σχήμα 3.6. Διεθνείς και εσωτερικές εξελίξεις, 1854-1862.

Ο επίσης αγγλόφιλος διάδοχός του, ο Υδραίος Δημήτριος Βούλγαρης, επιλέχθηκε από τον Όθωνα που προσπάθησε έτσι να κερδίσει τη συμπάθεια της Αγγλίας, αλλά εξαναγκάστηκε σε παραίτηση, διότι δεν δέχτηκε να εξελιχθεί σε 'αυλικό πρωθυπουργό' (βλ. σχήμα 3.6). Αυτή τη φορά μάλιστα το παράδοξο ήταν ότι οι υπουργοί

¹¹⁵ Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 476-477.

¹¹⁶ Economopoulou, *Parties and Politics*, σ. 241-251.

του –με εξαίρεση μόνον έναν- δεν παραιτήθηκαν αλλά διατήρησαν τη θέση τους στο νέο υπουργείο, που στην ουσία ήταν μια φιλοβασιλική κυβέρνηση με νέο πρωθυπουργό, τον Αθανάσιο Μιαούλη, κι ένα ακόμη νέο πρόσωπο. Λίγο αργότερα ο Βούλγαρης προσχώρησε στον αντιδυναστικό αγώνα ενώ η κυβέρνηση Μιαούλη μετά το πρώτο και αρκετά επιτυχημένο έτος της θητείας της ήρθε αντιμέτωπη με λαϊκές διαδηλώσεις μεγάλης έκτασης και σοβαρά φοιτητικά επεισόδια (τα λεγόμενα ‘Σκιαδικά’, Μάιος-Ιούνιος 1859). Η νέα κρίση που αυτή τη φορά ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί με τον σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης είτε με την προσφυγή στις κάλπες, κλιμακώθηκε προοδευτικά από το 1861 με αποτέλεσμα το ξέσπασμα της Ναυπλιακής Επανάστασης (τις πρώτες πρωινές ώρες της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1862) που έδωσε το έναυσμα για την εξάπλωση των επαναστατικών κινητοποιήσεων στο μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας. Στις 11 Οκτωβρίου 1862 πλήθη Ελλήνων συγκεντρώθηκαν στο λιμάνι του Πειραιά για να παρεμποδίσουν την αποβίβαση του Όθωνα και της Αμαλίας, που επέστρεφαν εσπευσμένα από την περιοδεία τους στην επαρχία. Η βασιλεία του είχε καταλυθεί και ο ίδιος ανακοίνωσε την επόμενη μέρα στον ελληνικό λαό την απόφασή του να φύγει από την Ελλάδα και να επιστρέψει στην πατρίδα του.¹¹⁷

Αντί επιλόγου

Για να κατανοήσουμε λοιπόν τις εξελίξεις που εξηγούν την αποδυνάμωση του Όθωνα και την κλιμάκωση της κρίσης στο πλαίσιο της οποίας κυοφορήθηκε και κλιμακώθηκε ο αντιδυναστικός αγώνας, είναι μάλλον σκόπιμο να εστιάσουμε την προσοχή μας σε δύο αλληλένδετα αλλά κατά βάση διαφορετικά ερωτήματα: αφενός δηλαδή στους λόγους που οδήγησαν στην κρίση και αφετέρου στους παράγοντες που μετέτρεψαν αυτή την πολιτική κρίση σε αντιδυναστικό αγώνα.¹¹⁸ Το πρώτο έχει σχεδόν απαντηθεί. Κληρονόμος της ελάχιστη επιτυχημένης πολιτικής της Αντιβασιλείας να διαχειριστεί την πρόσφατη ελληνική ιστορία και τους ήρωες της αλλά και τη συλλογική μνήμη με τρόπους που θα επέτρεπαν την ελληνοποίηση τόσο του ίδιου όσο και του καθεστώτος του στις συνειδήσεις των υπηκόων του, ο Όθωνας θεώρησε μοναδικό μέσο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου τη Μεγάλη Ιδέα. Προφανώς δεν κατάφερε να ερμηνεύσει τα προειδοποιητικά μηνύματα που έλαβε στο πρώτο τρίμηνο της βασιλείας του, όταν δηλαδή αποτόλμησε εκείνη την ‘απροσδόκητη’ επί-

¹¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, σ. 136-139 και Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 483-516.

¹¹⁸ Η επισήμανση αυτή έχει πράγματι μεγάλη σημασία και τονίζεται στο Αντώνης Λιάκός, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, 1985, σ. 97.

σκεψή του στη Σμύρνη, από τους 'προστάτες' του βασιλείου του που πολύ συχνά μετατρέπονταν από φίλους και συμμάχους σε εχθρούς του. Οι παρεμβάσεις των Δυνάμεων στις ελληνικές υποθέσεις και ο αδυσώπητος ανταγωνισμός τους, η ανεξέλεγκτη δράση των πρεσβευτών τους στον ελληνικό πολιτικό μικρόκοσμο, δίπλα στα ελληνικά κόμματα, τους Βαυαρούς εκπροσώπους του βασιλιά και κατόπιν τους Έλληνες πρωθυπουργούς της αρεσκείας του σε συνδυασμό με την οικονομική εξάρτηση μιας ανίσχυρης στη διεθνή σκηνή αλλά μεγαλοϊδεατικής χώρας συνθέτουν ένα εξαιρετικά περίπλοκο και συνάμα εύθραυστο εσωτερικό περιβάλλον. Παρά το γεγονός ότι ο Όθωνας πράγματι στάθηκε τυχερός, όπως είχε προβλέψει ο Τιρς, και δεν 'χρεώθηκε' την ευθύνη των μεταρρυθμίσεων της Αντιβασιλείας, στη συνέχεια θεωρήθηκε ανίκανος να ικανοποιήσει τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό –γεγονός που αποδείχθηκε περίτρανα το 1854. Αυτή ήταν η σημαντικότερη αποτυχία του.

Από την άλλη πλευρά η γενικότερη δυσαρέσκεια των Ελλήνων για τη συγκεκριμένη πολιτική του, η αδυναμία του καθεστώτος του να δημιουργήσει νέες προϋποθέσεις μέσω μιας οικονομικής ανάπτυξης που θα προσέφερε λύσεις στα άμεσα και καθημερινά προβλήματα τους, σε συνδυασμό και πάλι με την απογοήτευσή τους από την αναποτελεσματική εξωτερική πολιτική του αρκούν για να σκιαγραφήσουν μία έκρυθμη κατάσταση που ήταν αρκετά εύκολο να μετατραπεί σε εσωτερική κρίση. Υπήρξαν φυσικά και άλλοι παράγοντες που μας βοηθούν να κατανοήσουμε γιατί το μεταβατικό στάδιο των πρώτων χρόνων μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο έδωσε τη σκυτάλη σε έναν σκληρό αντιδυναστικό αγώνα. Στις δύο δεκαετίες που μεσολάβησαν από την ανάρρησή του στον θρόνο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1850 η αξιοσημείωτη κοινωνική, οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη της πρωτεύουσας και των σημαντικότερων αστικών κέντρων της χώρας επέτρεπε νέες ομαδοποιήσεις του ελληνικού λαού (επαγγελματικές, ιδεολογικές κ.λπ.) και επίσης ευνοούσε μαζικές κινητοποιήσεις. Οι απόφοιτοι του πανεπιστημίου Αθηνών συγκροτούσαν πια μια διακριτή ομάδα, αρκετοί αρθρογραφούσαν στις εφημερίδες της εποχής και κάποιοι στα ριζοσπαστικότερα φύλλα που πολλαπλασιάζονταν στα τέλη της δεκαετίας, ενώ οι πολιτικοί της παλιάς γενιάς διάνυαν πια το τελευταίο στάδιο της σταδιοδρομίας τους.¹¹⁹ Ο Μαυροκορδάτος, για παράδειγμα, εγκατέλειψε την πολιτική μετά από την τελευταία σύγκρουσή του με τον Όθωνα το 1855 ενώ και ο Ανδρέας Μεταξάς, ένα από τα τελευταία πρόσωπα στα οποία στράφηκε ο βασιλιάς ελπίζοντας ότι θα ήταν ικανός να αναχαιτίσει τις επαναστατικές διαθέσεις της νεολαίας μετά τα 'Σκιαδικά', τελικά δεν σχημάτισε κυβέρνηση στη θέση του Μιαούλη αλλά κι αυτός

¹¹⁹ Αντώνης Λιάκος, «Οι Φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862: Ο πολιτικός σύλλογος 'Ρήγας Φεραίος'», *Μνήμων* 8 (1982), σ. 9-46.

αποσύρθηκε από την πολιτική και ένα έτος αργότερα αποβίωσε.¹²⁰ Η νέα γενιά που σταδιακά υποκαθιστούσε την παλιά, δεν οριζόταν αποκλειστικά με γνώμονα την ηλικία των μελών της (ένα τέτοιο κριτήριο, άλλωστε, θα ήταν δύσκολο να αποτελεί γνώρισμα μιας πολιτικής ομάδας) αλλά κυρίως την πολιτική συμπεριφορά τους απέναντι στα δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας τους.¹²¹

Στην ουσία αυτή η νέα γενιά, όρος που σύντομα κατέστη πολιτικό σύνθημα, αποτελούσε μέρος μόνον της ετερόκλητης αντιπολιτευτικής παράταξης που σχηματίστηκε προοδευτικά τη δεκαετία του 1850, καθώς ο Όθωνας, ενθαρρυνμένος από την αποδυνάμωση των παραδοσιακών κομμάτων, συνέχιζε τις παρεμβάσεις του στην πολιτική ζωή, ακολουθώντας με συνέπεια την προσφιλή του τακτική να διχάζει τους πολιτικούς, ευνοώντας κάποιους και παραγκωνίζοντας άλλους. Σε μεγάλο βαθμό τα αιτήματα και οι προσδοκίες αυτής της νέας γενιάς συμπυκνώθηκαν στο υπόμνημα που υπέβαλε τον Ιανουάριο του 1862 ο ήρωας της Επανάστασης Κωνσταντίνος Κανάρης (1795-1877) στον Όθωνα, που εκδήλωσε την πρόθεση να του αναθέσει τον σχηματισμό κυβέρνησης. Απαιτούσαν δηλαδή την πλήρη αναδιοργάνωση και φιλελευθεροποίηση του ελληνικού συστήματος, τον σεβασμό του συντάγματος από τον βασιλιά και τον αναπροσδιορισμό της σχέσης του με την εκτελεστική εξουσία, τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, την κατοχύρωση της ελευθεροτυπίας καθώς επίσης την οικονομική εξυγίανση του κράτους, τη διευθέτηση του ελληνικού χρέους και την προσέλκυση στη χώρα ομογενειακών κεφαλαίων.¹²² Η νεολαία δηλαδή ανέλαβε πολιτική δράση, προκειμένου, τηρώντας απαρέγκλιτα τις αρχές της προηγούμενης γενιάς, να προχωρήσει στην πραγμάτωση των εθνικών στόχων που εκείνη είχε εγκαταλείψει, ώστε να αποκαταστήσει το κύρος και την αξιοπρέπεια του ελληνικού έθνους στην Ευρώπη. Ενδεικτική των προθέσεων της μπορεί να θεωρηθεί η απάντηση της μαχητικότερης εφημερίδας της, του *Μέλλοντος της Πατρίδος*, σε άρθρο των *Times* του Λονδίνου που με εφιαλτήριο την ελληνική αδυναμία καταβολής του χρεολυσίου το 1859 καταδίκασε την Ελλάδα για την οικονομική της πολιτική και γενικότερα την εθνική της χρεωκοπία:

(...) είναι δίκαιον, είναι ιστορικώς και πολιτικώς αληθές ότι και το Ελληνικόν έθνος δεν παρέχη καμμίαν εγγύησιν, ότι και ο Ελληνικός λαός ητίμασε την ανεξαρτησίαν του; (...) Αλλοίμονον αν το έθνος ολόκληρον ήτον υπεύθυνον διά την σοφίαν και την

¹²⁰ Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, σ. 489-490.

¹²¹ Αναλυτικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. Νίκος Ιωαννίδης, *Οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί αγώνες της νεολαίας στην περίοδο 1859-1871. Ο χαρακτήρας και η επίδρασή τους στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 1999.

¹²² Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση*, σ. 100-101.

σύνεσιν της Κυβερνήσεως της Ελλάδος! (...) Δεν τα έφαγε λοιπόν ο Ελληνικός λαός, πιστεύσατέ μας, δεν τα εξώδευσε το Ελληνικόν έθνος τα χρήματά σας. Είμεθα πτωχοί και άποροι όπως μας εγνωρίσατε κατά την επανάστασιν (...) Προσφέρατε μίαν αιτιολογημένην απόδειξιν εις τον Ελληνικόν Λαόν ότι εις την δείνα και δείνα ανάγκην του εδαπανήθη το δάνειον, πληροφορήσατέ τον διά θετικών και ιστορικών γεγονότων ότι αυτός είναι υπεύθυνος διά πάσαν χρήσιν των 60 εκατομμυρίων φράγκων, και είναι έτοιμος να τα πληρώση εις την στιγμήν με όλην την πτωχίαν του. Δεν ερωτήθη, σας το επαναλέγομεν, το έθνος ούτε ότε συνωμολογείτο το δάνειον, ούτε όταν εξωδεύετο.¹²³

Στο μεταξύ η νεολαία με ηγέτες της τον μετέπειτα πολιτικό, απόφοιτο της νομικής του ελληνικού πανεπιστημίου και προς στιγμή δημοσιογράφο Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και άλλους δημοσιογράφους και κατόπιν βουλευτές, εργαζόταν για τη συστηματική οργάνωση ενός εκτεταμένου συνωμοτικού δικτύου. Ως πρότυπό της παρουσιαζόταν το κίνημα εκείνη την εποχή στη γειτονική Ιταλία για την εθνική ενοποίησης της, ως 'βίβλος' της η μεταφρασμένη στα ελληνικά ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης του Μινιέ (βλ. παραπάνω) ενώ ως σύνθημα προβαλλόταν η έκκληση του Ναπολέοντα Γ' για τη δημιουργία μιας Ευρώπης των Εθνών.¹²⁴ Χωρίς αμφιβολία η ιταλική επιτυχία θύμιζε στους Έλληνες τις δικές τους αποτυχίες που τώρα αποδίδονταν άμεσα στον βασιλιά και την πολιτική του.

¹²³ *Το Μέλλον της Πατρίδος*, αρ. 4, 14 Νοεμ. 1859.

¹²⁴ Αναλυτικότερα για τη νέα γενιά, τους στόχους και τον ρόλο της στον αντιδυναστικό αγώνα, βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα*, τ. 1, σ. 320-367. Για την επίδραση του ιταλικού εθνικού κινήματος στην Ελλάδα, βλ. Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση*, σ.103 κ.ε.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Εφημερίδες

Αθηνά

Αιών

Εθνική Εφημερίς

Ελπίς

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Ελληνικού Βασιλείου

Ήλιος

Το Μέλλον της Πατρίδος

Φίλος του λαού

Χρόνος

Δημοσιευμένες μελέτες (πρακτικά κ.λπ.)

Creasy, Edward S., *History of the Ottoman Turks: From the Beginning of their Empire to the Present Time*, London: Richard Bentley and Son, 1877.

Ευαγγελίδης, Τρύφων, *Η ιστορία του Όθωνος Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862) (κατά τας νεωτέρας πηγάς, ξένων τε και ημετέρων ιστορικών)*, Αθήνα ²1894.

Finlay, George, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο 1836.

Finlay, George, «King Otho and His Classic Kingdom», *Blackwood's* 76 (Οκτ. 1854), 403-421.

Καρολίδης, Παύλος, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Αθήνα 1922, τ. 2.

Κυριακίδης, Επαμεινώνδας, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, Αθήνα 1892, τ. 1.

Πρακτικά της Α' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως, (ανατύπωση) Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1995.

Ross, Ludwig, *Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μτφρ. Α. Σπήλιος (από το γερμανικό πρωτότυπο: *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Berlin 1863), επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1976.

Thiersch, Friedrich, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1: *Η πολιτική κατάσταση και η ειρήνευση της Ελλάδος*, μτφρ. Α. Σπήλιος (από το γαλλικό πρωτότυπο: *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, τ. 1: *De l'état actuel de la pacification de la Grèce*, Λειψία 1833), επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1972.

Βιβλιογραφία

- Βόγλη, Ελπίδα, *Έλληνες το γένος': Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Βόγλη, Ελπίδα, «Οι 'προστάτιδες Δυνάμεις' και το ελληνικό βασίλειο: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας μέχρι το επεισόδιο *Pacifico*», στο *Ε-Ιστορικά (Ελευθεροτυπία): Υπόθεση Πατσίφικο. Τα Παρκερικά του 1850 και η διεθνής ταπείνωση της Ελλάδας* (Ιανουάριος 2011), σ. 37-68.
- Βόγλη, Ελπίδα, «Το ελεύθερο βασίλειο και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας: η 'απροσδόκητος' επίσκεψη του βασιλιά Όθωνα στη Σμύρνη το 1833», στο *Αρτ. Ψαρομήλιγκος και Βασιλική Λάζου, Η ιστορία της Μικράς Ασίας, τ. 5: Από το 1821 έως το 1919*, Αθήνα, εκδ. Τεγόπουλος/Ελευθεροτυπία (Οκτώβριος 2011), σ. 73-90.
- Βόγλη, Ελπίδα, «'Αι ελπίδες ημών εστράφησαν προς τους Έλληνες': Προτάσεις Φιλελλήνων για την πολιτειακή και οικονομική οργάνωση του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του Αγώνα», στο Άννα Μανδυλαρά, Νίκος Αναστασόπουλος και Λάμπρος Φλιττύρης (επιμ.), *Φιλελληνισμός: Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Αθήνα: Ηρόδοτος, 2015, σ. 113-134.
- Bower, Leonard και Gordon Bolitho, *Otho I: King of Greece. A Biography*, Λονδίνο 1939.
- Γαρδίκας, Κατερίνα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1999.
- Dakin, Douglas, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989.
- Δερτιλής, Γιώργος Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ⁸2014.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος, «Η κυβέρνηση Κωλέττη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, σ. 129-132.
- Δοντά, Δόμνα, *Η Ελλάς και οι Μεγάλες Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1973.
- Economopoulou, Marietta, *Parties and Politics in Greece, 1844-1855*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, 1982.
- Frazee, Charles A., *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, London: Cambridge University Press, 1983.
- Hannel, David, "Lord Palmerston and the 'Don Pacifico Affair' of 1850: The Ionian Connection", *European History Quarterly* 19 (1989), σ. 495-508.
- Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004, τ. 1.
- Ιωαννίδης, Νίκος, *Οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί αγώνες της νεολαίας στην περίοδο 1859-1871. Ο χαρακτήρας και η επίδρασή τους στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, αδημοσίευ-

- τη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 1999.
- Irmscher, Johannes, «Το τέλος της Βαυαροκρατίας», στο *Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 και το σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά*, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1999, σ. 9-18.
- Kofas, Jon, *International and Domestic Politics in Greece During the Crimean War*, Loyola University of Chicago, διδακτορική διατριβή [στο http://ecommons.luc.edu/luc_diss/1818].
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα. Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007 (εισαγωγικός τόμος στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Σπυρίδωνος Τρικούπη*).
- Λιάκος, Αντώνης, «Οι Φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862: Ο πολιτικός σύλλογος 'Ρήγας Φεραίος'», *Μνήμων* 8 (1982), σ. 9-46.
- Λιάκος, Αντώνης, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο, 1985.
- Μαλέσης, Δημήτρης Αρ., *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή) Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992.
- Μαυρομούστακου, Ήβη, «Σύνταγμα! Ένα επίμονο αίτημα του Τύπου», στο *Η 3^η Σεπτεμβρίου 1843 και το σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά*, Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1999, σ. 53-66.
- Παπαγεωργίου, Στέφανος Π., *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2004.
- Parish, Henry Headley, *The Diplomatic History of the Monarchy of Greece, from the Year 1830*, Λονδίνο 1838.
- Pennebaker, James W. και Becky L. Banasik, "On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology", στο James W. Pennebaker, Dario Paez και Bernard Rimé (επιμ.), *Collective Memory of Political Events. Social Psychological Perspectives*, New York και London: Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2008.
- Πετρόπουλος, Ιωάννης και Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνα, 1833-1862: Περίοδος απόλυτης μοναρχίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, τ. ΙΓ, σ. 8-104.
- Petropoulos, John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985, 2 τ.
- Πούλος, Ιωάννης Χρ., *Το επεισόδιον Μουσούρου. Η ελληνοτουρκική διένεξις του 1847*, Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 13 (1959), σ. 241-356.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857. Οικονομικές και κοινωνικές όψεις*, τ. 2: 1845-1857, Αθήνα: εκδ. Κριτική, 1994, 2 τ.
- Seton-Watson, R. W. *Britain in Europe, 1789-1914. A Survey of Foreign Policy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1938.
- Whitten, Dolphus, "The Don Pacifico Affair", *The Historian*, 48 (1986) 2, σ. 255-267.

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης,

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

Ebook 2016

**Κεφάλαιο 4^ο: Από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και
εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Η περίοδος του Χα-
ριλάου Τρικούπη (1881-1895)**

Περιεχόμενα

Α' Ενότητα: Από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών.....	183
4.1. Η Β' Εθνοσυνέλευση, η πολιτειακή μεταβολή και το Σύνταγμα του 1864.....	184
4.1.1. Η Προσωρινή Κυβέρνησις και η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862-18 Οκτωβρίου 1863).....	184
Οι εμφύλιες συγκρούσεις και τα της εκλογής νέου βασιλιά	185
«Η εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις»	187
Το Σύνταγμα του 1864	191
Οι βασικές διατάξεις του Συντάγματος	192
Η διεύρυνση της πολιτικής δημοκρατίας: η συνταγματική καθιέρωση της Καθολικής Ψηφοφορίας.....	194
Η σχετική συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση.....	198
Οι συμπληρωματικές αρχές της καθολικής ψηφοφορίας	200
Ρυθμίσεις του εκλογικού δικαιώματος. Εξέλιξη του εκλογικού συστήματος και της εκλογικής νομοθεσίας.....	200
Ο Εκλογικός νόμος του 1864	202
4.2. Πολιτικό σύστημα, κόμματα και λειτουργία της πολιτικής από το 1864 έως το 1874/1875.....	204
Οι βουλευτικές εκλογές από το 1864 ως το 1877	205

Η πολιτική κρίση του 1874-75. Τα «στηλιτικά»	205
Η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης (1875)	206
Η σημασία της καθιέρωσης της «Αρχής της δεδηλωμένης» για την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος και την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού	208
Από την αρχή της δεδηλωμένης έως τα τέλη του αιώνα	209
Ενότητα Β΄: Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895).....	210
4.3. Η περίοδος του ελληνικού δικομματισμού.....	210
I. Κυβερνήσεις και λειτουργία του δικομματισμού	211
Οι Εκλογές της 20 ^{ης} Δεκεμβρίου 1881	211
Η πρώτη πρωθυπουργία Τρικούπη (Μάρτιος 1882- Απρίλιος 1885)	213
Οι εκλογές της 7 ^{ης} Απριλίου 1885.....	214
Οι εκλογές της 4 ^{ης} Ιανουαρίου 1887	215
Η δεύτερη πρωθυπουργία Τρικούπη (1886/87–1890)	216
Η εκλογική μεταρρύθμιση του 1886	216
Οι Εκλογές της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1890	218
Κυβέρνηση Δηλιγιάννη (Οκτώβριος 1890- Μάιος 1892)	219
Οι εκλογές της 3 ^{ης} Μαΐου 1892	219
Η τρίτη πρωθυπουργία Τρικούπη 1892-1893	220
Οι Εκλογές της 16 ^{ης} Απριλίου του 1895: «Ανθ' ημών λοιπόν βουλευτής ο κύριος Γουλιμής».....	224
Το εσωτερικό και διεθνές πλαίσιο στα τέλη της δεκαετίας του 1870	224
Α. Η διεθνής συγκυρία	224
Β. Οι μετασχηματισμοί στο εσωτερικό της χώρας	226
Το πρόγραμμα της «Ανορθώσεως» του Χαριλάου Τρικούπη	227
Δημόσια έργα	229
Εξωτερική πολιτική	230
Τα τέλη του αιώνα: η κρίση του δικομματισμού	231
Βιβλιογραφία	232

Κεφάλαιο 4^ο:

Από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895)

Αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι α) η ιστορία της εξέλιξης του ελληνικού κοινοβουλευτισμού κατά την περίοδο του Γεωργίου Α' και β) η μελέτη της περιόδου κατά την οποία κυριαρχεί η προσωπικότητα του Χαριλάου Τρικούπη.

Στην **1^η Ενότητα** εξετάζονται καταρχήν οι σημαντικοί σταθμοί στην ιστορία του αντιπροσωπευτικού συστήματος μετά την έξωση του Όθωνα, η Β' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων, το Σύνταγμα του 1864, η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας και γενικότερα οι όροι διαμόρφωσης και λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Εξετάζονται επίσης οι σημαντικότερες όψεις του ζητήματος της πολιτικής συμμετοχής, όπως το εκλογικό δικαίωμα και το εκλογικό σύστημα (εκλογικοί νόμοι και εκλογικές διαδικασίες) και η ιστορία των βουλευτικών εκλογών, κορυφαίου θεσμού στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος, από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα.

Στην **2^η Ενότητα** εξετάζονται τα σημαντικότερα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της τρικουπικής περιόδου, η λειτουργία του δικομματικού συστήματος και το μεταρρυθμιστικό έργο του Χαριλάου Τρικούπη. Μέσα στις συνθήκες που διαμορφώνουν οι κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος¹ και οι εσωτερικοί μετασχηματισμοί που έχουν συντελεσθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1870, το Πρόγραμμα της Ανορθώσεως του Χαριλάου Τρικούπη επιδιώκει μέσω θεσμικών αλλαγών, της εκτέλεσης έργων υποδομής και της στρατιωτικής ενίσχυσης της χώρας, τον εκσυγχρονισμό του κράτους και την οικονομική ανάπτυξη, απαραίτητων προϋποθέσεων για την επιδι-

¹ Ανατολικό ζήτημα: ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της διεθνούς πολιτικής που αφορά την τύχη των εδαφών της καταρρέουσας διοικητικά και οικονομικά Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως αντικείμενο ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων. Το ζήτημα κάνει την εμφάνισή του περί τα μέσα του 18ου αιώνα, εντείνεται και αποτελεί μείζον θέμα της διεθνούς διπλωματίας κατά τον 19ο αιώνα, επιλύεται δε οριστικά με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με την Ρωσία να επιθυμεί την διάλυση του «Μεγάλου Ασθενούς», όπως επικράτησε να αποκαλείται η Οθωμανική Αυτοκρατορία, και την Αγγλία και Γαλλία να τάσσονται υπέρ της ακεραιότητάς της, θα γίνει αιτία πολεμικών συγκρούσεων και θα αποτελέσει το γεωπολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου θα διαμορφωθούν οι συνθήκες της ιστορικής εξέλιξης των Βαλκανίων γενικά και της Ελλάδας ειδικότερα.

ωκόμενη εθνική ολοκλήρωση. Ο δικομματισμός λειτουργεί με την εναλλαγή στην εξουσία δυο διακριτών πολιτικών κομμάτων με διαφορετικό πολιτικό λόγο και πολιτικές επιλογές.

Α' Ενότητα: Από το 1864 ως τα τέλη του αιώνα: εξέλιξη και εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών.

Η ιστορία του ελληνικού κράτους χαρακτηρίζεται από την πρώιμη θέσπιση του αντιπροσωπευτικού συστήματος και των κοινοβουλευτικών θεσμών, με ορόσημο την συνταγματική καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, το 1864. Βασισμένοι στο ιδεολογικό υπόβαθρο του Διαφωτισμού και στην ισχυρή παράδοση φιλελεύθερων αντιλήψεων της Επανάστασης περί ισοπολιτείας, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί που θεσπίστηκαν και άρχισαν να λειτουργούν, αποτελούν το θεμέλιο επί του οποίου οικοδομείται όλη η ελληνική κοινοβουλευτική παράδοση, στοιχεία της οποίας χαρακτηρίζουν τον κοινοβουλευτισμό έως και σήμερα. Η πρωιμότητα αυτή συνοδεύεται και από την ομαλή σε γενικές γραμμές εξέλιξη των αντιπροσωπευτικών θεσμών, κυρίως κατά την περίοδο μετά την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης, το 1875, παρά τις αρρυθμίες και δυσκολίες της εφαρμογής τους. Η εμπέδωση των κοινοβουλευτικών θεσμών κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα συναρτάται άμεσα με την εύρυθμη λειτουργία του δικομματισμού και χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη, κυριολεκτικά «πάνδημη» συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες.

Σημειωτέον ότι στην θέσπιση και εξέλιξη των κοινοβουλευτικών θεσμών και στην διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής συμβάλλουν πολλοί παράγοντες, πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί. Μια εις βάθος μελέτη του φαινομένου θα πρέπει να λάβει υπόψη το πώς συνδέονται και αλληλοδιαπλέκονται οι πολιτικές εξελίξεις, ο διαμεσολαβητικός ρόλος των κομμάτων στα πλαίσια του πελατειακού συστήματος και ο εκδημοκρατισμός του καθεστώτος με την εξισωτική ιδεολογία – ισχυρή, όπως θα δούμε παρακάτω – αλλά και την μεταρρυθμιστική βούληση και τις κοινωνικές/οικονομικές μεταρρυθμίσεις (αναδιανομή εθνικών γαιών, φορολογικό σύστημα). Μια τέτοια ανάλυση όμως θα υπερέβαινε τα όρια της επισκόπησης που επιχειρούμε εδώ και τον χαρακτήρα ενός εγχειριδίου.

4.1. Η Β' Εθνοσυνέλευση, η πολιτειακή μεταβολή και το Σύνταγμα του 1864

Με το «Ψήφισμα του Έθνους» της 10^{ης} Οκτωβρίου 1862 καταργείται η βασιλεία του Όθωνος και η δυναστεία των Wittelsbach – όχι όμως και ο θεσμός της βασιλείας – φορέας της κυριαρχίας ανακηρύσσεται το έθνος και όχι ο μονάρχης, και συγκροτείται Προσωρινή Κυβέρνησις με σκοπό την άμεση σύγκληση Εθνικής Συνέλευσης.

«Ψήφισμα του Έθνους

Τα δεινά της Πατρίδος έπαυσαν. Άπασαι αι επαρχίαι και η πρωτεύουσα συνενωθίσαι μετά του στρατού έθεσαν τέρμα εις αυτά. Ως κοινή δε έκφρασις του Ελληνικού Έθνους ολοκλήρου κηρύττεται και ψηφίζεται:

Η βασιλεία του Όθωνος καταργείται. Η αντιβασιλεία της Αμαλίας καταργείται. Προσωρινή κυβέρνησις συνιστάται όπως κυβερνήση το κράτος μέχρι συγκαλέσεως της Εθνικής Συνελεύσεως, συγκειμένη εκ των εξής πολιτών: Δημητρίου Βούλγαρη Προέδρου, Κωνσταντίνου Κανάρη, Βενιζέλου Ρούφου. Εθνική Συντακτική Συνέλευσις καλείται αμέσως προς σύνταξιν της Πολιτείας και εκλογήν ηγεμόνος.

Ζήτω το Έθνος! Ζήτω η Πατρίς!

*Εγένετο εις Αθήνας εν έτει σωτηρίω 1862 εν μηνί 8θρίω τη δεκάτη αυτού».*²

4.1.1. Η Προσωρινή Κυβέρνησις και η Μεσοβασιλεία (12 Οκτωβρίου 1862-18 Οκτωβρίου 1863).³

Τα θέματα που καταρχάς απασχόλησαν την Προσωρινή Κυβέρνηση και την Εθνοσυνέλευση ήταν η σύνθεσή της, η πολιτική που θα ακολουθούσε έως και την ψήφιση του νέου Συντάγματος και η εκλογή του νέου βασιλιά.⁴ Με βάση το Ψήφισμα η Προσωρινή Κυβέρνησις είχε την σαφώς καθορισμένη αποστολή να ασκήσει αφενός μεν την εκτελεστική εξουσία, με την έκδοση «θεσπισμάτων» -υποκαθιστώντας και τον ανώτατο άρχοντα– έως την σύγκληση της Εθνικής Συνέλευσης στην οποία και θα παρέδιδε την εξουσία, αφετέρου δε τη νομοθετική εξουσία με την έκδοση «ψηφισμάτων».

² Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, τ. ΙΓ', σ. 220.

³ Για μια συνοπτική αλλά πλήρη εξιστόρηση των γεγονότων της Μεσοβασιλείας βλ. ο.π., σ. 220-229.

⁴ Βλ. αναλυτικά, Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2008, τ. 1, σ. 367.

Οι εμφύλιες συγκρούσεις και τα της εκλογής νέου βασιλιά

Πριν ακόμη συγκληθεί η Εθνική Συνέλευση η Προσωρινή Κυβέρνησις με ψήφισμά της (19 Νοεμβρίου 1862) προκήρυξε δημοψήφισμα για την εκλογή νέου βασιλιά. Υποψήφιοι για τον θρόνο της Ελλάδας ήταν ο πρίγκηπας Αλφρέδος, δευτερότοκος γιός της βασίλισσας Βικτωρίας και ο ορθόδοξος δούκας Νικόλαος του Leuchtenburg, ανηψιός του Τσάρου Αλεξάνδρου του Β΄, την υποψηφιότητα του οποίου εκτός από την Ρωσία υποστήριζε και η Γαλλία.⁵ Η αγγλική διπλωματία είχε προωθήσει εντέχνως την υποψηφιότητα του Αλφρέδου, καλλιεργώντας την προσδοκία ότι η εκλογή του θα συνοδευόταν από την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων στο ελληνικό κράτος. Το αποτέλεσμα ήταν ο Αλφρέδος να γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής: «Οι Έλληνες λησμόνησαν ότι ο “Αλφρεδάκης” καταγόταν από μια τουρκόφιλη χώρα και κατά βάθος πίστευαν ότι η Μεγάλη Βρετανία ήταν τουρκόφιλη μόνο και μόνο επειδή ήταν αντίπαλη της Ρωσίας. Νόμιζαν ότι μόλις ο “Αλφρέδος μας” θρονιαζόταν στην Αθήνα, η Μ. Βρετανία θα μετατρεπόταν σε υπέρμαχο της Μεγάλης Ιδέας (όπως ακριβώς είχε μεταβάλει τη στάση της στο θέμα της ενότητας της Ιταλίας) και θα χάριζε στην Ελλάδα, μαζί με τα νησιά του Ιονίου, δάνεια και εμπόριο, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, ακόμη και την Κωνσταντινούπολη».⁶ Τελικώς, παρά το γεγονός ότι Ρωσία και Αγγλία συμφωνούν ως προς την αδυναμία εκλογής και των δυο υποψηφίων,⁷ το δημοψήφισμα διεξήχθη με αποτέλεσμα την πανηγυρική εκλογή του Αλφρέδου με 230.016 ψήφους επί 240.701 ψηφισάντων.

Εν τω μεταξύ εκλέγεται και συγκαλείται η Εθνοσυνέλευση, η οποία αρχίζει τις εργασίες της. Η Προσωρινή Κυβέρνηση κατέθεσε στην Εθνοσυνέλευση την προσωρινή εξουσία της (21 Ιανουαρίου 1863) και η Εθνοσυνέλευση της ανέθεσε εκ νέου την εκτελεστική εξουσία. Μέλη της εξελέγησαν και πάλι οι Δημήτριος Βούλγαρης, Κωνσταντίνος Κανάρης και Μπενιζέλος Ρούφος. Οι διαφωνίες σχετικά με τον ορισμό των μελών του υπουργικού συμβουλίου προκάλεσαν σύντομα κυβερνητική κρίση που προσέλαβε μεγάλες διαστάσεις και δεν περιορίσθηκε στις αντιπαραθέσεις Ορεινών και Πεδινών εντός της Εθνοσυνέλευσης αλλά επεκτάθηκε με τη μορφή αιματηρών συγκρούσεων στους δρόμους της Αθήνας, οι οποίες διήρκεσαν για αρκετές ημέρες (7-12 Φεβρουαρίου 1863) και ονομάσθηκαν «Φεβρουαριανά». Στην

⁵ Η αναφορά στο θέμα αυτό είναι εδώ συνοπτική. Για την στάση και τις σχετικές διπλωματικές διεργασίες των Μ. Δυνάμεων βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία», ΙΕΕ, ο.π., σ. 222-227 και D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1913*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982, σ. 142-147.

⁶ Dakin, ο.π., σ. 143.

⁷ Βάσει των προβλεπομένων από το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830 οι υποψήφιοι για τον ελληνικό θρόνο δεν μπορούσαν να είναι μέλη των βασιλικών οίκων των χωρών που είχαν υπογράψει την Συνθήκη της 6^{ης} Ιουλίου 1827.

εμφύλια σύγκρουση βρέθηκαν αντιμέτωπες οι διχασμένες δυνάμεις του στρατού και της χωροφυλακής και ένοπλοι προσκείμενοι στους Ορεινούς και τους Πεδινούς. Η αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης και η συγκρότηση νέας προσωρινής κυβέρνησης, χάρις στις ψύχραιμες ενέργειες της Εθνοσυνέλευσης θα αποδειχθούν, όπως θα αναφέρουμε αμέσως παρακάτω, βραχύβιες και πρόσκαιρες. Μετά τα «Ιουνιανά» η εκτελεστική εξουσία ανατίθεται στην Εθνοσυνέλευση («κυβερνώσα Βουλή»).

Εν τω μεταξύ ο θρόνος εξακολουθεί να χηρεύει και μετά από μερικές προτάσεις για την εκλογή διαφόρων υποψηφίων πριγκήπων, αλλά και μετά από μια προσπάθεια κύκλων παλαιών οθωνικών να εκλεγεί ο Λουδοβίκος, ανηψιός του Όθωνα,⁸ τελικώς η Εθνοσυνέλευση αναγορεύει με ψήφισμά της τον πρίγκηπα της Δανίας Χριστιανό-Γουλιέλμο -Γεώργιο της Δανίας σε συνταγματικό βασιλέα των Ελλήνων.

Ψήφισμα ΚΕ΄

« Η εν Αθήναις Β΄ Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις

Ἀρθρ. 1. Αναγορεύει παμψηφεί τον Πρίγκηπα της Δανίας Χριστιανόν-Γουλιέλμον-Φερδινάνδον-Αδόλφον-Γεώργιον, δευτερότοκον υιόν του Πρίγκηπος Χριστιανού της Δανίας συνταγματικόν Βασιλέα των Ελλήνων υπό το όνομα:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄, ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ....»

«Με το ψήφισμα αυτό δόθηκε στο νέο ηγεμόνα ο τίτλος του «Βασιλέως των Ελλήνων» (Roi des Hellènes) και όχι του «Βασιλέως της Ελλάδος» (Roi de Grèce), ώστε υπό το στέμμα του να θεωρείται ότι υπάγονται και οι αλύτρωτοι Έλληνες».⁹ Μετά την αποδοχή του στέμματος από τον Γεώργιο και την ανακήρυξή του από την Εθνοσυνέλευση σε ενήλικα –διότι δεν είχε συμπληρώσει ακόμη το 18^ο έτος της ηλικίας του– υπογράφεται από την Γαλλία, την Αγγλία και την Ρωσία η Συνθήκη του Λονδίνου για την ανάρρησή του στον ελληνικό θρόνο (1/13 Ιουλίου 1863), στην οποία αναγγέλλεται και η προσάρτηση των Ιονίων νήσων στο ελληνικό κράτος. Η συνθήκη παραχώρησής τους υπογράφεται στις 17/29 Μαρτίου 1864.

Η συνέχιση των αντιπαραθέσεων σε ό,τι αφορά τη νομιμοποίηση και τις εξουσίες της κυβέρνησης, την κατάσταση στον στρατό, στον οποίο επικρατούσε φαστριασμός και παραλυσία, οδηγούν και πάλι σε στασίαση στο στράτευμα, παρεκτροπές, έκτροπα στους δρόμους από στρατιώτες ένοπλους πολίτες και συμμορίες λη-

⁸ Το επεισόδιο έγινε γνωστό ως τα «Μπερναϊκά», από το όνομα του προξένου της Βαυαρίας Μπερνάου.

⁹ Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία», ΙΕΕ, ο.π., σ. 225.

στών, κοινωνική αναταραχή και νέες εμφύλιες συγκρούσεις και οδομαχίες με δεκάδες νεκρούς, τον Ιούνιο του 1863 («Ιουλιανά»).

«Η εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις»

Στις 23 Οκτωβρίου 1862 η Προσωρινή Κυβέρνηση δημοσίευσε προκήρυξη για την σύγκληση της Συνέλευσης των πληρεξουσίων, οι οποίοι θα εκλέγονταν με βάση τον εκλογικό νόμο του 1844, με μερικές τροποποιήσεις που έγιναν με Ψήφισμα της Προσωρινής Κυβέρνησης προσαρτημένο στην προκήρυξη. Βάσει του άρθρου 4 του Ψηφίσματος, πληρεξούσιους θα εξέλεγαν και οι Έλληνες του εξωτερικού και των παροικιών.¹⁰ Οι εκλογές για την ανάδειξη των 327 πληρεξουσίων άρχισαν στις 24 Νοεμβρίου και ολοκληρώθηκαν στις 28 Νοεμβρίου 1862.¹¹ Η Εθνοσυνέλευση άρχισε τις εργασίες της στις 10 Δεκεμβρίου 1862. Αρχικώς την απασχόλησαν τα εξής ζητήματα: α) Η ολοκλήρωση της διαδικασίας ενσωμάτωσης των Επτανήσων και ο τρόπος εκλογής των επτανησίων πληρεξουσίων και β) οι σχέσεις με τον βασιλιά και η διαφοροποίηση του τρόπου λειτουργίας του βασιλικού θεσμού σε σχέση με τις πρακτικές της οθωνικής περιόδου.

Στην Εθνοσυνέλευση, οι μεγαλύτερες κοινοβουλευτικές ομάδες¹² ήταν των «Πεδινών» και των «Ορεινών», οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσα στην Εθνοσυνέλευση, κυρίως κατά τις συζητήσεις για το κυριώτερο ζήτημα της περιόδου αυτής, της Μεσοβασιλείας, για το ποια πολιτική δηλαδή θα έπρεπε να ακολουθήσει η Προσωρινή Κυβέρνηση. Οι ομάδες δηλαδή αυτές δεν ήταν διαμορφωμένες από πριν.¹³ Η μόνη ομάδα που είχε από πριν μια σχετικά σαφή ιδεολογία ήταν η συσπειρωμένη περί τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη ομάδα της «νέας γενιάς», στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Μια άλλη ομάδα πληρεξουσίων που συνδέονταν πολιτικά ήδη πριν από τις εκλογές ήταν εκείνοι που προέρχονταν από την φιλελεύθερη λέ-

¹⁰ Hering, Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σελ. 367, σημ.2

¹¹ Η ψηφοφορία διαρκούσε 4 ημέρες. Βλ. παρακάτω.

¹² Για τις κοινοβουλευτικές ομάδες στην Β' Εθνοσυνέλευση, βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 367-402.

¹³ Είναι πολύ σημαντική η επισήμανση του Hering ότι οι υποψήφιοι για την Εθνοσυνέλευση έθεσαν υποψηφιότητα «σε τοπικούς συνδυασμούς των εκλογικών περιφερειών χωρίς διακριτή κομματική ένταξη» με βάση τα ζητήματα της περιοχής ή της περιφέρειας στην οποία ανήκαν» Έτσι λοιπόν μέσα από την οργάνωση ανά περιφέρεια των εκλογικών συνδυασμών και εκλογικών διαδικασιών(π.χ. ορισμό εκπροσώπων στα εκλογικά κέντρα) δημιουργήθηκαν τοπικά και περιφερειακά δίκτυα στελεχών. Αυτό ήταν ένα σημαντικό βήμα για την δημιουργία των νέων κομμάτων. Τα επόμενα βήματα πραγματοποιήθηκαν μέσα από τις διεργασίες (συμπράξεις, αντιπαραθέσεις, συζητήσεις, ζυμώσεις) που συνέβησαν κατά την διάρκεια των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης. Βλ. ο.π., σελ. 368.

σχη «Ρήγας Φεραίος»,¹⁴ η οποία διαλύθηκε μετά την σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης. Τα περισσότερα μέλη της προσχώρησαν στους Ορεινούς.¹⁵

Στην κοινοβουλευτική ομάδα των Πεδινών ανήκαν οι οπαδοί του Δημητρίου Βούλγαρη. Το πρόγραμμά του, το οποίο «οι αντίπαλοί του στηλίτευαν ως τυραννία, μπορεί να περιγραφεί ως συνδυασμός μιας ισχυρής ηγεσίας που είχε την τάση να παρακάμπτει τη διάκριση των εξουσιών, με μια ευρεία λαϊκή υποστήριξη, προερχόμενη από τους δυσαρεστημένους του παρελθόντος και όσους είχαν επωφεληθεί από την ανατροπή. Ένας συνδυασμός που σε κρίσιμες καταστάσεις, όπου χρειαζόταν η λήψη αποφάσεων, θα βρισκόταν σε σχέση αυξανόμενης έντασης με το θεσμοθετημένο αντιπροσωπευτικό σύστημα».¹⁶

Η κοινοβουλευτική ομάδα των Ορεινών συγκροτήθηκε από διάφορες ομάδες που αντιστέκονταν στην πολιτική του Βούλγαρη, κυριώτερες από τις οποίες ήταν η ομάδα περί τον μετριοπαθή Δημήτριο Γρίβα και η ομάδα περί τον ήρωα της Επανάστασης του 1821 Κωνσταντίνο Κανάρη.¹⁷ Η ονομασία Ορεινοί δεν τους δόθηκε, όπως γενικά πιστεύεται, «κατά το γαλλικό πρότυπο των Montagnards (Ορεινών της Γαλλικής Επανάστασης),¹⁸ αλλά επειδή οι βουλευτές του κόμματος, ακριβώς όπως οι Montagnards κατέλαβαν τα πίσω, υψηλότερα έδρανα της Εθνοσυνέλευσης.¹⁹ Η ονομασία Πεδινοί δόθηκε από αντίθεση στο κόμμα των Ορεινών.²⁰

Ως προς τον πολιτικό προσανατολισμό των δυο μεγάλων αυτών υπό διαμόρφωσιν κομμάτων έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, από τις οποίες η πλέον διαδεδομένη θεωρεί, με βάση τις ονομασίες τους –στις οποίες αναφερόμαστε αμέσως παρακάτω– τους μεν Ορεινούς ως την ριζοσπαστική ομάδα με προοδευτικό προσανατολισμό, τους δε Πεδινούς ως μια μετριοπαθή ομάδα με συντηρητικό προσανατολισμό, κατ' αναλογία προς τις αντίστοιχες ονομασίες ομάδες της Γαλλικής Επανάστασης. Μια άλλη, εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη, θεωρεί τους Ορεινούς ως μετριοπαθείς και τους Πεδινούς ως ριζοσπάστες. Στην πραγματικότητα, οι ερμηνείες αυτές είναι εντελώς σχηματικές. Η πολιτική των ομάδων της Εθνοσυνέλευσης σε αυτήν την πρώιμη φάση της ιστορίας των ελληνικών κομμάτων και μέσα στο περίπλοκο πολιτικό σκηνικό και τις εμφύλιες συγκρούσεις, είναι προφανώς πολύ σύνθε-

¹⁴ Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι στην Επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος 'Ρήγας Φεραίος', *Μνήμων*, 1982, σ. 9-46.

¹⁵ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 367-368.

¹⁶ Ο.π., σ. 376.

¹⁷ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 378-79.

¹⁸ Της Γαλλικής Επανάστασης του 1789.

¹⁹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 375, σημ. 45.

²⁰ Ο.π.

τη ως προς την καταγραφή και την ερμηνεία της, όπως προκύπτει από την υποδειγματική ανάλυση του Hering.²¹

Σημαντική είναι επίσης μέσα στην Εθνοσυνέλευση η ομάδα των «Εκλεκτικών», μια ομάδα με χαλαρή συνοχή και μετριοπαθή συντηρητική ιδεολογία, την οποία απαρτίζουν αξιόλογες προσωπικότητες με επιρροή, ακαδημαϊκοί, κυρίως νομικοί, μια «εσωτερικά σχετικώς ετερογενής ομάδα διακεκριμένων πολιτικών, λογίων και αξιωματικών που αντλούσε τη συνοχή της από την επιθυμία να μεσολαβήσει μεταξύ των παγιωμένων ομάδων, να στηρίζει σταθερές κυβερνήσεις και να καταστήσει δυνατό τον ορθολογικό διάλογο στην Εθνοσυνέλευση»²² και διαμορφώθηκε κυρίως μετά τα «Φεβρουαριανά».

Μικρό αριθμητικά αλλά ισχυρό σε επιρροή ήταν το «Εθνικό Κομιτάτο», η ομάδα που με αρχηγό τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη εκπροσωπεί την «χρυσή νεολαία»²³ του αντιοθωνικού κινήματος και ήταν η μόνη ομάδα που ήταν ιδεολογικά διαμορφωμένη από πριν, πριν δηλαδή τα μέλη της εκλεγούν στην Εθνοσυνέλευση.²⁴ Τα μέλη της, εκφράζουν τις πλέον προωθημένες δημοκρατικές αντιλήψεις.

Πέρα όμως από τους ούτως ή άλλως χαλαρούς κομματικούς σχηματισμούς²⁵, τελικώς, με επίκεντρο και σημείο αντιπαράθεσης την δημοκρατική αρχή, διαμορφώνονται και κυριαρχούν δυο ιδεολογικοπολιτικές τάσεις, η «δημοκρατική» και η «συντηρητική». Στην πρώτη ανήκουν όσοι ενστερνίζονται ένα σύνολο ιδεών και αντιλήψεων που έχουν διαμορφώσει η παράδοση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και οι ευρωπαϊκές επαναστατικές ιδέες, ενώ στην δεύτερη όσοι ασπάζονται την συντηρητική εκδοχή του αστικού φιλελευθερισμού που κυριαρχεί κατά το α' ήμισυ του 19ου αιώνα στην Ευρώπη των μοναρχιών της Παλινόρθωσης, οι οπαδοί της μοναρχικής αρχής.²⁶ Η μέσα από τον συσχετισμό των δυνάμεων επικράτηση της «δημοκρατικής» τάσης έναντι της «συντηρητικής» αποτυπώνεται και αποκρυσταλλώνεται τελικά στην κατίσχυση των ισοπολιτειακών επιλογών, στην κρίσιμη και θεμελιώδη θεσμική επιλογή της δημοκρατικής αρχής και όλων των συναφών με αυτή θεσμών, όπως εκείνου της καθολικής ψηφοφορίας που τελικώς διαμορφώνουν τον δημοκρατικό χαρακτήρα του Συντάγματος του 1864.

²¹ Ο.π., σ. 370 κ. ε.

²² Ο.π., σ. 390.

²³ Κατ' αντιστοιχίαν προς την Jeunesse Dorée της Γαλλικής Επανάστασης, βλ. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η Μεσοβασιλεία», ο.π., σ. 221.

²⁴ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 368.

²⁵ Την διαμόρφωση απόψεων που τέμνουν τους κομματικούς σχηματισμούς και την ρευστότητα που παρατηρείται κατά την τελική φάση των εργασιών για το Σύνταγμα επισημαίνει ο Hering, ο.π., σ. 404.

²⁶ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 113-116.

Η ιστορική συγκυρία που διαμορφώνει λοιπόν το συνταγματικό πλαίσιο καθορίζεται από πολλές πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους: α) το πολιτικο-ιδεολογικό ριζοσπαστικό κλίμα της «Οκτωβριανής Μεταπολίτευσης»,²⁷ τα αιτήματα του αντιοθωνικού κινήματος και τις ιδέες του «συντηρητικού φιλελευθερισμού» και «συνταγματισμού», κυρίαρχες στην Ευρώπη της εποχής, αλλά και β) την μεγάλη φιλελεύθερη παράδοση της ελληνικής κοινωνίας έτσι όπως διαμορφώνεται ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης. Οι ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού (δημοκρατικό πνεύμα, ιδέα λαϊκής κυριαρχίας, αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, διευρυμένο εκλογικό δικαίωμα, διάκριση εξουσιών, πρόνοια για προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών) εμφανίζονται κατά τη περίοδο της ιδεολογικής προετοιμασίας της Επανάστασης στους κύκλους της ελληνικής λογισύνης και διαμορφώνουν το πιο ριζοσπαστικό ρεύμα του ελληνικού Διαφωτισμού. Με βάση αυτές τις ιδέες διατυπώνονται και αποκρυσταλλώνονται τα πολιτικά και εθνικά αιτήματα της Επανάστασης: ίδρυση εθνικού κράτους, φιλελεύθεροι αστικοί θεσμοί. Κατά την διάρκεια του Αγώνα, οι ιδέες αυτές αποτυπώνονται στα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης αλλά και σε πλήθος άλλα κείμενα (κυβερνητικές προκηρύξεις, άρθρα στον Τύπο κλπ). Οι επαναστάτες, φορείς αυτών των ιδεών του «φιλελεύθερου συνταγματισμού» και του «δημοκρατικού εθνικισμού», αποβλέπουν στην ίδρυση ενός κράτους που θα λειτουργεί με βάση θεσμούς και νόμους κατά τα φιλελεύθερα αστικά πρότυπα της Δύσης. Στο Α' Σύνταγμα της Επιδάουρας αποτυπώνεται η βούληση του εξεγερμένου έθνους να οργανώσει τον ελεύθερο πολιτικό βίο του υπό δημοκρατική κυβέρνηση, με αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και διάκριση των εξουσιών. Στο Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827, το οποίο ψηφίζει η Γ' Εθνοσυνέλευση, διακηρύσσεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και προστατεύονται τα ατομικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες. Ο φιλελεύθερος συνταγματισμός υποχώρησε όμως μπροστά στην δύσκολη πραγματικότητα: ήδη στην Δ' Εθνοσυνέλευση ενισχύεται η εκτελεστική εξουσία του Καποδίστρια και ακολουθεί το απολυταρχικό καθεστώς του Όθωνος. Παρά ταύτα, το κράτος που θεμελιώνεται κατά την περίοδο αυτή, είναι αποτέλεσμα του φιλελευθερισμού, ένα κράτος με θεσμούς, κεντρική διοίκηση και γραφειοκρατική οργάνωση, αυτοκέφαλη εκκλησία, τακτικό στρατό, εκπαιδευτικό σύστημα και Πανεπιστήμιο και δυναμικές εφημερίδες. Ακόμη και ο

²⁷ Η «Οκτωβριανή Μεταπολίτευση» δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας επανάστασης 'κοινωνικής ανατροπής', όπως οι περισσότερες ευρωπαϊκές επαναστάσεις που εξερράγησαν στο τέλος του ΙΗ' και στον ΙΘ' αιώνα. Ήταν πρωταρχικά ένα πολιτικό κίνημα με στόχους αντιδυναστικούς και αντιαπολυταρχικούς. Απέβλεπε κυρίως στην έξωση του Όθωνος αλλά και στον εκδημοκρατισμό της κρατικής εξουσίας και στον εκσυγχρονισμό της πολιτικής ζωής». Ο.π., σ. 106.

ίδιος ο αντιοθωνικός αγώνας και η διεκδίκηση συντάγματος διεξάγονται με τους όρους και το περιεχόμενο της φιλελεύθερης ιδεολογίας.

«Η Β' Εθνοσυνέλευση, αντιπροσωπεύοντας τα δυναμικότερα στοιχεία της πολιτικής και κοινωνικής ζωής – τόσο του ελληνικού χώρου όσο και της διασποράς – και ηγεμονευόμενη από μια πολιτικοιδεολογική τάση «προοδευτική» και «δημοκρατική», συνέταξε το πολίτευμα με βασικό κριτήριο τις κοινωνικές και εθνικές ιδιαιτερότητες και προτεραιότητες. Το αν προέκυψαν δημοκρατικοί θεσμοί δεν ήταν βέβαια μηχανιστική αντανάκλαση αυτής της επιλογής. Μια τριακονταετία αυταρχικής ή ημιαυταρχικής διακυβέρνησης είχε δημιουργήσει ισχυρά δημοκρατικά ανακλαστικά, ενώ μια νέα γενιά πολιτικών, με ριζοσπαστικούς πολιτικούς στόχους, εισερχόταν ορμητικά στο προσκήνιο, εκφράζοντας και την δυναμική των κοινωνικών ανακατατάξεων που κυοφορούνται στην αρχή της δεκαετίας του 1860».²⁸

Το Σύνταγμα του 1864

Η επί του Συντάγματος Επιτροπή²⁹ υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, κατέθεσε το Σχέδιον Συντάγματος στις 13 Δεκεμβρίου 1863. Η αιτιολογική έκθεση υποβλήθηκε από τον Νικόλαο Σαρίπολο στις 8 Μαΐου 1864. Οι συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση διήρκεσαν πολλούς μήνες και ο Γεώργιος με διάγγελμά του στις 6 Οκτωβρίου 1864 ζήτησε την επίσπευση των εργασιών. Τελικώς το νέο Σύνταγμα ψηφίσθηκε στις 17 Οκτωβρίου. Στις 16 Νοεμβρίου ο Γεώργιος ορκίσθηκε ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης και το Σύνταγμα υπογράφηκε από τον ίδιο και τους υπουργούς και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 17 Νοεμβρίου 1864.

Το Σύνταγμα του 1864 είναι το πιο φιλελεύθερο από όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα της εποχής. Καθιερώνει το δημοκρατικό πολίτευμα. Θεμελιώδης αρχή του είναι η δημοκρατική αρχή. Σύμφωνα με αυτήν πηγή και φορέας όλων των εξουσιών είναι ο λαός: «Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα» (άρθρο 21). Πυρήνας της δημοκρατικής αρχής είναι η αρχή της «λαϊκής κυριαρχίας», η οποία θεμελιώνεται και πραγματώνεται μέσω της καθολικής ψηφοφορίας (άρθρο 66). Με το Σύνταγμα του 1864 καθιερώνεται το

²⁸ Ο.π., σ. 431.

²⁹ Μέλη της ήταν οι εξέχοντες νομικοί Ν.Ι.Σαρίπολος, διαπρεπής καθηγητής συνταγματικού δικαίου και θεωρητικός του φιλελεύθερου συνταγματισμού, Παύλος Καλλιγάς, καθηγητής ρωμαϊκού δικαίου και επιφανής προσωπικότητα του 19^{ου} αι., Διομήδης Κυριακός, καθηγητής συνταγματικού δικαίου και πληρεξούσιος Σπετσών, Εμμανουήλ Κόκκινος, καθηγητής ρωμαϊκού δικαίου και πληρεξούσιος Σύρου, και οι πληρεξούσιοι Ρήγας Παλαμήδης, Δ.Ν. Δόσιος, Κ.Π. Πλατής, Μιχ. Σχινάς. Σπ. Αντωνιάδης, Ι. Παπαζαφειρόπουλος, Κ. Βατικιώτης, Αδ. Παπαδιαμαντόπουλος, Κ. Αντωνόπουλος, Θεοδ. Δηλιγιάννης, Αρ. Μωραιτίνης, Δ. Δρόσος, Γρ. Μαυρομάρας.

πολίτευμα της «βασιλευόμενης δημοκρατίας».³⁰ Το πρώτο Σύνταγμα, του 1844, είχε ως θεμελιώδη αρχή τη μοναρχική αρχή και είχε καθιερώσει το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας. Το Σύνταγμα του 1864, όπως ήδη αναφέραμε, είναι προϊόν και γέννημα των ιδεολογικών προσανατολισμών και της δυναμικής που αναπτύσσεται από το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα και τα αιτήματα της Μεταπολίτευσης του 1862, ενός πολιτικού κινήματος που δεν απέβλεπε απλώς στην έξωση του Όθωνα, αλλά είχε έναν γενικότερο αντιδυναστικό χαρακτήρα και μια δυναμική που κινητοποίησε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας.

Στο άρθρο 21 επελέγη ο όρος «έθνος» και όχι ο όρος «λαός», διότι «επιδιώκοντας την αντικατάσταση της μοναρχικής αρχής, όπως οριζόταν από το Σύνταγμα του 1844, από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ο νομοθέτης ακολούθησε το μοναδικό υφιστάμενο πρότυπο και μετέφρασε το άρθρο 25 του βελγικού συντάγματος του 1831. Σε αυτό αντιστοιχούσε και η ελληνική εννοιολογική παράδοση{...}Ήδη στην Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας, το 1827, η οποία είχε πρωτοδιατυπώσει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος «έθνος», επειδή ο όρος «λαός» αναφερόταν σε κράτος με δική του επικράτεια, ενώ ελληνικό κράτος δεν υπήρχε ακόμη, και οι Έλληνες ως εκ τούτου έπρεπε να ισχύσουν ως ιδιαίτερο έθνος (και όχι ως λαός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας)».³¹

Οι βασικές διατάξεις του Συντάγματος

Σχετικά με τις αρμοδιότητες του βασιλέως το Σύνταγμα ορίζει τα εξής: Με βάση το άρθρο 22 ανώτατος άρχων του κράτους είναι ο βασιλιάς ο οποίος μέσω των υπουργών που διορίζει ο ίδιος ασκεί την εκτελεστική εξουσία. Βάσει του ιδίου άρθρου «η Νομοθετική εξουσία ασκείται υπό του βασιλέως και της Βουλής». Τα νομοσχέδια κατατίθενται από τον βασιλιά μέσω των υπουργών, οι νόμοι ψηφίζονται από την Βουλή, η δε κύρωση και δημοσίευσή τους γίνεται από τον βασιλιά. Το επίσης σημαντικό άρθρο 44 του Συντάγματος ορίζει ότι «Ο Βασιλεύς δεν έχει άλλας εξουσίας ειμή όσας τω απονέμουςιν το Σύνταγμα και οι συνάδοντες προς αυτό νόμοι». Με το άρθρο αυτό θεσπίζεται το «τεκμήριον αρμοδιότητος» υπέρ του λαού και κατά του βασιλέως. «Καθίστατο έτσι σαφές ότι η εξουσία του ήταν δοτή και περιορισμένη

³⁰ Απόδοση του όρου *democratie royale* που πρωτοχρησιμοποιήθηκε κατά την Γαλλική Επανάσταση. Βλ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909* ο.π., σ. 138, σημ. 225.

³¹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936* ο.π., σ. 424, σημ. 90. Βλ. και Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 120.

στο πλαίσιο του Συντάγματος και ότι, επομένως, είχε –όπως και όλες οι εξουσίες– πηγή και όριο τις επιταγές της εθνικής –λαϊκής κυριαρχίας».³²

Το άρθρο 107 αναθέτει την αναθεωρητική λειτουργία του Συντάγματος αποκλειστικά και μόνον στην Βουλή, ενώ ο βασιλιάς δεν είχε κανένα δικαίωμα συμμετοχής σε αυτήν. Η σχετική διάταξη του άρθρου 107 «ήταν η ασφαλιστική δικλείδα της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας», η οποία εν τέλει καθιερώνεται από το άρθρο 21 σε συνδυασμό με τα άρθρα 44 και 107.³³ Η εξαίρεση του βασιλιά από την διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος έχει σχέση με το γεγονός ότι το Σύνταγμα του 1864 δεν είχε τον χαρακτήρα συμβολαίου, σε αντίθεση με το Σύνταγμα του 1844 το οποίο δεν προέβλεπε την εξαίρεση αυτή.³⁴ Ο Γεώργιος δεν ήταν βασιλιάς βάσει διεθνούς συμφωνίας αλλά όργανο του κράτους εκλεγμένο από την Εθνοσυνέλευση. Για τον λόγο αυτό άλλωστε, «για να καταστεί σαφές ότι η δυναστεία είχε εκλεγεί και ότι και αυτές οι εξουσίες που παραχωρούσε το σύνταγμα στον βασιλιά πήγάζαν και πηγάζουν από τον λαό, ότι δηλαδή ο αρχηγός του κράτους δεν μπορούσε να προβάλει καμία κυριαρχική αξίωση που να θεμελιώνεται διαφορετικά, ο τίτλος του Όθωνος ‘ελέω Θεού βασιλεύς της Ελλάδος’ άλλαξε σε ‘Βασιλεύς των Ελλήνων’».³⁵

Το Σύνταγμα δεν προβλέπει την ίδρυση και δεύτερου νομοθετικού σώματος, δηλαδή της Γερουσίας, αλλά καθιερώνει τη «μονήρη» Βουλή, ένα μόνο δηλαδή νομοθετικό σώμα, παρά την σχετική πρόταση που υπήρχε στο σχέδιο Συντάγματος. Η καθιέρωση της μιας Βουλής, «σημαντικώτατη δημοκρατική κατάκτηση της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης, συνάμα δε και ουσιαστικοποίηση της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας»,³⁶ αποτελεί μια θεσμική επιλογή³⁷ που επιβεβαιώνει και αποβλέπει στην διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας, οφείλεται όμως και στον τρόπο που είχε λειτουργήσει ο θεσμός κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα και που είχε οδηγήσει στην απαξίωσή του.

Το νέο Σύνταγμα κατοχύρωνε τα σημαντικά ατομικά δικαιώματα του «συνέρχεσθαι» (άρθρο 10), του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), της ελευθερίας της έκ-

³² Σωτηρέλης, ο.π., σελ. 122.

³³ Ο.π., σελ. 123.

³⁴ «Στο σύνταγμα του 1844 δεν υπήρχε σχετική πρόβλεψη και επομένως, λόγω του συμβολαϊκού του χαρακτήρα, η αναθεώρησή του εξαρτιόταν από τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά», βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 425.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 133.

³⁷ Η υπερψήφιση του θεσμού της μονήρους Βουλής έγινε μετά από έντονη συζήτηση και διχογνωμίες μεταξύ των υποστηρικτών του θεσμού της Γερουσίας (κυρίως βουλευτών της ομάδας των Ορεινών) και των πολεμίων της (κυρίως βουλευτών της ομάδας των Πεδινών), Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 415-16.

φρασης και του Τύπου (άρθρο 14), του απορρήτου των επιστολών (άρθρο 20). Για την σημασία των άρθρων 10³⁸ και 11 ο Σωτηρέλης σημειώνει: «Τα δικαιώματα αυτά, διευρύνοντας την συμμετοχή του λαού στις διαδικασίες του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος και εισάγοντας το στοιχείο της ουσιαστικής πολιτικοποίησης και της διαμόρφωσης συλλογικών πολιτικών υποκειμένων, διέδυναν, ενεργοποιούσαν και διασφάλιζαν την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας³⁹ –και κατ' επέκταση και της λαϊκής κυριαρχίας– αποτελώντας μαζί της ένα λειτουργικό και αλληλοτροφοδοτούμενο πλέγμα πολιτικών δικαιωμάτων, που επιβεβαίωναν κατά τρόπο αναμφισβήτητο τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Δεν είναι τυχαίο ότι η θέσπισή τους – που αντιμετωπίσθηκε ενιαία στην σχετική συζήτηση– συνάντησε έντονες αντιδράσεις από τους εκφραστές της «συντηρητικής» τάσης οι οποίοι διέβλεπαν κινδύνους δημοκρατικών ή και «κοινωνιστικών» ανατροπών».⁴⁰

Το άρθρο 14 «Περί ελευθερίας του Τύπου» κατοχυρώνει την ελευθεροτυπία: «Πας τις δύναται να δημοσιεύει προφορικώς και δια του Τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του κράτους. Ο Τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και παν άλλον προληπτικόν μέτρον απαγορεύεται». Οι μόνοι περιορισμοί που υιοθετήθηκαν και θεσπίσθηκαν αφορούσαν «την προσβολή κατά της χριστιανικής θρησκείας ή κατά του προσώπου του βασιλέως», αν και η επί του Συντάγματος επιτροπή είχε προτείνει να αποκλεισθεί κάθε περιορισμός, προληπτικό μέτρο ή κατάσχεση εντύπων.⁴¹

Η διεύρυνση της πολιτικής δημοκρατίας: η συνταγματική καθιέρωση της Καθολικής Ψηφοφορίας.

Βάσει του άρθρου 66 του Συντάγματος του 1864 «η Βουλή σύγκειται εκ βουλευτών εκλεγομένων υπό των εχόντων δικαίωμα προς τούτο πολιτών δι' αμέσου καθολικής και μυστικής δια σφαιριδίων ψηφοφορίας κατά τον υπό της Συνελεύσεως ταύτης ψηφισθησόμενον περί εκλογής νόμον, μεταβλητόν όντα κατά τας λοιπάς διατάξεις αυτού. Αι βουλευτικάί εκλογαί διατάσσονται και ενεργούνται ταυτοχρόνως καθ' όλην την επικράτειαν».

³⁸ Βλ. Ήβη Μαυρομούστακου, (Εισαγωγή – ιστορικός σχολιασμός). «Νικόλαος Ι. Σαρίπολος. Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι (1864). Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου II (επιστημονική επιμέλεια σειράς : Ευάνθης Χατζηβασιλείου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία), Αθήναι, 2013.

³⁹ Βλ. παρακάτω τη σχετική ενότητα.

⁴⁰ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 128.

⁴¹ Σωτηρέλης, ο.π., σ. 131-132.

«Η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας από την Β' Εθνοσυνέλευση, το 1864, αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός εξαιρετικής σπουδαιότητας, πραγματικό ορόσημο στην ιστορία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού».⁴² Για να ερμηνεύσουμε αυτήν την θεσμική επιλογή θα πρέπει να την εντάξουμε στο εν γένει ιδεολογικό κλίμα που διαμορφώνει το συνταγματικό πλαίσιο εν τω συνόλω του - στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε- και να λάβουμε υπ' όψιν τα εξής ιστορικά δεδομένα: α) Πρόκειται καταρχάς για τη μακρά ιστορική εμπειρία της εφαρμογής της «πανδήμου εκλογής» στα πλαίσια της λειτουργίας των διαφόρων αντιπροσωπευτικών θεσμών του κοινοτικού συστήματος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι διαδικασίες ανάδειξης των 'προεστών' ή 'προυχόντων' ή 'κοτζαμπάσηδων' προϋπέθετε όμως εκλογικές διαδικασίες που στηρίζονταν στις περισσότερες περιοχές στην «πάνδημο εκλογή».⁴³ Η συμμετοχή σε αυτές τις εκλογικές διαδικασίες διαμόρφωσε μια συνείδηση πολιτικής συμμετοχής με συμβολικό περιεχόμενο που λειτουργεί αργότερα, όπως σημειώσαμε, ως ιστορική εμπειρία με μεγάλη βαρύτητα. «Κατά την περίοδο της Επανάστασης η καθολική ψηφοφορία θεσπίζεται με τον εκλογικό νόμο ΙΖ' του 1822, εκτελεστικό του Συντάγματος της Επιδάουρου. Με βάση το νόμο αυτό εκλέχθηκαν και οι πληρεξούσιοι της Β' Εθνοσυνέλευσης του Άστρους, η οποία τον ανανέωσε και τον επικύρωσε στις 16 Απριλίου του 1823. Βάσει του νόμου αυτού η ψηφοφορία ήταν έμμεση, με δυο βαθμούς αντιπροσώπευσης⁴⁴ και το εκλογικό δικαίωμα ανήκε σε όλους τους άνδρες που είχαν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους. Την καθολική και έμμεση ψηφοφορία θέσπιζε και ο εκλογικός νόμος του Καποδίστρια, τον Μάρτιο του 1829. Η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας από την Επανάσταση, μέσα στην ένταση και τις ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις του Αγώνα και υπό την έντονη επιρροή των ευρωπαϊκών φιλελεύθερων ιδεών, θα ενισχύσει και θα καλλιεργήσει την ισχυρή δημοκρατική παράδοση που είχαν διαμορφώσει προεπαναστατικά οι ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και θα προσδώσει στις περί ισοπολιτείας απόψεις μεγάλη και ιδιαίτερη συμβολική βα-

⁴² Νάση Μπάλτα (Εισαγωγή – Ιστορικός σχολιασμός), Σπήλιος Αντωνόπουλος, *Η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας (1864)*, Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου ΙΙ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2013, σ. 12.

⁴³ Ο.π., σ. 15.

⁴⁴ Στον εκλογικό νόμο της Επιδάουρου η έμμεση ψηφοφορία περιγράφεται ως εξής στο εδάφιο Β: «Αι απαιτούμεναι εκλογαί των παραστατών να γίνεται ούτως. Εις έκαστον χωρίον ο λαός να εκλέξη κοινώς ευπολήπτους άνδρας. Όλοι δε αυτοί οι εκλεχθέντες φέροντες έγγραφα αποδεικτικά των χωρίων των,, με τας υπογραφάς των πλειοτέρων κατοίκων, να συνέλθωσιν εις την πρωτεύουσαν της επαρχίας, η οποία να εκλέξη κοινώς ευπολήπτους άνδρας, εφοδιάζουσα με αποδεικτικά έγγραφα επίσης. Και τότε όλοι ομού αυτοί οι εκλεκτοί να εκλέξωσι έναν ενιαύσιον παραστάτην μεταξύ των εμφρονεστερών και ηθικωτέρων επαρχιωτών με των πλειτέρων τας ψήφους...», Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 39, σημ. 24.

ρύτητα και ιδεολογική φόρτιση.⁴⁵ Σημαντικός παράγοντας ήταν επίσης και το ιστορικό προηγούμενο της λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος κατά την περίοδο της Συνταγματικής Μοναρχίας του Όθωνα (1844-1862), παρά τον πλημμελή τρόπο λειτουργίας του.

Σε όλη την Ευρώπη εκείνη την εποχή το εκλογικό δικαίωμα υπόκειτο σε πολλούς και ποικίλους περιορισμούς, η δε διεύρυνσή του απετέλεσε αντικείμενο μακρόχρονων και έντονων κοινωνικών και πολιτικών αγώνων. «Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ίσχυε η περιορισμένη ψήφος, με κριτήριο την περιουσία και το εισόδημα των πολιτών, τα οποία μπορούσαν να διαπιστωθούν βάσει της καταβαλλόμενης φορολογίας. Εκλογικό δικαίωμα λοιπόν είχαν μόνο όσοι βάσει της περιουσίας και του εισοδήματός τους ήταν σε θέση να καταβάλουν ένα αντίστοιχο εκλογικό τίμημα (*cens electoral*), εξ ου και η ονομασία 'τιμηματική ψήφος' (*suffrage censitaire*). Στην Ευρώπη της Παλινόρθωσης, όπου οι φιλελεύθερες και εθνικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης οδηγούν στα δυο μεγάλα επαναστατικά κύματα του 1830 και του 1848, η επέκταση του δικαιώματος της ψήφου αποτελεί την αιχμή των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων και συγκρούσεων και κατακτάται με πολλούς αγώνες. Οι πολλοί και ποικίλοι περιορισμοί του εκλογικού δικαιώματος παύουν να υφίστανται σταδιακά από τα τέλη του 19^{ου} αι ως τα μέσα του 20^{ου}. Την εποχή λοιπόν που η Β' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων συζητά και καλείται να ψηφίσει για την συνταγματική ή μη καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, η τιμηματική ψήφος ίσχυε με διάφορες ρυθμίσεις, εκδοχές και παραλλαγές σε όλες τις χώρες, πλην της Γαλλίας, Δανίας και Ελβετίας, όπου ίσχυε η καθολική ψηφοφορία». ⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: στο Βέλγιο ίσχυε η τιμηματική ψήφος ως το 1893, οπότε υιοθετήθηκε η πολλαπλή ψήφος, η δε καθολική ψηφοφορία θεσμοθετήθηκε το 1918. Στην Πρωσία, μετά την αποτυχία του φιλελεύθερου κινήματος του 1848, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Α' παραχωρεί Σύνταγμα που προβλέπει την ύπαρξη δυο κοινοβουλίων, το ένα εκ των οποίων εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία και το άλλο με ένα εκλογικό σύστημα βάσει του οποίου οι εκλογείς διακρίνονται σε τρεις τάξεις ανάλογα με το ύψος του φόρου που καταβάλλουν. Το σύστημα αυτό των τριών τάξεων ίσχυε ως το 1918, οπότε και θεσμοθετήθηκε η καθολική ψηφοφορία. Στο Λουξεμβούργο η έμμεση τιμηματική ψήφος ισχύει ως το 1848, οπότε και υιοθετείται η άμεση, ενώ το τίμημα γίνεται σταδιακά μικρότερο, ως το 1919, οπότε καθιερώνεται συνταγματικά η καθολική ψήφος. «Ακόμη όμως και στις χώρες που ίσχυε η καθολική ψηφοφορία, δεν ίσχυε κατά απόλυτο τρόπο είτε γιατί υπήρχαν παράλληλοι περιορισμοί τιμηματικού χαρακτήρα, όπως στην Δανία και στην Ελβετία, είτε

⁴⁵ Νάση Μπάλτα (Εισαγωγή – Ιστορικός σχολιασμός), *Σπήλιος Αντωνόπουλος*, ο.π., σ. 16.

⁴⁶ Ο.π., σ. 14.

γιατί στην περίπτωση της Γαλλίας ίσχυσε μόνο κατά την διάρκεια της βραχύβιας Β' Γαλλικής Δημοκρατίας». ⁴⁷ Στην Δανία, επί Φρειδερίκου του 7^{ου}, το Σύνταγμα του 1849 καθιερώνει την καθολική ψηφοφορία, με υψηλό όμως ηλικιακό όριο, τα 30 έτη, προβλέπει δε και την ύπαρξη Γερουσίας για τις εκλογές της οποίας ισχύει η τιμηματική ψήφος. Στην Ελβετία η καθολική ψηφοφορία καθιερώνεται το 1849, μόνο για την ομοσπονδιακή βουλή και όχι για τα καντόνια. Στην Γαλλία ως το 1848 ίσχυαν πολλοί περιορισμοί, όπως η έμμεση τιμηματική ψήφος και το σύστημα των τάξεων. Μετά την Επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848, η οποία ανατρέπει το καθεστώς της Μοναρχίας του Ιουλίου, και την εγκαθίδρυση της Β' Γαλλικής Δημοκρατίας, καθιερώνεται με το Σύνταγμα του 1848 η καθολική ψηφοφορία. Είναι ενδεικτικό ότι στις πρώτες εκλογές που διεξάγονται ένα μήνα μετά, τον Απρίλιο του 1848, μέσα στο κλίμα ευφορίας του «πνεύματος του 48», το εκλογικό σώμα διευρύνεται και από 200.000 αυξάνεται στους 9.395.000 εγγεγραμμένους εκλογείς. «Η νομοθετική ρύθμιση του εκλογικού δικαιώματος δηλαδή οδηγεί σε εν τοις πράγμασιν περιορισμό του, ⁴⁸ με αποτέλεσμα, σε κάθε περίπτωση, ευρύτατα κοινωνικά στρώματα να αποκλείονται από το δικαίωμα της ψήφου.

Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, η καθολική ψηφοφορία δεν είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων και αγώνων που έγιναν γι αυτόν τον σκοπό, αλλά αποτελεί μέρος μιας γενικότερης θεσμικής επιλογής, αυτής που εκφράζει το Σύνταγμα. Βάσει αυτών, η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας στο ελληνικό κράτος μπορεί να θεωρηθεί και 'πρώιμη' και 'εύκολη' σε σύγκριση με όλες τις ευρωπαϊκές χώρες». ⁴⁹

⁴⁷ Ο.π.

⁴⁸ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 80

⁴⁹ Νάση Μπάλτα (Εισαγωγή – Ιστορικός σχολιασμός), *Σπήλιος Αντωνόπουλος*, σ. 14-15 Για μια τεκμηριωμένη ερμηνευτική προσέγγιση των όρων που συνέβαλαν στην "πρώιμη" και "εύκολη" κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας βλ. Σωτηρέλης, ο.π., σ. 78-138

Η σχετική συζήτηση στην Εθνοσυνέλευση

*«Ζητώ να θέσωμεν εν τω Συντάγματι
και ν' αναγνωρίσωμεν την καθολικὴν ψηφοφορίαν
ὡς ἀρχὴν ἀναλλοίωτον»*

(ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ **Σπήλιου Αντωνόπουλου**, πληρεξουσίου τῆς ἐπαρχίας Μεσσήνης, βασικοῦ εισηγη-
τῆ υπὲρ τῆς συνταγματικῆς καθιέρωσης τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας).

Το ἄρθρο τοῦ Σχεδίου Συντάγματος ποῦ καθορίζει τὸν τρόπο ἐκλογῆς τῶν βουλευ-
τῶν συζητεῖται στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1864. Το ἄρθρο δὲν εισηγεῖται τὴν καθολικὴ
ψηφοφορία, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἄρθρο 59 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 : «Ἡ Βουλὴ
σύγκειται ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα πρὸς τοῦτο πολι-
τῶν, κατὰ τὸν περὶ ἐκλογῆς νόμον». Ὁ Αδαμάντιος Διαμαντόπουλος, πληρεξούσιος
τῆς ἐλληνικῆς παροικίας τῶν Ἱεροσολύμων, εισηγεῖται τὴν ἀκόλουθη τροπολογία «*Ἡ
Βουλὴ σύγκειται ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ἀμέσως καὶ δια μυστικῆς καὶ καθολι-
κῆς ψηφοφορίας*» ἡ ὁποία ἦταν καὶ τὸ ἐναύσμα γιὰ τὴν συζήτηση περὶ τῆς συ-
νταγματικῆς καθιέρωσης τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Ἡ συζήτηση ἐπικεντρώνεται
λοιπὸν στὸ ἀνὰ πρῶτον νὰ εγγραφεῖ στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἡ καθολικὴ ψηφοφορία.
«Στὴν ἀγόρευσίν του ὁ Αδ. Διαμαντόπουλος θέτει ὡς ἐξῆς τὸ ζήτημα ἐπὶ τοῦ οὐοῦ
καλεῖται νὰ συζητήσῃ καὶ νὰ αποφασίσῃ ἡ Συνέλευσις: ἡ ἀμέσος ἐκλογὴ καὶ ἡ κα-
θολικὴ ψήφος εἶναι ἀρχές ἢ ὄχι; Ἀν εἶναι, θὰ πρέπει νὰ διασφαλισθοῦν διὰ τοῦ Συ-
ντάγματος. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀμέσος καὶ καθολικὴ ψηφοφορία εἶναι ἡ υπέρτατη
ἀρχὴ καὶ εισηγεῖται τὴν ἐγγραφὴν τῆς στὸ Σύνταγμα μετὰ ἐξῆς κυρίως ἐπιχειρήμα-
τα: ἡ ἀοριστία μετὰ τὴν ὁποία εἶναι διατυπωμένο τὸ σχετικὸ ἄρθρο τὸ καθιστᾷ τελι-
κῶς κενὸ περιεχομένου καὶ σημασίας, ἔτσι ὥστε τὸ ζήτημα νὰ ἀφήνεται στὴν τύχην ἢ
στὸ ἔλεος τῶν ἰδιοτροπιῶν καὶ τῶν ραδιουργιῶν μιᾶς μελλοντικῆς Βουλῆς ἢ κυβέρ-
νησης ποῦ θὰ νομοθετοῦν κατὰ τὸ δοκοῦν, καθιερώνοντας πότε τὴν ἀμέσην καὶ πότε
τὴν ἔμμεσην ψηφοφορίαν ἢ καὶ ἐπαναφέροντας τὸ τίμημα, αὐτὸ τὸ κατάλοιπο τῆς
φεουδαρχίας. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅλες τὶς ἀγορεύσεις, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς καθολι-
κῆς ψηφοφορίας δὲν υπήρχαν πολὺ σοβαρὲς καὶ ἐντονες ἀντιδράσεις. Ὅλοι εἶχαν
ἀποφασίσῃ νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἀρχήν, εἴτε ἐκ πεποιθήσεως, εἴτε ἐξ ἀνάγκης. Τὸ ζή-
τημα ἐπομένως ἦταν ἀνὰ πρῶτον ἡ ἀρχὴ «θὰ καθιερωθῇ ἐν τῷ πολιτεύματι», ἀνὰ δευτέρω
κατοχυρωθῇ συνταγματικῶς ἢ ἀνὰ τρίτον περιληφθῇ στὸν ὑποκείμενον ἐν τῷ τροποποιήσε-
ις ἐκλογικὸν νόμον».⁵⁰

⁵⁰ Νάση Μπάλτα (Εἰσαγωγή – Ἱστορικὸς σχολιασμός), *Σπήλιος Αντωνόπουλος*, ὁ.π., σ. 29-30.

Ο Σπήλιος Αντωνόπουλος αγοράζει μετά τον Αδ. Διαμαντόπουλο για να υπερασπισθεί αφενός μεν την ίδια την αρχή της καθολικής ψηφοφορίας αφετέρου δε την συνταγματική της κατοχύρωση. Η αγορά του, εμπνευσμένη, με συγκροτημένη και στιβαρή επιχειρηματολογία, είναι μια από τις σημαντικότερες αγορεύσεις στην ιστορία του ελληνικού κοινοβουλίου, πραγματικό μνημείο υψηλού επιπέδου κοινοβουλευτικού λόγου.⁵¹ Τα επιχειρήματά του συνοψίζονται επιγραμματικά στα εξής: «Δεν είναι δυνατόν να εξαιρείται κανένας πολίτης από την ψηφοφορία για την συμμετοχή του στα της πολιτείας, γιατί κάθε πολίτης οφείλει να υπακούει σε κάθε νόμο που ψηφίζει η Βουλή, άρα πρέπει να έχει δώσει την εντολή του στον νομοθέτη. Όλοι οι πολίτες, ακόμη και οι στερούμενοι περιουσίας, έχουν υποχρεώσεις και καθήκοντα, όπως την υπεράσπιση της πατρίδας, και όλοι έχουν συμφέρον από την ευημερία της. Η καθολική ψηφοφορία «συνάδει με τα ήθη του έθνους μας»: αναφέρεται στη μακρά δημοκρατική παράδοση της ελληνικής κοινωνίας, η οποία θεωρούσε πάντα όλους τους πολίτες ικανούς να έχουν δικαίωμα ψήφου και δεν συνέδεσε ποτέ την ικανότητα ή τη νοημοσύνη τους με τον πλούτο ή με το τυχαίο γεγονός της καταγωγής τους. Αυτή η αναφορά στην ιστορία και τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής πολιτικής παράδοσης είναι κοινή στην επιχειρηματολογία και των άλλων υπερασπιστών της καθολικής ψηφοφορίας. Επικρίνει την τιμηματική ψήφο, με την οποία οι ολίγοι πλούσιοι και προνομιούχοι αποφασίζουν υπέρ των συμφερόντων τους και της διατήρησης της υπεροχής τους αποκλείοντας το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών από την δια της ψήφου ανάμιξή τους και συμμετοχή τους στα κοινά. Την χαρακτηρίζει οπισθοδρομική αρχή, αρχή του φεουδαλισμού, που αποβλέπει στην ευημερία των εχόντων ψήφο και στην δυστυχία των υπολοίπων, οι οποίοι αποκλείονται ως παρίες».⁵²

Ιδιαίτερης βαρύτητας είναι επίσης η ανάδειξη της συνταγματικής καθιέρωσης της καθολικής ψηφοφορίας ως παράγοντα που θα εκπαιδεύσει την κοινωνία στην πολιτική συμμετοχή και στους δημοκρατικούς θεσμούς: η αρχή «θέλει διδάξει την κοινωνία περί των δικαιωμάτων και καθηκόντων της προς την πολιτείαν. Ο πολίτης, λαμβάνων μέρος εις την εκλογήν των αντιπροσώπων, εισέρχεται εις το σχολεῖον της πολιτικής, συσκέπτεται, συζητεί, διδάσκεται, βελτιούται εις τας ιδέας του, και γίνεται τῶντι χρηστός και άξιος πολίτης».⁵³

Υπέρμαχοι της καθολικής ψηφοφορίας στην Εθνοσυνέλευση είναι οι Νικόλαος Παντολέων, πληρεξούσιος της ελληνικής παροικίας της Αδριανουπόλεως, Νικόλαος Λούζης, πληρεξούσιος Κεφαλληνίας και Κωνσταντίνος Λομβάρδος, πληρε-

⁵¹ Ο.π., σ. 21-28 (η αγορά) και σ. 29-36 (ιστορικός σχολιασμός).

⁵² Ο.π., σ. 31.

⁵³ Ο.π., σ. 32-33.

ξούσιος Ζακύνθου. Από τους πολεμίους της αρχής, αγορεύουν οι Λ.Καλός, πληρεξούσιος Ηπείρου, Εμμανουήλ Κόκκινος, πληρεξούσιος Χίου, Γεώργιος Μίλησης, πληρεξούσιος Ερμιονίδος, και Θεόδωρος Δηλιγιάννης, πληρεξούσιος Γορτυνίας και Υπουργός Εσωτερικών. Οι 'πολέμιοι' της δεν είναι εναντίον της ίδιας της αρχής αλλά εναντίον της εγγραφής της ως «αναλλοιώτου αρχής εν τω Συντάγματι».⁵⁴ Όλοι οι υπερασπιστές της συνταγματικής καθιέρωσης της αρχής την θεωρούν έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και τάσσονται υπέρ των τριών συμπληρωματικών αρχών της. της ίσης, άμεσης και μυστικής ψηφοφορίας. «Μετά το πέρας της συζήτησης η Εθνοσυνέλευση «παρεδέχθη» το σύνολον του άρθρου 66 με συντρυπτική «πλειονοψηφία», εν μέσω ζητωκραυγών και «ραγδαίων χειροκροτημάτων».⁵⁵

Οι συμπληρωματικές αρχές της καθολικής ψηφοφορίας

Το άρθρο 66 καθιέρωνε, όπως αναφέρθηκε, και τις τρεις συμπληρωματικές της καθολικής ψηφοφορίας αρχές, της ίσης, άμεσης και μυστικής ψηφοφορίας, με σκοπό την διασφάλιση της βασικής αρχής της καθολικής ψηφοφορίας. Η αρχή της άμεσης ψηφοφορίας κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 66, το ίδιο και η μυστική «δια σφαιριδίων» ψηφοφορία, η οποία είχε σκοπό τη διασφάλιση της μυστικότητας, του «απορρήτου της ψήφου», μετά την εμπειρία των νόθων εκλογών της περιόδου της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα, κατά τις οποίες χρησιμοποιούνταν ψηφοδέλτια. Η αρχή της ισότητας δεν κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 66. «Όμως το πνεύμα της αρχής διέιπε όλες τις τοποθετήσεις υπέρ της καθολικής ψηφοφορίας, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε τα επιχειρήματα στο μεγαλύτερο μέρος τους να αφορούν, με κάποια εννοιολογική ρευστότητα πάντως, την καθολικότητα-ισότητα, ή μάλλον να προϋποθέτουν την ισότητα ως συστατικό στοιχείο της καθολικότητας».⁵⁶

Ρυθμίσεις του εκλογικού δικαιώματος. Εξέλιξη του εκλογικού συστήματος και της εκλογικής νομοθεσίας.

Το άρθρο 59 του Συντάγματος του 1844 αναφέρει τα εξής: «*Η Βουλή σύγκειται εκ βουλευτών, εκλεγομένων υπό των εχόντων δικαίωμα προς τούτο πολιτών κατά τον περί εκλογής νόμον*». Η ρύθμιση δηλαδή των όσων αφορούν το εκλογικό δικαίωμα δεν γίνεται απευθείας από το Σύνταγμα, αλλά από τον εκλογικό νόμο που ψηφίζει επίσης η Β' Εθνοσυνέλευση. Βάσει του προηγούμενου εκλογικού νόμου του 1844,

⁵⁴ Για τις απόψεις τους βλ. ο.π., σ. 33-34.

⁵⁵ Ο.π., σ. 35.

⁵⁶ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 69.

οι βουλευτές εκλέγονταν με άμεση, σχεδόν καθολική και μυστική ψηφοφορία. Υπήρχαν δηλαδή μικροί περιορισμοί βάσει των οποίων ελάχιστοι εξαιρούνταν από το εκλογικό δικαίωμα: σύμφωνα με το άρθρο 5 του νόμου, «το δικαίωμα του ψηφοφορείν ανήκει εις όλους τους εντός του βασιλείου γεννηθέντας Έλληνες, ή τους αποκτήσαντας το δικαίωμα του πολίτου κατά τους καθεστώτας νόμους, συμπληρώσαντας το 25^ο έτος της ηλικίας τους, έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας, όπου έχουσι την πολιτικήν διαμονή των, ή εξασκούντας εν αυτή οποιονδήποτε επάγγελμα ή ανεξάρτητον επιτηδεύμα». ⁵⁷ Ο Σωτηρέλης παρατηρεί ότι παρά την μεγάλη, στην ουσία σχεδόν καθολική έκταση του εκλογικού δικαιώματος, η καθολική ψηφοφορία την περίοδο αυτή ήταν 'ελλιπής, μονομερής και ανολοκλήρωτη', μεταξύ άλλων και λόγω της παράλληλης ύπαρξης της Γερουσίας, της οποίας τα μέλη διορίζε ο Όθωνας, και λόγω της τιμηματικής ψήφου που ίσχυε στις δημοτικές εκλογές. ⁵⁸

Υπήρχαν επίσης και τα δεδομένα της πολύ πρόσφατης εμπειρίας: η ίδια η Εθνοσυνέλευση είχε προκύψει από καθολική ψηφοφορία. Το γεγονός αυτό και οι δυο πρώτες εκλογικές ρυθμίσεις της μαρτυρούν για την «σαφή προδιάθεση» του σώματος να καθιερώσει την καθολική και άμεσο ψηφοφορία. ⁵⁹ Η πρώτη ρύθμιση αφορά το ζήτημα της εκλογής των Επτανησίων πληρεξουσίων. Μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1864) οι Επτανήσιοι διεκδικούν την εκλογή των αντιπροσώπων τους για την Β' Εθνοσυνέλευση με καθολική ψηφοφορία. Η Εθνοσυνέλευση ψηφίζει τον σχετικό νόμο και οι εκλογές διεξάγονται στις 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1864. Η δεύτερη ρύθμιση αφορά τα των εκλογών για την αποδοχή του Βρετανού πρίγκηπος Αλφρέδου. Βάσει του σχετικού ψηφίσματος της Β' Εθνοσυνέλευσης, της 19^{ης} Νοεμβρίου 1862, «περί καθολικής ψηφοφορίας του βασιλέως» η εκλογή έγινε «δι' αμέσου εκλογής» και συμμετείχε «έκαστος πολίτης Έλληνα, συμπληρώσας το 20όν έτος της ηλικίας του». ⁶⁰ Όπως αναφέραμε παραπάνω, η αναζήτηση νέου μονάρχη κατέληξε στην επιλογή του πρίγκηπος Γεωργίου Γλύξμπουργκ της Δανίας, τον οποίο αποδέχθηκε η Β' Εθνοσυνέλευση ως Γεώργιο Α', βασιλέα των Ελλήνων.

⁵⁷ Ο.π., σ. 41-42, σημ. 33, βλ. και Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 262 και σ. 414, σημ. 43.

⁵⁸ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 74-75. Στην έννοια της τιμηματικής ψήφου αναφερθήκαμε παραπάνω.

⁵⁹ Ο.π., σ. 45, σημ. 3

⁶⁰ Παύλος Β..Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. Β' 1862-1917, Αθήνα: εκδόσεις Γκοβόστη, σ. 37.

Ο Εκλογικός νόμος του 1864

Η νομοθετική ρύθμιση της λειτουργίας του θεσμού, η ρύθμιση δηλαδή του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, έγινε από τον εκλογικό νόμο (νόμος ΣΤΓ΄ του 1864) που ψήφισε η Εθνοσυνέλευση. Η ρύθμιση του δικαιώματος του εκλέγειν ήταν η εξής: «*το δικαίωμα του ψηφοφορείν ανήκει εις πάντας τους κατά τους καθεστώτας νόμους πολίτας Έλληνας, συμπληρώσαντας το 21^{ον} έτος της ηλικίας των, έχοντας ιδιοκτησίαν τινά ή μετερχομένους οιονδήποτε επάγγελμα ή επιτήδευμα* (άρθρον 4). Το σφαιρίδιο και η «πολυκαλπία», δηλαδή η ύπαρξη πολλών καλπών, αποτελούν την πρώτη ιδιορρυθμία του εκλογικού συστήματος. Το σφαιρίδιο δεν εξάλειψε βέβαια τη νοθεία, συνέβαλε όμως στον περιορισμό της, σε συνδυασμό με την γενικώτερη συν τω χρόνο πρόοδο σε ό,τι αφορά τις εκλογικές διαδικασίες. Ο εκλογικός νόμος του 1864 όριζε ότι η ψηφοφορία διεξαγόταν σε τέσσερις ημέρες, από τις οποίες η μια έπρεπε να είναι Κυριακή και διαρκούσε οκτώ ώρες την ημέρα. Οι τελευταίες εκλογές που διεξήχθησαν σε τέσσερις ημέρες ήταν εκείνες του 1875. Με την εκλογική μεταρρύθμιση του 1877 «η ψηφοφορία διαρκεί μια μόνον ημέραν, ήτις έσται Κυριακή», από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου. Οι κάλπες κατασκευάζονταν από λευκοσίδηρο και τα σφαιρίδια από μόλυβδο. Κάθε κάλπη ήταν χωρισμένη εσωτερικά σε δυο μέρη, που εξωτερικά ξεχώριζαν από το διαφορετικό χρώμα τους, άσπρο και μαύρο. Το δεξιό μέρος είχε χρώμα λευκό και προοριζόταν για τα «να», το αριστερό είχε χρώμα μαύρο και προοριζόταν για τα «όχι». Εκεί δηλαδή έριχνε ο εκλογέας το σφαιρίδιό του όταν ήθελε να καταψηφίσει τον συγκεκριμένο υποψήφιο στον οποίο ανήκε η κάλπη. Από αυτό προήλθαν και οι γνωστές φράσεις «μαυρίζω» ή «θα φάει μαύρο» που χρησιμοποιούμε και σήμερα. Επάνω στην κάλπη ήταν κολλημένος ένας σωλήνας μέσω του οποίου ο εκλογέας έβαζε το χέρι του μέσα στην κάλπη και έριχνε το σφαιρίδιο στο μέρος που αντιστοιχούσε στο «ναι» ή στο «όχι». Σε κάθε εκλογικό τμήμα υπήρχαν τόσες κάλπες όσες και οι υποψήφιοι, κάθε υποψήφιος είχε δηλαδή την κάλπη του πάνω στην οποία ήταν γραμμένο το όνομά του. Ο εκλογέας περνούσε υποχρεωτικά από όλες τις κάλπες, λάμβανε κάθε φορά ένα σφαιρίδιο από τον σφαιριοδότη που στεκόταν μπροστά στην κάθε κάλπη και εκφωνούσε το όνομα του υποψηφίου, σήκωνε το χέρι κρατώντας το σφαιρίδιο ψηλά για να δουν όλοι ότι κρατούσε μόνο ένα και τελικά το έριχνε στο μέρος της κάλπης που επιθυμούσε. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν μπροστά σε κάθε κάλπη. Το εκλογικό σύστημα ήταν σχετικά πλειοψηφικό και εκτός από την μια ιδιορρυθμία –σφαιρίδια και πολυκαλπία– είχε και άλλη μια, άμεσα σχετιζόμενη με την πρώτη: οι συνδυασμοί των υποψηφίων δεν ήταν πάντα κομμα-

τικοί, όπως σήμερα, αλλά συγκροτούνταν και με βάση ευρύτερα πολιτικά κριτήρια ή αποτελούσαν συγκυριακές συσπειρώσεις. Έτσι ο εκλογέας είχε τη δυνατότητα να ψηφίζει μεν τους υποψηφίους του συνδυασμού που προτιμούσε για κομματικούς ή πελατειακούς λόγους, μπορούσε όμως να ψηφίζει παράλληλα και υποψηφίους από άλλους συνδυασμούς ή και μεμονωμένους.

Η βούληση για νομοθετική μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος είχε εκφρασθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 από τον Αλεξ.Κουμουνδούρο. Το κείμενο που ακολουθεί είναι απόσπασμα από εισηγητική έκθεση που κατέθεσε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος στην Βουλή, κατά την συνεδρίαση της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1874, στην οποία εισηγείται ορισμένες τροποποιήσεις στο σχέδιο του εκλογικού νόμου:

«Οι βουλευταί των μικρών περιφερειών και των συνδυασμών δεν μεριμνώνσι σήμερον ουδέ δύνανται να μεριμνώσιν περί άλλων ή περί θεραπείας ατομικών αξιώσεων. Έδαφος δε της μόνης αυτών ταύτης μερίμνης είναι το έδαφος της δημοσίας υπηρεσίας. Η κυριωτάτη ανταμοιβή των προσενεχθεισών εις τον βουλευτήν κατά εκλογάς υπηρεσιών προς τους κομματαρχίσκους των επαρχιών ή τους υιούς ή συγγενείς ή ακολούθους αυτών και η πρωτίστη εγγύησις της μελλούσης εκλογής συνίσταται εις την απονομή δημοσίας τινός θέσεως. Η δε χρησιμότης του αντιπροσώπου κρίνεται εν τη επαρχία και η λεγομένη επιρροή αυτού επαυξάνει ουχί εκ της πραγματικής ικανότητος αυτού, του ανωτέρου χαρακτήρος του, της εις τα γενικά συμφέροντα του τόπου αφοσιώσεώς του, αλλ' εκ του αριθμού των εις δημοσίας θέσεις διορισθέντων τη συστάσει των οπαδών του. Και η ξενική και βάρβαρος λέξις «ρουσφέτι», εκφράζουσα το υπό της Κυβερνήσεως προς τον βουλευτήν και υπό τούτου προς τον άπληστον κομματαρχίσκον προσφερόμενον δώρον, κατήντησε ν' αποτελεί σήμερον τον παγκοίνως γνωστόν όρον, τον εκδηλούντα τας καλās σχέσεις αυτού προς την Κυβέρνησιν και απαραίτητον θεωρούμενον προς διατήρησιν της ευνοίας των εκλογέων.

Τις τω όντι των βουλευτών, έστω και ο ικανώτατος, έστω και ο εξ αρχών και πεποιθήσεων οικτείων και αποκρούων τας τοιαύτας υποχρεώσεις, δεν ηναγκάσθη επί τέλους να υποβληθή εις την επιτακτικήν ανάγκην του συστήματος, ίνα μη από- λείψη πάσαν ελπίδα εισόδου εις το Κοινοβούλιον; Τις δε των εις την Κυβέρνησιν περιελθόντων και την μετά της Βουλής σύμπραξιν θεωρησάντων ως απαραίτητον όρον της υπάρξεως αληθώς συνταγματικής Κυβερνήσεως δεν υπεχρέωθη να αναγράψη ως μέσον συγκρατήσεως της πλειονοψηφίας την ανεξέταστον διανομήν των δημο- σίων θέσεων προς τους ευνοουμένους των βουλευτών;

Τοιαύτη πραγμάτων κατάσταση εννοεί πας τις πόσον καταβιβάζει την θέσιν του Κοινοβουλίου και πόσον δεσμεύει μεν αφ' ενός την ελευθερίαν της εκτελεστικής αρχής, δια της εξ ανάγκης αναποδράστου υποχωρήσεως εις τας αξιώσεις των βουλευτών, καταστρέφει δε αφ' ετέρου την μόνην ενυπάρχουσαν εγγύησιν της πο-

λιτικής ευθύνης, δια του δεσμού των παραχωρήσεων; Αλλά καταστρέφει συγχρόνως και την δημοσίαν υπηρεσίαν και μετ' αυτής ολόκληρον την διοικητικήν μηχανήν, ης η κανονική λειτουργία αποτελεί τον απαραίτητον όρον της πραγματοποιήσεως των αγαθών της διοικήσεως σκοπών.

Παραλείπομεν την ανικανότητα των εική και ως έτυχεν εισπηδόντων εις τας δημοσίας λειτουργίας. Παραλείπομεν τας συχνotáτας αλλαγάς των προσώπων και την εκ τούτων παντελή άγνοιαν των πραγμάτων και των αναγκών των διαφόρων κλάδων της υπηρεσίας. Υπάρχουσιν εν τω αξιοθρήνētω των «ρουσφετίων συστήματι κακά πολλώ των ειρημένων δεινότερα...».

Η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής, με την πρώιμη συνταγματική καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και τις ρυθμίσεις του εκλογικού δικαιώματος, υπήρξε σημαντικός και κρίσιμος παράγοντας για την συγκρότηση του εθνικού κράτους σε ό,τι αφορά την συμμετοχή σε αυτήν την διαδικασία ευρέων κοινωνικών στρωμάτων.⁶¹

4.2. Πολιτικό σύστημα, κόμματα και λειτουργία της πολιτικής από το 1864 έως το 1874/1875

Την περίοδο αυτή στην πολιτική κυριαρχούν τέσσερα κόμματα, των Επαμαμεινώνδα Δεληγέωργη, Δημητρίου Βούλγαρη, Ανδρέα Ζαίμη και Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Σε αυτά προστίθεται το 1873 το «Νεωτερικόν Κόμμα» του Χαριλάου Τρικούπη, γνωστό τότε ως «Πέμπτον» κόμμα. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η αστάθεια και ρευστότητα των κομματικών σχηματισμών, γεγονός που συντελούσε στο να μην διαμορφώνονται σταθερές και φανερές κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να διορίζει και να παύει τις κυβερνήσεις και να διαλύει την Βουλή, είχε ως αποτέλεσμα τις συνεχείς εναλλαγές κυβερνήσεων, συχνά κυβερνήσεων μειοψηφίας, με ευθύνη και των πολιτικών αρχηγών οι οποίοι επέκριναν την ανάμιξη του βασιλιά όταν δεν τους συνέφερε, την χρησιμοποιούσαν όμως όταν τους εξυπηρετούσε: οι κυβερνήσεις μειοψηφίας, στις οποίες ο βασιλιάς έδινε το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής, παρενέβαιναν με ποικίλους τρόπους και θεμιτά και αθέμιτα μέσα, πριν και κατά την διάρκεια των εκλογών, με σκοπό την εκλογική τους νίκη.

⁶¹ Βλ. Χατζηϊωσήφ, «Εισαγωγή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, τ. Α1, σ. 12.

Οι βουλευτικές εκλογές από το 1864 ως το 1877'

Την περίοδο αυτή διεξήχθησαν επτά φορές βουλευτικές εκλογές, τον Μάιο του 1865, τον Μάρτιο του 1868, τον Μάιο του 1869, τον Φεβρουάριο του 1872, τον Ιανουάριο του 1873, τον Ιούνιο του 1874, και τον Ιούλιο του 1875. Οι εκλογικές πρακτικές της οθωνικής συνταγματικής περιόδου αλλά και η πλημμελής ακόμη λειτουργία των θεσμών είναι οι παράγοντες εκείνοι που συμβάλλουν ώστε η διεξαγωγή των εκλογών αυτή την περίοδο να χαρακτηρίζεται από πολλά ελαττώματα και προβλήματα. Τις διεξήγαγαν κυβερνήσεις μειοψηφίας που μετέρχονταν κάθε θεμιτό και αθέμιτο μέσο για να τις κερδίσουν: επεμβάσεις, χρήση κατασταλτικών μέτρων και μηχανισμών (στρατός, αστυνομία) συχνά σε συνεργασία με ομάδες ληστών, απειλές βίας και βιαιοπραγίες, ρουσφέτια κλπ, και κάθε είδους απόπειρες αλλοίωσης της εκλογικής βούλησης. Τα μέσα αυτά βεβαίως τα μετέρχονταν εκτός από τις κυβερνήσεις και οι ανταγωνιζόμενοι πολιτικοί συνδυασμοί και υποψήφιοι. Ο Σωτηρέλης ονομάζει τη περίοδο αυτή μεταξύ των δυο εκλογικών νόμων, του 1864 και του 1877, οπότε και ψηφίζεται ο νέος εκλογικός νόμος, «μεταβατική». Την επομένη περίοδο, από το 1877 ως το 1909, ονομάζει «στάδιο του εκσυγχρονισμού».⁶²

Η πολιτική κρίση του 1874-75. Τα «στηλιτικά»

Από την άποψη αυτή οι εκλογές του Ιουνίου του 1874 ήταν από τις χειρότερες της περιόδου. Η κυβέρνηση Βούλγαρη, που τις διεξήγαγε, έκανε εκτεταμένη και απροκάλυπτη χρήση κάθε είδους θεμιτών και αθέμιτων μέσων καθώς και τρόπων επηρεασμού των εκλογών και νόθευσης του εκλογικού αποτελέσματος. Παρά ταύτα ο Βούλγαρης δεν κατόρθωσε να αποκτήσει την πλειοψηφία και εν μέσω του ήδη φορτισμένου κλίματος και των έντονων αντιδράσεων βουλευτών και εφημερίδων, μια νέα αντισυνταγματική ενέργεια της κυβέρνησής του θα πυροδοτήσει νέο κύμα διαμαρτυριών: η συνεδρίαση της Βουλής (19 Μαρτίου) για την ψήφιση του προϋπολογισμού του κράτους δεν είχε απαρτία, η κυβέρνηση όμως την θεώρησε έγκυρη ερμηνεύοντας κατά το δοκούν τις σχετικές διατάξεις του κανονισμού της Βουλής. Η αντιπολίτευση και ο Τύπος επέκριναν έντονα τις ενέργειες αυτές του Βούλγαρη και αγωνίσθηκαν για την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης. Στις περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες δημοσιεύεται η «Διαμαρτύρησις του Τύπου της πρωτευούσης» όπου οι κυβερνώντες καταγγέλλονται ότι «υπερέβησαν παν όριον θρασύτητος». Οι εφημερίδες κηρύσσουν ομοφώνως «αντισυνταγματικήν και αναξίαν ελευ-

⁶² Σωτηρέλης *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 164, 314, 435 και αλλού. Βλ. και εδώ παρακάτω, «Η σημασία της καθιέρωσης της αρχής της δεδηλωμένης».

*θέρου και φιλοτίμου Λαού την κατάστασιν της Πατρίδος, παράνομον και σφετερισθείσαν τα δικαιώματα του έθνους κυβέρνησιν, έκνομον την νομοθετούσαν συνάθροισιν μετά την 19^η Μαρτίου και άκυρον πάσαν απόφασιν αυτής, συνένοχον εγκλήματος εσχάτης προδοσίας πάντα συμμεριζόμενον την αντισυνταγματικήν τυραννίαν της σήμερον».*⁶³ Εκτός αυτού, στηλιτεύουν την στάση των 82 βουλευτών της συμπολίτευσης που συμμετείχαν στην επίμαχη συνεδρίαση της Βουλής και απέτελεσαν την πλαστή απαρτία. Τους ονόμασαν «στηλίτες», σύμφωνα με την παράδοση της αρχαίας Αθήνας να αναγράφονται τα ονόματα των προδοτών σε ειδική στήλη, και δημοσίευαν καθημερινώς τα ονόματά τους στις στήλες τους. Τα λεγόμενα «στηλιτικά» και η παρέμβαση του Τρικούπη, στην οποία αναφερόμαστε αμέσως παρακάτω, ανάγκασαν τον Γεώργιο να υποχωρήσει και, μετά την παραίτηση Βούλγαρη, να αναθέσει, στις 24 Απριλίου 1875, την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης με όρο την άμεση διεξαγωγή εκλογών στον Χαρίλαο Τρικούπη.

Η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης (1875)

Η παρέμβαση του Τρικούπη στην πολιτική κρίση του 1874-75 ήταν καθοριστική σε ό,τι αφορά την γενικότερη ατμόσφαιρα και εξέλιξη των πραγμάτων και σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη, όντως ευφυή, κίνηση του Γεωργίου, να του αναθέσει δηλαδή εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Στις 29 Ιουνίου 1874, τρεις μέρες μετά τις νόθες εκλογές, ο Τρικούπης είχε δημοσιεύσει ανυπόγραφα στην εφημερίδα *Καιροί* το περίφημο άρθρο «Τίς πταίει», στο οποίο ανέλυε τις αιτίες της κακοδαιμονίας της πολιτικής ζωής από το 1868 και εξής, καθώς και της τελευταίας κρίσης, και υποστήριζε ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να σχηματίζονται από την πλειοψηφία της Βουλής, ειδάλλως το έθνος θα πρέπει να διαλέξει ανάμεσα στην υποταγή στην αυθαιρεσία και στην Επανάσταση. Ο υπαινιγμός αυτός περί επανάστασης και η επίθεση κατά του βασιλιά προκάλεσε την πολιτική δίωξη κατά του εκδότη των *Καιρών* Πέτρου Κανελλίδη και την κατάσχεση των φύλλων της εφημερίδας. Μεταξύ άλλων στο άρθρο αυτό ο Τρικούπης γράφει:

«Αφ' ότου κατά το 1868 εγκαθιδρύθη η αρχή των κυβερνήσεων της μειονοψηφίας, παν νέον βήμα της εξουσίας μαρτυρεί περί του σκοπού, εις ον αύτη αποβλέπει. Αψευδής δε απόδειξις του διενεργουμένου σχεδίου και αι άρτι διεξαχθείσαι εκλογαί. Βιαιότερον και αδιειώτερον μετήλθον τα υπουργεία του κ.Βούλγαρη τας κυβερνητικές επεμβάσεις, υπουλώτερον δε και επιτυχέστερον τα του κ.Ζαΐμη και του κ. Δεληγεώργη. Κατ' ουσίαν όμως επίσης κακοήθης υπήρξεν υφ' όλα τα από το 1868 και

⁶³ Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α', Αθήναι, 1957, σ. 108-109.

Νάση Μπάλτα
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή ανθρωπιστικών Σπουδών,
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

μέχρι της σήμερον υπουργεία η της κυβερνήσεως κατά τας εκλογάς ενέργεια. Ο κ.Βούλγαρης, ο κ.Ζαΐμης, ο κ. Δεληγεώργης υπήρξαν όργανα μιας και της αυτής πολιτικής, εκτελεσται ενός και του αυτού σχεδίου. Ουδείς αυτών εκλήθη εις την εξουσίαν καθ' υπόδειξιν των αντιπροσώπων του έθνους, ουδείς αυτών εξεπροσώπησεν εν τη αρχή τας ευχάς του έθνους, και οι τρεις υπήρξαν πρόεδροι προσωπικής κυβερνήσεως, τουτέστιν υπηρέτα μιας και της αυτής θελήσεως... Ουδεμίαν ηθικήν ευθύνην φέρει το έθνος επί τη διαγωγή των προσώπων τούτων... Η διοικητική καχεξία και τα κατά τας εκλογάς όργια δεν είναι έργον εξουσίας εκπροσωπούσης την πλειονοψηφίαν της Βουλής και επομένως ευθυνούσης δια των πράξεών της το έθνος. Είναι έργον ανθρώπων οφειλόντων την υπουργικήν αυτών ύπαρξιν εις μόνην την απόλυτον χρήσιν τής εν τω Συντάγματι αναγεγραμμένης υπέρ του Στέμματος προνομίας του διορισμού και της παύσεως των υπουργών... Διατελούμεν ήδη θεαταί του ελεεινού εκλογικού δράματος, όπερ από του 1868 παρίσταται περιοδικώς επί της σκηνής του ημετέρου κράτους ... Αηδιάζοντες και αγανακτούντες ... ερωτώμεν ημάς αυτούς, μη τυχόν αληθώς πταίει το έθνος; Θαρρούντως όμως απαντώνμεν, το έθνος δεν πταίει ... καλούνται εις την εξουσίαν κυβερνήσεις αποκρουόμεναι παρά της πλειονοψηφίας του έθνους, χορηγείται εις αυτάς η διάλυσις της Βουλής και συνάμα παν μέσον επηρεασμού των συνειδήσεων του λαού και νοθεύσεως των εκλογών και λέγομεν ύστερον ότι πταίει ο λαός δια την τοιαύτην κατάστασιν. Τι δύναται ο λαός κατ' αυτής; Ουδέν άλλο ή να επαναστατήσει..Η ευθύνη άρα επί τοις συντελουμένοις ανήκει άπασα εις το στοιχείον εις το οποίον δια της διαστροφής των συνταγματικών ημών θεσμών συνεκεντρώθη ολόκληρος η εξουσία ... Ίνα επέλθη θεραπεία, πρέπει να γένη ειλικρινώς αποδεκτή η θεμελιώδης αρχή της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως , ότι τα υπουργεία λαμβάνονται εκ της πλειονοψηφίας της Βουλής...».⁶⁴

Ο Τρικούπης έσπευσε με επιστολή του προς τον εισαγγελέα να αναλάβει την ευθύνη του άρθρου, γεγονός που οδήγησε στην προφυλάκισή του. Αποφυλακίσθηκε στις 10 Ιουλίου και απαλλάχθηκε με βούλευμα στις 23 του ίδιου μήνα, την επομένη δε, δημοσίευσε, πάλι στους *Καιρούς*, ένα ακόμη άρθρο με τίτλο «Παρελθόν και Ενεστώς», ένα κατηγορητήριο κατά της εξαχρείωσης του δημοσίου βίου και της ακυβερνησίας της χώρας.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο Τρικούπης μετά την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, σχηματίζει την πρώτη του κυβέρνηση στις 27 Απριλίου 1875 με σκοπό την άμεση διεξαγωγή εκλογών. Στην προγραμματική της δήλωση η κυβέρνηση αυτή προαναγγέλλει την αρχή της δεδηλωμένης πλειοψηφίας και περιγράφει τα δικαιώματα του Κοινοβουλίου στο συνταγματικό σύστημα διακυβέρνησης:

⁶⁴ *Καιροί*, 29 Ιουνίου, 1874.

«Πρώτιστο δικαίωμα και υποχρέωσις της Βουλής ταύτης έσεται να παράσχη εις το Στέμμα και εις τον τόπον υπουργείον,⁶⁵ όπερ, απολαύνον της εμπιστοσύνης του Βασιλέως και της πλειονοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, θα έχει το κύριον προσόν συνταγματικής κυβερνήσεως».⁶⁶

Οι εκλογές διεξήχθησαν με άψογο τρόπο στις 18-21 Ιουλίου 1875. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση της νέας Βουλής,⁶⁷ στις 11 Αυγούστου, ο Γεώργιος, με τον «Λόγο του Θρόνου», διακήρυξε την ηθική του δέσμευση για την καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης πλειονοψηφίας της Βουλής». Βάσει της αρχής αυτής, λοιπόν, ο βασιλιάς δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, δηλαδή στον αρχηγό του κόμματος που συγκέντρωσε στις εκλογές την δεδηλωμένη πλειοψηφία στην Βουλή.

Η σημασία της καθιέρωσης της «Αρχής της δεδηλωμένης» για την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος και την εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού

Η καθιέρωση της κοινοβουλευτικής αρχής της δεδηλωμένης πλειοψηφίας αποτελεί σταθμό στην εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Δεν βελτιώνει απλώς την λειτουργία του πολιτικού συστήματος αλλά συμβάλλει σε κάτι ακόμη πιο σημαντικό: με την καθιέρωσή της αποκτά πραγματικό περιεχόμενο η εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας και η ίδια η δημοκρατική αρχή, η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και το ίδιο το Σύνταγμα.⁶⁸ Συμβάλλει στην διαμόρφωση ενός γενικότερου κλίματος που ευνοεί και στοχεύει στον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Το ευνοϊκό αυτό πολιτικό κλίμα καθιστά δυνατή την ψήφιση νέου εκλογικού νόμου, του ΧΜΗ΄του 1877. Πρόκειται για ένα σημαντικώτατο νομοθέτημα που θεράπευσε πολλές αδυναμίες του εκλογικού συστήματος και απετέλεσε τη βάση της εκλογικής νομοθεσίας ως σήμερα. Μεταξύ των πλέον αποτελεσματικών διατάξεών του είναι και εκείνη που περιορίζει τη διάρκεια της ψηφοφορίας σε μια μέρα και η καθιέρωση του θεσμού των δικαστικών αντιπροσώπων. «Οι πολιτικές ανακατατάξεις του 1875 σε συνδυασμό με τον νέο εκλογικό νόμο του 1877 διαμορφώνουν νέ-

⁶⁵ Στην ορολογία της εποχής σήμαινε 'κυβέρνηση'.

⁶⁶ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 526.

⁶⁷ Για την σύνθεση της Βουλής αυτής βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 527.

⁶⁸ Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, ο.π., σ. 162, σημ. 4.

ους όρους σε ό,τι αφορά την εκλογική πραγματικότητα». ⁶⁹ Στην επόμενη σημαντική εκλογική μεταρρύθμιση του 1886 αναφερόμαστε παρακάτω. ⁷⁰

Από την αρχή της δεδηλωμένης έως τα τέλη του αιώνα

Χαρακτηριστικό της περιόδου από το 1875 έως το 1880/81, την οποία ο Hering ονομάζει «μεταβατική» είναι ότι και πάλι, λόγω του τετρακομματικού συστήματος και της αστάθειας των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών, δεν είναι εφικτός ο σχηματισμός σταθερών κυβερνήσεων. ⁷¹ Από τις εκλογές του 1875 δεν προέκυψε πλειοψηφία, η εκλογή όμως του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου ως προέδρου της Βουλής είχε ως αποτέλεσμα να ανατεθεί σε αυτόν η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Θα κυβερνήσει ως τις 28 Φεβρουαρίου 1877, και μετά από έναν χρόνο αλληλοδιάδοχων κυβερνήσεων σχηματίζει και πάλι κυβέρνηση και κυβερνά με μικρές διακοπές ως τις 10 Μαρτίου 1880, αφού διενεργεί στο μεταξύ και τις εκλογές του 1879. Σε αυτές τις εκλογές ο Τρικούπης εμφανίζεται για πρώτη φορά ως αυτοδύναμος πολιτικός αρχηγός, επικεφαλής του «Νεωτερικού Κόμματος». Μετά την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος της Θεσσαλίας και της Άρτας, οι νέες περιοχές έπρεπε να εκπροσωπηθούν στο Κοινοβούλιο, γεγονός που οδηγεί στην διάλυση της Βουλής και στην προκήρυξη εκλογών για τις 20 Δεκεμβρίου 1881.

⁶⁹ Ο.π., σ. 435.

⁷⁰ Βλ. στην 2^η Ενότητα, «Η δεύτερη πρωθυπουργία Τρικούπη».

⁷¹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 539-540.

Ενότητα Β': Η περίοδος του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895)

4.3. Η περίοδος του ελληνικού δικομματισμού.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 το σύστημα των πέντε κομμάτων έχει δώσει την θέση του στο σύστημα του «ελληνικού δικομματισμού». Από το 1881 έως το 1895 έξι εκλογικές αναμετρήσεις εναλλάσσουν στην εξουσία τα δυο μεγάλα κόμματα, το «Νεωτερικόν Κόμμα» του Χαρ.Τρικούπη και το «Εθνικόν Κόμμα» του Θεοδ. Δηλιγιάννη. Μετά τον θάνατο των Επαμ. Δεληγεώργη και Δημ. Βούλγαρη το 1879 και του Θρασύβουλου Ζαΐμη ένα χρόνο αργότερα, αρκετοί πολιτευτές και οπαδοί των κομμάτων τους ακολουθούν τον Τρικούπη. Στις εκλογές της 20ης Δεκεμβρίου 1881, το τρικουπικό κόμμα κατήγαγε σημαντική νίκη επί του αντιπάλου του, Αλεξ. Κουμουνδούρου. Τον Μάρτιο ο Τρικούπης σχηματίζει κυβέρνηση (την τέταρτη χρονολογικά, την πρώτη όμως στηριζόμενη σε κοινοβουλευτική πλειοψηφία). Στην διάρκεια της πρώτης αυτής τριετούς πρωθυπουργίας του, ως τον Απρίλιο του 1885, ο Τρικούπης θα κάνει τα πρώτα μεγάλα βήματα προς την «ανόρθωσιν της χώρας». Στο μεταξύ, μετά τον θάνατο, το 1883, και του Αλεξ. Κουμουνδούρου, τελευταίου εκπροσώπου της γενιάς των πολιτικών της Μεταπολίτευσης του 1864, η αντιπολίτευση συσπειρώνεται περί τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, ο οποίος αποδύεται σε μια βίαιη αντιτρικουπική εκστρατεία με αποτέλεσμα την ανατροπή της κυβέρνησης και την προκήρυξη εκλογών. Η πόλωση της πολιτικής ζωής θα είναι στο εξής το κυριώτερο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής. Στις εκλογές του 1885 ο Δηλιγιάννης θριαμβεύει, η κυβέρνησή του όμως θα είναι βραχύβια: ο χειρισμός της κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας θα οδηγήσει σε εθνικές περιπέτειες και στην παραίτησή του. Από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1887 ο Τρικούπης εξέρχεται νικητής και σχηματίζει την πλουσιώτερη σε έργο κυβέρνησή του, η οποία μάλιστα είναι και η πρώτη που θα εξαντλήσει την τετραετία, ως τον Οκτώβριο του 1890. Η επιβολή νέων φόρων και η σύναψη νέων δανείων σε συνδυασμό με την πολιτική του έναντι των επαναστατημένων Κρητών, οδηγούν στην ήττα του Τρικούπη στις εκλογές του Οκτωβρίου 1890.

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα αποδειχθεί και αυτή βραχύβια (Οκτώβριος 1890- Φεβρουάριος 1892: Ο Γεώργιος, πιεζόμενος από τον Ανδρέα Συγγρό και χρηματιστηριακούς κύκλους που ενοχλούνται από την κυβερνητική οικονομική πολιτική, θα απολύσει τον Δηλιγιάννη προκαλώντας θύελλα αντιδράσεων. Μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια του Γεωργίου να αναθέσει τον σχηματισμό κυβέρνησης στο λεγόμενο «Τρίτο κόμμα» του Δημητρίου Ράλλη, οι νέες εκλογές του Μαΐου 1892, δίνουν τη νίκη στον Τρικούπη που στην έκτη κατά σειρά κυβέρνησή του προσπαθεί να αντιμετωπίσει την άθλια δημοσιονομική κατάσταση της χώρας με τη σύναψη νέων δανείων. Μετά από μια σειρά γεγονότων (παραιτήσή του, αντισυνταγματικές ενέργειες Γεωργίου, κυβέρνηση Σ. Σωτηρόπουλου), αναλαμβάνει και πάλι την πρωθυπουργία παραλαμβάνοντας ένα κράτος χρεωκοπημένο, όπως δηλώνει και ο ίδιος στη Βουλή με το περίφημο «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν» (10 Δεκ. 1893). Μέσα στην γενικευμένη πολύπλευρη κρίση και απογοήτευση, η ίδρυση της «Εθνικής Εταιρείας», μιας εθνικιστικής συνωμοτικής οργάνωσης, θα συμβάλλει στην έκρηξη του ολέθριου ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Στο μεταξύ, το αντιτρικουπικό στρατόπεδο επιδίδεται σε μια άνευ προηγουμένου εκστρατεία κατά του Τρικούπη και τον αναγκάζει να παραιτηθεί. Στις εκλογές του Απριλίου 1895, η συντριπτική ήττα του οδηγεί τον Τρικούπη στην αποχώρηση από την πολιτική.

I. Κυβερνήσεις και λειτουργία του δικομματισμού

Οι Εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881

Όπως αναφέρθηκε ήδη, μετά από την υπογραφή της συνθήκης της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της Άρτας προκηρύσσονται εκλογές, γιατί τα νέα εδάφη θα έπρεπε να εκπροσωπηθούν στο κοινοβούλιο. Ο Κουμουνδούρος χάνει τις εκλογές επειδή θεωρήθηκε υπεύθυνος για το ότι τα εδάφη που προσαρτήθηκαν ήταν λιγώτερα από όσα προέβλεπαν οι αρχικές συνθήκες, αλλά και επειδή οι Θεσσαλοί βουλευτές ακολούθησαν τον Τρικούπη. Τον Μάρτιο ο Τρικούπης σχηματίζει κυβέρνηση, την τέταρτη χρονολογικά, την πρώτη όμως που στηρίζεται σε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Στις 4 Μαρτίου 1882, κάνει στην Βουλή τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του.

«Οι προγραμματικές δηλώσεις, με τις οποίες ξεκίνησε την πρώτη του μεγάλη πρωθυπουργία στις 3 Μαρτίου 1882, συμπυκνώνουν την ολοκληρωμένη, οργανικά διαρθρωμένη, πολιτική του πρόταση για το αναπτυξιακό του πρόγραμμα. Το πρόγραμμα αυτό, όσο κανένα προηγούμενο μεμονωμένο μέτρο, ήταν εκείνο που διατύπωσε και εξήγγειλε τις συνολικές εκσυγχρονιστικές επιλογές, απέναντι στις οποίες κατά τα επόμενα χρόνια, όχι μόνο το πολιτικό προσωπικό, αλλά, σε ένα σημαντικό μέτρο, και το ίδιο το εκλογικό σώμα, υποχρεώθηκαν να χωρισθούν σε δυο αντίπαλα στρατόπεδα, τα οποία κλήθηκαν τα κόμματα με τη σειρά τους να οργανώσουν σε δυο κόμματα στελεχών μεν, αλλά με μαζικότερη από ό,τι στο παρελθόν αναφορά στους ψηφοφόρους. Σε αυτήν ακριβώς την πόλωση πάνω στον άξονα του εκσυγχρονισμού έγκειται η ουσία του ελληνικού δικομματικού συστήματος των δεκαετιών του 1880 και του 1890. Με άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία του 59% των βουλευτικών ψήφων τον Μάρτιο του 1882, ο Τρικούπης μπορούσε να προσβλέπει σε χρόνια κυβερνητικής σταθερότητας για την πραγματοποίηση των εξαγγελιομένων, κάτι που δεν είχε κατορθώσει καμία από τις προηγούμενες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις. Χαρακτηριστικός της προσέγγισης του Τρικούπη στην ίδια την εξουσία ήταν ο τρόπος που την άσκησε κατά τη σύντομη κυβερνητική του θητεία από τον Μάρτιο έως τον Οκτώβριο του 1880. Τότε βρισκόταν στην πρωθυπουργία με την ανοχή της αντιπολίτευσης, Για να διατηρήσει λοιπόν τη θέση του υπέβαλε και πέρασε από τη Βουλή μόνο νομοσχέδια που είχαν ευρύτερη λαϊκή αποδοχή. Τέτοια μέτρα ήταν η κατάργηση της απαρχαιωμένης δεκάτης στα σιτηρά την οποία συνέδεσε με την εισαγωγή της φορολογίας πάνω στα ζώα του αρότρου, δηλαδή το φόρο «επί των αροτριόντων κτηνών», καθώς και η μείωση της στρατιωτικής θητείας, την οποία ο Τρικούπης συνέδεσε με τον εκσυγχρονισμό της οργάνωσης του στρατού. Δυο χρόνια αργότερα όμως ο σχεδιασμός του πολιτικού προγράμματος του Τρικούπη δεν υπόκειτο σε τέτοιου είδους περιορισμούς τακτικής φύσης χάρη στη σταθερή πολιτική του θέση στο Κοινοβούλιο. Με την ομιλία του Τρικούπη της 4ης Μαρτίου 1882, την ημέρα που εμφανίζεται ενώπιον της Βουλής ως πρωθυπουργός, πρώτη φορά εισάγεται στην ελληνική Βουλή ο νέος τύπος πολιτικού λόγου, καθώς η ομιλία που εκφώνησε με την ευκαιρία της εισαγωγής των πρώτων του νομοσχεδίων, έπαιρνε χαρακτήρα κυβερνητικών προγραμματικών δηλώσεων. Κατά συνέπεια, χάρη στη σύμπτωση περιεχομένου –του προγράμματος– και πολιτικής συγκυρίας –της σταθερής κυβέρνησης– η ομιλία της 4ης Μαρτίου 1882 αποκτά ξεχωριστή και κεντρική πολιτική σημασία, τόσο ως πολιτικό γεγονός όσο και ως είδος πολιτικού λόγου. Δημοσιεύθηκε την επομένη στην εφημερίδα Ώρα, το κομματικό όργανο του Χαρίλαου Τρικούπη, ενώ αναδημοσιεύθηκε τις επόμενες ημέρες και σε άλλες εφημερίδες. Ωστόσο, όσο και αν ο λόγος παραπέμπει στο συνολικό κυβερνη-

τικό πρόγραμμα, αυτό γίνεται επιγραμματικά. Η κατανόηση του κειμένου ολοκληρώνεται μόνο αν ληφθούν υπ' όψιν, αφενός τα όσα γνώριζαν οι σύγχρονοι ακροατές και αναγνώστες για τα ελληνικά δημόσια πράγματα, αφετέρου, και εκ των υστέρων, η νομοθεσία που ο Τρικούπης πέρασε από τη Βουλή κατά τη διάρκεια του συνόλου της κυβερνητικής του θητείας. Είναι όμως ενδεικτικό ότι, με την εξαίρεση της Ώρας, ο υπόλοιπος φιλικός προς τον Τρικούπη τύπος, που αναδημοσίευσε το λόγο του, δεν φαίνεται να κατανόησε αρχικά τους στόχους και τις λεπτομέρειες του νέου κυβερνητικού προγράμματος. Αν κρίνει όμως κανείς από τον έμμετρο πολιτικό σχολιασμό του Γεωργίου Σουρή στο «Ευτυχία - Συμφορά» και στο βαθμό που ο σατιρικός ποιητής εξέφραζε την πολιτική στιγμή, η κοινή γνώμη πρέπει να αποκόμισε την εντύπωση μιας επικείμενης σαρωτικής και καθολικής μεταρρύθμισης, ευοίωνης ή δυσοίωνης, ανάλογα με την κομματική προτίμηση του αναγνώστη:

“Από σπαθιά και όπλα το έθνος θα τραντάξη
Θε να σεισθή ο Πόντος από θωρακωτά
Ο Βούλγαρος, ο Ρώσος, ο Τούρκος θα τρομάξη
κι' εμπρός στη δύναμί μας σκυφτός θα σταματά.
Θα λείψουν κι' η αρρώστειαις, η φτώχειαις και η ψώρα,
Κι' όλο τον κόσμο θάχη συνδρομητή η Ώρα.”
Souris»⁷²

Η πρώτη πρωθυπουργία Τρικούπη (Μάρτιος 1882- Απρίλιος 1885)

Είναι η πρώτη φορά στη νεώτερη ελληνική ιστορία που ένας κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός μπορεί να εφαρμόσει ένα μεγάλο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Η μακρότερη κοινοβουλευτική πρωθυπουργία ως τότε ήταν του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη το 1872-1874. Ο Τρικούπης θα έχει στην διάθεσή του πάνω από τρία χρόνια, εγκαινιάζοντας και από αυτήν την άποψη μια νέα περίοδο στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία. Για ένα μεγάλο διάστημα κυβέρνησε χωρίς ισχυρή αντιπολίτευση. Μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου (1883) η αντιπολίτευση συσπειρώνεται περί τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Ο Δηλιγιάννης χαρακτηρίζεται για πρώτη φορά αρχηγός της αντιπολίτευσης σε συνεδρίαση της Βουλής τον Νοέμβριο του 1883, ωστόσο μόλις το 1884 επιβλήθηκε ως αρχηγός κόμματος, του Εθνικού Κόμματος. Εκμεταλλευόμενη στο έπακρο τη λαϊκή δυσανεμία που είχαν προκαλέσει η σκλη-

⁷² Κατερίνα Γαρδίκ (εισαγωγή, ιστορικός σχολιασμός), Χαρίλαος Τρικούπης, Προγραμματικές δηλώσεις (1882), Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2010. Στο κείμενο της Γαρδίκ οι στίχοι βρίσκονται στην αρχή, ως motto.

ρή φορολογική πολιτική της κυβέρνησης,⁷³ η διάλυση από τον Τρικούπη των διαφόρων εθνικών οργανώσεων⁷⁴ και οι συνθήκες της οικονομικής κρίσης του 1883-84,⁷⁵ η αντιπολίτευση εξαπολύει κατά της κυβέρνησης μια βίαιη εκστρατεία που οδηγεί στην καταψήφιση της κυβέρνησης από τη Βουλή και στην παραίτηση Τρικούπη. Ο Γεώργιος αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης με σκοπό την διεξαγωγή εκλογών στον Τρικούπη.

Οι εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885

Ο προεκλογικός αγώνας είναι οξύτατος και διεξάγεται μέσα σε κλίμα πρωτοφανούς πόλωσης που θα αποτελέσει ένα από τα χαρακτηριστικά της πολιτικής ζωής της περιόδου. Μεγάλες διαδηλώσεις με επεισόδια και έκτροπα είχαν ήδη γίνει την ημέρα που η κυβέρνηση καταψηφίσθηκε στη Βουλή (6 Φεβρουαρίου) και την ημέρα της διάλυσής της (11 Φεβρουαρίου). Στην πρώτη περίπτωση δηλιγιαννικοί έκαψαν μπροστά στα Ανάκτορα ανάτυπα των εφημερίδων που υποστήριζαν τον Τρικούπη και στην δεύτερη περίπτωση τρικουπικοί έκαναν επεισόδια μπροστά στα γραφεία της δηλιγιαννικής *Νέας Εφημερίδος* και δηλιγιαννικοί έσπασαν τα γραφεία της *Ακροπόλεως*. Η αντιπολίτευση εκτοξεύει βαριές κατηγορίες κατά του Τρικούπη : αυτή η κυβέρνηση διέπραξε μύρια εγκλήματα και απέρχεται «εγκαταλιμπάνουσα πλήρη οικονομικόν όλεθρον, άδεια ταμεία...» (*Πρωΐα*, 6 Απριλίου 1885) και μέσα από την *Πρωΐα*, όργανο του Δηλιγιάννη, και τις άλλες δηλιγιαννικές εφημερίδες καλεί τους εκλογείς να καταψηφίσουν τον «αλιθέριο» Τρικούπη και τη χαμερπή κυβέρνησή του. : «Μαύρο εις τους Τρικουπικούς!»

Ο τρικουπικός Τύπος απαντά υπερασπιζόμενος το κυβερνητικό έργο: Η επιβολή των φόρων ήταν απαραίτητη για να γίνουν τα μεγάλα έργα και η κυβέρνηση δεν κοροϊδεύει τον λαό ούτε τον κολακεύει υποσχόμενη να ικανοποιήσει τα μικροσυμφέροντά του. Αντίθετα, δεν του κρύβει την αλήθεια : «Έχομεν έτι προ ημών δοκιμασίας...» (*Ώρα*, 7 Απριλίου 1885). Οι εκλογές αυτές είναι στην ουσία και από

⁷³ Στον ιδιαίτερα αντιδημοφιλή φόρο επί του φωτιστικού πετρελαίου οφείλεται το προσωνύμιο « Πετρέλαιος» που αποδόθηκε στον Τρικούπη. Το «Κάτω ο Πετρέλαιος!» ήταν ένα από τα συνηθέστερα συνθήματα της περιόδου.

⁷⁴ Μέσα στην εθνική έξαρση της εποχής, διάφορες οργανώσεις –με σημαντικότερη την «Εθνική Άμυνα»- που ιδρύονταν με σκοπό την διεκδίκηση των εθνικών δικαιών είχαν γίνει ισχυρές και επηρέαζαν όχι μόνο την κοινή γνώμη, αλλά υποκαθιστούσαν τη νόμιμη κυβέρνηση.

⁷⁵ Αυτή η πρώτη και κρίσιμη φάση της αναπτυξιακής προσπάθειας συνέπεσε με την δυσμενή συγκυρία της διεθνούς οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας του 1880 και είχε πολλές αρνητικές συνέπειες: μείωση της ετήσιας αύξησης του εξωτερικού εμπορίου, μείωση των τιμών των αγροτικών και των βιομηχανικών προϊόντων, αναστολή της εκβιομηχάνισης και πολλές πτωχεύσεις επιχειρήσεων.

πολλές απόψεις οι πρώτες του ελληνικού δικομματισμού: είναι η πρώτη φορά που οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις του αντιτρικουπισμού κατέχονται στις εκλογές οργανωμένες σε μια εκλογική παράταξη και η πρώτη φορά που, όπως ήδη σημειώσαμε, διαμορφώνεται το πολιτικό κλίμα της πόλωσης που θα χαρακτηρίσει όλη την δεκαεπενταετία.

Μετά τη θριαμβευτική νίκη του ο Δηλιγιάννης (κατέλαβε 184 έδρες επί συνόλου 245 βουλευτικών εδρών) σχηματίζει κυβέρνηση στις 19 Απριλίου. Η κυβέρνηση αυτή θα είναι βραχύβια: Η νέα κρίση του Ανατολικού ζητήματος θα την φέρει αντιμέτωπη με πολλά προβλήματα και οι άστοχοι χειρισμοί της, ο λεγόμενος «Ειρηνοπόλεμος»,⁷⁶ θα οδηγήσουν σύντομα στην πτώση της. Μετά τη «μετάσταση» προς το τρικουπικό κόμμα πολλών δηλιγιαννικών βουλευτών, ο Τρικούπης σχηματίζει κυβέρνηση (9 Μαΐου 1886) και ο ειρηνοπόλεμος λήγει με την άρση της επιστράτευσης και του ναυτικού αποκλεισμού των Δυνάμεων. Την ίδια στιγμή που λήγει ο ειρηνοπόλεμος, στην Κρήτη επικρατεί και πάλι επαναστατικός αναβρασμός. Ο Τρικούπης αρνείται να δώσει την οποιαδήποτε βοήθεια ή συμπαράσταση, γεγονός που προκαλεί έντονη δυσaráσκεια. Στην Αθήνα οργανώνονται μεγάλες διαδηλώσεις με επεισόδια και νεκρούς, ενώ κατώτεροι αξιωματικοί του στρατού ετοιμάζουν κίνημα για να αναγκάσουν την κυβέρνηση να παραιτηθεί. Ο Τρικούπης διατάσσει την σύλληψη και τιμωρία τους.

Οι εκλογές της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887

Τις εκλογές αυτές τις διεξήγαγε η κυβέρνηση Τρικούπη που είχε αναλάβει τον Μάιο, μετά την πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη. Η προεκλογική περίοδος συνέπεσε με τους εορτασμούς για την ενηλικίωση του διαδόχου Κωνσταντίνου, γεγονός που η κυβέρνηση αξιοποίησε εκμεταλλευόμενη το πανηγυρικό κλίμα. Η προεκλογική εκστρατεία της αντιπολίτευσης επικεντρώνεται και πάλι σε βαριές κατηγορίες κατά της κυβέρνησης περί σπατάλης και αύξησης των φόρων. Αυτή τη φορά η τρικουπι-

⁷⁶ Ειρηνοπόλεμος ή «ένοπλος επαιτεία»: έτσι ονομάσθηκε η αντιφατική πολιτική του Δηλιγιάννη, όταν τον Σεπτέμβριο του 1885 ξεσπά η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας (η ένωσή της με την Βουλγαρία). Ο Δηλιγιάννης κηρύσσει επιστράτευση μέσα σε ένα φιλοπόλεμο ενθουσιώδες κλίμα , χωρίς όμως να έχει σκοπό να οδηγήσει τη χώρα σε πόλεμο. Έτσι, ενώ διαρκεί η επιστράτευση και ο Δηλιγιάννης εκτοξεύει φραστικές απειλές κατά της Τουρκίας, συγχρόνως διαβεβαιώνει τις Δυνάμεις ότι δεν πρόκειται να επιτεθεί εναντίον της. Αγνοώντας τις προειδοποιήσεις τους συνεχίζει να χρονοτριβεί κρατώντας τα στρατεύματα σε επιστράτευση επί πολλούς μήνες, έως ότου οι Δυνάμεις προβαίνουν στο ναυτικό αποκλεισμό της χώρας (Απρίλιος-Μάιος 1886), οπότε και παραιτείται. Την προσπάθεια αυτή απόσπασης ανταλλαγμάτων από την Τουρκία υπό την απειλή πολέμου και με την πίεση των Δυνάμεων ονόμασε «ένοπλον επαιτείαν» ο βουλευτής Αιγίου Ιω. Μεσσηνέζης.

κή πλευρά αντεπιτίθεται μέσω των εφημερίδων που την στηρίζουν αλλά και με την έκδοση ενός εκλογικού καθημερινού εντύπου: η εφημερίδα *Αι Εκλογαί* επιτίθεται σφοδρά κατά των δηλιγιαννικών υποψηφίων υιοθετώντας το δικό τους βίαιο και υβριστικό ύφος: οι δηλιγιαννικοί είναι «βαγαπόντηδες, αγύρτες, λωποδύτες, αισχροί δημοκόποι, αναξιόπιστοι, σκυλολόγιον, το κάθε καρυδιάς καρύδι» που δημαγωγούν με «εμετικές φράσεις» (*Ακρόπολις* 3 Ιανουαρίου 1887). Μετά την τρικουπική νίκη, αρχίζει η δεύτερη πρωθυπουργία του Τρικούπη, που ουσιαστικά έχει αρχίσει από την 6^η Μαΐου 1886 και θα διαρκέσει ως την 24 Οκτωβρίου 1890.

Η δεύτερη πρωθυπουργία Τρικούπη (1886/87-1890)

Αυτή είναι η πλουσιώτερη σε έργο κυβέρνησή του, η οποία μάλιστα είναι και η πρώτη που θα εξαντλήσει σχεδόν την τετραετία. Ο Τρικούπης διακηρύσσει ακόμη μια φορά ότι σκοπός του είναι να κάνει την Ελλάδα «Χρηματιστήριο της Ανατολής». Συνεχίζεται η κατασκευή δημοσίων έργων και η κατασκευή σιδηροδρόμων. Την Βουλή της τετραετίας αυτής που ψηφίζει τα σχετικά νομοσχέδια, ο τότε τρικουπικός και πάντα ενθουσιώδης εκδότης της *Ακροπόλεως* Βλάσης Γαβριηλίδης ονόμασε «σιδηροδρομική Βουλή».

Η εκλογική μεταρρύθμιση του 1886

Μια από τις σημαντικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις αυτής της κυβερνητικής θητείας του είναι η εκλογική μεταρρύθμιση. Βάσεις του ισχύοντος εκλογικού συστήματος, αμετάβλητου σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1864-1909 (παρά τις αξιόλογες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και την παρένθεση αυτής της μεταρρύθμισης, του 1886), ήταν η 'στενή' περιφέρεια και ο χαρακτήρας του συστήματος ως σχετικά πλειοψηφικού (ακολουθείτο δηλαδή η μέθοδος της σχετικής πλειοψηφίας στην κατανομή των βουλευτικών εδρών). Στη 'στενή' περιφέρεια βάση για την εκλογή των βουλευτών αποτελούσε η επαρχία, εκλογική περιφέρεια δηλαδή ήταν η επαρχία. Ο χαρακτηρισμός την αντιδιαστέλλει προς την 'ευρεία', την διευρυμένη δηλαδή περιφέρεια που αντιστοιχεί στον νομό. Το ζήτημα της διεύρυνσης της εκλογικής περιφέρειας ήταν από τα βασικότερα όσον αφορά τις προσπάθειες τροποποίησης του εκλογικού συστήματος και τελικά απετέλεσε το κυριώτερο στοιχείο αυτής της μεταρρύθμισης.

Στις εκλογές της περιόδου του δικομματισμού η 'στενή' περιφέρεια εφαρμόστηκε το 1881, 1885, 1892 και 1895 και η 'ευρεία' το 1887 και 1890, βάσει της ισχύουσας διοικητικής διαίρεσης της χώρας. Με την διοικητική διαίρεση του 1881, μετά

την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας, το ελληνικό κράτος διαιρείται σε 16 νομούς και 70 επαρχίες. Το σύστημα είχε λοιπόν αδυναμίες, με κύρια εκείνη που μας αφορά εδώ περισσότερο: η στενή περιφέρεια και το σύστημα των συνδυασμών ευνοούσαν τις πελατειακές σχέσεις, τα μικρά και τοπικά συμφέροντα, την προσωπική συναλλαγή και την διαφθορά. Η κυβέρνηση Τρικούπη πρότεινε λοιπόν τις εξής μεταξύ άλλων σημαντικές τροποποιήσεις:

1. Την αντικατάσταση της στενής από την ευρεία εκλογική περιφέρεια
2. Τη μείωση του αριθμού των βουλευτών από 245 στο ελάχιστο συνταγματικό όριο των 150.
3. Τον προσδιορισμό του αριθμού των βουλευτών κάθε περιφέρειας με βάση τον αριθμό των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους.
4. Τη μείωση του αριθμού των βουλευτών που εκλέγονταν στις προνομιούχες ηρωικές νήσους από 7 σε 4 συνολικά.⁷⁷

Μετά από εντονότερες συζητήσεις στη Βουλή και παρά την οξύτατη αντίδραση της δηλιγιαννικής αντιπολίτευσης –που ήταν όμως αποδυναμωμένη μετά τον «ειρηνολέμε» και τις «μεταστάσεις» βουλευτών της προς τον Τρικούπη– οι προτάσεις ψηφίσθηκαν και απετέλεσαν τους δυο εκλογικούς νόμους του 1886. Επρόκειτο για μια περιορισμένη μεν, αλλά τολμηρή σε πολλά σημεία της μεταρρύθμιση, που εφαρμόστηκε όμως μόνο για μια τετραετία. Ο Δηλιγιάννης, μετά την εκλογική του νίκη το 1890, επανέφερε την ‘στενή’ περιφέρεια με νέο εκλογικό νόμο.

Η δημοσιονομική επιβάρυνση που προκάλεσε η μακρά επιστράτευση του 1885 ήταν ένας επιπλέον παράγοντας που προστέθηκε στην οικονομική κρίση του 1883-84. Αυτή η κυβερνητική θητεία, η πρώτη που έληξε φυσιολογικά μετά από μια τετραετία, είχε ήδη αντιμετωπίσει την πολεμική της αντιπολίτευσης. Η επιβολή νέων φόρων και η σύναψη νέων δανείων σε συνδυασμό με την πολιτική του Τρικούπη έναντι των επαναστατημένων Κρητών –ο Τρικούπης κατηγορείται ως «προδότης»– οδηγούν στην ήττα του στις επόμενες εκλογές.

⁷⁷ «Αι ηρωϊκαί νήσοι» Σπέτσες, Ύδρα και Ψαρά (ο οικισμός Νέα Ψαρά στην Εύβοια) αποτελούσαν χωριστές εκλογικές περιφέρειες, παρά το ότι δεν αποτελούσαν επαρχίες, σε αναγνώριση της ξεχωριστής προσφοράς τους στην Επανάσταση του 1821. Στις περιφέρειες αυτές εκλεγόταν προκαθορισμένος αριθμός βουλευτών, 3 στην Ύδρα και από 2 στις Σπέτσες και στα Νέα Ψαρά. Αυτό το «εκλογικόν προνόμιον» το διατήρησαν και οι δυο εκλογικοί νόμοι του 1864 και του 1877, παρά το ότι παραβίαζε την αρχή της ισοδυναμίας της ψήφου.

Οι Εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890

Η πολεμική κατά του Τρικούπη συνεχίζεται κατά την προεκλογική περίοδο με τις γνωστές κατηγορίες περί αναξιοτήτας, σπατάλης, διαφθοράς, φαυλότητας, ανηθικότητας και λοιπών εγκλημάτων κατά του λαού και του έθνους. Η εφημερίδα *Εθνική*, ανεπίσημο εκλογικό όργανο του δηλιγιαννικού κόμματος ασχολείται με την “αντεθνική” πολιτική του Τρικούπη και στρέφεται κατά των συνεργατών του, όλων εκείνων που «εσπούδασαν εν τοις σαλονίοις της Ευρώπης» (*Εθνική*, 10 Οκτωβρίου 1890). Ο Τρικούπης κατηγορείται για τυφλή υποταγή στα βρετανικά συμφέροντα και ότι αντί πινακίου φακής «εξέθεσεν εν αμφιβόλω ζωτικότερα εθνικά συμφέροντα». Το πινακίον της φακής εν προκειμένω ήταν η ελάττωση του δασμού επί της σταφίδας και το αντάλλαγμα του Τρικούπη η «τυφλή αφοσίωση» στην Αγγλία εις βάρος των εθνικών συμφερόντων.⁷⁸ Τότε, η τρικουπική *Νέα Εφημερίς* καλεί τους εκλογείς να μη λησμονούν τα επιτεύγματα των τρικουπικών κυβερνήσεων, που έχουν να επιδείξουν έργα και όχι λόγια. Κάνει λοιπόν έναν ενδιαφέροντα απολογισμό της ‘ανορθωτικής προσπάθειας’:

«Κύριοι εκλογείς,

Μη λησμονείτε την υπό τον κ.Τρικούπην γενομένην αξιοθαύμαστον τακτοποίησιν των οικονομικών

Μη λησμονήτε την αρξαμένην βαθμιαίαν ελάττωσιν της φορολογίας του οίνου, των αροτριώντων κτηνών

Μη λησμονήτε ότι αυτός κατήργησε την δεκάτην.....

Μη λησμονήτε την πλήρην κατάργησιν του τέλους επί της σταφίδος εν Αγγλία, εξ ης ωφελήθημεν εκατομμύρια.

Μη λησμονήτε την ανάπτυξιν της βιομηχανίας.

Μη λησμονήτε την γενικήν στρατολογίαν, το σωτήριον αυτό, δι ου έχομεν στρατόν ό,τι ώρα τον θελήσωμεν.

Μη λησμονήτε την παρ’αυτού ευφυέστατα επιτευχθείσαν, τη συνδρομή και των σοφών και γενναίων γάλλων διοργάνωσιν των τε κατά ξηράν και κατά θάλασσαν δυνάμεων της πατρίδος.

Μη λησμονήτε τας στρατιωτικές και τας ναυτικές σχολάς.

⁷⁸ Με σύμβαση του ελληνικού κράτους με την Αγγλία είχε επιτευχθεί μείωση των εισαγωγικών δασμών επί της σταφίδας. Έτσι ήρθη προσωρινά η κρίση του σταφιδικού ζητήματος και η αντιπολίτευση βρήκε την ευκαιρία να συκοφαντήσει τον Τρικούπη ότι σε αντάλλαγμα για τη μείωση των δασμών υποσχέθηκε ότι η Ελλάδα δεν θα διεκδικήσει την Κρήτη.

Μη λησμονήτε τα τρία παραγγελθέντα μεγάλα θωρηκτά, εκεί που ούτε βάρκαν, σας έλεγαν οι άλλοι, ότι είχαμε χρήματα να παραγγείλωμεν. Και τα τρία θα είναι εδώ έως την άνοιξη.

Μη λησμονήτε την ανάπτυξη της συγκοινωνίας, τους σιδηροδρόμους.

Μη λησμονήτε ότι απεξηράνθη σχεδόν η Κωπαίς, ότι με νέαν σύμβασιν φρονιμωτά-την εξησφαλίσθη η τομή του Ισθμού.

Μη λησμονήτε τους νόμους περί διοικήσεως, περί δικαιοσύνης, περί προσόντων....

Μη λησμονήτε τας τόσας οδούς και τον όγκον της μελέτης υπό μηχανικών, η οποία έγινε πλέον καθ'όλην την Ελλάδα....

Μη λησμονήτε ότι ο κ.Τρικούπης δια καταλλήλων προσώπων κατήρτισε ταχυδρομεία και τηλεγραφεία της προκοπής, ώστε και εις τας μικροτέρας κωμοπόλεις στέλλει κανείς σήμερον γράμμα ή τηλεγράφημα και επιταγές και δέματα».⁷⁹

Η όξυνση του Κρητικού ζητήματος μετά τα μέσα του 1889 και οι κυβερνητικοί χειρισμοί που προκάλεσαν και πάλι τις καταγγελίες του Δηλιγιάννη περί προδοσίας συνέβαλαν στην ήττα του Τρικούπη, τη δεύτερη μετά το 1885.

Κυβέρνηση Δηλιγιάννη (Οκτώβριος 1890- Μάιος 1892)

Η κυβέρνηση αυτή έμελλε να είναι, όπως και η προηγούμενη, βραχύβια. Η δημοσιονομική κρίση εντείνεται και η κυβέρνηση αναγκάζεται να πάρει σκληρά μέτρα λιτότητας. Ο Δηλιγιάννης θα έρθει σε ρήξη με τους κεφαλαιούχους που ενοχλούνται από την οικονομική του πολιτική και ο Γεώργιος, πιεζόμενος από τον Ανδρέα Συγγρό και χρηματιστηριακούς κύκλους θα απολύσει τον Δηλιγιάννη, προκαλώντας πολλές και έντονες αντιδράσεις από όλον τον πολιτικό κόσμο. Μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια του Γεωργίου να αναθέσει τον σχηματισμό κυβέρνησης στο λεγόμενο «Τρίτο κόμμα» του Δημητρίου Ράλλη, προκηρύσσονται πάλι εκλογές.

Οι εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892

Η προεκλογική περίοδος άρχισε ουσιαστικά μέσα στη φορτισμένη ατμόσφαιρα που είχε δημιουργηθεί από την αποπομπή του Δηλιγιάννη. Την ημέρα εκείνη (18 Φεβρουαρίου) οι διαδηλώσεις τρικουπικών και δηλιγιαννικών στην πλατεία Συντάγματος κατέληξαν σε επεισόδια και έκτροπα, με τραυματισμούς και ένα νεκρό. Στα συλλαλητήρια και τις προεκλογικές συγκεντρώσεις οι δηλιγιαννικοί κατεβαίνουν με

⁷⁹ *Νέα Εφημερίς*, 13 Οκτωβρίου 1890.

συνθήματα όπως : «Φόλα στους τρικουπικούς!», «Φόλα στους αρουραίους!» ενώ οι τρικουπικοί φωνάζουν «Γραμμή Γραμμή!» (δηλαδή σύνταξη όλων μαζί υπέρ του Τρικούπη). Η αντιτρικουπική προπαγάνδα των δηλιγιαννικών στρέφεται γύρω από τον καταστροφικό χαρακτήρα του τρικουπισμού, αυτής «της αναιδεστάτης μορφής του ψεύδους και κορυφώματος πάσης διαφθοράς» (*Εφημερίς*, 4 Μαΐου 1892), ενώ ο Βλάσης Γαβριηλίδης ‘κοσμεί’ τον Δηλιγιάννη με χαρακτηρισμούς, όπως «τραμπούκαρος» και «μεγαλοπρεπής νούλα» (*Ακρόπολις*, 2 Μαΐου 1892).

Η τρίτη πρωθυπουργία Τρικούπη 1892-1893

Στις αρχές της δεκαετίας του 1890 το δημοσιονομικό πρόβλημα εξακολουθούσε να είναι μεγάλο. Μεγάλο μέρος των δανείων το απορροφούσαν οι δαπάνες για την εξυπηρέτηση του χρέους (τα τοκοχρεωλύσια το 1893 ανέρχονταν στο 33% των τακτικών εσόδων) που ήταν πολύ μεγαλύτερες από εκείνες που διοχετεύονταν σε παραγωγικές επενδύσεις, σε έργα υποδομής και στην οικονομία. Παρά την σκληρή φορολογική πολιτική (επιβολή νέων φόρων) το δημόσιο έλλειμμα απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα. Ο Τρικούπης προσπαθεί να αντιμετωπίσει την άθλια δημοσιονομική κατάσταση με την σύναψη νέων δανείων. Μετά από μια σειρά γεγονότων (παραίτησή του, αντισυνταγματικές ενέργειες Γεωργίου, κυβέρνηση Σ. Σωτηρόπουλου), αναλαμβάνει και πάλι την πρωθυπουργία και αναγκάζεται να κηρύξει χρεωκοπία, αποφεύγοντας ωστόσο την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου. Στην κακή οικονομική κατάσταση συντελεί και η σταφιδική κρίση. Με δεδομένο ότι η σταφίδα αυτή την δεκαετία έχει καταστήσει την Ελλάδα χώρα μονοκαλλιέργειας και μονοεξαγωγής, η σταφιδική κρίση έχει σημαντικές και αλυσιδωτές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται με συνοπτικό και περιεκτικό τρόπο στην σταφιδική κρίση και τις επιπτώσεις της:

Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η σταφίδα αποτέλεσε το βασικό εξαγωγικό προϊόν του ελληνικού βασιλείου. Συνήθως υπερέβαινε το ήμισυ της αξίας όλων των εισαγόμενων δημητριακών. Με την ενσωμάτωση των Ιόνιων Νήσων το 1864, το σύνολο της παγκόσμιας παραγωγής κορινθιακής σταφίδας αποτέλεσε ελληνικό «φυσικό μονοπώλιο», ταυτόχρονα, όμως μεγιστοποιήθηκε το διατροφικό έλλειμμα της ελληνικής σιτοκαλλιέργειας. Η επέκταση της κατανάλωσης σταφίδας και άλλων ομοειδών καρπών από ευρύτερα λαϊκά στρώματα στο Ηνωμένο Βασίλειο, κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ώθησε τη διεύρυνση των ζωνών καλλιέργειας κατώτερης ποιότητας και τιμής αλλά υψηλής απόδοσης προς τις περιοχές της πελοποννησιακής δυτικής Πελοποννήσου (Ηλεία, Τριφυλία κλπ). Το 1878, για πρώτη φορά η κατανάλωση κορινθιακής σταφίδας έδειξε σημάδια κορεσμού στη Βρετανία, αλλά η επαπειλούμε-

νη κρίση απεφεύχθη χάρη στην απρόσμενη εμφάνιση μιας νέας αγοράς κατανάλωσης: η φυλλοξήρα είχε καταστρέψει τους γαλλικούς αμπελώνες και η γαλλική ζήτηση αναζήτησε στις γειτονικές αγορές υποκατάστατα της δικής της πρώτης ύλης (γλεύκου) ή/και της παραγωγής οίνου. Πέρα από την ελληνική παραγωγή γλεύκου και οίνου, η οποία μόνο σε μικρό βαθμό επωφελήθηκε από τη συγκυρία, η απούλητη σταφίδα του 1878 βρήκε αγοραστές στη Γαλλία ακριβώς ως πρώτη ύλη για την παραγωγή σταφιδίτη οίνου (υψηλής περιεκτικότητας σε οινόπνευμα και χαμηλής ποιότητας και τιμής). Η συνεχής επέκταση της κατανάλωσης σταφίδας ως πρώτης ύλης επέτρεψε, την επόμενη δεκαετία, την περαιτέρω επέκταση των ελληνικών σταφιδαμπέλων στην παράλια νότια Πελοπόννησο, σε περιοχές προϊόντος χαμηλότατης ποιότητας αλλά υψηλότατης στρεμματικής απόδοσης. Η τρικουπική περίοδος χαρακτηρίζεται από μια εξαιρετική συγκυρία, δηλαδή από το γεγονός ότι, παρά τη γενική μακροχρόνια πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων (ιδίως του σιταριού), που σημειώθηκε κατά την περίοδο της μακράς ύφεσης της παγκόσμιας οικονομίας (σηματικά μεταξύ 1872 και 1896), η κρίση της φυλλοξήρας επέτρεψε τη διατήρηση της τιμής του οίνου και της σταφίδας σε σχετικά υψηλά επίπεδα. Κατά συνέπεια, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1878-1892, η κίνηση των τιμών του σίτου ως προς την κορινθιακή σταφίδα ήταν θετική για την ελληνική οικονομία, επιτρέποντας την αγορά φθηνότερου σίτου με όλο και ακριβότερη σταφίδα.

Η θετική αυτή συγκυρία ανατράπηκε απότομα, αλλά όχι απρόβλεπτα, καθώς η ανανέωση του γαλλικού αμπελώνα ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890 και οι γαλλικές βιοτεχνίες σταφιδίτη οίνου, οι οποίες χρησιμοποιούσαν ελληνική σταφίδα κατώτερης ποιότητας, ανταγωνίζονταν πλέον ευθέως τους Γάλλους αμπελουργούς. Η γαλλική κυβέρνηση, υποχωρώντας στις πιέσεις των μικροκαλλιεργητών, επέβαλε υψηλότατους δασμούς στην εισαγόμενη σταφίδα, καθιστώντας ασύμφορη τη βιομηχανική της χρήση. Το λεγόμενο δασμολόγιο Μελίν (από το όνομα του σοσιαλιστή υπουργού Οικονομικών Meline) κατέστησε, μετά το 1893, απαγορευτική την εισαγωγή ελληνικής σταφίδας. Έκτοτε, η παραγωγή κορινθιακής σταφίδας ήταν χρονίως πλεονάζουσα. Καθώς μάλιστα η διεθνής ζήτηση ήταν ανελαστική και συνεπώς η αύξηση της προσφοράς οδηγούσε σε δυσανάλογα μεγάλη πτώση της τιμής, η τιμή της μέσης ποιότητας σταφίδας (Πατρών, Επτανήσων, Ηλείας, Τριφυλίας) συμπιέστηκε αφόρητα από την υπερβάλλουσα προσφορά σταφίδας κατώτερης τιμής (νομού Μεσσηνίας) και έπεσε τόσο χαμηλά ώστε κάποτε δεν κάλυπτε ούτε τα έξοδα μεταφοράς.

Η λεγόμενη «σταφιδική κρίση» αποτέλεσε έκτοτε σταθερό παράγοντα της ελληνικής οικονομίας, καθώς η πλεονάζουσα προσφορά ανερχόταν, κατά μέσο όρο, σε 80.000 βαριά ενετικά χιλιόλιτρα (βάρους 480 χλγρ.). Βασική παράμετρο της κρίσης συνιστούσε η αδυναμία του εμπορικού κυκλώματος να απαντήσει δραστικά στην πρόκληση αυτή. Εφόσον η υποχρέωση εκρίζωσης των σταφιδαμπέλων ήταν συνταγματικά αδύνατη και πολιτικά ανεφάρμοστη, η εύλογη λύση θα ήταν η αποθήκευση του πλεονάζοντος καρπού και η διοχέτευση στη διεθνή αγορά τόσης ποσότητας (και ποιότητας) όσης θα μπορούσε να απορροφηθεί σε ικανοποιητικές τιμές. Το προϊόν κακής ποιότητας θα τροφοδοτούσε αποκλειστικά τη βιομηχανική χρήση ή θα καταστρεφόταν. Η δομή του εμπορευματικού κυκλώμα-

τος, όμως, ήταν τέτοια ώστε η συνεννόηση μεταξύ των λίγων μεγάλων εξαγωγικών οίκων ήταν αδύνατη. Εξάλλου, δεν υπήρχε η απαιτούμενη υποδομή για την αποθήκευση του πλεονάσματος.

Μέχρι τότε, την εξαγωγή του προϊόντος έλεγχαν λίγοι μεγάλοι εξαγωγικοί οίκοι, οι οποίοι συνεργάζονταν με αντίστοιχους, βρετανικούς κυρίως, εισαγωγικούς οίκους. Την απαραίτητη χρηματοδότηση με χαμηλό επιτόκιο (6%-8%) των δραστηριοτήτων τους εξασφάλιζαν από τους συνεργάτες τους εισαγωγείς και από διεθνείς τραπεζιτικούς οίκους. Με τη σειρά τους, οι μεγάλοι ελληνικοί (και λίγοι ξένοι) εξαγωγικοί οίκοι της Πάτρας προσέφεραν χαμηλότοκα δάνεια (10%-12%) στους τοπικούς ενδιάμεσους εμπόρους, παντοπώλες, μεγάλους σταφιδοκτηματίες και «αποθηκάριους» (όνομα που κάλυπτε το σύνολο των ενδιάμεσων) με τους οποίους συνεργάζονταν. Το πολυποίκιλο αυτό στρώμα συνεισέφερε επιπλέον και δικά του κεφάλαια (που εν μέρει τα δανειζόταν από ελληνικές τράπεζες), στην προσπάθεια έγκαιρης συγκέντρωσης του προϊόντος: δάνειζε στους καλλιεργητές, με επιτόκιο συνήθως 24%, τα απαραίτητα κεφάλαια για την αγορά τροφίμων και των αναγκαίων εισροών (θείου και θειούχου χαλκού, λιπασμάτων, ημερομισθίων εποχικών εργατών και εργατριών κλπ.). Χάρη στη γνώση της τοπικής κοινωνίας που είχαν οι «αποθηκάριοι», ήταν σε θέση να επιλέξουν αξιόπιστους οφειλέτες-σταφιδοπαραγωγούς και να αναλάβουν τα πιθανά έξοδα και οφέλη απ' την καταδίωξη των κακοπληρωτών. Οι μεγάλοι εξαγωγικοί οίκοι εξασφάλιζαν έτσι τοπική παρουσία, δεσμεύοντας μικρότερο αρχικό πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο, αντιμετωπίζοντας λιγότερους κινδύνους και αναλαμβάνοντας χαμηλότερα γενικά έξοδα απ' όσα θα χρειαζόνταν, αν επέλεγαν να εγκαταστήσουν έμμισθους υπαλλήλους και υποδομή αποθήκευσης σε κάθε σταφιδοπαραγωγό επαρχία. Ο χωρικός αναλάμβανε, έναντι προκαταβολής εν είδει δανείου, την υποχρέωση να παραδώσει το προϊόν του στον «αποθηκάριο», στις περισσότερες περιπτώσεις –ειδικά προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα- χωρίς καθορισμένη τιμή. Και ο «αποθηκάριος», εξάλλου, παρέδιδε το προϊόν στους εξαγωγείς με «άκοπη» τιμή. Η τιμή καθοριζόταν («κοβόταν») στην αγορά εισαγωγής (συνήθως στη Μεγάλη Βρετανία) και ακολούθως γίνονταν οι εκκαθαρίσεις λογαριασμών μεταξύ εισαγωγέων και εξαγωγέων, εξαγωγέων και ενδιάμεσων, ενδιάμεσων και παραγωγών.

Μέχρι το 1893, δηλαδή για όσο καιρό διατηρήθηκαν οι ευνοϊκές συνθήκες της διεθνούς ζήτησης, τα κέρδη των εμπόρων και των σταφιδοκτηματιών, τα τελωνειακά έσοδα του κράτους, αλλά και η ευημερία των χωρικών (μικροπαραγωγών και εποχικών εργατών) έμοιαζαν αιώνια. Η απότομη εκδήλωση της κρίσης απαιτούσε άμεσες απαντήσεις από τους οικονομικούς εταίρους. Αν υπήρχε η κατάλληλη υποδομή αποθήκευσης του προϊόντος και η διάθεση να ακινητοποιηθούν μεγάλα κεφάλαια, θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί, μέσω του περιορισμού της προσφοράς, άνοδος των τιμών. Ουδέποτε το εμπορικό δίκτυο επέλεξε αυτό το δρόμο. Αντίθετα, πάντοτε επεδίωκε την ταχεία εξαγωγή και πώληση του πρώιμου καρπού, για να επιτύχει την ταχύτερη δυνατή ανακύκλωση του κεφαλαίου σε βάρος των τιμών που πληρώνονταν στον παραγωγό. Αυτός ο τελευταίος, καταθέτοντας το προϊόν άκοπο, αναλάμβανε εν τέλει τον κίνδυνο από την εμπορική δραστηριότητα των εξαγωγέων και των αποθηκαρίων. Το υπάρχον εμπορικό κύκλωμα ήταν αδύνατον να αναλάβει το κόστος της υπεράσπισης της τιμής του προϊόντος, ακόμα και αν αυτή αποτελούσε, και για τους ε-

μπόρους, τη μόνη σωτήρια λύση. Μεταξύ 1893 και 1896 αρκετοί ισχυροί εξαγωγικοί οίκοι της Πάτρας πτώχευσαν, ενώ πολλές ενδείξεις μας κάνουν να πιστεύουμε ότι και σημαντικό μέρος των ενδιάμεσων και των αποθηκαρίων περιόρισε την εμπλοκή του στο μηχανισμό εμπορευματοποίησης της σταφίδας.

Ταυτόχρονα, η εξασθένηση του εμπορικού κυκλώματος και των ενδιάμεσων περιόρισε τον όγκο των πιστώσεων και των προκαταβολών που δίνονταν στους άμεσους παραγωγούς. Εφόσον τόσο οι παραγωγοί όσο και οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι δεν ήταν από μόνοι τους δυνατόν να συνεταιρισθούν ή να έλθουν σε συνεννόηση για να περιορίσουν τον όγκο του προϊόντος που θα έφθανε στην αγορά, το ερώτημα ήταν εάν η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε και ήθελε να αναλάβει το ρόλο αυτό σε μια στιγμή που η χρεοκοπία του Δημοσίου (1893) και η επιβολή καθεστώτος Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898) περιόριζε την αξιοπιστία της και εκμηδένιζε τις προοπτικές προσφυγής στις διεθνείς χρηματαγορές. Περισσότερο επλήγησαν από την κρίση οι παραγωγοί της σταφίδας μεσαίας ποιότητας, διότι αυτοί κυρίως υφίσταντο την πίεση από την πλεονάζουσα παραγωγή σταφίδας κατώτερης ποιότητας. Οι αγροτικοί πληθυσμοί και οι έμποροι των επαρχιών αυτών (κυρίως της Πάτρας, της Ηλείας και της Τριφυλίας) συγκρότησαν συλλαλητήρια, συγκάλεσαν σταφιδικά συνέδρια, προπηλάκισαν τους διστακτικούς βουλευτές, επιτέθηκαν σε τοκιστές κλπ. Παρά την πίεση που δέχθηκε, η τελευταία κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη έμεινε πιστή στις αρχές του απόλυτου οικονομικού φιλελευθερισμού και αρνήθηκε για δύο έτη (σοδειές Αυγούστου 1893 και 1894) να υποκύψει στα αιτήματα των σταφιδικών συλλαλητηρίων, ελπίζοντας ότι οι νόμοι της αγοράς θα εξυγιάνουν το σύστημα παραγωγής και διακίνησης, ώστε να σωθεί «η πατρίς διά της σταφίδος».

Η διάδοχος κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, παρά τους δισταγμούς του ίδιου, έλαβε σειρά μέτρων για να ανακουφίσει τους παραγωγούς και να ενισχύσει το σύστημα εμπορίας του προϊόντος. Το 1895 επέβαλε το «παρακράτημα», έναν πρόσθετο φόρο σε είδος ύψους 15% επιπλέον του έγγειου φόρου, ο οποίος αποδιδόταν σε χρήμα στα τελωνεία (από το 1839 μέχρι το 1903). Το «παρακράτημα» («έκτακτο» μέτρο που διατηρήθηκε μέχρι το 1937) θα έπρεπε να αποσυρθεί από την κατανάλωση, να αποθηκευτεί με ευθύνη και έξοδα του Δημοσίου και, τέλος, να δημοπρατηθεί για να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά από την εγχώρια βιομηχανία οινοπνεύματος, η οποία επειδή χαρακτηριζόταν από το μικρό μέγεθος των μονάδων της και χρησιμοποιούσε αποκλειστικά ως πρώτη ύλη τα υψηλού κόστους προϊόντα της αμπέλου, δεν μπορούσε να παράγει διεθνώς ανταγωνιστικά προϊόντα».⁸⁰

⁸⁰ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία. Τα όρια του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης του 19^{ου} αιώνα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ο.π., σ. 203-206.

Οι Εκλογές της 16^{ης} Απριλίου του 1895: «Ανθ' ημών λοιπόν βουλευτής ο κύριος Γουλιμής».

Μετά την πτώχευση, το αντιτρικουπικό μέτωπο συσπειρώνει κατά του κοινού εχθρού και εξιλαστηρίου θύματος, δηλαδή του Τρικούπη, ετερόκλητες δυνάμεις και συμφέροντα και οργανώνει πολλές λαϊκές κινητοποιήσεις σε πολλές πόλεις. Με συνθήματα όπως : «Κάτω ο Άγγλος!», «Κάτω ο φορομπήχτης!», «Κάτω ο προδότης!», το αντιτρικουπικό μένος πυροδοτεί με ένταση και πάθος το πολιτικό κλίμα. Κατά την προεκλογική περίοδο, ο Τύπος, ο οποίος σχεδόν στο σύνολό του έχει προσχωρήσει στο αντιτρικουπικό στρατόπεδο (πλην του Άστεως και της εκλογικής εφημερίδας *Εωθινής*), καλεί τους Έλληνες να απαλλάξουν την πατρίδα από τον τρικουπισμό, «την απαισίαν φατρίαν, ήτις την εγονάτισεν, την εξήντησε, την μετέβαλε εις την εσχάτην των γειτόνων της, ενώ ήτο και έπρεπε να είναι πάντοτε η πρώτη» (*Εφημερίς των Συζητήσεων*, 18 Απριλίου 1895). Μετά από την συντριπτική ήττα του ο Τρικούπης αποσύρεται από την πολιτική. Στην επαρχία Μεσολογγίου εξελέγη βουλευτής ο πρώην δήμαρχος και πρώην κομματάρχης του Ανδρέας Γουλιμής.

Το εσωτερικό και διεθνές πλαίσιο στα τέλη της δεκαετίας του 1870

Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1870 και τις αρχές της επόμενης, μια σειρά από παράγοντες που έχουν σχέση με τη διεθνή συγκυρία αλλά και με τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας συγκλίνουν και οδηγούν σε διαδικασίες που μεταβάλλουν την ελληνική κοινωνία και την πολιτική και οικονομική ζωή. Αυτά τα χρόνια, περί το 1875/1880, συνιστούν μια σημαντική τομή στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Η άνοδος και η κυριαρχία στην πολιτική σκηνή του Τρικούπη συμβάλλει στη διαμόρφωση των νέων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Ποιοι είναι, λοιπόν, αυτοί οι αντικειμενικοί παράγοντες που αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους διαμορφώνουν αυτές τις νέες συνθήκες σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής;

A. Η διεθνής συγκυρία

Η νέα κρίση του Ανατολικού ζητήματος (1875-78) με αποκορύφωμα τον ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877 ανατρέπουν τις ισορροπίες στα Βαλκάνια: για πρώτη φορά στην ιστορία του Ανατολικού ζητήματος τροποποιείται το εδαφικό καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν αποκλείεται πλέον ο διαμελισμός της. Με τις συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου τα βαλκανικά κράτη αρχίζουν να υλοποιούν τα αλυτρωτικά τους σχέδια. Η ελληνική «Μεγάλη Ιδέα» και οι αντίστοιχες βαλκανικές εισέρχονται πλέον σε μια φάση πραγματικής και άμεσης αναμέ-

τρησης. Οι βαλκανικοί εθνικισμοί συνοδεύονται σε κάθε χώρα από την συνειδητοποίηση ότι τα αλυτρωτικά τους σχέδια θα πρέπει να γίνουν πολύ συγκεκριμένα και να ότι, για να υλοποιηθούν, θα πρέπει να προηγηθεί η εσωτερική ανασυγκρότηση και ο εκσυγχρονισμός των κρατών τους. Αυτό συνέβη και στο ελληνικό βασίλειο. Ήταν πλέον φανερό ότι χωρίς στρατιωτική προπαρασκευή και οικονομική δύναμη, η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει τα εθνικά της σχέδια.

Τα νέα δεδομένα στα Βαλκάνια επιβάλλουν στις πολιτικές δυνάμεις να ανασυγκροτήσουν τις θέσεις τους σχετικά με το αλυτρωτικό ζήτημα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 όλα τα κόμματα συμφωνούν ως προς τον βασικό στόχο της εξωτερικής πολιτικής, την πραγματοποίηση του αλυτρωτικού οράματος. Διαφωνούν όμως ως προς το πότε αλλά και ως προς το πώς. Το θέμα ήταν δηλαδή το πώς η Ελλάδα θα μπορούσε να αξιοποιήσει τις συγκυρίες της ανατολικής κρίσης και να αποκομίσει οφέλη. Η ανάπτυξη των βαλκανικών εθνικισμών, κυρίως του βουλγαρικού, καλλιέργησε σε μεγάλο τμήμα της κοινωνίας συναισθήματα φόβου για τις ανταγωνιστικές βλέψεις των γειτονικών λαών στα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης καθώς και τον μύθο μιας πανσλαβικής συνωμοσίας, υπό την καθοδήγηση της Ρωσίας, εναντίον των ελληνικών εθνικών συμφερόντων. Την περίοδο της κρίσης τα ελληνικά κόμματα συμφωνούν ότι η χώρα δεν πρέπει εκείνη τη στιγμή να εμπλακεί σε πόλεμο, γιατί ήταν στρατιωτικά ανέτοιμη και οικονομικά αδύναμη. Λίγο μετά την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου η οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη παραμένει ουδέτερη, λίγους μήνες όμως αργότερα, με βασιλική πρωτοβουλία που εγκρίνει η Βουλή, τον Ιανουάριο του 1878, η Ελλάδα στέλνει στα σύνορα στρατό που όμως υποχωρεί μετά από απαίτηση των Μ. Δυνάμεων. Η Ελλάδα εξασφαλίζει πάντως την διαβεβαίωση ότι στην διάσκεψη ειρήνης που θα ακολουθούσε θα λαμβάνονταν υπ' όψιν τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Η Ελλάδα άφησε ωστόσο να εκδηλωθούν εξεγέρσεις στην Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη και, μετά από μεγάλη διπλωματική μάχη της κυβέρνησης Κουμουνδούρου κατά την περίοδο της ρύθμισης της ανατολικής κρίσης, προσαρτά την Θεσσαλία και την επαρχία της Άρτας.⁸¹

⁸¹ Το 13^ο πρωτόκολλο της συνθήκης του Βερολίνου, σκοπίμως ασαφές, παραχωρούσε στην Ελλάδα μια νέα μεθοριακή γραμμή στη Θεσσαλία και στην Άρτα. Χρειάστηκαν τρία χρόνια μέχρι να εκτελεσθεί και τρεις διεθνείς διασκέψεις. Στην τέταρτη, στην Κωνσταντινούπολη, τον Μάρτιο του 1881, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου αποδέχεται την τελική ρύθμιση που παραχωρεί στην Ελλάδα την Θεσσαλία -εκτός από την Ελασσόνα- την περιοχή της Άρτας και το θύλακο του Ακτίου. Ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την Άρτα στις 23 Ιουνίου και κατέληξε στον Βόλο στις 21 Οκτωβρίου 1881.

B. Οι μετασχηματισμοί στο εσωτερικό της χώρας

Ένα από τα σταθερά γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια του ελληνικού κράτους ήταν η κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα. Η Ελλάδα ήταν μια αγροτική χώρα με χαμηλή συσσώρευση κεφαλαίου, ανύπαρκτο δευτερογενή τομέα (βιομηχανία) και υπερδιογκωμένο τριτογενή δημόσιο τομέα. Οι εξελίξεις που συμβαίνουν αυτή την περίοδο και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τον κοινωνικο-οικονομικό μετασχηματισμό της κοινωνίας συνοψίζονται επιγραμματικά κυρίως στα εξής:

Γίνονται τα πρώτα βήματα της εκβιομηχάνισης κατά την περίοδο 1865-1875. Εντείνονται οι ρυθμοί της αστικοποίησης, κυρίως στην περιοχή της πρωτεύουσας, εις βάρος των επαρχιακών πόλεων. Ενισχύεται ο τριτογενής τομέας, με υποχώρηση του δημοσίου τομέα και αύξηση του τομέα του εμπορίου, των συγκοινωνιών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Εκτός από την Εθνική Τράπεζα, ιδρύονται και λειτουργούν η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως το 1873, η Γενική Πιστωτική Τράπεζα το 1876, η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας το 1881. Το Χρηματιστήριο Αθηνών ιδρύεται το 1876. Αυξάνεται και ενισχύεται το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας. Στις πόλεις όπου διεξάγεται, στην Πάτρα, το Αίγιο, τον Πύργο και την Καλαμάτα, διαμορφώνεται μια νέα αστική τάξη.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας είχε σημαντικές επιπτώσεις: α) αύξησε σημαντικά την έκταση του κράτους κατά 26,7% αλλά και του πληθυσμού κατά 18% και β) συνετέλεσε στην αλλαγή των συνθηκών γαιοκτησίας που επικρατούσαν. Ανέτρεψε την έως τότε δεδηλωμένη βούληση των ελληνικών κυβερνήσεων να αποτρέψουν τον σχηματισμό μεγάλης γαιοκτησίας (κυρίως με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 που συμβάλλει στη δημιουργία στρώματος μικροκαλλιεργητών). Σύμφωνα με τις συνθήκες του Βερολίνου και της Κωνσταντινούπολης δεν επιτρεπόταν στο ελληνικό κράτος να εθνικοποιήσει τα οθωμανικά κτήματα των περιοχών που προσαρτήθηκαν. Έτσι οι Τούρκοι νομείς πούλησαν τους τίτλους ιδιοκτησίας σε ιδιώτες και, ως επί το πλείστον, όπως θα δούμε παρακάτω, στους έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς. Μέρος του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου μεταφέρεται στον ελλαδικό χώρο. Από το 1870 και εξής δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα μεγάλοι επιχειρηματίες της διασποράς, όπως οι Συγγρός, Βούρος και Ζάππας, που είτε εγκαθίστανται στην Αθήνα, είτε παραμένουν στις μεγάλες πόλεις-κέντρα της ελληνικής διασποράς, όπως η Κωνσταντινούπολη, και η Οδησός, επενδύουν όμως στην Ελλάδα και κυριαρχούν στις Τράπεζες, τα ορυχεία και τα μεγάλα δημόσια έργα.

Όλες αυτές οι εξελίξεις συγκλίνουν προς ένα γενικότερο μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Η εμφάνιση της ελληνικής βιομηχανικής τάξης, των μεγάλων εξαγωγέων σταφιδεμπόρων της Πελοποννήσου και των μεγαλοεπιχειρηματιών-

χρηματιστών της διασποράς που κυριαρχούν πλέον στην ελληνική οικονομία, καθώς και των μεγαλοτσιφλικιάδων των νέων επαρχιών,⁸² μεταβάλλει σταδιακά τις κοινωνικές δομές. Τα νέα αυτά κυρίαρχα αστικά στρώματα δεν χρησιμοποιούν πλέον το κράτος ως πηγή άντλησης εισοδημάτων και παντοειδών ωφελημάτων, αλλά ως όργανο άσκησης μιας πολιτικής που θα εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους, δηλαδή θα υποστηρίζει με θεσμικά μέτρα τον στόχο της εθνικής ανάπτυξης. Η προσωπικότητα του Τρικούπη εμφανίζεται ακριβώς εκείνη τη στιγμή για να σφραγίσει την πορεία προς την αστικοποίηση και να εκφράσει τις νέες επιτακτικές ανάγκες του εκσυγχρονισμού.

Το πρόγραμμα της «Ανορθώσεως» του Χαριλάου Τρικούπη

Ο Τρικούπης διαγράφει το πλαίσιο της πολιτικής του και αναλύει τους βασικούς άξονες του προγράμματός του για την ανόρθωση της χώρας στις προγραμματικές δηλώσεις του, στον λόγο που εκφωνεί ενώπιον της Βουλής, στις 4 Μαρτίου 1882, μετά τη νίκη του στις εκλογές του 1881. Οι άξονες αυτοί είναι: ο σεβασμός στο Σύνταγμα και το κοινοβουλευτικό σύστημα, ο εκσυγχρονισμός και η ανασυγκρότηση του κράτους, η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών δικτύων, η ειρήνη με την Τουρκία και η παράλληλη αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων ώστε να καταστούν αξιόμαχες, η ισοσκέλιση του προϋπολογισμού.

Για την επίτευξη όλων αυτών δηλώνει ότι απαιτούνται αύξηση της φορολογίας και οικονομικές θυσίες. Στο πρόγραμμα του Τρικούπη ο στόχος του εκσυγχρονισμού συναρτάται άμεσα με τον στόχο της οικονομικής ανάπτυξης και όλα αυτά βεβαίως έχουν άμεση σχέση με την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών: η προσέλκυση κεφαλαίων προϋπέθετε τον εκσυγχρονισμό του κράτους και της διοίκησης αλλά και την πολιτική σταθερότητα. Από την άλλη μεριά η δημοσιονομική ανάκαμψη δεν μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Η οικονομική ανόρθωση δηλαδή προϋπέθετε πολιτική σταθερότητα και ένα καλά οργανωμένο κράτος. Γι αυτό άλλωστε και ο Τρικούπης επεδίωξε τη δημιουργία ενός δικομματικού συστήματος που θα βασιζόταν στην εναλλαγή στην εξουσία δυο κομμάτων συγκροτημένων επί τη βάση αρχών. Με την έλλειψη πολλών μικρών κομμάτων θα αποφεύγονταν

⁸² «Οι μεγαλοτσιφλικιάδες όμως δεν είναι απλώς μια νέα τάξη μεγαλοϊδιοκτητών: μια μεγάλη τους πλειοψηφία προέρχεται από τους ίδιους εκείνους κύκλους του μεγάλου παροικιακού κεφαλαίου που είχαν αρχίσει από το 1873 να διεισδύουν στον ελλαδικό οικονομικό χώρο. Οι Ζαρίφης, Ζάππας, Ζωγράφος, Σκυλίτσης, Στεφάνοβικ, Καραπάνος, Μπαλτατζής, Συγγρός, κ.α., που έδωσαν αποφασιστική ώθηση στις χρηματιστικές και τραπεζικές δραστηριότητες, είναι οι ίδιοι που αγοράζουν τα περισσότερα και μεγαλύτερα τσιφλίκια». Κων. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαριλάου Τρικούπη», *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', σ. 12.

φαινόμενα όπως η συνήθης πρακτική των μεταστάσεων των βουλευτών από τα ένα κόμμα στο άλλο, οι συναλλαγές και διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό πλειοψηφιών και η συχνή διάλυση της Βουλής.

Κεντρικός και βασικός στόχος του ανορθωτικού προγράμματος ήταν η ανασυγκρότηση του κράτους μέσω θεσμικών αλλαγών και μεταρρυθμίσεων. Κατά την διάρκεια της πρώτης πρωθυπουργίας του μερικά από τα πρώτα μέτρα αποβλέπουν στον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης: οι νόμοι «περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων» (1883) και περί «του μη κατασχέσιμου του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων» (1884) έχουν σκοπό να αποκαταστήσουν την στοιχειώδη αξιοκρατία στη στελέχωση των κρατικών υπηρεσιών και να προσφέρουν ένα αίσθημα ασφάλειας στους δημοσίους υπαλλήλους που γίνονταν συχνά θύματα οικονομικού εκβιασμού από προϊσταμένους και κομματάρχες. Μια σειρά ποινικών νόμων για την ενίσχυση του κύρους της δικαιοσύνης και την πάταξη της ληστείας και της φυγοδικίας συνέβαλε επίσης στην επίτευξη μιας κατάστασης σχετικής ευνομίας και στην εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας των πολιτών.

Μέγιστος στόχος ήταν επίσης και η αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων που ήταν σε πολύ κακή κατάσταση.⁸³ Τα μέτρα που λαμβάνονται στοχεύουν καταρχήν στη βελτίωση της στρατιωτικής εκπαίδευσης. Αναδιοργανώνεται η Σχολή Ευελπίδων και ιδρύονται η Σχολή Υπαξιωματικών (1882) και το η Σχολή Ναυτικών Δοκίμων (1884). Για την οργάνωση του στρατού μετακαλείται κλιμάκιο γάλλων αξιωματικών υπό τους στρατηγό Βοσέρ και ναύαρχο Λεζέν. Η γαλλική στρατιωτική αποστολή παραμένει στην Ελλάδα τρία χρόνια (1884-87). Το 1885 συντάσσεται ο νέος οργανισμός του στρατού. Με άλλα νομοθετήματα περιορίσθηκε το δικαίωμα των αξιωματικών να κατέρχονται στις εκλογές, ώστε να εξασφαλισθεί η ανεξαρτησία του στρατού από την πολιτική. Η σημασία του απέδιδε ο Τρικούπης στο ζήτημα της ανασυγκρότησης του στρατού αλλά και των εξοπλισμών φαίνεται και από το γεγονός ότι κατά την πρώτη πρωθυπουργική θητεία του κράτησε ο ίδιος το υπουργείο

⁸³ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της κατάστασης αυτής από τον βιογράφο του Τρικούπη, Δ. Πουρνάρα: «Αι ένοπλοι δυνάμεις έπασχαν από την παντελή σχεδόν έλλειψιν μορφωμένων στελεχών, τα οποία να αναδιοργανώσουν και μορφώσουν με συγχρονισμένην διδασκαλίαν το συγκεντρουμένον δια της εφαρμογής της γενικής στρατολογίας έμπυχον υλικόν. Οι αξιωματικοί, κατά το πλείστον, προήρχοντο από τα στελέχη των υπαξιωματικών, αμόρφωτοι δε ως ήσαν και με κακίστας έξεις, απέτελουν διδακτικόν προσωπικόν τελείως ακατάλληλον προς διαμόρφωσιν καλών στρατιωτών. Τους αξιωματικούς της εποχής εκείνης εχαρακτήριζεν ο παληκαρισμός, αι θορυβώδεις και έκτροποι πολυλάκεις διασκεδάσεις και πλήρης αδιαφορία προς συστηματικήν μόρφωσιν, επί τη βάσει των διδαγμάτων των τελευταίων πολέμων. Και αυτοί οι αρματολοί και οι κλέφται ήσαν περισσότερον μορφωμένοι εις την πολεμικήν τέχνην... Γενικώς ο στρατός απετέλει ένα πολυπληθές μπουλούκι», βλ. Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19^ο αι.*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 211-212.

στρατιωτικών. Το εξοπλιστικό πρόγραμμα, κυρίως η αγορά από την Γαλλία των θωρηκτών 'Υδρα', 'Σπέτσες' και 'Ψαρά', το 1886 απορροφά το ¼ των συνολικών δημοσίων εσόδων.

Δημόσια έργα

Η ανάπτυξη των συγκοινωνιών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη, το εμπόριο και τις συναλλαγές. Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 οι υποδομές ήταν σε πρωτόγονη κατάσταση. Υπήρχαν λίγοι αμαξιτοί δρόμοι και μια σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά. Η προτεραιότητα λοιπόν δίδεται στην κατασκευή οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου.⁸⁴ Το 1882 ψηφίζονται οι νόμοι βάσει των οποίων υπογράφονται και οι συμβάσεις για την κατασκευή των σιδηροδρόμων της Πελοποννήσου (εταιρεία ΣΠΑΠ, Πιστωτική Τράπεζα), του Λαυρίου και της Θεσσαλίας (εταιρεία Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας του χρηματιστή Μαυροκορδάτου με συμμετοχή του Α. Συγγρού) και το 1883 ιδρύεται η εταιρεία Σιδηρόδρομοι Πύργου-Κατακώλου. Το σιδηροδρομικό δίκτυο το 1884 είχε μήκος 400 χιλιόμετρα, το 1894 είχε αυξηθεί στα 916 χιλιόμετρα και το 1904 στα 1280 χιλιόμετρα. Το 1882 επίσης συνάπτεται δάνειο οδοποιίας με την Εθνική Τράπεζα ύψους 20.000.000 φράγκων. Ως το 1890 είχαν δαπανηθεί 30.000.000 φράγκα και το οδικό δίκτυο έφτανε συνολικά τα 4000 χιλιόμετρα.⁸⁵ Στα μεγάλα έργα της περιόδου συγκαταλέγονται επίσης:

- Η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου. Οι εργασίες άρχισαν το 1882 και ολοκληρώθηκαν το 1893.
- Η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας, η οποία αρχίζει το 1882 για να ολοκληρωθεί πενήντα χρόνια αργότερα.
- Η διεύρυνση του πορθμού του Ευρίπου και η κατασκευή νέας γέφυρας
- Πολλά λιμενικά έργα και η κατασκευή και λειτουργία φάρων σε πολλές περιοχές της χώρας.
- Η οργάνωση τηλεγραφικής υπηρεσίας και η εγκατάσταση των πρώτων τηλεφωνικών γραμμών.

Το πρόγραμμα της ανορθώσεως απαιτούσε σημαντικά κεφάλαια, τα οποία θα εξασφαλιζονταν με την προσέλκυση επενδυτών, με την αύξηση της φορολογίας και με δανεισμό.

⁸⁴ Για την σημασία του συγκοινωνιακού δικτύου για το κράτος και τους πολίτες, βλ. Χατζηϊωσήφ, ο.π., σ. 11-12

⁸⁵ Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους*, ο.π., σ. 215-216

Οι τεράστιες αμυντικές δαπάνες και το μεγάλο πρόγραμμα των δημοσίων έργων οδηγούσαν σε ολοένα και μεγαλύτερο δημοσιονομικό έλλειμμα. Για την χρηματοδότηση του ελλείμματος εφαρμόσθηκε σκληρή φορολογική πολιτική. Άξονας της φορολογικής πολιτικής ήταν η αύξηση των έμμεσων φόρων (επί της κατανάλωσης) και των δασμών, οι οποίοι έπλητταν όλες τις κοινωνικές τάξεις και φυσικά ήταν δυσβάσταχτοι για τις λαϊκές ασθενέστερες τάξεις.

Εξωτερική πολιτική

Από την δεκαετία του 1870 ήδη, ο Τρικούπης, ως αρχηγός του «πέμπτου κόμματος», έχει σαφή θέση για την εξωτερική πολιτική: η Ελλάδα, για να πραγματοποιήσει τα αλυτρωτικά της σχέδια και όντας ανέτοιμη για πόλεμο, έπρεπε να εξασφαλίσει την υποστήριξη εκείνης της Μεγάλης Δύναμης της οποίας τα συμφέροντα συμβάδιζαν με τα ελληνικά. Αυτή η δύναμη ήταν η Αγγλία, η οποία ενδιαφερόταν πρωτίστως να διασφαλίζει την οδό προς τις Ινδίες και να αποκρούει τις ρωσικές βλέψεις και διεκδικήσεις σε οθωμανικά εδάφη. Η προσέγγιση με την Αγγλία προϋπέθετε εσωτερική ανασυγκρότηση και οικονομική εξυγίανση, έτσι ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να προβληθεί ως ο δυνάμει διάδοχος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια.⁸⁶ Οι θέσεις του αυτές θα αποτελέσουν τις βασικές και κρίσιμες σταθερές της πολιτικής του κατά την επόμενη εικοσαετία.

Το τρικουπικό όραμα για την ανάπτυξη της χώρας κατά τα δυτικά πρότυπα δεν ήταν ένα εύκολο εγχείρημα, για πολλούς λόγους που είχαν σχέση με τις υφιστάμενες δομές, την έλλειψη υποδομών αλλά και κοινωνικές αντιστάσεις που εκφράζονταν μέσα από την δηλιγιαννική παράταξη. Η διαφορετική αντίληψη περί του ρόλου του κράτους βρίσκεται στη βάση της αντίθεσης τρικουπισμού και δηλιγιαννισμού. Ο Τρικούπης, επιδιώκοντας την αυτονομία του επιχειρηματικού τομέα από

⁸⁶ «Ακριβώς σε αυτό το σημείο οι στόχοι των τρικουπικών στην εξωτερική και την εσωτερική πολιτική συνδέονταν τόσο στενά μεταξύ τους, ώστε το ερώτημα αν η πρωτοκαθεδρία ανήκε στην εξωτερική ή την εσωτερική πολιτική είναι εσφαλμένο, επειδή και οι δυο τομείς δεν μπορούν να αλληλοσυσχετισθούν αξιολογικά κατ'αυτόν τον τρόπο. Πρέπει μάλλον να αποδεχθεί κανείς μια ανταπόκριση στην οποία το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα της εσωτερικής πολιτικής, που δεν ήταν καθόλου αντανάκλαση προτεραιοτήτων της εξωτερικής πολιτικής, αποκτούσε μεγαλύτερο βάρος λόγω των ευνοϊκών του επιπτώσεων σε αυτήν, ενώ αντίστροφα οι απαιτήσεις που έθετε στην εξωτερική πολιτική η επιδιωκόμενη μελλοντική επέκταση του κράτους αποκτούσαν ακόμη μεγαλύτερη σημασία λόγω των ευνοϊκών επιπτώσεων στην εσωτερική πολιτική, ιδιαίτερα στην οικονομία της χώρας. Εκτός αυτού πρέπει να σημειώσουμε ότι ο αλυτρωτικός προσανατολισμός της εξωτερικής πολιτικής συνδεόταν σε ένα κεντρικό σημείο με την εσωτερική πολιτική: στην αντίληψη για τον «σύγχρονο» κόσμο ανήκε ο εκσυγχρονισμός του κράτους, όσο και η οργάνωση του ελληνισμού σε μια δημοκρατική πολιτεία», G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, ο.π., σ. 547-548).

το κράτος, συσπείρωσε γύρω του τις δυνάμεις του ιδιωτικού κεφαλαίου και τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα των πόλεων. Ο δηλιγιαννισμός βλέπει το κράτος ως μέσον αναρρίχησης στα αξιώματα μιας κρατικοδίαιτης ολιγαρχίας που θα συντηρούσε έναν ιδιότυπο «κοινωνικό ολοκληρωτισμό»⁸⁷ και θα ήλεγχε το μεγάλο ιδιωτικό κεφάλαιο. Μέσα στο δηλιγιαννικό στρατόπεδο συνυπάρχουν όλοι όσοι αισθάνονται να απειλούνται από τις επιδιωκόμενες αλλαγές : η μεν παράταξη του μικροαστισμού, κυρίως η διοικητική και κομματική υπαλληλία, που μαχόταν την αστική ανάπτυξη και κατήγγελε την κερδοσκοπία του ιδιωτικού κεφαλαίου κυρίως γιατί δεν μπορούσε να επωφεληθεί η ίδια, οι δε προερχόμενοι από τον χώρο του παλαιού κοτζαμπασισμού που, προσπαθώντας να διασωθούν πολιτικά, αγκιστρώθηκαν στα πλέγματα του διογκωμένου κρατικού μηχανισμού, προσχώρησαν στη λογική του λαϊκισμού και μάχονταν κατά της διάκρισης της εξουσίας και της αποδυνάμωσης της πολιτικής εξουσίας προς όφελος της οικονομικής.

Η κυρίαρχη άποψη για τον Δηλιγιάννη στην ιστοριογραφία, σε αντιπαράθεση με εκείνη για τον Τρικούπη, είναι εκείνη ενός δημαγωγού και λαϊκιστή πολιτικού. Επ' αυτού ο Hering, παρατηρεί ότι αυτή η αρνητική κρίση, παρά το γεγονός ότι όντως ο Δηλιγιάννης ασκούσε δημαγωγική πολιτική, δεν αντιστοιχεί στην προσωπικότητά του και επισημαίνει ότι ήταν αδιάφθορος και προσηλωμένος όσο λίγοι στο κράτος δικαίου και στη συνταγματική τάξη.⁸⁸ Γεγονός είναι πάντως ότι ενώ το τρικουπικό έργο και η προσωπικότητα του Τρικούπη έχουν - σχετικώς - μελετηθεί, δεν υπάρχουν καθόλου μελέτες για τον Θ. Δηλιγιάννη και το κόμμα του, αλλά και για τον δηλιγιαννισμό ως πολιτική παράταξη.

Τα τέλη του αιώνα: η κρίση του δικομματισμού

Η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 λειτούργησε καταλυτικά σε πλείστους τομείς του δημοσίου βίου. Η κοινωνία, ταπεινωμένη, επιδίδεται στην αναζήτηση των ευθυνών, τις οποίες αποδίδει στο πολιτικό σύστημα, με αποτέλεσμα τις πρώτες ρωγμές στον κραταιό ως τότε δικομματισμό, ο οποίος σταδιακά αποσυντίθεται. Στις εκλογές κατέρχονται μικρά κόμματα και μικτοί συνδυασμοί, κάτι αδιανόητο ως τότε. Η κρίση του «παλαιοκομματισμού» θα αποτελέσει το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτικού συστήματος για τα επόμενα χρόνια, ως το κίνημα στο Γουδί, το 1909.

⁸⁷ Κων/νος Βεργόπουλος, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', σ.47 και 87.

⁸⁸ G.Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ο.π., σ. 585.

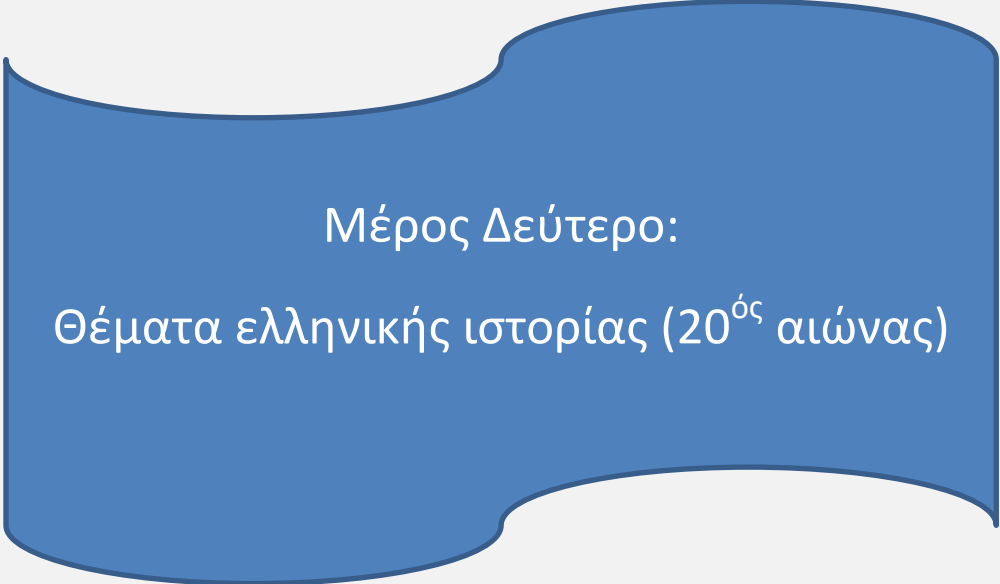
Βιβλιογραφία

* Περιλαμβάνει τα πολύ βασικά έργα για τη μελέτη των θεμάτων που αποτελούν αντικείμενα αυτού του κεφαλαίου.

1. Χρ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, ΜΙΕΤ, 1980
2. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ.Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, 2000.
3. Κατερίνα Γαρδίκια (εισαγωγή, ιστορικός σχολιασμός), *Χαρίλαος Τρικούπης, Προγραμματικές δηλώσεις (1882)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2010.
4. Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1930*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2014.
5. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1913*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982.
6. Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ.Α', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008.
7. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ' (1833-1881) και ΙΔ' (1881-1913), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.
8. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (επιμ. Β.Παναγιωτόπουλος), τ.Δ', 2003.
9. Σ. Καραγιάννης, *Το τρικουπικό πολιτικό κόμμα (1872-1895)*, Αθήνα, 1989.
10. Νάση Μπάλτα, *Η «καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, πρόλογος : Ηλίας Νικολακόπουλος, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001.
11. Νάση Μπάλτα (Εισαγωγή – Ιστορικός σχολιασμός), *Σπήλιος Αντωνόπουλος, Η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας (1864)*, Τετράδια κοινοβουλευτικού λόγου ΙΙ, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2013.
12. Δ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1939
13. Α. Προβατάς, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1980: νομοθετικά και εκτελεστικά σώματα*, Αθήνα, 1980.
14. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Πρόλογος Αρ. Μάνεσις, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
15. Σπ. Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19^ο αι.*, Θεμέλιο, 1999.

Νάση Μπάλτα
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή ανθρωπιστικών Σπουδών,
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

16. Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αι.*, Αθήνα, 1984.

Μέρος Δεύτερο:
Θέματα ελληνικής ιστορίας (20^{ός} αιώνας)

Αθανασία Μπάλτα, Ελπίδα Βόγλη και Χρήστος Χρηστίδης,

Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ός} αι.)

Ebook 2016

Κεφάλαιο 5: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1950-1967: Από τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια στην δικτατορία των συνταγματαρχών

Περιεχόμενα

5.1. Το πολιτικό σύστημα κατά την δεκαετία του 1950: Διεκδικητές της εξουσίας και εκλογικές αναμετρήσεις.....	236
Το Κέντρο.....	236
Η Δεξιά.....	242
Το κρίσιμο 1958.....	247
5.2. Το Κέντρο κατά τη δεκαετία του 1960, από την ενοποίηση στην διάσπαση	256
Η δημιουργία της Ένωσης Κέντρου	256
Οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1961	257
Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου (1961-1963)	261
Το Κέντρο από τις εκλογές του 1963 στις παραμονές της δικτατορίας.....	268
5.3. Όψεις του Κυπριακού ζητήματος από την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ στη δικτατορία	276
Χρονικό του Κυπριακού Αγώνα.....	276
Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Ο αστικός κόσμος	278
Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Η Αριστερά	280
Ελληνική κοινωνία και Κυπριακό 1959-1967.....	282
Δημοσιευμένες πηγές	287
α. Ελληνικές.....	287
Ελληνική βιβλιογραφία	287
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	290

Κεφάλαιο 5:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1950-1967: Από τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια στην δικτατορία των συνταγματαρχών

Στόχος του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να εισάγει τον αναγνώστη στις βασικές παραμέτρους της μεταπολεμικής/μετεμφυλιακής περιόδου,¹ όπως αυτή σχηματικά ορίζεται με αφετηρία το τέλος του Εμφυλίου και κατάληξη την εκτροπή προς τη δικτατορία των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967. Δίνοντας έμφαση στην εσωτερική πολιτική,² την λειτουργία του πολιτικού συστήματος και τον δημόσιο λόγο της εποχής θα επιχειρηθεί να ανιχνευθούν και να αναδειχθούν οι βασικοί άξονες που ορίζουν την εν λόγω περίοδο προβάλλοντας τόσο τον ρόλο της ηγεσίας όσο και τις αναζητήσεις της κοινωνίας της εποχής. Οι εκλογικές αναμετρήσεις, τα κομματικά σχήματα και οι μεταβολές στην ισορροπία δυνάμεων στο εσωτερικό της χώρας θα αποτελέσουν ένα ακόμη βασικό στοιχείο της ανάλυσης του παρόντος κεφαλαίου.

Το τέλος του Εμφυλίου τον Αύγουστο του 1949, βρίσκει την χώρα καθημαγμένη. Παράλληλα, κοινωνία και πολιτικό σύστημα βρίσκονται σε μία συνεχή αναζήτηση νέου οράματος για την εποχή που ανέτελλε για την χώρα. Το ιδανικό της ανασυγκρότησης και της οικονομικής ανάπτυξης έρχεται ως ενοποιητικός παράγοντας μίας κοινωνίας, η οποία όμως ταυτόχρονα κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις πληγές ενός Εμφυλίου πολέμου και το βαθύ χάσμα που αυτός είχε επιφέρει μέσω της διαίρεσης των Ελλήνων σε νικητές και ηττημένους. Σε αυτό το πλαίσιο έχει ιδιαίτερη

¹ Από τα πιο πρόσφατα έργα, βλ. ενδεικτικά, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα, 2008)· Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα, 2008)· Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα, 2009)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, (Αθήνα, 2010)· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967* (London and New York, 2006)· Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-war Greece, 1945-1967* (Aldershot, 2007)· Σωτήρης Ριζάς, *Παρατάξεις και πολιτικά κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα* (Αθήνα, 2016)· Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο (1950-1967)* (Θεσσαλονίκη, 2010)· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα: πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις* (Αθήνα, 2010).

² Από την μεγάλη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα, 2001)· Γιάννης Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα, 1960-1970* (Αθήνα, 1974)· Richard Clogg, *Parties and Elections in Greece: the Search for Legitimacy* (Durham, NC, 1987)· Jean Meynaud (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, τόμοι 2* (Αθήνα, 2002)· Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967* (Αθήνα, 2006)· Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: Αρχείο, 1951-1967* (Αθήνα, 2001)· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες* (Αθήνα, 1981)· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, (Αθήνα, 1997).

σημασία η προσέγγιση των ιδιαιτεροτήτων των κομμάτων της εποχής επικεντρώνοντας στους δύο εν δυνάμει διεκδικητές της εξουσίας, την Δεξιά και το Κέντρο καθώς και τις επιλογές των βασικών διαμορφωτών της κάθε πολιτικής.³ Η σταδιακή μετάβαση σε ένα τρικομματικό σύστημα στις αρχές της δεκαετίας του 1960, μετέβαλε άρδην τις εσωτερικές ισορροπίες διαμορφώνοντας νέες σταθερές.⁴ Ειδική μνεία γίνεται στο παρόν κεφάλαιο και στο Κυπριακό ζήτημα και την επίδραση που αυτό άσκησε στην διαμόρφωση των πολιτικών συσχετισμών στην Ελλάδα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, εστιάζοντας κυρίως στην πρόσληψη του Αγώνα της Ένωσης από την ελληνική κοινωνία.

³ Για μία προσέγγιση των ηγετικών μορφών αυτής της εποχής, βλ. ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Καραμανλής (1907-1998): Μία πολιτική βιογραφία*, (Αθήνα, 2011)· Κατερίνα Βαρελά, *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, 1919-1996*, τόμος Α': 1919-1981 (Αθήνα, 2002)· Σπύρος Δραΐνας, *Ανδρέας Παπανδρέου: η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη* (Αθήνα, 2013)· Γρηγόριος Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, 1894-1964* (Αθήνα, 1970)· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία, τόμος Β' (1961-1974): από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα, 1990)· Κωνσταντίνος Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου: η ζωή του* (Αθήνα, 1966)· Παύλος Πετρίδης και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή* (Θεσσαλονίκη, 1994)· Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις, 1950-1989* (Αθήνα, 1990)· Τάσος Σακελλαρόπουλος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή, το πρόσωπο, η εποχή* (Αθήνα, 2009).

⁴ Για το ευρύτερο πλαίσιο της εποχής βλ. επίσης, Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα, 1983)· του ίδιου, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία (1800-2010)*, (Αθήνα, 2011)· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τόμοι 12 (Αθήνα, 1992-97)· Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ' (1961-1964) (Αθήνα, 1986)· Σπύρος Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1936-1975* τρεις τόμοι (Αθήνα, 1994).

5.1. Το πολιτικό σύστημα κατά την δεκαετία του 1950: Διεκδικητές της εξουσίας και εκλογικές αναμετρήσεις

Το Κέντρο

Προκειμένου, να ανιχνευθούν οι απαρχές της πορείας που διέγραψε ο χώρος του Κέντρου κατά την δεκαετία του 1950, θα πρέπει κανείς να ανατρέξει στα μέσα της δεκαετίας του 1940, όταν μετά την Απελευθέρωση, έκανε την εμφάνισή του ένας νέος χώρος που αυτοπροσδιορίστηκε μέσα από την αντίθεσή του έναντι των δύο άκρων και την προβολή μίας μεταρρυθμιστικής ατζέντας. Ενώ όμως, αντίστοιχες πολιτικές δυνάμεις σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη είχαν επιτύχει να αναλάβουν ρόλο κεντρικό, στην Ελλάδα οι μεταρρυθμιστικές δυνάμεις βρέθηκαν εγκλωβισμένες. Μετά την έκρηξη των Δεκεμβριανών και την λευκή τρομοκρατία που εξαπολύθηκε έναντι της Αριστεράς, η ελληνική κοινωνία επέλεξε να στραφεί και πάλι προς τα παλαιά και φθαρμένα – αλλά γνώριμα – αστικά προπολεμικά κόμματα: το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα Φιλελευθέρων. Την ίδια ώρα, ο παλαιός βενιζελογενής χώρος ο οποίος είχε παραμείνει διασπασμένος από τις εκλογές του 1920 ως τη δικτατορία του Μεταξά, μετείχε στις εκλογές του 1946 με διαφορετικές κομματικές εκφράσεις, ενώ τμήματά του (Νικόλαος Πλαστήρας, Γεώργιος Καφαντάρης, Γεώργιος Καρτάλης) απείχαν από την εκλογική διαδικασία. Ο Εμφύλιος πόλεμος, 1946-1949, μετέβαλε πλήρως τις πολιτικές ισορροπίες, οι οποίες πλέον καθορίζονταν από τις νέες διαχωριστικές γραμμές που είχαν, κατά τρόπο δραματικό, χαραχθεί.

Τον Ιανουάριο του 1950, ο Νικόλαος Πλαστήρας ίδρυσε την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ), στην οποία μετείχαν πολλά στελέχη του ευρύτερου βενιζελικού χώρου, που δεν είχαν μετάσχει στις κυβερνήσεις της περιόδου του Εμφυλίου. Βασικό πρόταγμα του νέου πολιτικού φορέα ήταν η προσπάθεια επούλωσης των τραυμάτων της εμφύλιας σύγκρουσης μέσω της «λήθης» και της λήψης μέτρων «ειρήνευσης». Με τον τρόπο αυτό, ο κεντρώος χώρος τριχοτομήθηκε μεταξύ του Κόμματος Φιλελευθέρων υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, της ΕΠΕΚ του Νικόλαου Πλαστήρα και του Κόμματος Γεωργίου Παπανδρέου. Το νεοσύστατο κόμμα αναδείχθηκε τρίτο στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950, με ποσοστό λίγο μικρότερο του ιστορικού Κόμματος Φιλελευθέρων, του οποίου ηγείτο η Σοφοκλής Βενιζέλος. Ένα μήνα αργότερα, ο Πλαστήρας ανέλαβε πρωθυπουργός, σχηματίζοντας κυβέρνηση με την στήριξη όλων των κεντρώων κομμάτων. Η κυβέρνηση Πλαστήρα παρέμεινε στην εξουσία για λίγους μόνο μήνες, καθώς τον Αύγουστο – με αφορμή τα μέτρα ειρήνευσης – το Κόμμα Φιλελευθέρων απέσυρε την κοινοβουλευτική του στήριξη.

Η αστάθεια και οι συνεχείς κυβερνητικές μεταβολές κατά την περίοδο που ακολούθησε, οδήγησαν σε νέα προσφυγή στις κάλπες τον Σεπτέμβριο του 1951.⁵ Πλέον, όμως, το πολιτικό σκηνικό είχε μεταβληθεί, μετά από την απόφαση του στρατάρχη Παπάγου να κατέλθει στην πολιτική ως αρχηγός του Ελληνικού Συναγερμού. Η αναμέτρηση έδειχνε πλέον να λαμβάνει χαρακτήρα παραταξιακής σύγκρουσης, με δύο από τους βασικούς εκπροσώπους του Εθνικού Διχασμού να ηγούνται των σχηματισμών με την μεγαλύτερη απήχηση στο εκλογικό σώμα. Παρά το γεγονός όμως ότι ο Ελληνικός Συναγερμός αναδείχθηκε πρώτο κόμμα, η άρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου να μετάσχει σε κυβέρνηση συνεργασίας οδήγησε στην ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Νικόλαο Πλαστήρα, ο οποίος σχημάτισε κυβέρνηση με την στήριξη των Φιλελευθέρων. Επρόκειτο για την τρίτη πρωθυπουργία του μετά την Απελευθέρωση, κατά τη διάρκεια της οποίας η χώρα απέκτησε νέο Σύμφωνο, εντάχθηκε στο ΝΑΤΟ και έθεσε τις βάσεις για την οικονομική ανάκαμψη των επόμενων ετών. Την ίδια περίοδο, παράλληλα με την προσπάθεια άμβλυνσης των διαιρετικών τομών του Εμφυλίου, η δίκη και εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη επιβεβαίωσε τις υπαρκτές ακόμη δυσχέρειες στην εμπέδωση ενός κλίματος κατευασμού των παθών.

Στην τρίτη – μέσα σε τρία χρόνια – εκλογική αναμέτρηση του 1952 τα πολιτικά και εκλογικά δεδομένα είχαν πλέον δραματικά μεταβληθεί. Ευνοημένος και από την καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος, ο Ελληνικός Συναγερμός επικράτησε πλήρως, ενώ η ΕΠΕΚ περιορίστηκε στην εκλογή μόλις 24 βουλευτών. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό, ότι ακόμη και ο ίδιος ο Νικόλαος Πλαστήρας, επικεφαλής του συνδυασμού Αθηνών, απέτυχε να εκλεγεί. Η ασάφεια θέσεων και προγράμματος του Κέντρου έδειχνε να έχει κοστίσει στην παράταξη, η οποία πλέον βρισκόταν αντιμέτωπη με σημαντικά προβλήματα συνοχής. Οι πάντοτε υπαρκτές φυγόκεντρες τάσεις, ενισχύονταν και από την επιδεινούμενη κατάσταση της υγείας του Πλαστήρα. Η θριαμβευτική επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού κατά τις εκλογές του 1952, επρόκειτο να επιβεβαιώσει τα εγγενή προβλήματα του Κεντρώου χώρου, ο οποίος πλέον βρέθηκε ουσιαστικά παροπλισμένος. Με ποσοστό που ξεπερνούσε το 49% των ψήφων, ο στρατάρχης Παπάγος είχε πετύχει να συσπειρώσει το σύνολο της εκλογικής βάσης της Δεξιάς και να επεκταθεί και σε παραδοσιακούς ψηφοφόρους του Κέντρου. Ήταν πλέον σαφές, ότι σε επίπεδο πολιτικών ισορροπιών τα δεδομένα είχαν οριστικά μεταβληθεί, ενώ οι φυγόκεντρες τάσεις του Κέντρου επρόκειτο μέσα στα επόμενα χρόνια να ενισχυθούν περαιτέρω.

Την άνοιξη του 1953 μία σειρά από στελέχη του κόμματος διαγράφηκαν ή αποχώρησαν οικειοθελώς, διαφωνώντας με την διατήρηση του Σάββα Παπαπολίτη ως υπαρχηγού της ΕΠΕΚ. Στις 26 Ιουλίου 1953 ο Νικόλαος Πλαστήρας πεθαίνει. Η απώλειά του σφράγισε το τέλος μίας προσπάθειας για συγκρότηση ενός ενιαίου

⁵ Για μία προσέγγιση των κυβερνήσεων του Κέντρου βλ., Ιωάννης Στεφανίδης, «Μετά τον Εμφύλιο: η περίοδος των κυβερνήσεων συνεργασίας», στο Τάσος Σακελλαρόπουλος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, ο.π., σσ. 87-109.

πολιτικού χώρου έκφρασης κεντρών ψηφοφόρων. Παράλληλα, κατέδειξε το χάσμα μεταξύ των διαφόρων πολιτικών εκφάνσεων του βενιζελισμού, σε μία περίοδο συνεχών πολιτικών ανακατατάξεων, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου. Είναι άλλωστε ενδεικτικό της ανησυχίας του πρώην πρωθυπουργού ότι είκοσι μόλις ημέρες πριν αποβιώσει, παρά την κλονισμένη την υγεία του, δήλωνε ότι θα ετίθετο επικεφαλής σταυροφορίας της ΕΠΕΚ για την τελική νίκη. Σημείωνε δε, ότι το κόμμα του θα έμενε «μακράν από το ΚΚΕ και τας οιασδήποτε εμφανίσεις του και μακράν της αντιδραστικής δεξιάς και τας οιασδήποτε μεταμορφώσεις της».⁶

Δεύτερος σημαντικός πόλος του Κεντρώου χώρου, με σαφείς κεντροαριστερές τάσεις είναι την ίδια περίοδο το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού υπό την ηγεσία των Καρτάλη και Σβώλου.⁷ Προσωπικότητες εγνωσμένου κύρους και επιστημονικής κατάρτισης, ιδεαλιστές με έντονη δράση κατά την Κατοχή, ο Γεώργιος Καρτάλης και ο Αλέξανδρος Σβώλος υπήρξαν κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο βασικοί εκφραστές των ποικίλων τάσεων που είχαν ήδη αναπτυχθεί μέσα στον χώρο που θα μπορούσε σχηματικά να ονομαστεί Κεντροαριστερά. Λίγα χρόνια αργότερα, οι δύο άνδρες επρόκειτο να συναντηθούν σε μία προσπάθεια συγκρότησης ενός πολιτικού φορέα σοσιαλδημοκρατικού προσανατολισμού, του Δημοκρατικού Κόμματος Εργαζομένου Λαού, που αν και δεν γνώρισε ευρεία εκλογική απήχηση, επέδρασε σημαντικά στις πολιτικές ισορροπίες του ευρύτερου κεντρώου χώρου κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια. Πορείες παράλληλες, με κοινούς στόχους, που όμως επρόκειτο να μείνουν απραγματοποίητοι: ο αιφνίδιος θάνατός των δύο ανδρών, σε διάστημα μικρότερο των δύο ετών, άφησε ανολοκλήρωτο το όραμα για την ανάπτυξη του δημοκρατικού σοσιαλισμού, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου.

Σταθερά αντίθετα τόσο με την στάση του ΚΚΕ μετά τα Δεκεμβριανά, όσο και με την Δεξιά της ίδιας περιόδου, τα διάφορα ρεύματα της κεντροαριστεράς είχαν ήδη κατά τα δύσκολα χρόνια του Εμφυλίου επιδιώξει τη συγκρότηση ενός Σοσιαλιστικού κόμματος. Όμως, σε περιβάλλον ακραίας πόλωσης, τέτοιες φωνές έδειχναν ανίσχυρες ανάμεσα στα δύο άκρα που εν πολλοίς τις συνέθλιβαν. Παράλληλα, η αδυναμία συγκρότησης μίας ενιαίας και αυτόνομης Κεντροαριστεράς, οδήγησε την μεγαλύτερη μερίδα αυτών των δυνάμεων σε ευρύτερους σχηματισμούς. Στις εκλογές του 1950, ο Αλέξανδρος Σβώλος εκλέχθηκε βουλευτής του Σοσιαλιστικού κόμματος στο πλαίσιο της Δημοκρατικής Παράταξης, που είχε ενσωματώσει μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων της Αριστεράς, λιγότερο από έναν χρόνο από την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού τον Αύγουστο του 1949. Την ίδια περίοδο, ο Γεώργιος Καρτάλης αναλαμβάνει υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση Πλαστήρα, για ένα διά-

⁶ *Ελευθερία*, 7 Ιουλίου 1953.

⁷ Για τον Γεώργιο Καρτάλη, βλ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία: σαράντα χρόνια από το θάνατό του* (Αθήνα, 1998). Κομνηνός Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1957* (Αθήνα, 1965), για τον Αλέξανδρο Σβώλο, βλ. Γιώργος Κασιμάτης και Γιώργος Αναστασιάδης, *Αλέξανδρος Σβώλος: ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής* (Αθήνα, 2009).

στημα τεσσάρων περίπου μηνών. Οι εκλογές του 1951 θα μεταβάλλουν άρδην τις πολιτικές ισορροπίες: ο Αλέξανδρος Σβώλος και το σοσιαλιστικό κόμμα συνθλίβονται μένοντας χωρίς κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, ως αποτέλεσμα της στροφής των ψηφοφόρων του κόμματος προς την ΕΠΕΚ και την νεοϊδρυθείσα ΕΔΑ. Αντιθέτως ο Καρτάλης ως υπουργός Συντονισμού στην νέα κυβέρνηση Πλαστήρα, αναδεικνύεται σε ηγετική μορφή της ΕΠΕΚ. Πεπεισμένος για την ορθότητα της αυστηρά αντιπληθωριστικής πολιτικής του, ο Θεσσαλός πολιτικός αγνόησε το πολιτικό κόστος και τις σφοδρότατες αντιδράσεις ψηφοφόρων που είχαν στηρίξει την ΕΠΕΚ και βρίσκονταν πλέον αντιμέτωποι με την αύξηση της ανεργίας και την μείωση των εισοδημάτων τους. Κατά την περίοδο αυτή τέθηκαν οι βάσεις για την νομισματική μεταρρύθμιση του Μαρκεζίνη το 1953 και την οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε, κάτι που αναγνωριζόταν ήδη από τα μέλη της αμερικανικής αποστολής που διέβλεπαν ότι με την πολιτική του μία βιώσιμη ελληνική οικονομία ήταν απτός στόχος. Μετά το 1952, όμως τα πολιτικά δεδομένα είχαν πλέον μεταβληθεί. Μετά από μία σειρά διαφωνιών με τις κεντρικές επιλογές του κόμματός του ο Καρτάλης διαγράφεται από την ΕΠΕΚ την άνοιξη του 1953. Λίγους μήνες αργότερα, οι φυγόκεντρες τάσεις στο ήδη πολυδιασπασμένο Κέντρο επρόκειτο να ενισχυθούν. Στα μέσα του Ιουλίου της ίδιας χρονιάς ο Καρτάλης ίδρυσε το Δημοκρατικό Κόμμα, στο οποίο εντάχθηκαν και άλλοι πλαστηρικοί βουλευτές, αφήνοντας την ΕΠΕΚ – λίγες μόλις ημέρες πριν τον θάνατο του ιδρυτή της – πλήρως αποδυναμωμένη σε επίπεδο κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης και λαϊκής απήχησης.

Την 1^η Σεπτεμβρίου 1953, το νεοπαγές κόμμα συγχωνεύεται με το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Σβώλου συγκροτώντας από κοινού το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού, στο οποίο μάλιστα οι δύο άνδρες θα αναλάμβαναν συναρχηγοί. Η προσπάθειά τους – η οποία εξ αρχής πολεμήθηκε από στελέχη του ευρύτερου κεντρώου χώρου – κατέτεινε στην άμβλυση των διαιρετικών τομών που είχαν οξυνθεί κατά την διάρκεια του Εμφυλίου εντός της Κεντροαριστεράς με στόχο την «εγκαθίδρυση εις την Ελλάδα πλήρους πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας». Όπως ανέφερε η ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος «τα δύο κόμματα συγχωνεύονται χάριν της ευρύτερας ανασυντάξεως όλων των δημοκρατικών, προοδευτικών αγροτικών, σοσιαλιστικών και εργατικών στοιχείων και ότι θα επιδιώξουν την τοιαύτην ανασύνταξιν ως και τον συνασπισμόν της αντιπολιτεύσεως κατά της κυβερνήσεως της οικονομικής ολιγαρχίας».⁸

Παρά, όμως την αρχική αισιοδοξία, η παντοδυναμία του Συναγερμού και του Αλέξανδρου Παπάγου προσωπικά ήταν αναμφισβήτητη, ενώ το Κέντρο παρέμενε σε εσωτερική περιδίνηση και η απήχηση του ΔΚΕΛ συνέχιζε να είναι ισχνή. Τοποθετώντας στην κορυφή της ατζέντας αιτήματα που άπτονταν της κοινωνικής δικαιοσύνης και των πολιτικών ελευθεριών, το Δημοκρατικό κόμμα επιχείρησε να εκφράσει το μεγάλο εκείνο τμήμα των ψηφοφόρων που παρέμενε εγκλωβισμένο μεταξύ των κυρίαρχων πολιτικών σχηματισμών. Ζητήματα όπως η ανάγκη κατάργησης του μέ-

⁸ *Ελευθερία*, 2 Σεπτεμβρίου 1953.

τρου του εκτοπισμού και η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος αναδείχθηκαν από τον Αλέξανδρο Σβώλο οξύνοντας τις καταγγελίες των πολιτικών τόσο του Συντηρητικού όσο και του Κεντρώου χώρου περί «συνοδοιπορίας» με την Αριστερά. Παρά το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί εναντίον τους, οι δύο αρχηγοί συνεργάστηκαν στις δημοτικές εκλογές του 1954 με την ΕΔΑ στους μεγαλύτερους δήμους της χώρας. Οι εκλογή των υποψηφίων που στήριζαν σε πολλές μεγάλες πόλεις – μεταξύ των οποίων και οι τρεις μεγαλύτεροι δήμοι – μετέβαλλε προσωρινά το κλίμα, χωρίς όμως να συντελέσει στην οριστική συσπείρωση των κεντροαριστερών ψηφοφόρων υπό τη δική τους κομματική σημαία. Μπορεί, μάλιστα, βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η συνεργασία με την ΕΔΑ ήταν μία κεντρική πολιτική επιλογή, η οποία όμως στέρησε από τον Γεώργιο Καρτάλη τη δυνατότητα μεγαλύτερης στήριξης από μη Αριστερούς ψηφοφόρους, που παρέμεναν ακόμη εξαιρετικά επιφυλακτικοί απέναντι σε κάθε ενδεχόμενο συνεργασίας ή προγραμματικής σύγκλισης με την Αριστερά. Οι επόμενες εκλογές του Φεβρουαρίου του 1956 επρόκειτο να γίνουν με ένα εξαιρετικά σύνθετο εκλογικό σύστημα, το λεγόμενο «τριφασικό», γεγονός που επέβαλε τη συγκρότηση ενός ευρύτερου εκλογικού σχηματισμού των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Κομβικό ρόλο στις σχετικές διαπραγματεύσεις είχε το ΔΚΕΛ και ο Γεώργιος Καρτάλης προσωπικά, ο οποίος είχε εξ αρχής διαγνώσει την αναγκαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος απέναντι στον δυναμισμό της νεοπαγούς ΕΡΕ του Καραμανλή. Τελικά, λίγο πριν τις εκλογές συγκροτείται η Δημοκρατική Ένωση, εντός της οποίας συνυπάρχουν τα κόμματα του Κέντρου, η ΕΔΑ και το Λαϊκό Κόμμα. Παρά τον ετερόκλητο χαρακτήρα αυτού του σχήματος, λιγότερο από επτά χρόνια από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, τα εκλογικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής έμοιαζαν να βαρύνουν περισσότερο στις σχετικές αποφάσεις από τις βαθιές ιδεολογικές διαφορές των υποψηφίων του. Παρά την τελική επικράτηση της ΕΡΕ, η ενίσχυση του ΔΚΕΛ κατά τις εκλογές του 1956 υπογράμμισε την δυναμική που άρχιζε πλέον να εμπεδώνεται για το κόμμα των Σβώλου-Καρτάλη.

Τέσσερις ημέρες μετά τις εκλογές, στις 23 Φεβρουαρίου 1956, ο Αλέξανδρος Σβώλος απεβίωσε. Ο θάνατός του στέρησε τον χώρο της Κεντροαριστεράς από μία προσωπικότητα ευρείας αποδοχής και αναγνώρισης, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βασικός εκφραστής των σοσιαλιστικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία. Σε μία περίοδο, που η δυναμική του Κωνσταντίνου Καραμανλή αυξανόταν, η πολυδιάσπαση του ευρύτερου κεντρώου χώρου παρατεινόταν και οι προσπάθειες συνεννόησης που αναλήφθηκαν από διάφορα στελέχη, παρέμεναν ατελείς. Λίγους μήνες αργότερα, ο Θεσσαλός πολιτικός απεβίωσε στο Λονδίνο. Ο θάνατός του – σε ηλικία μόλις 49 ετών – στέρησε οριστικά από το Κέντρο, την πιθανότητα ανανέωσης της κομματικής του επετηρίδας απέναντι στην ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η δημιουργία ενός αξιόπιστου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, στα πρότυπα των αντίστοιχων κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης, απαιτούσε σύγχρονες δομές που θα προέκυπταν μέσα από την κοινωνία, τις φοιτητικές και τις εργατικές οργανώσεις.

κάτι που δύσκολα μπορούσε να συμβεί με τις υπάρχουσες δομές του Κόμματος των Φιλελευθέρων.

Πράγματι, το Κόμμα των Φιλελευθέρων, με τις συνεχείς μεταβολές στην σύνθεση και την ηγετική του ομάδα κατά την δεκαετία του 1950 παρέμενε ο βασικός πυλώνας του Κέντρου. Παρά ταύτα δεν είχε επιτύχει να ακολουθήσει μέσα στα χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από το τέλος του Εμφυλίου, τις νέες αναζητήσεις της ελληνικής κοινωνίας και να εκφράσει τις προσδοκίες για την ανάγκη ανασυγκρότησης της χώρας πάνω σε νέες βάσεις. Οι συνεχείς εναλλαγές στην ηγεσία του ιστορικού Κόμματος Φιλελευθέρων, συνετέλεσαν στην περαιτέρω εκλογική αποδυνάμωση και ιδεολογική σύγχυση του Κέντρου.⁹ Το 1955 ο Σοφοκλής Βενιζέλος αποχώρησε από το κόμμα και ίδρυσε την Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση, προτείνοντας μία σειρά από μέτρα όπως η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων με προφανή στόχο την οριοθέτηση μίας διακριτής ταυτότητας από το Κόμμα Φιλελευθέρων του Γεωργίου Παπανδρέου.¹⁰ Λίγους μήνες αργότερα, εν όψει των εκλογών του 1956 τα δύο κόμματα θα συμμετάσχουν στην Δημοκρατική Ένωση. Η ένταξη όμως στελεχών των Φιλελευθέρων στην ΕΡΕ θα συμβάλει στον απορροφανισμό του Κέντρου. Ένα χρόνο αργότερα, ο Σοφοκλής Βενιζέλος και ο Γεώργιος Παπανδρέου συμφώνησαν να ενοποιήσουν εκ νέου τα δύο κεντρικά κόμματα, γεγονός που δεν έδειχνε πάντως να αρκεί για να αμβλυνθούν οι ενδοπαρταξιακές αντιθέσεις.

Αν όμως οι συνεχείς εσωκομματικές συγκρούσεις και η επικράτηση των φυγόκεντρων τάσεων συνιστούσαν το βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου 1952-1958, τομή στην μετέπειτα πορεία του χώρου, αποτέλεσαν – αναμφισβήτητα – οι εκλογές του 1958. Παρά το γεγονός ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε κατέλθει ενωμένο στις εκλογές, η προηγηθείσα πορεία του, έδειχνε να έχει καταδικάσει κάθε πιθανότητα ανάδειξής του σε αξιόπιστο διεκδικητή της εξουσίας. Η μάλλον αναμενόμενη διάσπαση των Φιλελευθέρων προέκυψε λίγους μήνες αργότερα, μετά την αποχώρηση τόσο του Γεωργίου Παπανδρέου, όσο και μίας ομάδας νέων κυρίως βουλευτών που ακολούθησαν τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη,¹¹ μετά την αποτυχία του να επικρατήσει του Βενιζέλου, κατά την ψηφοφορία για την ανάδειξη νέου αρχηγού του κόμματος.

⁹ Για μία γλαφυρή απεικόνιση της εξέλιξης των μεταπολεμικών πολιτικών δυνάμεων και ιδιαίτερα των μεταλλαγών των κομμάτων του Κέντρου, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ο.π., σσ. 186-187.

¹⁰ Βλ. σχετικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου 1952-1961: Το κύκνειο άσμα του κόμματος Φιλελευθέρων», στο Τάσος Σακελλαρόπουλος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, ο.π., σσ. 111-137.

¹¹ Στις αρχές του 1960 η ομάδα αυτών των βουλευτών μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη και τον Παναγή Παπαληγούρα, που είχαν στο μεταξύ αποχωρήσει από την ΕΡΕ, συγκρότησαν την Νέα Πολιτική Κίνηση. Για το νέο αυτό εγχείρημα, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης*, ο.π., 37-40.

Η Δεξιά

Αν ένα από τα κύρια αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ήταν η αποτελεσματική διακυβέρνηση, ο συσχετισμός δυνάμεων που είχε προκύψει από τις εκλογές του Μαρτίου του 1950 σίγουρα δεν παρείχε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ικανοποίησή του. Η φθορά του Λαϊκού Κόμματος και του Κόμματος των Φιλελευθέρων, σε συνδυασμό με τον κατακερματισμό των πολιτικών παρατάξεων, δημιούργησε εύλογους φόβους ακυβερνησίας. Πράγματι, το διάστημα που ακολούθησε τις εκλογές χαρακτηρίστηκε από συνεχείς κυβερνητικές μεταβολές, συγκροτήσεις βραχύβιων κοινοβουλευτικών συμμαχιών και έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των εκάστοτε κυβερνητικών εταίρων. Παράλληλα, το ρευστό πολιτικό κλίμα ενέτειναν και οι διαρκείς παρεμβάσεις από πλευράς τόσο των Ανακτόρων όσο και των Αμερικανών.

Η σύγκρουση ανάμεσα στο Στέμμα και τον πρωθυπουργό Νικόλαο Πλαστήρα είχε ήδη από το καλοκαίρι του 1950 ενισχύσει τις πιθανότητες μίας «λύσης Παπάγου», ως απάντησης στις αλληπάλληλες κυβερνητικές κρίσεις. Ενώ όμως τα Ανάκτορα έδειχναν να επιθυμούν τη συγκρότηση μίας μεταβατικής κυβέρνησης Παπάγου υπό τον έλεγχό τους, ο αρχιστράτηγος επιθυμούσε η εμπλοκή του με την πολιτική να γίνει με όρους που θα του εξασφάλιζαν την ευρύτερη δυνατή πολιτική βάση. Αν και οι σχετικές διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, η δυναμική που είχε αναπτύξει ο Αλέξανδρος Παπάγος ως ηγετική μορφή της ευρύτερης Συντηρητικής παράταξης έδειχνε ήδη να παγιώνεται.

Την άνοιξη του 1951 το πολιτικό σκηνικό είχε σημαντικά μεταβληθεί, προωνίζοντας εξελίξεις δομικού χαρακτήρα. Πράγματι, η ήδη πολυδιασπασμένη Δεξιά – που είχε συγκεντρώσει ποσοστό μικρότερο του 40% στις εκλογές του προηγούμενου χρόνου – υπέστη μία νέα διαίρεση μετά την απόφαση μερίδας βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος να ανεξαρτητοποιηθεί και εν συνεχεία να συγκροτήσει, μαζί με το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα υπό την ηγεσία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Στέφανου Στεφανόπουλου. Το ίδιο διάστημα, οι σχέσεις μεταξύ Παπάγου και βασιλέα Παύλου επιδεινώθηκαν, λόγω της σταδιακής αυτονόμησης του στρατάρχη από την επιρροή των Ανακτόρων. Επιστέγασμα της χαραχθείσας τακτικής αποτέλεσε η παραίτησή του από τη θέση του αρχιστράτηγου στις 29 Μαΐου 1951, απόφαση που προκάλεσε το στρατιωτικό κίνημα της 31^{ης} Μαΐου από μέλη του ΙΔΕΑ. Η καταλυτική παρέμβαση του Παπάγου αποκατέστησε την τάξη, επιβεβαιώνοντας τον έλεγχο που ο ίδιος συνέχιζε να έχει επί των αξιωματικών των Ενόπλων Δυνάμεων.¹²

Στις 30 Ιουλίου 1951 προκηρύχθηκαν νέες εκλογές, που επρόκειτο να διεξαχθούν τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Την ίδια ημέρα, ο Παπάγος επέλεξε να ανακοινώσει την απόφασή του να κατέλθει στην πολιτική, γεγονός που προκάλεσε την εντονότερη αντίδραση του Στέμματος και την δικαιολογημένη ανησυχία των άλλων

¹² Βλ. σχετικά, Παπαδιαμάντης, Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη, 2014)

κομμάτων, που ένοιωθαν να απειλούνται από την απήχηση του στρατάρχη στην ελληνική κοινωνία. Το διάβημα του Παπάγου έδειχνε να ανταποκρίνεται σε μία σειρά από αιτήματα της εποχής, όπως εύγλωττα προκύπτει από την λακωνική του ανακοίνωση: «Έχων επίγνωσιν της σοβαρότητος των στιγμών τας οποίας διερχεται η πατρίς και σταθμίσας τας ευθύνας μου απέναντι της ιστορίας αποφασίζω να κατέλθω εις τον εκλογικόν αγώνα. Καλώ τους Έλληνες να με περιβάλλουν δια της εμπιστοσύνης των, ίνα απαλλαγή η Ελλάς της ακυβερνησίας και να αποκτήση την σταθεράν κυβέρνησιν, της οποίας έχει ανάγκην. Υπόσχομαι ότι θα ακολουθήσω εις την πολιτικήν ζωήν τας αρχάς, τας οποίας εφήρμοσα και ως στρατιώτης και έχω την πεποίθησιν ότι όλοι ηνωμένοι εις κοινόν αγώνα και μέγα σκοπόν, με σύμβολον τους Βασιλείς και εις τα πλαίσια του δημοκρατικού μας πολιτεύματος, ατενίζοντες μόνον το μέλλον, θα επιτύχωμεν την πραγματικήν αλλαγήν, την οποίαν ζητεί το έθνος».¹³

Προτάσσοντας την ανάγκη πολιτικής σταθερότητας και αποτελεσματικής διακυβέρνησης, ο Παπάγος έθεσε τους στόχους του νέου πολιτικού φορέα, που ο ίδιος επέμενε να χαρακτηρίζει «κίνημα», προκειμένου να το διαχωρίζει από τα ως τότε υπάρχοντα κόμματα και τις αρνητικές συνδηλώσεις με τις οποίες εκείνα βαρύνονταν. Η επίκληση της ιδιότητας του «στρατιώτη» υπογράμμιζε το κύρος με το οποίο είχε περιβληθεί μετά τις νίκες στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και τον Εμφύλιο· παράλληλά όμως επεσήμαινε και την ικανότητά του στον χειρισμό κρίσιμων καταστάσεων, θέτοντάς τον στον αντίποδα της «αναποτελεσματικότητας» των «παλαιών πολιτικών». Πόσο εύκολο ήταν όμως να ξεπεραστούν οι διχαστικές λογικές, από ένα πρόσωπο που κατά τον Μεσοπόλεμο είχε αναδειχθεί σε έναν από τους κατεξοχήν εκπροσώπους του αντιβενιζελισμού; Αναμφίβολα εξαιρετικά δύσκολο. Το ειδικό βάρος του Παπάγου ως συμβόλου του Εθνικού Διχασμού, αποστερούσε σε μεγάλο βαθμό από το κίνημα την δυνατότητα να υπερβεί οριστικά αυτές τις παρακαταθήκες, καθιστώντας εξαιρετικά δυσχερή την προσπάθεια συνολικής μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος. Άλλωστε, και η επίκληση του οράματος της «αλλαγής» – μέσω της ενότητας όλων των Ελλήνων και της αποφυγής των αναφορών στο παρελθόν – έδειχνε να επιβεβαιώνει αυτή την αναγκαιότητα. Τέλος, η αναφορά του Παπάγου στα πρόσωπα των βασιλέων και στον σεβασμό του δημοκρατικού πολιτεύματος, είχε προφανή στόχο να διασκεδάσει τις όποιες ανησυχίες και να απορρίψει τα σενάρια περί εκτροπής του πολιτεύματος, που διακινούντο έντονα το ίδιο διάστημα.

Στις αρχές Αυγούστου, ο Παπάγος προχώρησε στην ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού, στον οποίο προσχώρησαν το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα και το Νέο Κόμμα του Σπύρου Μαρκεζίνη, αφού είχαν προηγουμένως διαλυθεί. Η σταδιακή ένταξη στον Συναγερμό πολιτικών προσωπικοτήτων και από άλλους ιδεολογικούς χώρους εμπλούτισε την ταυτότητά του. Το κίνημα ενσωμάτωσε έτσι ένα μεγάλο τμήμα των νέων τάσεων που είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται, επιβεβαιώνοντας ότι η βασική στόχευση της «νέας Δεξιάς» παράμενε η αναμόρφωση της Συντηρητικής παρά-

¹³ Το Βήμα, 31 Ιουλίου 1951.

ταξης και η διεκδίκηση μίας ισχυρής πλειοψηφίας, που θα επέτρεπε την ανασυγκρότηση της χώρας μέσα σε ένα πλαίσιο αποτελεσματικής διακυβέρνησης.

Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1951 ο Ελληνικός Συναγερμός αναδείχθηκε πρώτο κόμμα, χωρίς όμως την απαραίτητη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η άρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου να συγκροτήσει κυβέρνηση με κάποιο άλλο κόμμα, οδήγησε στον σχηματισμό συμμαχικής κυβέρνησης της ΕΠΕΚ και του Κόμματος Φιλελευθέρων υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα. Ένα χρόνο αργότερα ο νέος πολιτικός φορέας επρόκειτο να διάγει έναν εκλογικό θρίαμβο, που θα επιτρέψει τον σχηματισμό σταθερής μονοκομματικής κυβέρνησης του Συναγερμού και θα μεταβάλει άρδην τις ισορροπίες και τον συσχετισμό δυνάμεων στο πολιτικό σκηνικό της χώρας.

Οι εκλογές του 1952 δίνουν αναμφισβήτητη κοινοβουλευτική πλειοψηφία στο κόμμα του Αλέξανδρου Παπάγου, το οποίο κέρδισε 247 από τις 300 έδρες της Βουλής. Ενισχυμένος και από τις συνεχείς συγκρούσεις στο εσωτερικό των αντίπαλων πολιτικών σχηματισμών, ο νέος πρωθυπουργός προώθησε μία σειρά από μεταρρυθμίσεις, που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την μετέπειτα πορεία της χώρας. Κορυφαία ανάμεσα σε άλλες, η υποτίμηση της δραχμής, μία πολιτική που στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο από τον υπουργό Συντονισμού Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, σε σχέση με το δολάριο, η οποία παρέμεινε έκτοτε αμετάβλητη για 20 έτη. Με τον τρόπο αυτό μπόρεσε να γίνει πράξη η ανάπτυξη της βιομηχανίας και των υποδομών της χώρας εγκαινιάζοντας μία μακροχρόνια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης. Μέσα στα επόμενα χρόνια, η ισχύς του Συναγερμού έμελε να κλονισθεί κυρίως λόγω της ανακίνησης του Κυπριακού και της οριστικής ρήξης με τον Μαρκεζίνη, ο οποίος θα παραιτηθεί το 1954, σχηματίζοντας λίγο αργότερα το Κόμμα των Προοδευτικών.

Ο Οκτώβριος του 1955 βρίσκει την Ελλάδα σε πολιτικό αδιέξοδο. Οι αλληπάλληλες αποτυχίες στην διαχείριση του Κυπριακού και τα δραματικά γεγονότα των Σεπτεμβριανών, με τις πρωτοφανείς βιαιοπραγίες και τους βανδαλισμούς των ελληνικών περιουσιών στην Κωνσταντινούπολη, είχαν οδηγήσει την χώρα στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Παράλληλα, ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος, ήδη βαριά ασθενής, αδυνατούσε να διαχειρισθεί μία τόσο σύνθετη πολιτική συγκυρία, την ώρα που στελέχη τόσο της κυβέρνησης όσο και της αντιπολίτευσης αναλώνονταν στη διαμόρφωση των όρων και των προϋποθέσεων της «μετά Παπάγου» εποχής. Η ανεπάρκεια του πολιτικού συστήματος, που αποδεικνυόταν για μία ακόμη φορά κατώτερο των περιστάσεων, ενίσχυσε τον ρόλο και τις δυνατότητες παρέμβασης των Ανακτόρων, καθιστώντας τον Παύλο βασικό ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων.

Πράγματι, με τους δύο αντιπροέδρους της κυβέρνησης, Στέφανο Στεφανόπουλο και Παναγιώτη Κανελλόπουλο, φανερά αποδυναμωμένους και χωρίς ουσιαστικό έρεισμα στην κοινωνία, ο βασιλιάς ζήτησε από τον Παπάγο να ορίσει τον διάδοχό του, ο οποίος θα αναλάμβανε να επαναφέρει τον βηματισμό της παραπαίουσας κυβέρνησης. Η απάντηση του έλληνα πρωθυπουργού ήρθε στις 4 Οκτωβρίου. Καθιστώντας σαφές ότι δεν προτίθετο να παραιτηθεί, ο Παπάγος όρισε αναπληρωτή πρωθυπουργό τον Στεφανόπουλο, γεγονός που αποτέλεσε θρυαλλίδα νέων εσω-

κομματικών αντιδράσεων στους κόλπους του Ελληνικού Συναγερμού. Ο Στεφανόπουλος – αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών – είχε συνδεθεί με σειρά αποτυχιών στον χειρισμό του εθνικού θέματος της Κύπρου και δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη για την δυνατότητά του να διαχειρισθεί τα σημαντικά αδιέξοδα ενώπιον των οποίων βρισκόταν η ελληνική κυβέρνηση. Λίγες ώρες αργότερα, τη νύχτα της 4^{ης} Οκτωβρίου, ο Παπάγος πεθαίνει, γεγονός που μεταβάλλει εκ νέου τους όρους στην κούρσα της διεκδίκησης της πρωθυπουργίας, από τους επίδοξους διαδόχους του.

Αν και ο Στεφανόπουλος, ήδη ορισθείς διάδοχος, εμφανιζόταν ως βέβαιος πρωθυπουργός – κάτι που άλλωστε συμμεριζόταν και η μεγάλη πλειοψηφία του Τύπου της εποχής – ο βασιλιάς Παύλος έδειχνε μάλλον απρόθυμος, επιχειρώντας να εκμεταλλευθεί την μεγαλύτερη ευχέρεια χειρισμών, που είχε μετά τον θάνατο του Παπάγου. Πράγματι, στις 5 Οκτωβρίου 1955, ο βασιλιάς ανέθεσε την εντολή σχηματισμού νέας κυβέρνησης στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, αναλαμβάνοντας ένα μεγάλο ρίσκο, που θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρές αντιδράσεις βουλευτών και υπουργών της κυβέρνησης. Η σύγχυση που προκλήθηκε στην ελληνική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα έντονη, καθώς κανείς δεν μπορούσε με βεβαιότητα να διαβλέψει ποιες θα ήταν οι συνέπειες του παρακινδυνευμένου αυτού εγχειρήματος.

Ο Καραμανλής, υπουργός Δημοσίων Έργων και κατά κοινή ομολογία ο πλέον επιτυχημένος υπουργός της κυβέρνησης του στρατάρχη Παπάγου, έδειχνε να αποτελεί την ιδανική λύση προκειμένου να ξεπεραστούν τα ισχυρά εμπόδια που θα είχε να αντιμετωπίσει η νέα κυβέρνηση. Αφενός, η αποστασιοποίησή του από τις εσωκομματικές διαμάχες του Συναγερμού κατά την διάρκεια της μακράς ασθένειας του Παπάγου και αφετέρου η απήχηση που είχε στην κοινή γνώμη, ως νέος πολιτικός που στόχευε στην ανάπτυξη και την ευημερία της χώρας και του λαού, συντελούσαν στην ενίσχυσή του προφίλ του έναντι όλων των άλλων επιλογών. Ήταν όμως η λύση Καραμανλή ένα ενδεχόμενο που εξέταζε για πρώτη φορά ο Παύλος τον Οκτώβριο του 1955; Αναμφίβολα όχι. Παρά τον αιφνιδιασμό που προκάλεσε, σε σχέση με την μάλλον αναμενόμενη ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Στεφανόπουλο, είναι σαφές ότι τα Ανάκτορα είχαν εξετάσει σοβαρά και αυτή την επιλογή. Το ρίσκο όμως συνίστατο στο ότι επελέγη ως «τρίτη λύση» στην συγκεκριμένη εξαιρετικά επισφαλή συγκυρία. Έτσι, την ώρα που ο Καραμανλής συγκροτούσε το νέο κυβερνητικό σχήμα, προκειμένου να ζητήσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, ο Στέφανος Στεφανόπουλος αποδοκίμαζε ανοικτά τον νέο πρωθυπουργό και την διαδικασία που είχε ακολουθηθεί από τα Ανάκτορα, συγκεντρώνοντας μάλιστα δεκάδες υπογραφές βουλευτών του Συναγερμού.

Στις 6 Οκτωβρίου, μία μόλις ημέρα μετά την ανάθεση της σχετικής εντολής, ο Καραμανλής όρκισε την πρώτη του κυβέρνηση, επιβεβαιώνοντας την ανασφάλεια που επικρατούσε έναντι των κυοφορούμενων αντιδράσεων από το εσωτερικό του κόμματός του. Πάντως, παρά την αρχική συστράτευση πολλών βουλευτών με τον Στεφανόπουλο, σταδιακά η δυναμική αυτή ατόνησε και λόγω των συντονισμένων

ενεργειών στελεχών του κόμματος, που είχαν από την αρχή στηρίξει την λύση Καραμανλή. Έτσι, όταν την επομένη συνεδρίασε η κοινοβουλευτική ομάδα, το κλίμα είχε μεταβληθεί πλήρως υπέρ της επιλογής του μακεδόνα πολιτικού και της αποφυγής μίας διάσπασης του Συναγερμού. Σε αυτή την κατεύθυνση κατέτεινε και η εκλογή μίας Διοικούσας Επιτροπής του κόμματος – αντί ενός αρχηγού – στην οποία συμμετείχαν οι Στέφανος Στεφανόπουλος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Κωνσταντίνος Ροδόπουλος, Εμμανουήλ Τσουδερός και Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Παρά όμως την αποφυγή μίας περαιτέρω όξυνσης στο εσωτερικό του Συναγερμού, οι ενστάσεις γύρω από την διαδικασία που είχε ακολουθηθεί από τον Παύλο, συνεχίζονταν. Η ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης πριν την εξασφάλιση της δεδηλωμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, ερχόταν σε αντίθεση με την κοινοβουλευτική πρακτική, χωρίς πάντως να συνιστά απαραίτητα και αντισυνταγματικό χειρισμό. Με άλλα λόγια, αν και θα ήταν προτιμότερο να είχε προηγηθεί η εκλογή αρχηγού του Ελληνικού Συναγερμού και να ακολουθούσε η ανάθεση σε αυτόν της πρωθυπουργίας, το εξαιρετικά ασταθές κλίμα των ημερών, επέβαλε τον γρήγορο σχηματισμό μίας ισχυρής κυβέρνησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ανάλυσή της η Καθημερινή ανέφερε: «Η δοθείσα, πρωτοβουλία του βασιλέως, εις το κυβερνητικόν πρόβλημα λύσις έχει ένα μέγα αποφασιστικόν δια τας ώρας αυτάς προσόν: την ραγδαιότητα. (...) Δεν έπρεπε να χαθή ούτε λεπτόν. Και ενδέχεται να εχάνοντο πολλάί ημέραι και ώραι και λεπτά με την διαδικασίαν που θα ηκολουθείτο μέχρις ου ο απορφανισθείς Συναγερμός αποκτήση ηγέτην και ο ηγέτης αρχίσει τας συνεννοήσεις του δια τον σχηματισμόν της νέας Κυβερνήσεως».¹⁴ Είναι πάντως ενδεικτικό των εντάσεων της περιόδου, ότι η μομφή της «εύνοιας» των Ανακτόρων προς το πρόσωπο του νέου πρωθυπουργού και η καταγγελία της «ευνοιοκρατίας» εν γένει, θα συνιστούσε μόνιμη επωδό κάθε πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης και των κυβερνήσεων της συντηρητικής παράταξης στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.

Η νέα κυβέρνηση έλαβε την ψήφο εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου στις 12 Οκτωβρίου 1955, μόλις έξι ημέρες από τον σχηματισμό της. Εν μέσω έντονων επικρίσεων από τους εκπροσώπους όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης, που έκαναν λόγο για αντικοινοβουλευτικές πρακτικές, 200 βουλευτές την υπερψήφισαν 77 την καταψήφισαν και 19 απείχαν από την ψηφοφορία. Επρόκειτο για ένα κυβερνητικό σχήμα με συγκεκριμένη διάρκεια ζωής, καθώς ο πρωθυπουργός είχε εξ αρχής δεσμευθεί ότι επρόκειτο να διενεργηθούν εκλογές μέχρι την άνοιξη του επόμενου έτους. Επιχειρώντας να επωφεληθεί από την δυναμική που είχε αποκτήσει ο ίδιος στο εκλογικό σώμα και αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα λαϊκής νομιμοποίησης των επιλογών του, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής έθεσε τις βάσεις μίας νέας πολιτικής έναντι των αντιπάλων του, που παρέμεναν διασπασμένοι και εμφανώς αποδυναμωμένοι. Επρόκειτο συνεπώς για ένα νέο πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο σκόπευε αναμφισβήτητα να διαδραματίσει για τα επόμενα χρόνια, ρόλο πρωταγωνιστικό.

¹⁴ Η Καθημερινή, 6 Οκτωβρίου 1955.

Η πολιτική αβεβαιότητα, όμως, δεν επρόκειτο να συνεχισθεί για πολύ. Μέσα στους αμέσως επόμενους μήνες ο Καραμανλής προβαίνει σε σειρά πρωτοβουλιών με γνώμονα την εδραίωση της παράταξής του στην πολιτική σκηνή της χώρας. Ψηφίζοντας νέο εκλογικό σύστημα στις 19 Δεκεμβρίου 1955 και ανακοινώνοντας την επίσπευση των εκλογών για τις 19 Φεβρουαρίου, ο νέος πρωθυπουργός έθεσε τους όρους της πολιτικής αναμέτρησης από θέση ισχύος. Ο νέος εκλογικός νόμος ονομάστηκε «πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας» στην πράξη όμως επρόκειτο για ένα εμφανώς ευνοϊκό για τη Δεξιά σύστημα, το οποίο εξ αρχής αποκλήθηκε από τους αντιπάλους «τριφασικό». Με δεδομένη αδυναμία οποιασδήποτε άλλης επιλογής, μετά από εβδομάδες διαβουλεύσεων τα πολιτικά κόμματα της αντιπολίτευσης συγκρότησαν μία εκλογική συμμαχία στην οποία συμμετείχαν όλοι οι σχηματισμοί από την ΕΔΑ στα Αριστερά έως το θνησιγενές Λαϊκό Κόμμα στα Δεξιά. Την ίδια περίοδο ο Καραμανλής ανακοίνωσε την ίδρυση της ΕΡΕ ως διάδοχου σχήματος του Ελληνικού Συναγερμού, στο οποίο εντάχθηκαν πρόσωπα από τον ευρύτερο κεντρώο χώρο δίνοντας στο νέο κόμμα περαιτέρω δυναμική. Οι εκλογές του 1956 έθεσαν τα θεμέλια της πολυετούς παραμονής του Καραμανλή στην πρωθυπουργία της χώρας, αφού το κόμμα του πέτυχε σημαντική πλειοψηφία στην ελληνική Βουλή (165 έδρες) παρά το γεγονός ότι έλαβε λιγότερες ψήφους από τους συνασπισμένους αντιπάλους του (47,38 % έναντι 48,15%).¹⁵

Το κρίσιμο 1958

Μετά τη εκλογική κατίσχυση της νεοπαγούς ΕΡΕ στις εκλογές του 1956 έναντι του συνόλου σχεδόν των πολιτικών της αντιπάλων έδειχνε να ξεκαθαρίζει το πολιτικό σκηνικό, τουλάχιστον για το άμεσο μέλλον. Παρά το γεγονός ότι οι ενστάσεις της αντιπολίτευσης – κυρίως αναφορικά με τον εκλογικό νόμο που είχε προωθήσει η κυβέρνηση – παρέμεναν ισχυρές, η ανανέωση της Δεξιάς σε επίπεδο στελεχών και η νέα δυναμική που κόμιζε η ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, δεν μπορούσαν εύκολα να αμφισβητηθούν. Την ίδια περίοδο το Κόμμα Φιλελευθέρων έμπαινε σε μία νέα περίοδο εσωστρέφειας και εσωτερικής αμφισβήτησης, εν μέσω τριβών μεταξύ των δύο ηγετών της παράταξης. Στα τέλη του 1957, το ενδεχόμενο νέων εκλογών έδειχνε να κερδίζει έδαφος ενώ ο πρωθυπουργός είχε δεχθεί να θέσει σε διαπραγμάτευση με την αξιωματική αντιπολίτευση τον νέο εκλογικό νόμο, με τον οποίο αυτές θα διενεργούνταν. Η αποδοχή από τον Γεώργιο Παπανδρέου ενός σχεδίου ενισχυμένης αναλογικής, το οποίο έθετε εκτός ατζέντας οποιαδήποτε σκέψη για επανάληψη μίας εκλογικής συνεργασίας με την ΕΔΑ, όπως είχε γίνει το 1956, έθετε νέους όρους στην πολιτική σκακιέρα.

Ήδη, από τον Φεβρουάριο του 1958 οι αντιδράσεις στο εσωτερικό της ΕΡΕ και των Φιλελευθέρων για το προωθούμενο εκλογικό νόμο εντεινόνταν, λόγω των ανησυχιών που υπήρχαν για πιθανά κέρδη της ΕΔΑ εις βάρος των δύο διεκδικητών

¹⁵ Για τις εκλογές του 1956, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., σσ. 196-214.

της πλειοψηφίας. Η κυβερνητική κρίση ξέσπασε στις 27 Φεβρουαρίου, όταν παραιτήθηκαν 15 βουλευτές της ΕΡΕ με προεξάρχοντες τους υπουργούς Γεώργιο Ράλλη και Παναγή Παπαληγούρα, αρνούμενοι να συναινέσουν στον προτεινόμενο εκλογικό νόμο. Σύμφωνα μάλιστα με τηλεγράφημα του Αμερικανού πρέσβη στις 28 του ίδιου μήνα, ο Παπαληγούρας σε συνομιλία που είχε με τον επιτετραμμένο της πρεσβείας James Penfield υποστήριξε ότι η πεποίθηση των δύο υπουργών ήταν ότι θα είχαν επαρκή ισχύ ώστε να ρίξουν τον Καραμανλή. Σύμφωνα όμως με την εκτίμηση του Αμερικανού πρέσβη κάτι τέτοιο δεν θα ήταν τελικά εφικτό και ο Καραμανλής θα κατάφερνε να παραμείνει στην εξουσία.¹⁶

Η απώλεια της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από την ΕΡΕ, αποτέλεσε απαρχή σειράς ενεργειών με στόχο την αποφυγή διάλυσης της Βουλής και προσφυγής στις κάλπες, την οποία προφανώς πλέον επιθυμούσε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτές τις κινήσεις είχε ο συναρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος προέκρινε σταθερά την λύση του σχηματισμού κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή. Παρά, όμως, τις περί του αντιθέτου εισηγήσεις, ο βασιλιάς Παύλος συμμεριζόταν τις θέσεις του πρωθυπουργού και του Γεωργίου Παπανδρέου. Σύμφωνα μάλιστα με τον υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ, ο βασιλιάς ήταν «θυμωμένος με τους στασιαστές και αποφασισμένος να ορκίσει μη πολιτική υπηρεσιακή κυβέρνηση» μετά την υποβολή της παραίτησης της κυβέρνησης Καραμανλή.¹⁷ Παρά ταύτα, η πρεσβεία έδειχνε ακόμη να αφήνει ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα, ακόμη και αυτό μίας προσωρινής κυβέρνησης, επισημαίνοντας μάλιστα ότι η ομάδα που είχε αποχωρήσει από την κυβέρνηση συνέχιζε να κερδίζει έδαφος.¹⁸ Το σαφώς ρευστό αυτό πολιτικό περιβάλλον των πρώτων ημερών μετά το ξέσπασμα της κυβερνητικής κρίσης ενέτεινε την ανησυχία της αμερικανικής πρεσβείας, η οποία έδειχνε να προσπαθεί να τηρήσει ανοικτούς τους διαύλους επικοινωνίας με όλες της πλευρές.¹⁹ Άλλωστε, και από την πλευρά Καραμανλή ήταν έντονη η ενόχληση γύρω από παρεμβάσεις και συζητήσεις του Penfield, τον οποίο θεωρούσε ως έναν εκ των βασικών σχεδιαστών των κινήσεων που είχαν

¹⁶ Riddleberger προς Department of State, 28 Φεβρουαρίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/2-2858.

¹⁷ Riddleberger προς Department of State, 3 Μαρτίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/3-358.

¹⁸ Riddleberger προς Department of State, 3 Μαρτίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/3-358.

¹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Penfield διαβεβαίωσε τον Αβέρωφ ότι η πρεσβεία δεν ήταν διατεθειμένη να τοποθετηθεί και ότι είχε πλέον διακόψει ακόμη και τις τυπικές πολιτικές επαφές, προκειμένου να μην χρεωθεί ως παρέμβαση υπέρ κάποιας πλευράς. Riddleberger προς Department of State, 3 Μαρτίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/3-358. Αντιθέτως, έχει υποστηριχθεί ότι η CIA είχε εξετάσει ακόμη και σενάριο επηρεασμού του εκλογικού αποτελέσματος, στοιχείο που επιβεβαιώνει την διάχυτη ανησυχία της αμερικανικής πλευράς για ενδεχόμενη ενίσχυση της Αριστεράς. Βλ. σχετικά, Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1947-1967*, (Αθήνα, 1997), σελ. 60.

οδηγήσει στην ανατροπή του.²⁰ Είναι μάλιστα ενδεικτικό, ότι και ο ίδιος ο Αβέρωφ σε συνομιλία που είχε με τον Penfield και τον επικεφαλής του κλιμακίου της CIA στην Αθήνα, John Richardson τους ζήτησε να είναι προσεκτικοί καθώς «οι στασιαστές επιχειρούν να δώσουν την εντύπωση ότι έχουν τη στήριξη της πρεσβείας και των Ανακτόρων».²¹ Η ορκωμοσία της υπηρεσιακής κυβέρνησης Γεωργακόπουλου στις 5 Μαρτίου, προδιέγραψε με σαφήνεια την πορεία που επρόκειτο να ακολουθηθεί, δίνοντας τέλος στα σενάρια περί ανάδειξης νέας πολιτικής κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή. Βασική προτεραιότητα της νέας κυβέρνησης ήταν η ψήφιση του εκλογικού νόμου,²² που είχε ήδη κατατεθεί στην Βουλή και η διεξαγωγή εκλογών εντός του ερχόμενου Μαΐου.

Ενώ διεξαγόταν η συζήτηση επί του εκλογικού νομοσχεδίου, ο σύμβουλος της αμερικανικής πρεσβείας John Evarts Horner, συντάσσει μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έκθεση σχετικά με το τελευταίο έτος της πρωθυπουργίας Καραμανλή και τις προοπτικές για το μέλλον. Όπως προκύπτει από την εν λόγω έκθεση, η ανασφάλεια έναντι μίας πιθανής εκλογικής σύμπραξης μικρών κομμάτων (ΕΠΕΚ, ΔΚΕΛ, Κόμματος Προοδευτικών) και ΕΔΑ, παρέμενε ισχυρή. Σε περίπτωση μάλιστα της συγκέντρωσης του απαραίτητου ποσοστού των ψήφων προκειμένου αυτό το σχήμα να συμμετάσχει στην Β' κατανομή, ο Horner δεν απέκλειε ακόμη και το ενδεχόμενο συγκρότησης μίας κυβέρνησης του Κόμματος Φιλελευθέρων με συμμετοχή και άλλων μικρών κομμάτων, πλην της ΕΔΑ.²³ Είναι συνεπώς εμφανές ότι από τα μέσα Μαρτίου 1958 είχε αρχίσει να αντιμετωπίζεται και το ενδεχόμενο ενίσχυσης της εκλογικής επιρροής της ΕΔΑ, κυρίως λόγω του ογκούμενου αντιδυτικού ρεύματος της εποχής. Τόσο η όξυνση του Κυπριακού, όσο και η ανασφάλεια που απέρρεε από την πιθανότητα εγκατάστασης αμερικανικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα επέτειναν καταλυτικά αυτό το κλίμα ενισχύοντας την επιρροή της Αριστεράς στο εκλογικό σώμα. Επιπλέον, ένα πιθανό εκλογικό σχήμα με τα παραπάνω χαρακτηριστικά θα μπορούσε να μεταβάλει πλήρως τα δεδομένα της εκλογικής αντιπαράθεσης θέτοντας στο περιθώριο των Κόμματος Φιλελευθέρων.²⁴ Μάλιστα, η εκτίμηση που επικρατούσε στην αμερικανική πλευρά ήταν ότι η ΕΔΑ συμμετείχε στις εν λόγω διαπραγματεύσεις κατόπιν σαφών εντολών, προφανώς από το εξωτερικό.²⁵

Τελικά, η σχετική διαπραγμάτευση μεταξύ Σπύρου Μαρκεζίνη και ΕΔΑ οδηγήθηκε σε αποτυχία καθώς δεν κατέστη δυνατή η διαμόρφωση μία κοινής πλατ-

²⁰ Για μία συνολική αποτίμηση των απόψεων του Καραμανλή, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, (Αθήνα 1992-1997), τομ. 3, σσ. 84-86.

²¹ Riddleberger προς Department of State, 3 Μαρτίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/3-358.

²² Για τον εκλογικό νόμο, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., 225-227.

²³ Horner προς Department of State, 24 Μαρτίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/3-2458.

²⁴ Βλ. σχετικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, ο.π., σελ. 227-228.

²⁵ Horner προς Department of State, 8 Απριλίου 1958, (joint week no 15) Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00 (W)/4-858.

φόρμας,²⁶ κάτι που έδειχνε αρχικά τουλάχιστον να λειτουργεί επ' ωφελεία του Κόμματος των Φιλελευθέρων.²⁷ Η επιλογή, μάλιστα, του Κέντρου να συνδέσει το θέμα των βάσεων με το Κυπριακό έδειχνε να πιέζει την ΕΔΑ σε ένα προνομιακό πεδίο της προεκλογικής της στρατηγικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα μέσα Απριλίου, λιγότερο από ένα μήνα πριν τις εκλογές, το State Department άφηνε ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα ως προς την έκβαση των επικείμενων εκλογών, εκτιμώντας πάντως ότι τελικά το Κέντρο θα υπερίσχυε της ΕΔΑ και θα αναδεικνυόταν αξιωματική αντιπολίτευση.²⁸ Μάλιστα, ακόμη και δύο εβδομάδες πριν τις εκλογές κανείς δεν έδειχνε να μπορεί να εκτιμήσει το μέγεθος της πολιτικής ανατροπής που επρόκειτο να επέλθει μετά τις 11 Μαΐου. Σε σχετική αναφορά του State Department, πέρα από την βεβαιότητα για την νίκη της ΕΡΕ, εκτιμάται ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων θα κινούταν κοντά στο 25% και η Αριστερά θα πετύχαινε μια ενίσχυση των ποσοστών της σε σχέση με το παρελθόν κυρίως λόγω της απήχησης που έχει η θέση της έναντι της εγκατάστασης των πυραύλων στην Ελλάδα.²⁹

Ενώ όμως το θέμα των βάσεων παρέμενε, κατά τους Αμερικανούς διπλωμάτες βασικό πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης εν όψει των επερχόμενων εκλογών, τις οποίες «κανείς δεν έδειχνε να θέλει»,³⁰ οι εκτιμήσεις τους δεν απέδιδαν αντίστοιχη δυναμική και στο ζήτημα της Κύπρου. Η σχετική ανάλυση υποστήριζε ότι η μετριοπαθής τακτική του Καραμανλή μπορούσε να εκληφθεί και ως αδυναμία από μερίδα των ψηφοφόρων με αποτέλεσμα να του στοιχίσει στις επερχόμενες εκλογές, επισημαίνοντας όμως και την κόπωση που έδειχνε να αναπτύσσεται στο εκλογικό σώμα γύρω από το ζήτημα. Άλλωστε, η διαπίστωση ότι όλα τα κόμματα – παρά τις διαφοροποιήσεις τους σε επίπεδο ρητορείας – ταυτίζονται ως προς την ανάγκη αυτοδιάθεσης των Ελλήνων της Κύπρου, οδηγούσε τελικά τον Horner στην εκτίμηση ότι αν και οι εκλογές δεν θα κρίνονταν από την στάση των κομμάτων έναντι του Κυπριακού, παρά ταύτα θα μπορούσαν να αποτελέσουν χρήσιμο εργαλείο προκειμένου να εκτιμηθεί η στάση των Ελλήνων έναντι του ζητήματος.³¹

Πέρα όμως από την επισήμανση των βασικών πεδίων αντιπαράθεσης μεταξύ ΕΡΕ και αντιπολίτευσης – πρωτίστως δε της ΕΔΑ – η προεκλογική περίοδος μπορούσε να συμβάλει και στην εξαγωγή συνολικότερων συμπερασμάτων γύρω από τις προτεραιότητες και κατευθύνσεις της ελληνικής κοινωνίας και των εν δυνάμει εκπροσώπων της. Επιχειρώντας μία συνολική αποτίμηση της προεκλογικής περιόδου

²⁶ Βλ. σχετικά, Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σσ. 202-203.

²⁷ Riddleberger προς Department of State, 9 Απριλίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/4-958.

²⁸ Jones προς Rountree, 15 Απριλίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/4-1558.

²⁹ Jones προς Laingen, Department of State, 25 Απριλίου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/4-2558

³⁰ Horner προς Department of State, 3 Μαΐου 1958, "Cyprus as an Electoral Issue", Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-358.

³¹ Horner προς Department of State, 3 Μαΐου 1958, "Cyprus as an Electoral Issue", Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-358.

ο πρεσβευτής των Ηνωμένων Πολιτειών στην Αθήνα James Riddlemberger, σημείωνε την προηγούμενη των εκλογών με νόημα αναφορικά με το ολοένα ογκούμενο αντιδυτικό-αντιαμερικανικό ρεύμα στην Ελλάδα:

[...] Όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης τάχθηκαν απέναντι στο ζήτημα των βάσεων (με ποιοτικές διαφοροποιήσεις) και όλα χωρίς εξαίρεση επιτέθηκαν στην ΕΡΕ χαρακτηρίζοντάς την όργανο του Παλατιού και των Αμερικάνων. [...] Μάλιστα, ένα σαφές δεδομένο που προέκυψε (κατά την προεκλογική περίοδο) ήταν ότι κανείς υποψήφιος δεν μπορούσε να πει κάτι θετικό για τον «Αμερικανικό παράγοντα», επιπλέον δε τα σημεία των ομιλιών που περιείχαν υπαινιγμούς κατά της Αμερικής δέχθηκαν τις περισσότερες επευφημίες σε πολλές συγκεντρώσεις. Το ΝΑΤΟ και το Παλάτι πορεύθηκαν κάπως καλύτερα από εμάς σε αυτή την προεκλογική περίοδο, κάτι που αναμφίβολα βοήθησε να αποκρυσταλλωθεί μία τάση αποδέσμευσης από τις Ηνωμένες Πολιτείες.³²

Περιγράφοντας το αντιδυτικό πνεύμα που έδειχνε μάλιστα σε συγκεκριμένες εκφάνσεις του να διαπερνά οριζόντια πολιτικούς χώρους και κόμματα, ο Riddlemberger αναδεικνύει ένα κομβικής σημασίας στοιχείο των εκλογών του 1958. Παρά το γεγονός ότι δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν την επίδραση αυτού του παράγοντα στο τελικό αποτέλεσμα, οι Αμερικανοί σημειώνουν τις ευρύτερες προεκτάσεις του, οι οποίες επρόκειτο να ενισχυθούν μέσα στα επόμενα χρόνια. Κατά τούτο, η συγκεκριμένη αναφορά έχει ένα επιπλέον ειδικό βάρος το οποίο ξεπερνά τις όποιες εκτιμήσεις για το εκλογικό αποτέλεσμα. Άλλωστε, οι εν λόγω προβλέψεις, ακόμη και την παραμονή των εκλογών δεν κατάφεραν να προσεγγίσουν την κοινωνική δυναμική, όπως αυτή εκφράστηκε στις κάλπες. Είναι ενδεικτικό, ότι οι προβλέψεις των Αμερικανών έδιναν 41% στην ΕΡΕ, 26% στο Κόμμα Φιλελευθέρων, 15% στο ΠΑΔΕ και μόλις 13% στην ΕΔΑ.³³

Η εκλογική αναμέτρηση του 1958 χαρακτηρίστηκε από μία πρωτοφανή ανατροπή: την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση με 79 βουλευτές και ποσοστό 24,42%. Ξεπερνώντας ακόμη και τις πλέον ευνοϊκές για εκείνη προβλέψεις, η Αριστερά πέτυχε ένα ποσοστό ψήφων που απειλούσε να ανατρέψει τις έως τότε πολιτικές ισορροπίες, καθιστώντας την έναν εκ των δύο βασικών πόλων στο πολιτικό σκηνικό. Ως προς την ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή, παρά την πτώση των ποσοστών της, που αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό και στην αποχώρηση βουλευτών και ικανού αριθμού πολιτευτών μετά την κυβερνητική κρίση του Μαρτίου, πέτυχε να εκλέξει 171 βουλευτές εξασφαλίζοντας το 41,16% των ψήφων. Αναμφισβήτητα,

³² Riddleberger προς Department of State, 10 Μαΐου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-1058.

³³ Riddleberger προς Department of State, 10 Μαΐου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-1058.

όμως, μεγάλος ηττημένος ήταν το Κόμμα Φιλελευθέρων που περιορίστηκε στην τρίτη θέση με 20,67% και 36 βουλευτές.

Το αποτέλεσμα των εκλογών αιφνιδίασε τόσο τους Έλληνες πολιτικούς, όσο και τους ξένους αναλυτές. Επιχειρώντας, πάντως μία πρώτη ανάγνωση αυτών των δεδομένων δύο ημέρες μετά τις εκλογές, ο Robert Dreessen, χαρακτήριζε το 8-14% των επιπλέον υποστηρικτών της ΕΔΑ ως ψήφο διαμαρτυρίας που σχετιζόταν με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και όχι τόσο με το διεθνές πλαίσιο, το Κυπριακό ή το ζήτημα της εγκατάστασης των πυραύλων στην χώρα.³⁴ Η παραπάνω ανάγνωση του αποτελέσματος, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ΕΔΑ, συνιστά μία πρώτη μόνο εκτίμηση, βάσει των δεδομένων που υπήρχαν τις πρώτες ώρες μετά τις εκλογές. Μέσα στις επόμενες ημέρες και εβδομάδες, οι σχετικές αναλύσεις της πρεσβείας των Ηνωμένων Πολιτειών και του State Department, είναι σαφώς πληρέστερες και εμπειριστατωμένες.

Στις 14 Μαΐου ο John Horner χαρακτηρίζει την επικράτηση της ΕΡΕ, προσωπική νίκη του Καραμανλή, ο οποίος είχε προβάλει έναν σαφή φιλοδυτικό προσανατολισμό ως προς την εξωτερική πολιτική και ένα μετριοπαθές συντηρητικό χαρακτήρα ως προς τις επιλογές του στην εσωτερική πολιτική, με βασικό κορμό τις έννοιες της σταθερότητας και της οικονομικής ανάπτυξης που είχαν χαρακτηρίσει ως τότε την διακυβέρνησή του. Αντίστοιχα, αναφορικά με την επιτυχία της ΕΔΑ, η ανάλυση την αποδίδει στην αδυναμία της κυβέρνησης να ικανοποιήσει αιτήματα που σχετιζόνταν με ζητήματα φορολογίας, και κοινωνικής πρόνοιας καθώς και στην έντονη δυσaréσκεια για την στάση των συμμάχων της χώρας έναντι του Κυπριακού. Κάνοντας μάλιστα μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αναγωγή, ο Horner υποστηρίζει ότι περίπου το 59% των ψηφοφόρων είχαν επιλέξει κόμματα που είτε αντιτίθεντο στην συνέχιση της συμμετοχής της χώρας στο ΝΑΤΟ είτε ζητούσαν την τήρηση όρων «ηθικής ισότητας» μεταξύ των μελών της συμμαχίας.³⁵ Αν και η παραπάνω ανάλυση έχει έντονο τον χαρακτήρα του αιφνιδιασμού από το εκλογικό αποτέλεσμα, παρά ταύτα συνιστά μία πρώτη προσέγγιση που αποτυπώνει τον βαθμό της ανησυχίας για την σοβαρότητα της κατάστασης από την πλευρά των ΗΠΑ.

Η κρισιμότητα όμως των στιγμών διαφαίνεται και από τις πρώτες επαφές που είχαν οι Αμερικανοί με Έλληνες πολιτικούς και τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Σε συνομιλία που είχε με Αμερικανό αξιωματούχο, ο αρχηγός της ΕΡΕ φαίνεται να αποδίδει την άνοδο της ΕΔΑ στο Κυπριακό που έδωσε «ώθηση σε μία μακρά αλυσιδωτή αντίδραση αντιαμερικανισμού». Αντιδρώντας, μάλιστα, στην θέση του Έλληνα πρωθυπουργού, που συσχέτιζε την ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων στο εσωτερικό με την στάση των συμμάχων έναντι της χώρας, ο Riddleberger αντέτεινε ότι ο ίδιος σκόπευε να καταστήσει σαφές στην ελληνική κυβέρνηση ότι αν χρειαστεί

³⁴ Dreessen προς Williams, Department of State, 13 Μαΐου 1958, "The Composition of EDA and its present status", Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-1358.

³⁵ Horner προς Department of State, 14 Μαΐου 1958, (joint week no 20) Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00 (W)/5-1458.

την βοήθεια των ΗΠΑ για την αναστροφή αυτού του αντιδυτικού ρεύματος «για το οποίο η ίδια η ελληνική κυβέρνηση φέρει την ευθύνη», αυτό θα πρέπει να γίνει με σαφή σχεδιασμό και από τις δύο πλευρές.³⁶ Επρόκειτο για τις πρώτες αντιδράσεις εντός ενός εξαιρετικά ρευστού σκηνικού, οι οποίες όμως αποδίδουν πλήρως τον αιφνιδιασμό όλων των πλευρών από το απρόσμενο αποτέλεσμα της κάλπης.

Σε μία προσπάθεια συνολικότερης αποτίμησης των εκλογών και της επίδρασής τους στο εσωτερικό των κομμάτων και το πολιτικό σκηνικό λίγες ημέρες αργότερα, ο Horner καταλήγει σε μία σειρά συμπερασμάτων. Πρώτον, αναφορικά με την κυβερνητική παράταξη, τονίζει ότι μετά τις εκλογές θα ενισχύσει την συνοχή της χωρίς τις αντίρροπες δυνάμεις στο εσωτερικό της. Προχωρά μάλιστα σε αξιολόγηση των νέων μελών της, κάνοντας λόγο για μετριότητες χωρίς εξέχοντα ταλέντα, «των οποίων η πρωταρχική αρετή φαίνεται να είναι η πίστη τους προς τον Καραμανλή». Σε ό,τι αφορά το Κόμμα Φιλελευθέρων, εκτιμά ότι πολλοί πρώην ψηφοφόροι του επέλεξαν είτε να μην ψηφίσουν, είτε να στηρίξουν την ΕΔΑ προκειμένου να «αχρηστεύσουν» την ψήφο τους ενισχύοντάς τους. Τέλος, ως προς την Αριστερά το βασικό διακύβευμα των εκλογών που συνίστατο στο αν η ψήφος διαμαρτυρίας στην Αριστερά ήταν αποτέλεσμα αποτυχημένων πολιτικών της κυβέρνησης Καραμανλή ή αντίδραση έναντι της πολιτικής του «ξένου παράγοντα» και της αποτυχίας του να στηρίξει την Ελλάδα στο Κυπριακό και τις σχέσεις της με την Τουρκία. Αναγνωρίζοντας ότι και οι δύο ερμηνείες είναι βάσιμες, ο αναλυτής τονίζει ότι θα πρέπει να παρακολουθείται αυτό το αναπτυσσόμενο αντιαμερικανικό και αντιδυτικό ρεύμα καθώς θα αποκρυσταλλώνεται μέσα στην ελληνική κοινωνία.³⁷

Είναι συνεπώς προφανές, ότι πέρα από τα επιμέρους συμπεράσματα γύρω από τις πολιτικές και κομματικές ισορροπίες και τις προτεραιότητες της νέας μετεκλογικής περιόδου, υπάρχει ένα κεντρικό διακύβευμα που εντοπίζεται σε όλες τις αναλύσεις και σχετίζεται με αυτήν την υπό διαμόρφωση αντιδυτική κοινωνική δυναμική, σε μία περίοδο δριμείας όξυνσης του διεθνούς ανταγωνισμού στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Παρά το γεγονός ότι ακόμη δεν ήταν δυνατόν να συνεκτιμηθούν όλα τα δεδομένα, η αναγκαιότητα συνέχισης στήριξης της κυβέρνησης Καραμανλή αποτελούσε μονόδρομο, ιδιαίτερα υπό τις νέες συνθήκες που διαμορφωνόταν. Σταδιακά, θα προκριθεί και η ανάγκη δημιουργίας ενός αξιόπιστου κεντροαριστερού κόμματος, το οποίο θα μπορούσε αρχικά να λειτουργήσει ως «εθνική αντιπολίτευση» και στη συνέχεια να διεκδικήσει με αξιώσεις και την διακυβέρνηση της χώρας.³⁸

Αν όμως κατά τις πρώτες εβδομάδες μετά τις εκλογές του Μαΐου η εξαγωγή συμπερασμάτων γύρω από του παράγοντες που επέδρασαν στην διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος έδειχνε πρόωρη, με την πάροδο των μηνών η αμερικανι-

³⁶ Riddleberger προς Department of State, 16 Μαΐου 1958, Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/5-1658.

³⁷ Horner προς Department of State, 20 Μαΐου 1958, (joint week no 20) Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00 (W)/5-2058.

³⁸ Βλ. σχετικά, Αλέξης Παπαχελάς, ο.π., σελ. 63.

κή πρεσβεία ανέλυσε τα δεδομένα στην μορφή προτάσεων για την τακτική των ΗΠΑ έναντι της Ελλάδας.³⁹ Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η περίοδος κατά την οποία η Ελλάδα με την στήριξη των συμμάχων της προχώρησε στην μεταπολεμική ανασυγκρότηση μέσω της ένταξής της στον Δυτικό κόσμο, μπορεί πλέον να έχει ξεπεραστεί, η έκθεση τονίζει ότι αυτό που παρατηρείται είναι η έλλειψη μίας σημαντικής «ζωτικής ενέργειας». Αν, μάλιστα συνδυάσει κανείς την παραπάνω παραδοχή με την απογοήτευση των Ελλήνων από την στάση πολλών συμμαχικών δυνάμεων, με προεξάρχουσα την Αμερική, έναντι του Κυπριακού, μπορεί ευκολότερα να κατανοήσει – σύμφωνα πάντα με την εν λόγω έκθεση – την εκλογική ενίσχυση της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958.

Σε αυτό το πλαίσιο όφειλε να σχεδιαστεί και η στρατηγική των Ηνωμένων Πολιτειών, στοχεύοντας στη διατήρηση της Ελλάδας εντός του πλαισίου της Ατλαντικής Συμμαχίας. Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω κατεύθυνση, προτεινόταν η συνέχιση της υποστήριξης της ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή, παράλληλα όμως με την δημιουργία των προϋποθέσεων δημιουργίας μίας αξιόπιστης μη κομμουνιστικής εναλλακτικής. Πρόκειται για τη σταθερή έκτοτε επιλογή των Ηνωμένων Πολιτειών στην κατεύθυνση της συγκρότησης ενός ενιαίου Κεντρώου πολιτικού σχηματισμού. Η στόχευση αυτή θα πραγματοποιηθεί μόλις το 1961 με την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, λίγες ημέρες πριν τις εκλογές της ίδιας χρονιάς. Η προώθηση, όμως αυτής της πολιτικής δεν έδειχνε να βρίσκει ακόμη επαρκή υποστήριξη εντός του Κόμματος των Φιλελευθέρων και των υπολοίπων μικρότερων Κεντρώων σχηματισμών, που μετά την ήττα του Μαΐου είχαν εισέλθει σε μία νέα περίοδο εσωστρέφειας και ενδοκομματικών συγκρούσεων.

Το 1958 αποτελεί έτος καμπή για το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας. Ήδη, από τις αρχές του χρόνου η κυβερνητική κρίση που είχε οδηγήσει στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή σηματοδότησε την πρώτη δυναμική αντίδραση βουλευτών σε κυβερνητικές επιλογές και την πρώτη εσωκομματική σύγκρουση του πρωθυπουργού με κορυφαίους υπουργούς, που τον είχαν στηρίξει καθ' όλο το διάστημα που είχε μεσολαβήσει από το 1955 και εξής. Παράλληλα, το κλίμα στο εσωτερικό του Κόμματος των Φιλελευθέρων παρέμενε εξαιρετικά τεταμένο. Αφενός οι διαφωνίες και συγκρούσεις σε επίπεδο ηγεσίας ανάμεσα στον Σοφοκλή Βενιζέλο και τον Γεώργιο Παπανδρέου και αφετέρου η έλλειψη οργανωμένης βάσης και επαρκούς κομματικού μηχανισμού απομάκρυνε ολοένα και περισσότερους ψηφοφόρους. Αν όμως οι βασικοί διεκδικητές της εξουσίας είχαν να αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα εσωτερικής συνοχής, η ΕΔΑ έδειχνε να κερδίζει έναντι των αντιπάλων της, τόσο από το διεθνές κλίμα πόλωσης στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, όσο και από την απογοήτευση ψηφοφόρων των δύο άλλων κομμάτων για την ακολουθούμενη πολιτική. Παράλληλα, η Αριστερά είχε την δυνατότητα να εκμεταλλεύ-

³⁹ Berger προς Department of State, 22 Σεπτεμβρίου 1958, "The Greek Political Scene: Prospects for the Future", Washington D.C., NARA State Department Papers, RG 59, 781.00/9-2258.

εται προς το συμφέρον της και την διάχυτη απογοήτευση έναντι των Δυτικών συμμάχων κυρίως λόγω της στάσης τους στο Κυπριακό και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η ευκαιρία για να αποσαφηνιστεί το κλίμα και να αποτιμηθεί η κοινωνική δυναμική δόθηκε με τις εκλογές του Μαΐου του 1958. Νικητές και ηττημένοι της κάλπης κλήθηκαν να διαχειριστούν συνθήκες δομικά διαφορετικές, με νέους ρόλους και νέες ισορροπίες τόσο στο εσωτερικό των κομμάτων τους όσο και στο πολιτικό σύστημα ευρύτερα.

Σε αυτό το συγκρουσιακό κλίμα, η αμερικανική πρεσβεία και το State Department αρχικά επιχείρησαν να προβλέψουν την έκβαση της εκλογικής μάχης, και στη συνέχεια να αποτιμήσουν το αποτέλεσμα της εντάσσοντάς το στις στρατηγικές τους προτεραιότητες εντός του ευρύτερου διεθνούς πλαισίου. Ξεπερνώντας την συγκυριακή – κατά την ανάλυσή τους – άνοδο της Αριστεράς, οι Αμερικανοί εντοπίζουν το ενδιαφέρον τους στην ανάδειξη μιας εναλλακτικής ατζέντας που διαμορφωνόταν στο εσωτερικό και είχε ως κορμό και κινητήρια δύναμη έναν ευρύ αντιαμερικανισμό, που έδειχνε να διαπερνά οριζόντια σημαντικό τμήμα των πολιτικών κομμάτων. Το νέο αυτό ρεύμα, επρόκειτο μέσα στα επόμενα χρόνια να καταστεί ρυθμιστικός παράγοντας για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις και κατά τούτο το 1958 συνιστά αναμφισβήτητα σημαντική τομή σε σχέση με την προηγούμενη μεταπολεμική περίοδο.

Η τόσο πολυκύμαντη δεκαετία του 1950, έδειχνε συνεπώς να τελειώνει με ένα εντελώς διαφορετικό πολιτικό σκηνικό από τα προηγούμενα χρόνια. Η πρωτοκαθεδρία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, τόσο στον ιδεολογικό του χώρο, όσο και ευρύτερα δεν έδειχνε να μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν. Παράλληλα, η άνοδος της Αριστεράς και η πολυδιάσπαση του Κέντρου δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερο προβληματισμό και υπογράμμιζε την αδήριτη ανάγκη για την δημιουργία ενός ενιαίου φορέα που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως απαραίτητο ανάχωμα μίας πιθανής περαιτέρω ενδυνάμωσης της ΕΔΑ. Στα επόμενα χρόνια η ΕΡΕ επρόκειτο να υλοποιήσει με σχετική πολιτική άνεση βασικές πολιτικές τις επιλογές τόσο στην εσωτερική και οικονομική πολιτική, όσο και στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Η επίλυση του Κυπριακού μέσω των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου και τη δημιουργία της ανεξάρτητης Κύπρου, η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ και τέλος το ενεργό ενδιαφέρον για την μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη στοιχειοθετούν τους βασικούς άξονες της πολιτικής της κυβερνητικής θητείας της περιόδου 1958-1961. Παράλληλα, όμως, ως αποτέλεσμα της αυξημένης επιρροής της ΕΔΑ στις προηγούμενες εκλογές, παρατηρείται και μία εκ νέου ενεργοποίηση μίας αυστηρότερης πολιτικής έναντι της Αριστεράς. Η πόλωση της εποχής επέτεινε περιστατικά βίας έναντι οπαδών της ΕΔΑ καθώς και συλλήψεων σημαντικών στελεχών της Αριστεράς, με την κατηγορία της κατασκοπείας. Σε κάθε περίπτωση, το κομματικό σκηνικό δεν επρόκειτο να αποκρυσταλλωθεί πριν την πάροδο μίας τριετίας και την τελική ενοποίηση του Κέντρου, που θα συνέβαλε στην οργάνωση ενός τρικομματικού συστήματος στην χώρα.

5.2. Το Κέντρο κατά τη δεκαετία του 1960, από την ενοποίηση στην διάσπαση

Η δημιουργία της Ένωσης Κέντρου

Αν οι συνεχείς εσωκομματικές συγκρούσεις και η επικράτηση των φυγόκεντρων τάσεων είχαν αποτελέσει το βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου 1952-1958, τομή στην μετέπειτα πορεία του χώρου, αποτέλεσαν οι εκλογές του 1958. Παρά το γεγονός ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε κατέλθει ενωμένο στις εκλογές, η προηγηθείσα πορεία του, έδειχνε να έχει καταδικάσει κάθε πιθανότητα ανάδειξής του σε αξιόπιστο διεκδικητή της εξουσίας. Το κόμμα βρέθηκε να υπολείπεται της ΕΔΑ, παρά το γεγονός ότι είχε καταφέρει να συγκεντρώσει το υψηλότερο μεταπολεμικό ποσοστό του.⁴⁰ Η μάλλον αναμενόμενη διάσπαση των Φιλελευθέρων προέκυψε λίγους μήνες αργότερα, μετά την αποχώρηση τόσο του Γεωργίου Παπανδρέου, όσο και μίας ομάδας νέων κυρίως βουλευτών που ακολούθησαν τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη,⁴¹ μετά την αποτυχία του να επικρατήσει του Βενιζέλου, κατά την ψηφοφορία για την ανάδειξη νέου αρχηγού του κόμματος. Μέχρι το καλοκαίρι του 1961, οι διασπασμένες δυνάμεις του Κέντρου είχαν σε μεγάλο βαθμό συσπειρωθεί σε δύο φορείς: την Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας [ΚΕΑ] υπό τον Γεώργιο Γρίβα, στην οποία είχαν ενταχθεί οι βουλευτές του κόμματος Φιλελευθέρων, ο Στέφανος Στεφανόπουλος και ο Πausανίας Κατσώτας· και στο Δημοκρατικό Κέντρο – Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωση [ΔΚ-ΑΦΕ], υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου στο οποίο μετείχε ο Αλέξανδρος Μπαλτατζής και οι περισσότεροι από τους βουλευτές της Νέας Πολιτικής Κίνησης.

Ήταν πλέον σαφές ότι το Κέντρο κινείτο προς μία νέα ενοποίηση, που αυτή τη φορά θα περιελάμβανε όλες τις δυνάμεις που βρίσκονταν μεταξύ της ΕΡΕ και της ΕΔΑ. Σημαντική ήταν η ενίσχυση που δόθηκε, σε αυτή την κατεύθυνση, και από τις Ηνωμένες Πολιτείες, που επεδίωκαν την συγκρότηση ενός ενιαίου Κέντρου, το οποίο θα μπορούσε με αξιώσεις να διεκδικήσει την θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης από την ΕΔΑ. Ανάλογη έδειχνε να είναι και η στόχευση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος πέρα από την προσαρμογή του νέου εκλογικού νόμου, προκειμένου να ευνοεί στο μέτρο του δυνατού το Κέντρο, φέρεται να δήλωνε στα μέσα του καλοκαιριού ότι θα ήταν διατεθειμένος «να χάσει κάποιες έδρες υπέρ του Κέντρου, σε μία προσπάθεια να οικοδομηθεί το είδος της αντιπολίτευσης που είχε ανάγκη η Ελλάδα».⁴²

⁴⁰ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου, 1952-1961: το κύκνειο άσμα του Κόμματος Φιλελευθέρων», στο Τάσος Σακελλαρόπουλος, ο.π., σελ. 130.

⁴¹ Στις αρχές του 1960 η ομάδα αυτών των βουλευτών μαζί με τον Γεώργιο Ράλλη και τον Παναγή Παπαληγούρα, που είχαν στο μεταξύ αποχωρήσει από την ΕΡΕ, συγκρότησαν την Νέα Πολιτική Κίνηση. Για το νέο αυτό εγχείρημα, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης*, ο.π., 37-40.

⁴² James Miller, «“The Greek De Gaulle” or “Our Man in Athens”? Karamanlis and the Americans 1954-1974», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τόμος Β', ο.π., σελ. 53.

Εκτός όμως από το ενεργό ενδιαφέρον του πρωθυπουργού και των Αμερικανών για τη συγκρότηση μίας «εθνικόφρονος» αντιπολίτευσης προκειμένου να περιοριστεί η απήχηση της ΕΔΑ, στο εγχείρημα έδειχναν να συντείνουν και μία σειρά από άλλους παράγοντες. Ανάμεσά τους, έχει ήδη επισημανθεί ο έντονος φόβος μιας πιθανής νέας διαρροής στελεχών προς την ΕΡΕ, το ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον και μία σειρά κοινωνικών συνθηκών που καθιστούσαν επιβεβλημένη μία μεταβολή του πολιτικού σκηνικού, προκειμένου να ανταποκρίνεται στις νέες απαιτήσεις.⁴³

Το εν λόγω σχήμα προέκυψε μετά από έντονες διαπραγματεύσεις κυρίως μεταξύ του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα, εκ μέρους του Γεωργίου Παπανδρέου και του Σταύρου Κωστόπουλου, εκ μέρους του Σοφοκλή Βενιζέλου.⁴⁴ Ονομάστηκε Ένωσης Κέντρου και συμπεριέλαβε στο εσωτερικό της κομματικούς σχηματισμούς που βρίσκονταν ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΔΑ.⁴⁵ Μετείχαν δηλαδή όλοι οι κομματικοί φορείς που λίγους μήνες νωρίτερα είχαν δημιουργήσει την ΚΕΑ και το ΔΚ-ΑΦΕ [Κόμμα Φιλελευθέρων, Λαϊκό Κοινωνικό Κόμμα, ΕΠΕΚ, Προοδευτικό Εργατοτεχνικό Κόμμα, ΦΔΚ, Κόμμα Αγροτών και Εργαζομένων, Νέα Πολιτική Κίνησης] και η Δημοκρατική Ένωση υπό τον Ηλία Τσιριμώκο, καθέννας από τους οποίους εισέφερε ένα μέλος στην οκταμελή Διοικούσα Επιτροπή του κόμματος.⁴⁶ Συγκεκριμένα στην επιτροπή μετείχαν οι: Γεώργιος Παπανδρέου, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Σάββας Παπαπολίτης, Ηλίας Τσιριμώκος, Αλέξανδρος Μπαλτατζής, Σταύρος Κωστόπουλος, Στέφανος Στεφανόπουλος και Πausανίας Κατσώτας. Επρόκειτο για ένα μάλλον ανομοιογενές και ετερόκλητο μίγμα πολιτικών προσωπικοτήτων που εκτεινόταν από τον εαμογενή Τσιριμώκο μέχρι τον αντιβενιζελικό Στεφανόπουλο.

Οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1961

Την επομένη της ανακοίνωσης της συγκρότησης του ενιαίου πλέον Κέντρου, η κυβέρνηση Καραμανλή παραιτήθηκε προκηρύσσοντας εκλογές για τις 29 Οκτωβρίου 1961. Επρόκειτο για μία ακόμη επιβεβαίωση – μετά τις ευνοϊκές ρυθμίσεις του ψηφισθέντος εκλογικού νόμου τον Ιούνιο του 1961 – του ενδιαφέροντος του Κωνσταντίνου Καραμανλή για ένα ενιαίο Κέντρο, το οποίο θα μπορούσε πλέον να αναλάβει τον ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Ως παραχώρηση προς το Κέντρο παρουσιάζει, άλλωστε, ο ίδιος και την εισήγησή του για διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνη-

⁴³ Βλ. τη σχετική ανάλυση στο Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ο.π., σσ. 181-185.

⁴⁴ Σχολιάζοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπισε στις διαπραγματεύσεις ο Νόβας σημείωνε σε συνέντευξή του στον Βασίλειο Σπ. Μαρκεζίνη: «Το πώς επέτυχα τελικώς την υπογραφήν του Σοφοκλή Βενιζέλου είναι θαύμα. Παρ' ολίγο να κατεβαίναμε εις τας εκλογάς χωρισμένοι», Σπύρος Μαρκεζίνης, ο.π., τόμ. Γ', ο.π., σελ. 96.

⁴⁵ Για τη δομή και τα βασικά χαρακτηριστικά της Ένωσης Κέντρου, βλ. Jean Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, ο.π., τόμ. Α', σσ. 320-359.

⁴⁶ Συνοψίζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ένωσης Κέντρου, ο Θανάσης Διαμαντόπουλος κάνει λόγο για συλλογικό χαρακτήρα της ηγεσίας, χαλαρή οργανωτική ενότητα, «ανύπαρκτη» ιδεολογική ενότητα και έλλειψη σύμπνοιας. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσotάκης*, ο.π., σελ. 46.

σης από τον βασιλιά Παύλο.⁴⁷ Παρά την αρχική συμφωνία των δύο ανδρών περί ανάθεσης της πρωθυπουργίας στον στρατηγό Θρασύβουλο Τσακαλώτο, και του υπουργείου Εθνικής Αμύνης στον αρχηγό ΓΕΕΘΑ, αντιστράτηγο Αθανάσιο Φροντιστή, οι τελικές επιλογές του βασιλιά απείχαν από την πρόταση του υπεύθυνου συμβούλου του. Τόσο ο διορισμός ως πρωθυπουργού του αρχηγού του στρατιωτικού οίκου του βασιλιά, στρατηγού Κωνσταντίνου Δόβα, όσο – κυρίως – η ανάθεση του κρίσιμου χαρτοφυλακίου του υπουργείου Εθνικής Αμύνης στον πτέραρχο Χαράλαμπο Ποταμιάνο, δεν άφηναν πολλά περιθώρια αμφιβολιών γύρω από τους στόχους των Ανακτόρων.

Ο Ποταμιάνος, μέλος του στενού περιβάλλοντος του βασιλιά Παύλου, είχε ήδη από το παρελθόν αποδείξει με τον πλέον σαφή τρόπο την εχθρότητά του προς το πρόσωπο του Καραμανλή. Η ενεργός συμμετοχή του στην προσπάθεια υπονόμευσης του πρωθυπουργού κατά την ενδοκυβερνητική κρίση του 1958, συνιστούσε για τον αρχηγό της ΕΡΕ ένδειξη της στάσης που επρόκειτο να τηρήσει και πάλι.⁴⁸ Η πορεία των πραγμάτων έμελε να αποδείξει την σχετικότητα του παραπάνω ισχυρισμού. Σε επιστολή του προς τον αρχηγό της ΕΡΕ, ο προταθείς από τον Καραμανλή για τη θέση του υπηρεσιακού πρωθυπουργού, Θρασύβουλος Τσακαλώτος, σημείωνε με έμφαση την εμμονή του Παύλου στην ανάληψη του υπουργείου Εθνικής Αμύνης από τον Ποταμιάνο, που τελικά τον οδήγησε στην απόρριψη της πρωθυπουργίας.⁴⁹ Η δραστηριοποίηση του Ποταμιάνου, καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, ως βραχίονας των Ανακτόρων, δεν φαίνεται πλέον να αμφισβητείται από καμία πλευρά.⁵⁰ Ποια ήταν όμως η αντίδραση της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου απέναντι στις βασιλικές παρεμβάσεις εν όψει εκλογών; Από τις υπάρχουσες ενδείξεις, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι τόσο ο Σοφοκλής Βενιζέλος, όσο και ο Γεώργιος Παπανδρέου, αν δεν είχαν επικροτήσει, τουλάχιστον απείχαν από το να δυσφορούν με την τοποθέτηση Ποταμιάνου στη θέση του πολιτικού προϊστάμενου ενός τόσο κρίσιμου υπουργείου.⁵¹ Χαρακτηριστικό, πάντως είναι ότι και ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος, επιβεβαιώνει τις φιλικές σχέσεις που διατηρούσε από το 1944 με τον Γεώργιο Παπανδρέου.⁵²

⁴⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, (γεν επιμ.), ο.π., τόμ. 5, σελ. 180.

⁴⁸ Για την στάση του Χαράλαμπου Ποταμιάνου κατά του Καραμανλή το 1958, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, (γεν επιμ.), ο.π., τόμ. 3, σελ. 86· Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο*, ο.π., σελ. 194.

⁴⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, (γεν επιμ.), ο.π., τόμ. 5, σελ. 181.

⁵⁰ Για τις αντιδράσεις που προκάλεσε η τοποθέτηση Ποταμιάνου, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., σελ. 267· Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, ο.π., σσ. 53-55.

⁵¹ Ο Σπύρος Λιναρδάτος κάνει λόγο για «εύνοια» των δύο ηγετών προς το πρόσωπο του Χαράλαμπου Ποταμιάνου, Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, ο.π., σελ. 53· ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος υπογραμμίζει ότι η στάση του Κέντρου απείχε από την δυσφορία που είχε εκφράσει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, ο.π., σελ. 114· τέλος ο Σωτήρης Ριζάς κάνει λόγο για «αμφισβημία και επιφύλαξη» του Κέντρου έναντι της υπηρεσιακής, Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σελ. 223.

⁵² Χαράλαμπος Ποταμιάνος, *Αναμνήσεις μιας ζωής* (Αθήνα, 2002), σελ. 164.

Αν η σύνθεση της υπηρεσιακής κυβέρνησης αποτελούσε τον ένα λόγο διατύπωσης επιφυλάξεων για τον τρόπο διενέργειας των εκλογών, το κλίμα που επικρατούσε – κατά κύριο λόγο στην επαρχία – συνιστούσε τον άλλο. Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση κατά τις προηγούμενες εκλογές, είχε θορυβήσει το εγχώριο πολιτικό σύστημα και παράγοντες με ισχύ εντός και εκτός αυτού. Το κλίμα πίεσης που βίωσαν οι ψηφοφόροι της Αριστεράς – και σε μικρό μόνον βαθμό οι ψηφοφόροι του Κέντρου – κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του Οκτωβρίου του 1961, αν και συνιστά προφανή ένδειξη αυτού του κλίματος, δεν αποτελεί σαφή απόδειξη υλοποίησης ενός συγκεκριμένου σχεδίου.⁵³ Ήταν όμως απαραίτητο ένα συγκεκριμένο σχέδιο; Η απάντηση μπορεί με σχετική ασφάλεια να είναι αρνητική. Η ΕΡΕ διέθετε σαφή υπεροχή έναντι των αντιπάλων της και σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις θα μπορούσε να διασφαλίσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία – έστω και οριακή – ακόμη και χωρίς καμία παρέμβαση.⁵⁴ Αυτή η επισήμανση δεν αναιρεί την διαπίστωση ότι σε πολλές περιπτώσεις, ασκήθηκε σωματική και ψυχολογική βία σε πολίτες και στρατευμένους, προκειμένου να περιοριστούν τα εκλογικά ποσοστά της Αριστεράς· η προσπάθεια για διατήρηση κεκτημένων από συγκεκριμένες ομάδες, που είχαν την δυνατότητα να επιβάλλουν τις θέσεις τους, όμως, δεν προϋποθέτει απαραίτητα και την ύπαρξη κεντρικού σχεδιασμού.

Στις αρχές του 1965, ο πρωθυπουργός πλέον Γεώργιος Παπανδρέου αποκάλυψε το σχέδιο «Περικλής», υποστηρίζοντας ότι αποτελούσε το επιτελικό εκείνο σχέδιο που είχε εγκριθεί από την κυβέρνηση Καραμανλή και εφαρμοσθεί από την υπηρεσιακή κυβέρνηση Δόβα, με στόχο την στρέβλωση του εκλογικού αποτελέσματος.⁵⁵ Όπως έχει με σαφήνεια καταδειχθεί, η δομή του σχεδίου «Περικλής» προϋπέθετε ένα τελείως διαφορετικό πολιτικό σκηνικό από εκείνο που είχε προκύψει μετά την ενοποίηση του Κέντρου, τις παραμονές των εκλογών, στο οποίο η αναμέτρηση θα αφορούσε δύο παρατάξεις: τους εθνικόφρονες και τους μη.⁵⁶ Οι επιφυλάξεις όμως που διατυπώνονται αναφορικά με την υλοποίησή του,⁵⁷ δεν συνιστούν σε καμία περίπτωση άρνηση των γενομένων παρατυπιών, επανατοποθετούν όμως το ζήτημα σε νέα βάση. Αν και κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι η ΕΡΕ δεν ενισχύθηκε από το κλίμα στο οποίο διενεργήθηκαν οι εκλογές, αυτό δεν καθιστά την ηγεσία της απαραίτητως συνυπεύθυνη. Οι ευθύνες του ίδιου του Κωνσταντίνου Καρα-

⁵³ Για μία λεπτομερή καταγραφή των συνθηκών της προεκλογικής περιόδου, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, ο.π., σσ. 69-92· επίσης για μία ανάλυση του πλαισίου μέσα στο οποίο είχε δομηθεί η πολιτική έναντι της Αριστεράς, βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “ανικομμουνιστικού αγώνος”, 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 199-241.

⁵⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., σελ. 282.

⁵⁵ Για μία εις βάθος ανάλυση του σχεδίου «Περικλής», βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, ο.π., σσ. 268-272· επίσης, Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σελ. 224.

⁵⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., σελ. 271· για τα πρακτικά των συσκέψεων της σχετικής επιτροπής του ΓΕΕΘΑ βλ. Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, φακ. 82.

⁵⁷ Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του ‘60», στο Μανώλης Βασιλάκης, *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, ο.π., σελ. 286.

μανλή δείχνουν να είναι υπαρκτές, αλλά, όπως έχει βάσιμα υποστηριχθεί, συνίσταται κυρίως στην αποτυχία του να «εκκαθαρίσει ολοκληρωτικά τον κρατικό μηχανισμό από όσους, ολίγους, επιζητούσαν την ευκαιρία για να υποβάλουν σε δοκιμασία την επιθυμία του για συνεπή εφαρμογή του πολιτεύματος».⁵⁸ Οι παράγοντες αυτοί, είτε προέρχονταν από το περιβάλλον των Ανακτόρων, είτε από κύκλους εκτός πολιτικής έδρασαν καίρια για μία ακόμη φορά, επιδιώκοντας να ελέγξουν τις πολιτικές εξελίξεις.

Αν και η ΕΔΑ κατήγγειλε από την αρχή με σφοδρότητα τις επιθέσεις που είχαν δεχθεί κατά την προεκλογική περίοδο υποψήφιοι και ψηφοφόροι της, η στάση της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου έδειχνε να διαφέρει. Επιφυλακτικός αρχικά – ίσως ελπίζοντας σε μία ενίσχυση του Κέντρου από εκείνους, που πιεζόμενοι δεν θα ψήφιζαν ΕΔΑ – ο Γεώργιος Παπανδρέου μόλις λίγα εικοσιτετράωρα προ των εκλογών κατήγγειλε πιέσεις προς κεντρικούς ψηφοφόρους.⁵⁹ Τελούσε άραγε εν γνώσει της προσπάθειας αλλοίωσης του εκλογικού αποτελέσματος η ηγεσία του κόμματος; Είναι πιθανό, να γνώριζε και η ηγεσία του Κέντρου την προσπάθεια περιορισμού των ποσοστών της ΕΔΑ, χωρίς όμως να μπορεί να υπολογίσει την έκταση του εγχειρήματος. Στα μέσα Νοεμβρίου, μία έκθεση της βρετανικής πρεσβείας μετέφερε πληροφορίες σχετικά με τις εκλογές, σύμφωνα με τις οποίες, ο επικεφαλής της ΚΥΠ [Αλέξανδρος Νάτσινας] είχε ενημερώσει τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον Σοφοκλή Βενιζέλο για ένα σχέδιο περιορισμού της απήχησης της Αριστεράς, που είχε εκπονηθεί από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, μάλιστα, μετά τη διαβεβαίωση του επικεφαλής της ΚΥΠ ότι το Κέντρο επρόκειτο να ευνοηθεί από την εφαρμογή του σχεδίου, οι δύο πολιτικοί ανέλαβαν σε αντάλλαγμα την δέσμευση ότι δεν θα προέβαιναν σε καμία επίθεση κατά της ΚΥΠ κατά την προεκλογική περίοδο.⁶⁰ Παρατηρείται συνεπώς, ότι οι σχετικές συζητήσεις αποτελούσαν εν πολλοίς απολύτως «παραδεκτή» τακτική επιβεβαιώνοντας στην πράξη την απόσταση που χώριζε τις πολιτικές ηγεσίες και τους πολίτες από την εμπέδωση μίας ουσιαστικής δημοκρατίας. Το πολιτικό προσωπικό αποδεικνυόταν μάλλον κατώτερο των περιστάσεων και η επικράτηση της βούλησης εξωπολιτικών παραγόντων έτεινε να έχει βαρύτητα στον καθορισμό των εξελίξεων. Οι εκλογές έδωσαν στην ΕΡΕ 50,81% και 176 έδρες, στην Ένωση Κέντρου 33,65 και 100 έδρες (εκ των οποίων οι 14 του συνεργαζόμενου κόμματος των Προοδευτικών), και στο ΠΑΜΕ 14,62 και 24 έδρες. Η εκλογική επικράτηση της ΕΡΕ επρόκειτο πλέον να γίνει αφετηρία νέων αντιπαραθέ-

⁵⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, ο.π., σελ. 115.

⁵⁹ Βλ. σχετικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ο.π., σσ. 270-271. Ο Γιάννης Κάρης υποστηρίζει, μάλιστα, ότι σύμφωνα με τον Γεώργιο Παπανδρέου μέχρι και δύο ημέρες πριν τις εκλογές το σχέδιο «Περικλής» στρεφόταν κατά της Αριστεράς, οι «διαταγαί αλλαγής κατευθύνσεως» δόθηκαν από την Παρασκευή 27 Οκτωβρίου, όταν κατέστη σαφές το ρεύμα των ψηφοφόρων υπέρ του Κέντρου. Γιάννης Κάρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού*, ο.π., 117·βλ. επίσης Σωτήρης Ριζάς, ο.π., σελ. 225.

⁶⁰ British Embassy προς Foreign Office, 12 Ιανουαρίου 1962, FO 371/163407/26.

σεων, που θα αποτελούσαν για το επόμενο διάστημα το βασικό θέμα της πολιτικής ατζέντας.

Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου (1961-1963)

Οι εκλογές του 1961 μετέβαλαν ουσιαστικά την ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στους πολιτικούς δρώντες και την κοινωνία. Τα φαινόμενα βίας εναντίων ψηφοφόρων, κατά κύριο λόγο στην επαρχία, επέδρασαν στο τελικό αποτέλεσμα, χωρίς παρά ταύτα να αρκούν για να αλλοιώσουν το αποτέλεσμα των εκλογών. Το ερώτημα που όφειλε πλέον να απαντηθεί από το Κέντρο, αφορούσε στη στάση που θα τηρούσε έναντι αυτής της πραγματικότητας και στο κατά πόσον η τακτική του θα μπορούσε παράλληλα να εξυπηρετήσει και τον στόχο της σφυρηλάτησης της ενότητας του πολυπαθού χώρου ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά.

Άμεση προτεραιότητα για τον Γεώργιο Παπανδρέου και τα στελέχη που συγκροτούσαν τον σκληρό πυρήνα του κόμματος, αποτελούσε λοιπόν η διαμόρφωση των κανόνων της αντιπολιτευτικής τακτικής: του αγώνα. Πόσο καινοφανής ήταν όμως η ρητορεία του κόμματος και κατά πόσον ανταποκρινόταν στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας των αρχών της δεκαετίας του '60; Έναντι αυτού του ερωτήματος, οι απαντήσεις του αρχηγού της Ένωσης Κέντρου δεν έμοιαζαν επαρκείς. Η ίδια η συνθηματολογία του, ερχόταν από το παρελθόν, από μία εποχή κατά την οποία ο ίδιος είχε πρωτοστατήσει ως νέος πολιτικός, εναντίον όσων επιβουλεύονταν την δημοκρατία. Στις 24 Οκτωβρίου 1935, ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε συντάξει μαζί με τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, τον Γεώργιο Καφαντάρη και τον Αλέξανδρο Μυλωνά ένα διάγγελμα με το οποίο καταγγέλλονταν οι μεθοδεύσεις για την παλινόρθωση της μοναρχίας στη χώρα. Στο κείμενο αυτό, οι πολιτικοί αρχηγοί σημείωναν χαρακτηριστικά:

«Η Κυβέρνησις του κινήματος της 10 Οκτωβρίου αφήρεσε από τον Λαόν το δικαίωμα της κυριαρχου ετυμηγορίας επί του πολιτεύματος της χώρας και απεφάσισεν την παλινόρθωσιν με ασυγκάλυπτον αυθαιρεσίαν. (...) Υπό τοιαύτας συνθήκας είναι προφανές ότι την 3^{ην} Νοεμβρίου «Δημοψήφισμα», λαϊκή δηλαδή ετυμηγορία δεν πρόκειται να υπάρξη, θα υπάρξη μόνον οικτρός εμπαιγμός του Λαού. (...) Ενώπιον της Ιστορίας και του Έθνους καταγγέλομεν τους ενόχους της βιαίας καταλύσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος. (...) Επαναλαμβάνομεν εξ ονόματος των κομμάτων, τα οποία εκπροσωπούμεν την δήλωσιν, ότι ουδέποτε θα αναγνωρίσωμεν το αποτέλεσμα της βίας και της νοθείας, επί του οποίου πρόκειται να στηριχθή η επιδιωκομένη παλινόρθωσις. Και καλούμεν το Έθνος όπως αποδυθή εις τους νέους αγώνας της απελευθερώσεως, μέχρις ότου καταλυθή η τυραννία, υπό τον ζυγόν της οποίας σήμερον δυναστεύεται, αποκατασταθούν αι λαϊκαί ελευθερίαι

Αν όμως ο κυρίαρχος λόγος της ηγεσίας της Ένωσης Κέντρου, έμοιαζε να επαναλαμβάνει λεκτικά σχήματα από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, πόσο εύκολο ήταν να εκφραστεί μέσω αυτού η ολοένα ριζοσπαστικοποιούμενη ελληνική κοινωνία; Στο σημείο αυτό φαίνεται σκόπιμη μία διάκριση μεταξύ των δύο βασικών συντελεστών αυτού του σύνθετου εγχειρήματος: των στελεχών της αξιωματικής αντιπολίτευσης και της ελληνικής κοινωνίας, όπως εκφραζόταν κατά κύριο λόγο από την νεώτερη γενιά. Αν δεν επισημανθεί αυτός ο διττός χαρακτήρας του ανένδοτου αγώνα δεν μπορεί εύκολα να γίνουν αντιληπτές οι διαφωνίες που αναπτύχθηκαν κατά καιρούς μεταξύ των πρωταγωνιστών του. Η προσπάθεια να ερμηνευθεί ο ανένδοτος αγώνας ως ενιαίος δείχνει μάλλον ανεδαφική. Αν δεν επισημανθούν οι διαφορετικές προσεγγίσεις ανάμεσα στους πολιτικούς και την κοινωνία, δεν μπορεί κανείς εύκολα να ερμηνεύσει τις απογοητεύσεις που προέκυψαν λίγους μήνες αργότερα, μετά την ανάληψη της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου. Αυτή πάντως έδειχνε να είναι μία παράμετρος που δεν αντιλαμβανόταν ούτε καν ο Γεώργιος Παπανδρέου. Σε ιδιωτικές συζητήσεις του εφέρετο να αμφισβητεί την διαφορετική στρατηγική της νεολαίας, παρά την σταθερή επαφή που διατηρούσε με αυτό το κομμάτι της κοινωνίας.

Στο πλαίσιο αυτής της παραδοχής, μπορεί να επιχειρηθεί μία ερμηνεία της τακτικής του ανένδοτου αγώνα προσεγγίζοντας τον ως μία αντιπολιτευτική στρατηγική ενός κόμματος, που αποσκοπεί στην ανάληψη της εξουσίας. Για την ηγεσία του Κέντρου ο ανένδοτος υπήρξε ένας σκληρός αγώνας πολιτικής επιβίωσης, τόσο στον πολιτικό χάρτη της χώρας, όσο και στο εσωτερικό της κεντρικής παράταξης. Αντίθετα, η ευρύτερη δυναμική της ανανέωσης της κοινωνίας προϋπήρχε του ανένδοτου και εξέφραζε μία εκσυγχρονιστική διάθεση των πολιτών, πέρα από πολιτικές σκοπιμότητες. Μέχρι τις μέρες μας, η επικρατούσα οπτική τείνει να ταυτίσει τις δύο πλευρές και να παρουσιάσει τον ανένδοτο σαν εμπνευστή της ανανεωτικής αυτής δυναμικής. Όπως προκύπτει, όμως, από τη μελέτη των πηγών, ο ανένδοτος φάνηκε να αφομοιώνει την ανανεωτική επιχειρηματολογία της ελληνικής κοινωνίας με τρόπο ιδανικό, ώστε να επιτύχει την ευρύτερη δυνατή συσπείρωση της ριζοσπαστικοποιημένης αυτής γενιάς γύρω του. Έτσι, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι το Κέντρο έδειχνε περισσότερο να ακολουθεί τις εξελίξεις, επιδιώκοντας την πολιτική του επικράτηση, παρά να τις προκαλεί το ίδιο με δικές του καινοτόμες προτάσεις.

Αυτή ακριβώς η ανάγκη διατήρησης των ισορροπιών με εκείνους τους φορείς που θα μπορούσαν να παρέμβουν υπέρ μίας λύσης που θα ωφελούσε πολιτικά το Κέντρο, το οδήγησε πολλές φορές σε παραχωρήσεις έναντι θεσμών και σε ένδειξη υποχωρητικότητας έναντι παρεμβατικών πρακτικών. Για τα στελέχη της Ένωσης Κέντρου, η απομάκρυνση της κυβέρνησης Καραμανλή από την εξουσία έδειχνε μο-

⁶¹ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946): πολιτική βιογραφία* (Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2012), σσ. 215-216.

νόδρομος και η επίτευξη αυτού του στόχου, ειδικά μετά τους πρώτους μήνες, έμοιαζε να ξεπερνά κάθε πιθανή επιφύλαξη έναντι των μεθόδων. Στο πλαίσιο αυτό, η ηγεσία της αξιωματικής αντιπολίτευσης εκμεταλλεύθηκε την κρίση στις σχέσεις πρωθυπουργού-Ανακτόρων, τα οποία ενοχλημένα από την ενίσχυση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, εφέροντο να προτιμούν μία ανίσχυρη κυβέρνηση συνεργασίας στελεχών της ΕΡΕ και της Ένωσης Κέντρου. Η στρατηγική του Γεωργίου Παπανδρέου και των συντελεστών του ανένδοτου έναντι του Στέμματος, αποτελούσε πραγματικά εμπνευσμένη πολιτική τακτική πίεσης και παράλληλης προβολής λύσεων. Ευάλωτο έναντι των κατηγοριών της αντιπολίτευσης, το Παλάτι στράφηκε κατά του πρωθυπουργού, τον οποίο κατηγορούσε ότι το άφηνε ακάλυπτο. Επιστέγασμα της έξυπνης και έμμεσης επίθεσης του Κέντρου αποτέλεσε, αναμφίβολα, η στάση του έναντι της «βαθείας τομής»· στην προσπάθεια του πρωθυπουργού να περιορίσει τις δυνατότητες παρέμβασης του Στέμματος, η στάση του Κέντρου έδειχνε να ευνοεί τα Ανάκτορα. Η ιδιότυπη αυτή «συμπόρευση» είχε έναν κοινό στόχο πλέον, την κυβέρνηση Καραμανλή.

Αντιθέτως, οι Ηνωμένες Πολιτείες επαναλάμβαναν σε κάθε ευκαιρία την απόφασή τους να μην εμπλακούν στην πολιτική κρίση που είχε προκληθεί μετά τις εκλογές του 1961. Παρά την προφανή ικανοποίησή τους από την πολιτική της κυβέρνησης Καραμανλή και την προτίμηση που είχαν επιδείξει στο σενάριο της παραμονής της στην εξουσία, δεν προκύπτει από πουθενά ότι είχε υπάρξει παρέμβασή τους προκειμένου να αποφευχθεί η ανάληψη της εξουσίας από το Κέντρο ή η ενίσχυση της παρουσίας του στην πολιτική σκηνή. Μετά τις εκλογές του 1961, όλες οι εκθέσεις της πρεσβείας εξέφραζαν απόλυτη ικανοποίηση για την εκλογική ενίσχυση του Κέντρου, που είχε εκφραστεί με την αύξηση των εδρών του στη νέα βουλή και την μείωση των ποσοστών της ΕΔΑ, γεγονός που απέτρεπε το ενδεχόμενο περαιτέρω πόλωσης μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς. Οι επιφυλάξεις που εκφράστηκαν κατά τη διάρκεια του ανένδοτου αγώνα, σχετίζονταν αφενός με την αξιοπιστία του νέου φορέα και την ικανότητά του να πείσει το εκλογικό σώμα ότι θα μπορούσε να αποτελέσει αξιόπιστη κυβερνητική εναλλακτική για τη χώρα, και αφετέρου με την πιθανότητα εκμετάλλευσης της δυναμικής του ανένδοτου από την Αριστερά. Ειδικότερα, τέλος, ως προς τον Γεώργιο Παπανδρέου, οι αμερικανοί αξιωματούχοι δεν έδειχναν να ανησυχούν για τις πολιτικές του επιλογές – βέβαιοι για τον διακηρυγμένο αντικομμουνισμό του – αλλά έδειχναν διστακτικοί απέναντι στην μάλλον αμφισβητήσιμη σταθερότητά του, στην προσπάθειά του να επιτύχει τους στόχους που κατά καιρούς έθετε.

Η παρακολούθηση της πορείας του ανένδοτου αγώνα της Ένωσης Κέντρου, μπορεί να καταδείξει την εξέλιξη στόχων και προτεραιοτήτων, στο διάστημα των είκοσι περίπου μηνών που διήρκεσε. Έτσι μπορεί να γίνει εφικτή μία συνολικότερη αποτίμηση των αποτελεσμάτων ενός στρατηγικού εγχειρήματος, του οποίου η μορφή, η επιχειρηματολογία και η πειστικότητα υπέστησαν ουσιώδεις μεταβολές μεταξύ του 1961 και του 1963. Κατά τη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων του ανένδοτου

αγώνα, η προσοχή επικεντρώθηκε στην καταγγελία περιστατικών βίας στην επαρχία και νόθευσης του αποτελέσματος στα μεγάλα αστικά κέντρα. Κατανοώντας ότι το ζήτημα έπρεπε να αναδειχθεί όσο ήταν ακόμη εν θερμώ, το Κέντρο ανέλαβε να το διατηρήσει στην επικαιρότητα με καθημερινές αναφορές. Η ορκωμοσία της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κέντρου στις αρχές του 1962 – που εγκαινίασε την πρώτη φάση του ανένδοτου – έδωσε νέα δυναμική στις καταγγελίες που πλέον γίνονταν από την αίθουσα του κοινοβουλίου. Σύμφωνα με τα στελέχη του κόμματος, η στρατηγική της Ένωσης Κέντρου είχε ήδη αποδώσει τους πρώτους καρπούς, που ξεπερνούσαν τους αρχικούς στόχους. Έτσι, πέρα από την παραδοχή από την κυβέρνηση της ύπαρξης συγκεκριμένων παρατυπιών στην εκλογική διαδικασία, ως θετικό αποτέλεσμα αντιμετωπιζόταν και η δέσμευση περί εκκαθάρισης των εκλογικών καταλόγων.

Η δεύτερη φάση του ανένδοτου, που σχηματικά ονομάστηκε «Πορεία στο Λαό», ξεκίνησε από τον Μάρτιο του 1962 και προέβλεπε την άμεση επαφή των στελεχών του Κέντρου με τους πολίτες, μέσω μεγάλων συγκεντρώσεων σε όλη τη χώρα. Η εξωστρέφεια του ανένδοτου ενισχύθηκε, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στην ανάδειξη ζητημάτων – πέραν του εκλογικού – που θα του επέτρεπαν να προσεγγίσει μεγαλύτερες ομάδες πληθυσμού. Η αποκατάσταση της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος, που θα επιτυγχανόταν μόνον μέσα από το τρίπτυχο «τίμιο κράτος-τίμιο εκλογικό σύστημα-τίμιες εκλογές» προβλήθηκε ως νέο πρόταγμα του ανένδοτου. Υπό αυτό το πνεύμα επιχειρήθηκε να διατηρηθεί ο ανένδοτος στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής, προσαρμοζόμενος στις κοινωνικές απαιτήσεις.

Τελευταία φάση της αντιπολιτευτικής αυτής τακτικής του Κέντρου αποτέλεσε η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1962, μέχρι και την παραίτηση του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή. Αυτή η φάση ήταν ίσως η κρίσιμότερη των είκοσι μηνών της αντιδικίας, καθώς το Κέντρο πέραν της κυβέρνησης, είχε πλέον να αντιμετωπίσει και την κόπωση, που είχε σωρεύσει ένας χρόνος συνεχών συγκρούσεων και δυναμικών κινητοποιήσεων. Πράγματι, οι δύο τελευταίοι μήνες του 1962 υπήρξαν οι πλέον κρίσιμοι για την εξέλιξη του εγχειρήματος. Γνωρίζοντας ότι δεν θα ήταν εύκολο να διατηρηθεί το κλίμα της πόλωσης για μεγάλο διάστημα χωρίς κάποια δυναμική εξέλιξη, η Ένωση Κέντρου φαινόταν να αναζητά νέο βηματισμό. Έτσι οργανώθηκε το τελικό στάδιο της αντιπαράθεσης με την κυβέρνηση – μία ύστατη δηλαδή προσπάθεια αναθέρμανσης του ζητήματος – από τον Ιανουάριο του 1963. Από το σημείο αυτό και εξής, η πλάστιγγα έδειξε να κλίνει σαφώς προς την πλευρά της αντιπολίτευσης, κυρίως λόγω του ολοένα διευρυνόμενου χάσματος μεταξύ πρωθυπουργού και Ανακτόρων. Η πρόταση της κυβέρνησης για αναθεώρηση ορισμένων μη θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος οριστικοποίησε την διάσταση απόψεων μεταξύ Κωνσταντίνου Καραμανλή και βασιλιά Παύλου και έδωσε την ευκαιρία στην Ένωση Κέντρου να ενισχύσει τη θέση της.

Διακρίνοντας το αδιέξοδο στο οποίο είχε βρεθεί πλέον η κυβέρνηση, η αξιωματική αντιπολίτευση δεν δίσταζε να αποδεχθεί κάθε αίτημα που προβαλλόταν,

αφήνοντας στην άκρη οποιονδήποτε στρατηγικό σχεδιασμό. Όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς «Επί ένα έτος, και ενώ οι δόκιμοι πολιτικοί αμφέβαλλαν για τα αποτελέσματα του αγώνα, ο ακατάβλητος γέροντας [Γεώργιος Παπανδρέου] διέτρεχε την ύπαιθρο αποκαθιστώντας μία κάπως υπερβολικά ενθουσιώδη αλλά σχεδόν μυστικιστική επικοινωνία με το λαό. Έτσι, τα κύρια συνθήματα της εκστρατείας του Κέντρου δεν προήλθαν από μία γενική πλατφόρμα αλλά αποσπασματικά, κατά τη διάρκεια του “ανένδοτου αγώνα”. Ποτέ δεν αποκρυσταλλώθηκαν σε ένα ενιαίο σύστημα ιεραρχημένων στόχων».⁶² Έτσι, το Κέντρο έδειχνε πλέον να παρακολουθεί την ατζέντα του ανένδοτου, χωρίς όμως να ασχολείται με τη διαμόρφωσή της. Τα δραματικά γεγονότα της άνοιξης του 1963, που έδειχναν να εξελίσσονται με πρωτοφανή ταχύτητα, ξεπερνώντας κατά πολύ τον πολιτικό χρόνο, επηρέασαν την πορεία των πραγμάτων πολύ περισσότερο από όσο θα μπορούσε να είχε ελπίσει η Ένωση Κέντρου.

Η άνοιξη του 1963 αποτελεί μία από τις πλέον μεστές γεγονότων περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Μετά από μήνες σφοδρότατων συγκρούσεων μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα, πλέον και οι σχέσεις ανάμεσα στον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή και τα Ανάκτορα έβαιναν ολοένα οξυνόμενες. Πέρα, όμως από το πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης, έντονος αναβρασμός επικρατούσε και σε επίπεδο κοινωνίας. Τον Απρίλιο του 1963, στο επίκεντρο της επικαιρότητας βρέθηκαν δύο ζητήματα: η οργάνωση της πρώτης Μαραθώνιας Πορείας Ειρήνης, και οι διαδηλώσεις γύρω από το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων, με αποκορύφωμα τα επεισόδια σε βάρος της βασίλισσας Φρειδερίκης από διαδηλωτές στο Λονδίνο. Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι από τις εν λόγω πρωτοβουλίες, είχε εξ αρχής λάβει αποστάσεις η Ένωση Κέντρου, υπό τον φόβο του στίγματος της «συνοδοιπορίας», της ταύτισής της δηλαδή με την Αριστερά. Άλλωστε, τα αιτήματα της Αριστεράς, που αποτελούσαν κινητήρια δύναμη για τις δράσεις αυτές – αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, κατάργηση των έκτακτων μέτρων και ανάπτυξη του κινήματος της ειρήνης – απείχαν τόσο από την ρητορική όσο και από την ιδεολογική πλατφόρμα της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης, ιδίως δε του αρχηγού της Γεωργίου Παπανδρέου.

Η «Μαραθώνια Πορεία», που είχε προγραμματισθεί για τις 21 Απριλίου 1963, αντιμετώπισε εξ αρχής την καθολική αντίδραση της κυβέρνησης, η οποία τελικά την απαγόρευσε, υπό τον φόβο επεισοδίων. Η διεθνής διάσταση του κινήματος, προβλημάτιζε την κυβέρνηση που εκτιμούσε ότι μια πιθανή διασάλευση της τάξης από την Αριστερά, θα είχε εξαιρετικά αρνητικό αντίκτυπο για τη χώρα στο εξωτερικό. Τελικά, την ημέρα της πορείας οι δυνάμεις της αστυνομίας απέκλεισαν σχεδόν το σύνολο της διαδρομής, ενώ περίπου χίλια άτομα συνελήφθησαν. Μόνη εξαίρεση ο συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ βουλευτής, Γρηγόρης Λαμπράκης, που κατάφερε, λόγω της βουλευτικής του ασυλίας, να φθάσει στον χώρο του Τύμβου και από εκεί να ξεκινήσει μία πορεία – πλήρη συμβολισμών – προς την Αθήνα. Παρά

⁶² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ο.π., σελ. 161.

την παρεμπόδισή του, τελικά, από τις δυνάμεις ασφαλείας, το μήνυμά του είχε καταφέρει να ακουστεί.

Εν τω μεταξύ, η διεθνείς αντιδράσεις για το παρατεινόμενο καθεστώς των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα γίνονταν όλο και εντονότερες. Η ανάληψη πρωτοβουλιών στην κατεύθυνση της ενημέρωσης της κοινής γνώμης και της άσκησης πίεσης προς την ελληνική κυβέρνηση, είχαν μεγάλη απήχηση στην Δυτική Ευρώπη – κυρίως στην Μεγάλη Βρετανία – φορτίζοντας περαιτέρω το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα. Μάλιστα, περισσότεροι από 100 βουλευτές του βρετανικού Εργατικού Κόμματος είχαν υπογράψει αίτημα προς την ελληνική κυβέρνηση ζητώντας την άμεση παροχή αμνηστίας στους τελευταίους πολιτικούς κρατούμενους που παρέμεναν στις ελληνικές φυλακές, από την εποχή του Εμφυλίου.

Συνεπώς, τα γεγονότα του Απριλίου έφεραν εκ νέου στην επικαιρότητα ζητήματα πολιτικών ελευθεριών και ατομικών δικαιωμάτων που απασχολούσαν ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο έδειχνε πλέον να ριζοσπαστικοποιείται εκφράζοντας αντιλήψεις σαφώς πιο προωθημένες από την πλειοψηφία των εκπροσώπων του στη Βουλή. Αρκούσε λοιπόν η επιχειρηματολογία του Ανένδοτου Αγώνα της Ένωσης Κέντρου για να εκφράσει αυτή την δυναμική, ή οι δυναμικές παρεμβάσεις της Αριστεράς είχαν πλέον αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο; Η απάντηση δεν μπόρεσε να δοθεί υπό ομαλές συνθήκες. Τις ισορροπίες ανέτρεψε με τρόπο σαρωτικό ένα οδυνηρό γεγονός, το οποίο στιγματίσε την πολιτική ζωή της χώρας και καθόρισε την πορεία των εξελίξεων για τα επόμενα χρόνια: η δολοφονία του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη.

Στις 22 Μαΐου 1963 ο Γρηγόρης Λαμπράκης μετέβη στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να μιλήσει σε εκδήλωση της Επιτροπής για την Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη. Έξω από τα γραφεία του Δημοκρατικού Συνδικαλιστικού Κινήματος, είχαν συγκεντρωθεί «αντιφρονούντες» πολίτες, που στρέφονται με ύβρεις και χαρακτηρισμούς κατά των οργανωτών και των ομιλητών της εκδήλωσης. Η κατάσταση οξύνθηκε μόλις οι συγκεντρωμένοι αναγνώρισαν τον Λαμπράκη. Εν μέσω αποδοκιμασιών ο βουλευτής Πειραιά δέχεται χτύπημα στο κεφάλι ενώ εισέρχεται στο κτήριο. Παρά την ισχυρή της παρουσία, η αστυνομία παρέμενε απαθής. Από τα μεγάφωνα του κτηρίου ακούγεται η αγωνιώδης έκκλησή του: «Προσοχή, προσοχή. Εδώ βουλευτής Λαμπράκης, Σαν εκπρόσωπος του έθνους και του λαού καταγγέλλω ότι υπάρχει σχέδιον δολοφονίας μου και καλώ τον υπουργό Βορείου Ελλάδος, τον Νομάρχη, τον Εισαγγελέα, τον στρατηγό της χωροφυλακής Μήτσου, τον Διευθυντή της Αστυνομίας και τον Διοικητή Ασφαλείας Θεσσαλονίκης να προστατεύσουν την συγκέντρωσιν και την ζωήν μου».

Την ίδια ώρα, στην προσπάθειά του να εισέλθει στην αίθουσα, τραυματίζεται από παρακρατικούς και ο βουλευτής Καβάλας της ΕΔΑ Γιώργης Τσαρουχάς. Ήταν πλέον σαφές, ότι η κατάσταση έβαινε ανεξέλεγκτη. Μετά το τέλος της ομιλίας του, ο Λαμπράκης δέχεται τις διαβεβαιώσεις της αστυνομίας ότι ο χώρος έξω από ο κτήριο είχε εκκαθαριστεί από τους συγκεντρωμένους. Στην πραγματικότητα, τόσο

όσοι μετείχαν στην αντίσυγκέντρωση, όσο και οι δυνάμεις της χωροφυλακής παρέμεναν στη θέση τους. Στην προσπάθειά του να περάσει απέναντι, όπου βρισκόταν το ξενοδοχείο που επρόκειτο να καταλύσει, ο Λαμπράκης θα χτυπηθεί από ένα τρίκυκλο όχημα που οδηγούσε ο Σπύρος Γκοτζαμάνης με συνεπιβάτη τον Μανώλη Εμμανουηλίδη, δύο πρόσωπα που σχετίζονταν άμεσα με παρακρατικές οργανώσεις που λυμαίνονταν την πόλη. Δρώντας βάσει οργανωμένου σχεδίου, υπό την καθοδήγηση του Ξενοφόντα Γιοσμά, οι δύο άνδρες τραυμάτισαν θανάσιμα τον Γρηγόρη Λαμπράκη και επεχείρησαν να διαφύγουν. Η καταλυτική παρέμβαση περαστικών πολιτών οδήγησε στην σύλληψη των δραστών, παρά την χαρακτηριστική απάθεια των οργάνων της τάξης. Τα γεγονότα της 22ας Μαΐου συγκλόνισαν την κοινή γνώμη και αποτέλεσαν την απαρχή σειράς αποκαλύψεων για τη δράση ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων και τις σχέσεις των μελών τους με στελέχη της χωροφυλακής. Ο Γρηγόρης Λαμπράκης εξέπνευσε στις 27 Μαΐου 1963. Ο θάνατός του θα λειτουργούσε ως θρυαλλίδα στο ήδη πολωμένο πολιτικό σκηνικό, συντελώντας καταλυτικά στην επιτάχυνση των καταγιγιστικών εξελίξεων των επόμενων μηνών.

Ποιος ήταν όμως ο στόχος των δραστών; Είναι προφανές ότι τέτοιες εικασίες εκτός από παρακινδυνευμένες, δύσκολα μπορούν να είναι ακριβείς. Παρά ταύτα, είναι σαφές ότι η κατάσταση ήταν εν πολλοίς εκτός ελέγχου. Τόσο η ανακριτική όσο και η δημοσιογραφική έρευνα που ακολούθησαν, ανέδειξαν το εύρος της εμπλοκής παρακρατικών ομάδων στην ζωή της πόλης, τις υπόγειες σχέσεις τους με τις δυνάμεις ασφαλείας, αλλά το κυριότερο, το μέγεθος και την ισχύ της πυγμής τους έναντι του Κοινοβουλευτισμού και της Δημοκρατίας. Οι οργανώσεις αυτές, ενισχυόμενες και αυτονομούμενες θεωρούσαν ότι μπορούσαν να υποκαταστήσουν το κράτος εκεί που έκριναν ότι απειλούνταν τα συμφέροντά τους και η περίπτωση του Γρηγόρη Λαμπράκη ήταν για αυτούς απλά η απόδειξη. Σε μία ανάλυση μεστή συμπερασμάτων και ενδεικτική της ανησυχίας του πνευματικού κόσμου έναντι των εξελίξεων, ο Ευάγγελος Παπανούτσος υποστήριζε λίγες εβδομάδες αργότερα: «Τα εγκλήματα η Δημοκρατία δεν τα χρειάζεται, ούτε καταδέχεται να επικουρήται από κοινούς εγκληματίες. Όταν φτάνη ως εκεί, από χαλαρή ηθική συνείδηση ή από απερισκεψία των ταγών της, τότε – απλούστατα – αναιρεί τον εαυτό της. Δηλαδή πράττει εναντίον της αυτό που επιδιώκουν οι εχθροί της: κατεξευτελίζεται και καταρρέει. (...) Οι εγκάθετοι της Θεσσαλονίκης, και όσοι ώπλισαν τα άνομα χέρια τους, σκότωσαν μαζί με τον ατυχή νέο την εμπιστοσύνη μας προς την Ελληνική Δημοκρατία. Προς την ανθρωπιά και την πολιτική ωριμότητα της χώρας μας».⁶³

Αυτό συνεπώς που γινόταν όλο και περισσότερο σαφές ήταν ότι τα όρια α-ντοχής του πολιτικού συστήματος εξαντλούνταν. Οι εκατέρωθεν απειλές και καταγγελίες δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη ανασφάλεια της κοινής γνώμης έναντι των πιθανών συνεπειών μίας περαιτέρω εκτράχυνσης της κατάστασης. Οι πολιτικές σκοπιμότητες, όμως, έδειξαν και πάλι να υπερισχύουν: οι προσωπικές επιθέσεις από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, που έδειχναν πλέον πρόθυμα

⁶³ *Το Βήμα*, 13 Ιουνίου 1963.

να δεχθούν ακόμη και άνωθεν επεμβάσεις προκειμένου να επιτευχθούν οι άμεσες πολιτικές τους στοχεύσεις, η ενδοκυβερνητική αμφισβήτηση του πρωθυπουργού από στελέχη της ΕΡΕ και το κυριότερο, η ανοικτή πλέον σύγκρουση Καραμανλή – Στέμματος θα οδηγήσουν στην πρόωρη παραίτηση της κυβέρνησης. Στο διάστημα που ακολούθησε, η πόλωση και οι κομματικές συγκρούσεις παγίδευσαν την δημοκρατία, την ώρα που οι εχθροί της έδειχναν να επιχαίρουν, οργανώνοντας τις κινήσεις τους και αναμένοντας την κατάλληλη στιγμή προκειμένου να δράσουν.

Η οριστική ρήξη μεταξύ Ανακτόρων και πρωθυπουργού και η συνακόλουθη παραίτηση του δεύτερου, αποτέλεσαν την επίτευξη του βασικού στόχου του Κέντρου, που πλέον – απόντος του Κωνσταντίνου Καραμανλή – θα μπορούσε ευχερέστερα να διαπραγματευθεί τους όρους της εκλογικής του κατίσχυσης.⁶⁴ Στο ερώτημα κατά πόσο ο ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου πέτυχε τους στόχους του, η απάντηση δεν μπορεί να είναι μονοδιάστατη. Είναι προφανές, ότι βραχυπρόθεσμα η αξιωματική αντιπολίτευση έδειχνε να έχει επιτύχει τις βασικές της επιδιώξεις. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε παραιτηθεί, η ενότητα του Κέντρου είχε – προσωρινά τουλάχιστον – επιβληθεί και οι πολιτικές εξελίξεις έμοιαζαν να ευνοούν την πολιτική επικράτησή του κόμματος έναντι των αντιπάλων του. Λίγους μήνες αργότερα αυτή πολιτική δυναμική επρόκειτο να εκφραστεί και στις κάλπες: αρχικά με το οριακό αποτέλεσμα των εκλογών του 1963 και εν συνεχεία με τον εκλογικό θρίαμβο του Φεβρουαρίου του 1964. Το αμέσως επόμενο διάστημα, όμως, έμελλε να αποδείξει τον προσωρινό χαρακτήρα αυτής της επιτυχίας. Με την σκληρή του αντιπολιτευτική τακτική το Κέντρο έδειχνε να έχει απελευθερώσει δυνάμεις που τελικά στράφηκαν εναντίον του, παγιδεύοντας το ίδιο και την χώρα σε έναν νέο κύκλο έντασης. Οι εξελίξεις που ακολούθησαν, από τα μέσα της δεκαετίας, κατέδειξαν την ανεπάρκεια του πολιτικού συστήματος και την παντελή έλλειψη εγγυήσεων του πολιτεύματος, με συνέπειες που επρόκειτο να οδηγήσουν την χώρα πολλά χρόνια πίσω.

Το Κέντρο από τις εκλογές του 1963 στις παραμονές της δικτατορίας

Μετά από έντεκα χρόνια κυριαρχίας της συντηρητικής παράταξης, η νίκη της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 – έστω και χωρίς κοινοβουλευτική αυτοδυναμία – μετέβαλλε άρδην το πολιτικό σκηνικό. Η ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Γεώργιο Παπανδρέου από τον βασιλιά Παύλο επέτρεψε στον αχαιό πολιτικό να προχωρήσει, κατά την βραχεία αυτή πρώτη πρωθυπουργία του, στη ανάληψη σειράς πρωτοβουλιών στην κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής και της

⁶⁴ Διαχωρίζοντας την θέση της από την τακτική του Κέντρου, η ΕΔΑ σημείωνε σε κείμενό της: «Η ΕΔΑ δεν αντελήφθη ποτέ την πτώση του Καραμανλή σαν το απόλυτο αίτημα του αγώνα, σαν το τέρμα της πάλης για τη Δημοκρατία. Συγκεντρώνει τα κύρια πυρά εναντίον του και αποβλέπει ταυτόχρονα να διευκολύνει την ανάπτυξη των αγώνων των μαζών και αύριο, ύστερα από την πτώση του, και να δημιουργήσει και τα ερείσματα και τις προϋποθέσεις προς την κατεύθυνση αυτή». Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, φάκ. 482 (χ.χ.)

φιλελευθεροποίησης του δημόσιου βίου που ενίσχυσαν την απήχηση του Κέντρου στο εκλογικό σώμα. Παρά την εξασφάλιση της ψήφου εμπιστοσύνης της Βουλής η κυβέρνηση Παπανδρέου παραιτήθηκε αρνούμενη την στήριξη που της παρείχε η Αριστερά. Η πλήρης επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές της 16^{ης} Φεβρουαρίου με ποσοστό 52,7% και 171 έδρες υπογράμμισε την ευρεία αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων της χώρας και επιβεβαίωσε την θέση του Γεωργίου Παπανδρέου ως αδιαφιλονίκητου ηγέτη της παράταξης.⁶⁵

Η νέα κυβέρνηση χωρίς να μεταβάλλει το πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής επεχείρησε σειρά διορθωτικών παρεμβάσεων που σε μεγάλο βαθμό σχετίζονταν και με μία ευρύτερη προσπάθεια άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων.⁶⁶ Αν η αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας είχε – κατά το Κέντρο – επιτευχθεί, η εφαρμογή πολιτικών κοινωνικής και οικονομικής δημοκρατίας παρέμενε ζητούμενο. Στο πλαίσιο αυτής της προτεραιότητας ο Παπανδρέου προχώρησε σε σειρά παρεμβάσεων αναδιανεμητικού χαρακτήρα με στόχο να ικανοποιηθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Κάποιες από αυτές τις πρωτοβουλίες ήταν η ρύθμιση αγροτικών χρεών και η αύξηση των γεωργικών επιδοτήσεων, η αύξηση των μισθών των δικαστών και των δημοσίων υπαλλήλων και η αύξηση των συντάξεων. Η «κεϋνσιανή» αυτή πολιτική στόχευε στην επέκταση της αγοραστικής δύναμης των μεσαίων στρωμάτων η οποία με τη σειρά της θα μπορούσε να επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη μέσω της αύξησης της ζήτησης. Η βιομηχανική παραγωγή επιταχύνθηκε από τα μέσα της δεκαετίας ενώ οι ρυθμοί ανάπτυξης της οικονομίας παρέμειναν εξαιρετικά υψηλοί, αν και συνοδεύονταν από σημαντική αύξηση του δημοσίου χρέους υπογραμμίζοντας την ανάγκη συνολικότερου σχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής που θα στηριζόταν στην καταπολέμηση των εγγενών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας και την προώθηση διαρθρωτικού χαρακτήρα μεταρρυθμίσεων.

Κεντρικό άξονα της πολιτικής της Ένωσης Κέντρου αποτέλεσε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, που είχε αναλάβει και το υπουργείο Παιδείας, με την καταλυτική συμβολή του υφυπουργού Παιδείας Λουκή Ακρίτα και του γενικού γραμματέα του υπουργείου Ευάγγελου Παπανούτσου. Συγκεκριμένα, καθιερώθηκε η δωρεάν παιδεία και η δημοτική ως ισότιμη γλώσσα της καθαρεύουσας, επεκτάθηκε η υποχρεωτική εκπαίδευση από τα έξι στα εννέα χρόνια, επιχειρήθηκε ο εκσυγχρονισμός του σχολικού προγράμματος και των διδακτικών εγχειριδίων, ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Πατρών και ενισχύθηκε η τεχνολογική εκπαίδευση. Επρόκειτο για μία παρέμβαση κομβικού χαρακτήρα που διαπνεόταν από την ίδια διανεμητική διάθεση, στοχεύοντας στην παροχή ευκαιριών μόρφωσης και κοινωνικής ανόδου σε μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού.

⁶⁵ Για τις εκλογικές αναμετρήσεις βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*.

⁶⁶ Για την οικονομική πολιτική βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, (Αθήνα, 2000)

Ο πολιτικός βίος της κυβέρνησης Παπανδρέου διακόπηκε απότομα τον Ιούλιο του 1965,⁶⁷ μετά την σφοδρή σύγκρουση βασιλιά-πρωθυπουργού που οδήγησε στην αποπομπή του εκλεγμένου πρωθυπουργού και την απαρχή μίας νέας περιόδου σφοδρών πολιτικών συγκρούσεων. Η Ένωση Κέντρου, η οποία στις εκλογές του προηγούμενου έτους είχε κερδίσει 171 έδρες, βρισκόταν πλέον έναντι μίας πρωτοφανούς εσωτερικής κρίσης. Η αποχώρηση μίας πρώτης ομάδας ηγετικών στελεχών του κόμματος και η συγκρότηση της κυβέρνησης Νόβα μετέβαλλε άρδην το πολιτικό σκηνικό πυροδοτώντας αλυσιδωτές αντιδράσεις. Εν μέσω υπονοιών περί ύπαρξης σχεδίων εκτροπής του πολιτεύματος, η σύγκρουση πρωθυπουργού και Στέμματος επρόκειτο να μεταβάλει τα δεδομένα σε επίπεδο κοινωνίας και πολιτικής.

Οι εβδομήντα ημέρες που μεσολάβησαν ανάμεσα στην πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και την υπερψήφιση της κυβέρνησης του Στέφανου Στεφανόπουλου, συνιστούν αναμφισβήτητα εξαιρετικά πυκνό πολιτικό χρόνο, στη διάρκεια του οποίου οι ισορροπίες μεταβλήθηκαν συχνά. Η κυβέρνηση Νόβα καταψηφίστηκε από την Βουλή, λαμβάνοντας μόλις 131 ψήφους. Επρόκειτο για τις ψήφους της ΕΡΕ, του Κόμματος των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη και όσων βουλευτών της Ένωσης Κέντρου είχαν αποσπαστεί από τη γραμμή Παπανδρέου. Μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Αυγούστου, πολλά στελέχη του Κέντρου επεδίωξαν την άμβλυνση του οξυμένου κλίματος που είχε πλέον παγιωθεί ανάμεσα στην ηγεσία του κόμματος και τα Ανάκτορα, προκρίνοντας την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Στέφανο Στεφανόπουλο. Η ανένδοτη στάση του Γεωργίου Παπανδρέου θα οδηγήσει στην εκ νέου ενίσχυση των φυγόκεντρων τάσεων εντός του κόμματος και την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Ηλία Τσιριμώκο. Η θνησιγενής αυτή επιλογή έδειχνε να αντικατοπτρίζει την συνολική εικόνα αποδόμησης του πολιτικού σκηνικού. Η αδυναμία του Τσιριμώκου να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης θα οδηγήσει στην σύγκλιση του Συμβουλίου του Στέμματος, που για μία ακόμη φορά θα επιβεβαιώσει την αδυναμία των πολιτικών αρχηγών και του βασιλιά Κωνσταντίνου να συναινέσουν στη συγκρότηση μίας μεταβατικής κυβέρνησης κοινής αποδοχής.

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1965 η Βουλή παρείχε ψήφο εμπιστοσύνης στην τρίτη κατά σειρά κυβέρνηση, που είχε ορκίσει ο Κωνσταντίνος σε διάστημα περίπου δύο μηνών. Η κυβέρνηση του Στεφανόπουλου στηρίχθηκε και από 44 πρώην βουλευτές της Ένωσης Κέντρου, αριθμός που αντιστοιχούσε περίπου στο ένα τέταρτο της συνολικής κοινοβουλευτικής δύναμης του κόμματος, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά τις εκλογές του 1964. Προφανώς επρόκειτο για μία δύσκολη επιλογή, πίσω από την οποία μπορεί κανείς να αναγνωρίσει διαφορετικά κίνητρα. Μία ομάδα διέβλεπε ότι ο βασιλιάς δεν επρόκειτο να αποδεχθεί την διενέργεια νέων εκλογών, όπως ζητούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου, και συνεπώς ότι δεν θα μπορούσε να προκύψει κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου από την παρούσα βουλή. Παράλληλα, όμως, δεν έλειπαν και οι καταγγελίες για τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρ-

⁶⁷ Για μία ανάλυση των γεγονότων του Ιουλίου 1965, βλ. στο Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή, ο.π.*, σσ. 192-206.

κεια της διαδικασίας, κάτι που με τρόπο εύγλωττο συνοψίζει ο αρχηγός της ΕΡΕ Πα-
ναγιώτης Κανελλόπουλος, σημειώνοντας ότι «η απόσπασις των αναγκαίων βουλευ-
τών από τον κ. Παπανδρέου, δια να φθάση η πλειοψηφία εις τον αριθμόν 152, έγινε
με εξαγοράν συνειδήσεων, με υπουργοποίησιν ανθρώπων, που δεν θα εγίνοντο πο-
τέ, υπό άλλας συνθήκας, υπουργοί, ακόμη και με άλλα απαράδεκτα μέσα, που τα
επληροφορήθην εξωδίκως αργότερα».

Παράλληλα, οι πολιτικές εξελίξεις οδήγησαν σε μαζικές διαδηλώσεις, ίσως
τις πλέον μαχητικές από την περίοδο της Απελευθέρωσης. Με κυρίαρχα τα αντιμο-
ναρχικά συνθήματα χιλιάδες πολίτες συγκρούστηκαν κατά την περίοδο των Ιουλιαν-
ών με δυνάμεις της αστυνομίας. Επρόκειτο για την αντίδραση ενός σημαντικού
τμήματος της ελληνικής κοινωνίας, που είχε ριζοσπαστικοποιηθεί μέσα από τον Α-
νένδοτο Αγώνα της περιόδου 1961-1963 και τη συμμετοχή σε οργανώσεις όπως η
Νεολαία Λαμπράκη κατά την αμέσως επόμενη περίοδο. Πλέον, αυτή η κοινωνική
δυναμική αποκτούσε νέα χαρακτηριστικά, μέσα από την αμφισβήτηση ενός κυρίαρ-
χου μοντέλου πολιτικής. Σε συμβολικό επίπεδο, η μορφή που ταυτίστηκε με αυτές
τις διαδηλώσεις είναι αυτή του Σωτήρη Πέτρουλα, ενός φοιτητή που έχασε τη ζωή
του στη διάρκεια των συγκρούσεων με τις δυνάμεις της αστυνομίας στο κέντρο της
Αθήνας.

Αν όμως η κοινωνική δυναμική, μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από μία πορεία
που κατέληγε στα Ιουλιανά, πόσο εύκολο είναι να κατηγοριοποιήσει κανείς τα στε-
λέχη της Ένωσης Κέντρου που επέλεξαν να αποχωρήσουν από το κόμμα, συμμετέ-
χοντας στις κυβερνήσεις του 1965; Η στήριξη των κυβερνήσεων Νόβα, Τσιριμώκου
και Στεφανόπουλου από την ΕΡΕ και – εν μέρει – το Κόμμα Προοδευτικών του Μαρ-
κεζίνη, θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μία «δεξιά
πτέρυγα» εντός του Κέντρου που αποστασιοποιήθηκε από την ηγεσία Παπανδρέου.

Η τοποθέτηση, όμως, σύμφωνα με τον άξονα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά δεν
μπορεί να δώσει σαφή εικόνα, καθώς οι βουλευτές αυτοί προέρχονται από όλο το
εύρος των τάσεων στο εσωτερικό της ΕΚ. Αντιθέτως, πιο εύγλωττα είναι τα συμπε-
ράσματα αν η διάκριση γίνει ανάμεσα στους νεοεκλεγέντες βουλευτές και τα ιστο-
ρικά στελέχη της παράταξης. Σύμφωνα με αυτή, οι βουλευτές που είχαν εκλεγεί κα-
τά τις τελευταίες αναμετρήσεις έμειναν κοντά στην ηγεσία του Γεωργίου Παπαν-
δρέου, άλλωστε είχε ήδη σχηματιστεί ένα πρώτος πυρήνας στελεχών της λεγόμενης
κεντροαριστεράς περί τον Ανδρέα Παπανδρέου. Αντιθέτως, τα στελέχη που είχαν
μακρά πορεία στην πολιτική καθώς και οι ηγετική ομάδα του κόμματος επέλεξε σε
σημαντικό ποσοστό να αποχωρήσει. Πρόκειται συνεπώς για μία ιδιότυπη σύγκρου-
ση: Οι εκπρόσωποι μίας πολιτικής παράδοσης, οι οποίοι αφενός θεωρούσαν παρα-
κινδυνευμένη την τακτική του Γεωργίου Παπανδρέου και αφετέρου δεν μπορούσαν
να συλλάβουν το μέγεθος της κοινωνικής αντίδρασης που θα προξενούσε η αποπο-
μπή του, συγκρούονταν με καινούριους – κυρίως – βουλευτές που είχαν γαλουχηθεί

μέσα στις πολιτικές ζυμώσεις της δεκαετίας του '60.⁶⁸ Πέρα, όμως, από τις πολιτικές καταβολές του κάθε βουλευτή, δεν μπορεί να παραγνωριστεί η ύπαρξη ενός βασικού πυρήνα στελεχών που ανέλαβε το εγχείρημα καθώς και ο κεντρικός ρόλος που διαδραμάτισαν τόσο στις σχετικές διαβουλεύσεις, όσο και στην διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και ο εκδότης της εφημερίδας *Ελευθερία*, Πάνος Κόκκας.

Η διακυβέρνηση Στεφανόπουλου είχε να αντιμετωπίσει μία σειρά από εγγενείς δυσχέρειες, που σε σημαντικό βαθμό σχετιζόνταν με την ισχνή πλειοψηφία ενός έως δύο βουλευτών που είχε στην Βουλή. Απότοκη της προσπάθειας διατήρησης των ισορροπιών μπορεί να θεωρηθεί και η αποδοχή των πιέσεων των Ανακτόρων για την ανάθεση της αρχηγίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού στον Γρηγόριο Σπαντιδάκη. Η επαναφορά σε επιτελικές θέσεις των δικτατόρων της 21^{ης} Απριλίου και η προετοιμασία ενός «βασιλικού πραξικοπήματος» από τον αρχηγό του επιτελείου, περιγράφουν τον ρόλο που εκείνος διαδραμάτισε στην πορεία προς την εκτροπή. Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου ακολούθησε συνετή οικονομική πολιτική, στοχεύοντας στον περιορισμό των συνεπειών από την μακρά περίοδο πολιτικής αβεβαιότητας που είχε προηγηθεί. Σημαντικές πρωτοβουλίες ανέλαβε επίσης για την αποφυλάκιση των τελευταίων πολιτικών κρατουμένων, ενώ την ίδια περίοδο διεξήχθησαν και οι δίκες για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ και την δολοφονία του βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη. Σε κάθε περίπτωση, η συνοχή του κυβερνητικού σχήματος αμφισβητήθηκε κατά καιρούς ενισχύοντας ρήγματα που υφίσταντο μεταξύ των προερχόμενων από το Κέντρο βουλευτών.

Παράλληλα, όμως, διαιρετικές τομές είχαν εμφανισθεί και στο εσωτερικό των υπολοίπων κομμάτων – χαρακτηριστικό γνώρισμα της εγγενούς απαξίωσης της πολιτικής – δημιουργώντας ακόμη οξύτερα προβλήματα στους ηγέτες του Κέντρου και της Δεξιάς. Για τον σκληρό πυρήνα των υποστηρικτών του Κωνσταντίνου Καραμανλή εντός της ΕΡΕ, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αποτελούσε μία ενδιάμεση λύση μέχρι την επιστροφή του ιδρυτή του κόμματος, ένα είδος τοποτηρητή, γεγονός που μεγιστοποιούσε το χάσμα ανάμεσα στον αρχηγό και την ηγετική ομάδα που συχνά αντιδρούσε στην συνέχιση της στήριξης της κυβέρνησης Στεφανόπουλου. Αντίστοιχα, και στο χώρο του Κέντρου, ο Γεώργιος Παπανδρέου, αποστερημένος της βασικής ηγετικής ομάδας του κόμματος – η οποία πλέον σε σημαντικό βαθμό βρισκόταν στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου – και με επιβαρυνόμενη υγεία, καλούταν να αντεπεξέλθει στην ολοένα εντεινόμενη ριζοσπαστικοποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου, επικεφαλής ενός κεντροαριστερού ρεύματος εντός της Ένωσης Κέντρου.

Η κρίση του 1965 συνιστά αναμφισβήτητα εξαιρετικά σημαντική καμπή στην μεταπολεμική ιστορία της χώρας. Πολιτική ηγεσία και Ανάκτορα αρνήθηκαν να θέσουν ουσιαστικές βάσεις για μία συνεννόηση, η οποία θα μπορούσε να είχε αποτρέψει την όξυνση. Συνεπώς, αν αποδεχθεί κανείς ότι η ιστορία δεν έχει χαρακτήρα νομοτελειακό, η προσέγγιση της εν λόγω περιόδου μπορεί να αποδειχθεί καταλυτι-

⁶⁸ Βλ. σχετικά, Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή*, ο.π., σσ. 199-206.

κής σημασίας. Υπογραμμίζοντας την στάση πολιτικών και πολιτών, μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τον τρόπο που λειτούργησαν, εκείνοι που ήδη σχεδίαζαν την επιβολή δικτατορίας.

Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου παρέμεινε σταθερή στις βασικές πολιτικές επιλογές στον τομέα της οικονομίας. Αντίστοιχα, και στην εξωτερική πολιτική η επιλογή της ενίσχυσης των δεσμών με την Δύση σε συνδυασμό με την εξασφάλιση φιλικών δεσμών με τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού και πολιτικής καλής γειτονίας με τις όμορες χώρες παρέμεινε κεντρική επιλογή καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή επιλογή, έχει υποστηριχθεί básισμα ότι η κυβέρνηση των λεγομένων «αποστατών» προσπάθησε να επανενεργοποιήσει την πορεία της χώρας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση, που είχε στο μεταξύ ατονήσει κατά τη περίοδο διακυβέρνησης Παπανδρέου.⁶⁹

Ένα χρόνο μετά την κρίση του Ιουλίου του 1965, η φαινομενική πολιτική σταθερότητα, απότοκη μάλλον μίας στάσης αναμονής,⁷⁰ δεν έδειχνε να αντικατοπτρίζει τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό των κομμάτων. Η απροσδόκητη παραμονή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου στην εξουσία, παρά την ισχνή πλειοψηφία ενός έως δύο βουλευτών, επέτεινε το κλίμα έντασης. Μάλιστα, μπορεί básισμα να υποστηριχθεί ότι, ιδιαίτερα μετά το 1965, οι διαιρετικές τομές είχαν εμφανισθεί και στο εσωτερικό των κομμάτων – χαρακτηριστικό γνώρισμα της εγγενούς απαξίωσης της πολιτικής – δημιουργώντας ακόμη οξύτερα προβλήματα στους ηγέτες του Κέντρου και της Δεξιάς.

Για τον σκληρό πυρήνα των υποστηρικτών του Κωνσταντίνου Καραμανλή εντός της ΕΡΕ, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αποτελούσε μία ενδιαμέση λύση μέχρι την επιστροφή του ιδρυτή του κόμματος,⁷¹ γεγονός που μεγιστοποιούσε το χάσμα ανάμεσα στον αρχηγό και την ηγετική ομάδα του κόμματος, με τον Κανελλόπουλο να πολιτεύεται –σύμφωνα με τον Στέφανο Στεφανόπουλο – υπό το φόβο του Καραμανλή.⁷² Σε αυτό το εξαιρετικά δυσχερές πολιτικό περιβάλλον ο αρχηγός της ΕΡΕ αναγνωρίζοντας – ήδη από τον Ιούλιο του 1966 – την αδυναμία του να εξασφαλίσει την στήριξη της κυβέρνησης Στεφανόπουλου από το σύνολο των βουλευτών της ΕΡΕ για περισσότερους από 3 έως 4 μήνες,⁷³ επανεκτίμησε τη θέση του. «Είμαι υποχρεωμένος να σκεφθώ πως θα εξέλθουμε από την ανωτέρω εμπλοκή [αναφ. στη βεβαιότητα της κυβέρνησης για τη στήριξη της ΕΡΕ](...) Δεν είναι εύκολο (...) διότι στην προσπάθειά μου (...) δεν θα έχω την συμπαράστασι όλων των συνεργατών μου,

⁶⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνική ευρωπαϊκή πολιτική 1965-1966: επαναδραστηριοποίηση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, (Αθήνα, 2003).

⁷⁰ Είναι ενδεικτικό, ότι σε σχετική έκθεσή του ο αμερικανός πρεσβευτής Talbot, ένα χρόνο μετά τα γεγονότα του Ιουλίου, χαρακτήριζε την Ελλάδα «φυσιολογική και ήρεμη», Phillips Talbot (Πρεσβεία ΗΠΑ Αθήνα) προς State Department, 12 Αυγούστου 1966, POL 15 Greece.

⁷¹ Μάλιστα, και ο ίδιος αναγνώριζε το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε εναντίον του από τον «καραμανλικό κύκλο των επιτελών», Παναγιώτης, Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, (Αθήνα, 1997), σ.86.

⁷² Αλέξης, Παπαχελάς, ο.π., σ. 244.

⁷³ NARA, American Embassy προς State Department, 29 Ιουλίου 1966, POL 15 Greece.

ούτε όλων των προσκειμένων εις την ΕΡΕ δημοσιογραφικών οργάνων. Υπάρχουν οι θεωρούντες ορθότερον να προχωρήσουμε μοιρολατρικά.»⁷⁴

Πόσο πρόθυμη ήταν, όμως, η ηγετική ομάδα της ΕΡΕ να ακολουθήσει τον Κανελλόπουλο χωρίς αντιδράσεις; Αναμφισβήτητα ελάχιστα. Εντός του καλοκαιριού του 1966 το χάσμα στο εσωτερικό του κόμματος είχε μεγιστοποιηθεί, γεγονός που κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο οφειλόταν στην ψυχολογία του Κανελλόπουλου: «Η βασική πλάνη ότι είχε γίνει αρχηγός έφερε αυτή την αφόρητη κατάσταση. Δεν κατάλαβε, δεν θέλησε να καταλάβη ότι ήταν μόνο τύποις αρχηγός και ότι ουσία (sic) ήταν τοποτηρητής».⁷⁵ Αναγνωρίζοντας το αδιέξοδο, ο αυτοεξόριστος στο Παρίσι Καραμανλής, δήλωνε «...θα ήμουν πρόθυμος και αυτή την στιγμή να τον ανακουφίσω στο πρόβλημά του, δηλών ότι δεν πρόκειται να επανέλθω εις την πολιτικήν. Μου λένε όμως ότι αυτό θα έβλαπτε το ηθικό της παρατάξεως».⁷⁶

Αντίστοιχα, και στο χώρο του Κέντρου, ο Γεώργιος Παπανδρέου, αποστερημένος της βασικής ηγετικής ομάδας του κόμματος – η οποία πλέον βρισκόταν στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου – και με επιβαρημένη υγεία, καλούταν να αντεπεξέλθει στην ολοένα εντεινόμενη ριζοσπαστικοποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου, επικεφαλής ενός κεντροαριστερού ρεύματος εντός της Ένωσης Κέντρου. Η διαφοροποίηση του υιού Παπανδρέου, έδειχνε να δυσχεραίνει τη θέση του Γεωργίου Παπανδρέου – ήδη από τα τέλη του 1965 – τόσο έναντι των αμερικανών όσο και έναντι των εναπομείναντων στελεχών της παράταξης, που αρνούνταν να επιτρέψουν την ανατροπή της πολιτικής γραμμής του κόμματος. Ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε είναι η αντίδραση του πρώην υφυπουργού Εθνικής Αμύνης Μιχάλη Παπακωνσταντίνου, ο οποίος δήλωνε σε συνομιλία του με αμερικανούς αξιωματούχους, ότι «ο ίδιος και άλλοι βουλευτές δεν ήθελαν να αποχωρήσουν από το κόμμα, γιατί τότε θα επέτρεπαν στον Ανδρέα και τους «αριστερούς φίλους» του να το αλώσουν».⁷⁷ Παράλληλα, έντονη διαφαινόταν και η δυσαρέσκεια πολλών στελεχών της ΕΚ έναντι της επίμονης πολεμικής του Ανδρέα Παπανδρέου προς το Στέμμα, γεγονός που δυσχέραινε ακόμη περισσότερο τον εξισορροπητικό ρόλο του ηγέτη της αξιωματικής αντιπολίτευσης.⁷⁸

Τέλος, ρήγματα έδειχναν να δημιουργούνται και εντός του κυβερνητικού ΦΙΔΗΚ, το οποίο βρισκόταν εξ αντικειμένου σε εξαιρετικά δυσχερή θέση, λόγω και

⁷⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (γεν. επιμέλεια), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, ο.π., τομ.6, σ.236· Παναγιώτης Κανελλόπουλος (Αθήνα) προς Κωνσταντίνο Καραμανλή (Παρίσι), 20 Σεπτεμβρίου 1966.

⁷⁵ Σβολόπουλος, 1992-1997, τόμ. 6, σ.321, Κωνσταντίνος Τσάτσος (Αθήνα) προς Κωνσταντίνο Καραμανλή (Παρίσι), 27 Αυγούστου 1966.

⁷⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φακ. 46Α, Κωνσταντίνος Καραμανλής (Παρίσι) προς Κωνσταντίνο Τσάτσο (Αθήνα), 8 Νοεμβρίου 1966.

⁷⁷ Αλέξης Παπαχελάς, ο.π., 1997, σ. 229.

⁷⁸ NARA, Phillips Talbot (Πρεσβεία ΗΠΑ Αθήνα) προς State Department, 12 Αυγούστου 1966, POL 15 Greece. Αντίστοιχες είναι και οι αναφορές του Δημήτρη Μπίτσιου, για βουλευτές της ΕΚ που αντιδρώντας στην τακτική του Ανδρέα Παπανδρέου, είχαν απευθυνθεί στα Ανάκτορα, Δημήτρης, Μπίτσιος, *Στο όριο των καιρών* (Αθήνα, 1997), σ. 51.

της επισφαλούς πλειοψηφίας του στη Βουλή. Ήδη, από το καλοκαίρι του 1966, είχε τεθεί υπό έντονη αμφισβήτηση η παραμονή της κυβέρνησης στην εξουσία. Όπως είναι φυσικό, οι αναφορές ακόμη και στελεχών της κυβέρνησης περί επικείμενων εκλογών, στοχευμένες ή μη, ενέτειναν το κλίμα ανασφάλειας σχετικά με την επόμενη μέρα,⁷⁹ καθιστώντας την ανάγκη ανάληψης μίας πρωτοβουλίας συνεννόησης, ολοένα και πιο επιτακτική. Ζητούμενο όμως παρέμενε το κατά πόσον είχαν διαμορφωθεί οι αναγκαίες συνθήκες, που θα επέτρεπαν την ευόδωση μίας πρωτοβουλίας, η οποία θα προϋπέθετε αμοιβαίες υποχωρήσεις από πολιτικούς και Στέμμα.

Η ανατροπή της κυβέρνησης Στεφανόπουλου δεν ήλθε ως κεραυνός εν αιθρία. Οι σχετικές αναφορές στον Τύπο των αμέσως προηγούμενων ημερών επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι η μεταβολή του πολιτικού σκηνικού ήταν θέμα χρόνου. Παρά ταύτα, πρέπει να εξεταστεί αν εδώ που είχαν φτάσει τα πράγματα, τα πολλαπλά αδιέξοδα που αντιμετώπιζε το πολιτικό σύστημα της χώρας εν γένει, επέτρεπαν επιτυχία της όποιας λύσης. Είναι άλλωστε ενδεικτικό το γεγονός ότι οι αρχηγοί των δύο μεγάλων κομμάτων, αν και συμφωνούσαν στην ανάγκη αλλαγής, απέφυγαν χαρακτηριστικά οποιαδήποτε ενέργεια θα τους εξέθετε έναντι της μέχρι τότε ρητορείας τους. Αρνούμενοι να αναλάβουν την ευθύνη διαχείρισης της κρίσης από μία κυβέρνηση συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ, επέτρεψαν στο Στέμμα να διατηρήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων, με την τοποθέτηση μίας μεταβατικής κυβέρνησης απολύτως ελεγχόμενης. Θα ήταν, όμως, δυνατή η λύση της συγκυβέρνησης ΕΡΕ-ΕΚ, η οποία ίσως θα ήταν και η μόνη λύση; Κατά πόσον είχαν οι δύο πολιτικοί ηγέτες την ισχύ να επιβάλουν μία τέτοια ριζοσπαστική πρόταση, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με το αναπτυσσόμενο κλίμα πόλωσης στο εσωτερικό των κομμάτων τους;

Επιπλέον, δεν μπορεί να μην γίνει αναφορά σε σειρά «χαμένων ευκαιριών», απότοκων της συγκεκριμένης διαχείρισης της κρίσης του Δεκεμβρίου. Αφενός η οριστική πλέον απομάκρυνση μίας πιθανής ευνοϊκής έκβασης των ελληνοτουρκικών συνομιλιών για το κυπριακό, και αφετέρου η ευρύτερη αποτυχία εμπέδωσης ενός κλίματος πολιτικής ομαλότητας. Η απαίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου να μείνει μυστική η συνεννόηση, προκειμένου να μη βρεθεί αντιμέτωπος με το σκληρό πυρήνα της ΕΚ, καταδίκασε τη συμφωνία, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει απαρχή ύφεσης των πολιτικών παθών, και τελικά, αν και δεν ήταν αυτό το σκοπούμενο αποτέλεσμα, οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη έξαρση των παθών.

Οι ομοιότητες του 1966 με το 1965, κυρίως σε επίπεδο χειρισμών του Κωνσταντίνου είναι υπαρκτές. Αδύναμος να επιτύχει ευρύτερες συνθέσεις, προχώρησε σε κινήσεις που τελικά όξυναν τα πάθη, αποκλείοντας κάθε δυνατότητα σύγκλισης. Άλλωστε, δείχνει να ανακλύπτει αμείλικτο το ερώτημα κατά πόσον μετά το Δεκέμβριο 1966 υπήρχε πλέον οποιαδήποτε δυνατότητα υπαγωγής της κρίσης σε κάποιο

⁷⁹ Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Μητσotάκης εντός του Ιουλίου φερόταν να υποστηρίζει σε ιδιωτικές συζητήσεις με αμερικανούς ότι η παρούσα πολιτική κατάσταση δεν θα μπορούσε να παραταθεί για πολύ, NARA, Phillips Talbot (Πρεσβεία ΗΠΑ Αθήνα) προς State Department, 1 Ιουλίου 1966, POL 15 Greece.

έλεγχο. Ίσως σε αυτό συνέτεινε και το γεγονός ότι το 1966, εξέλιπε πλέον ένα «υπεύθυνον κλιμάκιο θυσίας»⁸⁰ – όπως το ονόμασε μεταγενέστερα ο Πάνος Κόκκας – που θα προφύλασσε τον τόπο από μία επερχόμενη εκτροπή.

5.3. Όψεις του Κυπριακού ζητήματος από την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ στη δικτατορία

Χρονικό του Κυπριακού Αγώνα

Η έναρξη του ένοπλου αγώνα την 1^η Απριλίου 1955 εναντίον της βρετανικής αποικιακής διοίκησης σηματοδοτεί μία νέα, δυναμική, φάση διεκδίκησης του αιτήματος της αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού, αιτήματος που ταυτίζεται με το όραμα της Ένωσης. Η προσπάθεια αποπροσανατολισμού, μέσω της σύγκλισης τριμερούς διάσκεψης – Ελλάδας, Μ. Βρετανίας, Τουρκίας – για ευρύτερα ζητήματα της περιοχής, περιλαμβανομένης της Κύπρου, θα λήξει άδοξα, υπό την πίεση των Σεπτεμβριανών του 1955. Οι βανδαλισμοί κατά του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, κατέδειξαν τις ευαίσθητες ισορροπίες στην περιοχή καθώς και τα εγγενή αδιέξοδα της ακολουθούμενης εξωτερικής πολιτικής. Παράλληλα όμως, πρόδηλη κατέστη η απογοήτευση και η οργή της ελληνικής κοινωνίας έναντι της στάσης των δυτικών συμμάχων.

Στην Κύπρο ο Σερ Τζων Χάρντιγκ αναλαμβάνει κυβερνήτης το φθινόπωρο του 1955, αρχίζοντας σειρά συναντήσεων με τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο, ενώ τον Νοέμβριο κηρύσσει το νησί σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Το πρώτο αυτό διάστημα της θητείας του, που χαρακτηρίστηκε αφενός από τη μεγάλη κλίμακα των στρατιωτικών επιχειρήσεων έναντι της ΕΟΚΑ – ανάλογη και της αποτελεσματικότητας του κυπριακού αγώνα – και αφετέρου από μία προσπάθεια πολιτικής διευθέτησης του ζητήματος, αποτέλεσε αναμφισβήτητο σημείο καμπής για την βρετανική πολιτική και μία χαμένη ευκαιρία για την ελληνική πλευρά. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων, τον Φεβρουάριο του 1956 και η συνακόλουθη σύλληψη και εξορία του Μακαρίου αποτέλεσαν το έναυσμα για περαιτέρω όξυνση της σύγκρουσης. Παράλληλα, και στην Ελλάδα θα ενισχυθούν τα αντιβρετανικά αισθήματα, δοκιμάζοντας τα όρια της νεοεκλεγείσας κυβέρνησης Καραμανλή.

Τον Μάιο του 1956, ο απαγχονισμός δύο μελών της ΕΟΚΑ – του Μιχαλάκη Καραολή και του Ανδρέα Δημητρίου – κλόνισε περαιτέρω την ελληνική κοινωνία, η οποία πέρα από την οδύνη της για τα τεκταινόμενα στην Κύπρο, βρέθηκε πλέον αντιμέτωπη και με μία νέα τραγική πραγματικότητα στο εσωτερικό, με πρωτοφανείς συγκρούσεις και νεκρούς στο κέντρο της Αθήνας. Οι επιχειρήσεις της ΕΟΚΑ συνεχίστηκαν μέχρι τον Αύγουστο, όταν ο Γεώργιος Γρίβας κήρυξε μετά από συνενόηση

⁸⁰ Χρήστος, Χρηστίδης, «Ο λόγος ενός πρωταγωνιστή. Προσεγγίζοντας την περίοδο 1964-1968 μέσα από μία επιστολή του Πάνου Β. Κόκκα», *Κλειώ*, τεύχος 4, Δεκέμβριος 2007, σ. 154.

με την Αθήνα, την πρώτη εκχειρία. Είχε προηγηθεί ο απαγχονισμός άλλων τριών μαχητών, του Ανδρέα Ζάκου, του Ιάκωβου Πατάτσου και του Χαρίλαου Μιχαήλ. Η εκχειρία έπεσε στο κενό λόγω της βρετανικής αδιαλλαξίας και οι επιχειρήσεις επαναλαμβάνονται. Τον Σεπτέμβριο εκτελούνται άλλοι τρεις μαχητές της ΕΟΚΑ, οι Μιχάλης Κουτσόφτας, Ανδρέας Παναγίσης και Στέλιος Μαυρομάτης.

Στο πολιτικό πεδίο, τον Δεκέμβριο του 1956 απορρίπτεται το σχέδιο Ράντκλιφ, το οποίο συνοδεύεται και από την βρετανική αποδοχή της διχοτόμησης ως τελικής λύσης, ενώ οι πρώτοι μήνες του 1957 θα χαρακτηριστούν από σκλήρυνση της στάσης της βρετανικής διοίκησης, με εξόντωση ομάδων της ΕΟΚΑ. Η ηρωική αυτοθυσία του Γρηγόρη Αυξεντίου και ο απαγχονισμός του Ευαγόρα Παλληκαρίδη, οριοθετούν αυτή την πρώτη υποπερίοδο του κυπριακού αγώνα με τον πλέον συμβολικό τρόπο.

Η απελευθέρωση του Μακαρίου και η επιστροφή του στην Αθήνα στις 17 Απριλίου 1957 συνέβαλε στην εκτόνωση του κλίματος. Η παρουσία του ηγέτη του αγώνα στην Αθήνα δεν θα οδηγήσει σε νέο γύρο διαπραγματεύσεων με τους βρετανούς, που εμμένουν στη σκληρή τους στάση. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ο Χάρντιγκ παραιτείται και αντικαθίσταται από τον Σερ Χιου Φουτ, που αν και αρχικά θεωρήθηκε δεκτικότερος έναντι των ελληνικών αιτημάτων, αποδείχθηκε εξαιρετικά υποχωρητικός στις τουρκικές πιέσεις. Η στασιμότητα που χαρακτηρίζει το επόμενο διάστημα στο διπλωματικό πεδίο θα συνδυαστεί με μία λανθάνουσα εμφύλια σύγκρουση ανάμεσα σε μέλη της ΕΟΚΑ και οπαδούς του ΑΚΕΛ τον Ιανουάριο του 1958. Παρά την καθολική αντίδραση, οι εξελίξεις στο Κυπριακό κατέδειξαν τα αδιέξοδα για την ελληνική πλευρά, εντείνοντας τους φόβους για πιθανή εκμετάλλευση από την Τουρκία, προκειμένου να ενισχυθούν οι διχοτομικές της βλέψεις.

Παράλληλα, στην Ελλάδα η κυβερνητική κρίση του Φεβρουαρίου του 1958 θα οδηγήσει σε πρόωρη προσφυγή στις κάλπες από τις οποίες, πέρα από την επιβεβαίωση της ισχύος του Κωνσταντίνου Καραμανλή, θα βγει εξαιρετικά αποδυναμωμένο το φιλελεύθερο Κέντρο. Η ανάδειξη της Αριστεράς σε αξιωματική αντιπολίτευση, εννέα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στον έντονα αντιδυτικό λόγο της με αφορμή της στάση των συμμάχων έναντι του κυπριακού αγώνα.

Οι διακοινοτικές συγκρούσεις μεταξύ ελληνοκυπρίων και τουρκοκυπρίων, το καλοκαίρι του 1958 σε συνδυασμό με την κατάθεση του σχεδίου Μακμίλλαν, επέτειναν την ανασφάλεια για πιθανή διχοτόμηση του νησιού. Υπό την απειλή μονομερούς εφαρμογής του σχεδίου από την Βρετανία και την Τουρκία, ο Μακάριος αποδέχεται τον Σεπτέμβριο του 1958 μία λύση δεσμευμένης ανεξαρτησίας, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις ενός απευθείας ελληνοτουρκικού διαλόγου. Οι αρχικές συναντήσεις των δύο υπουργών εξωτερικών τον Δεκέμβριο, που συνοδεύτηκαν από κήρυξη ανακωχής από την ΕΟΚΑ, θα οδηγήσουν στις διαπραγματεύσεις της Ζυρίχης και την υπογραφή των τελικών συμφωνιών του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1959 από όλους τους εμπλεκόμενους. Η Κύπρος καθίσταται ανεξάρτητο κράτος, αν και εν

πολλοίς δυσλειτουργικό, οι μαχητές της ΕΟΚΑ αμνηστεύονται και ο Μακάριος επιστρέφει στη Λευκωσία την 1^η Μαρτίου 1959. Λίγες ημέρες αργότερα φθάνει στην Αθήνα ο αρχηγός της ΕΟΚΑ, Γεώργιος Γρίβας.

Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Ο αστικός κόσμος

Λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου και με ανοιχτά ακόμη τα τραύματα που η εσωτερική αυτή σύγκρουση προξένησε στη συνοχή του κοινωνικού ιστού, ο αστικός κόσμος βλέπει αρχικά μάλλον με έντονο προβληματισμό την εξέγερση Ελλήνων εναντίον Βρετανών. Πέραν του ότι οι «Άγγλοι» ήταν παραδοσιακοί σύμμαχοι στους προγενέστερους πολέμους, η εικόνα της ένοπλης αυτής αντιπαράθεσης ξύπνησε αισθήματα ανασφάλειας και μνήμες του Δεκεμβρίου του 1944. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο οι αναφορές στη δράση της ΕΟΚΑ, με τη μορφή ενυπόγραφου κειμένου, ήταν εξαιρετικά περιορισμένες μέχρι τα Σεπτεμβριανά του 1955. Οι εικόνες και οι περιγραφές των εκτρόπων της Κωνσταντινούπολης και η οργή για τη στάση των συμμάχων οδηγεί σε μία πρώτη μορφή ρήξης δεσμών με την Δύση, που ως φαινόμενο αρχίζει πλέον να αγγίζει και παραδοσιακά σταθερούς υποστηρικτές της. Σε κάθε περίπτωση, η πιθανότητα εκμετάλλευσης του αγώνα από την Αριστερά, προκειμένου να μεταδοθεί το κλίμα όξυνσης και η κοινωνική αναταραχή που το συνόδευε, επιβάλλει στον αστικό κόσμο μία συγκεκριμένη ρητορική.⁸¹

Σύμφωνα με αυτή, ο Κυπριακός Αγώνας είναι αλυτρωτικός με μόνο στόχο την Ένωση με την Ελλάδα και επ' ουδενί σχετίζεται με αιτήματα κοινωνικής αλλαγής. Μόνιμη επωδός των σχετικών κειμένων είναι η αναφορά στο ένα και μόνο Έθνος που ως σύνολο πολεμά για την απελευθέρωση της τελευταίας αλύτρωτης πατρίδας, στο πρότυπο των παλαιότερων αγώνων σε Κρήτη ή Μακεδονία. Η αναφορά του Ηλία Βενέζη σε κλίμα που «θυμίζει τις καλύτερες ώρες εθνικής έξαρσης που έζησε η γενιά μας»⁸², καθιστά σαφή τη στοχευμένη σύνδεση του παρόντος με τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των αρχών του αιώνα.

Η μουδιασμένη, πάντως, αρχική αντίδραση μεταβλήθηκε άρδην, όταν πλέον είχαν διαψευσθεί και οι τελευταίες ελπίδες για αποδοχή των δίκαιων αιτημάτων του αγώνα από την σύμμαχο φιλελεύθερη Βρετανία, ειδικά δε μετά την άνοιξη του 1956. Ακόμη και μετά την εξορία του Μακαρίου, και με αφορμή τις μεγάλες διαδηλώσεις που συγκροτήθηκαν τότε στην Αθήνα, ο Παύλος Παλαιολόγος υποστήριζε από τις στήλες του Βήματος ότι «η εξωτερική πολιτική δεν ασκείται στο πεζοδρόμιο»⁸³, λίγες όμως εβδομάδες αργότερα, ο ίδιος θα σημειώσει με αφορμή τους πρώτους απαγχονισμούς:

⁸¹ Βλ. γενικότερα, Stefanidis, *Stirring the Greek Nation*, ο.π.

⁸² Ηλίας Βενέζης, «Φωνή της Ιστορίας», *Το Βήμα*, 22/11/55.

⁸³ Παύλος Παλαιολόγος, «Μέτρο και στις εκρήξεις», *Το Βήμα*, 13/3/56.

Χρήστος Χρηστίδης
Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Έχει και η λεκτική εγκράτεια τα όριά της.[...] τη στιγμή αυτή που αιωρούνται στη Λευκωσία δύο πτώματα παλικαριών, χωρίς τους περιορισμούς των διπλωμάτων εμείς, αφαιρούμε τον γλωσσοδέτη και δίνουμε ελεύθερη διέξοδο στα συναισθήματα που κατέχουν την ψυχή των Ελλήνων. Οργή και Κατάρρα.⁸⁴

Όμως, ακόμη και αν σταδιακά αρχίζουν και οι αστικές δυνάμεις να εκφράζουν οδύνη για την κυπριακή νεολαία και την απογοήτευσή τους από την μεγάλη σύμμαχο, η έντονη ανησυχία για πιθανή εκμετάλλευση του αγώνα από την Αριστερά ολοένα και επιτείνεται. Η δυσκολία της κυβέρνησης να ισορροπήσει ανάμεσα στα αιτήματα ενός τμήματος του Ελληνισμού και τις ασφυκτικές πιέσεις που δεχόταν από τις δυτικές δυνάμεις, παρείχε μεγάλα περιθώρια ρητορικής εκμετάλλευσης από την πλευρά της μειοψηφούσας αλλά παραδοσιακά μαχητικής Αριστεράς, που πλέον διεκδικούσε ρόλο πρωταγωνιστή.

Όπως πάμε, εχάσαμε σιγά σιγά την υπεροχή μας απέναντι των κομμουνιστών στο ζήτημα του Κυπριακού αγώνος. Επειδή την σημαία της αυτοδιαθέσεως εκρατούσαν ο Παπάγος και ο Διγενής – «μοναρχοφασίστας» ο ένας, «Χίτης» ο άλλος – θα το θυμάστε βέβαια απείχαν απ' όλα τα συλλαλητήρια και μάλιστα στην Κύπρο ήσαν όργανα των Άγγλων. Από τότε όμως που εγκαταλείψαμε την γραμμή του Παπάγου, έσπευσαν προθυμότατοι στο κενό που εδημιουργήθη.⁸⁵

Επιπλέον, με αφορμή τη θετική στάση των ανατολικών κρατών – με προεξάρχουσα τη Σοβιετική Ένωση – έναντι του αγώνα και του αιτήματος της αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού, η σύγκριση με την αδιαλλαξία των νατοϊκών συμμάχων έδειχνε αναπόφευκτη. Εκφράζοντας το αίσθημα απαξίας έναντι των προτεραιοτήτων του δυτικού κόσμου, ο Ευάγγελος Παπανούτσος καταθέτει τις ανησυχίες του την επαύριον της εκτόπισης του Μακαρίου:

Στη ρίζα όλων των μεγάλων κατορθωμάτων της ιστορίας θα βρούμε πάντοτε, δύναμη κινητήρια και δημιουργική, ορμή κοσμογονική, ένα βαθύ λαμπρό υποβλητικό όραμα που έγινε πάθος και πρόθεση για έργα και θυσίες – δηλαδή ένα «μύθο».

[...] Ο δυτικός λεγόμενος κόσμος υποφέρει σήμερα όχι τόσο από την κατάρτηση των δυνάμεών του όσο από μία βαθιά ιδεολογική κρίση. Την ώρα που η μυθοπλαστική δύναμη των αντιπάλων του αναπτύσσεται με εξαιρετική δραστηριότητα, αυτός σκοτώνει έναν-έναν τους μεγάλους μύθους του μέσα στην ψυχή των λαών που τον αποτελούν. Πε-

⁸⁴ Παύλος Παλαιολόγος, «Οργή και κατάρρα», *Το Βήμα*, 11/5/56.

⁸⁵ Σπύρος Μελάς, «Επίλογος», *Εστία*, 12/5/56.

ρισσότερο όμως και από το ψωμί, ο άνθρωπος πεινάει την ελευθερία και από του νερού βασανιστηκώτερη είναι η δίψα της δικαιοσύνης. Φυσικό λοιπόν είναι, ύστερ' από τις αλλεπάλληλες διαψεύσεις ν' αποστραφή και να μισήση όσους μυκτηρίζουν με κυνισμό τις προσδοκίες του. Οι ωραίοι «μύθοι» όταν ξεσκίζονται από τα βάνανυσα χέρια της βίας και της μωρίας εκδικούνται: το κενό που αφήνουν γίνεται μένος, οργή, πάθος, και φέρνει τον κατακλυσμό.⁸⁶

Κατά συνέπεια, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η πρόταξη του αμιγώς εθνικοαπελευθερωτικού χαρακτήρα του Κυπριακού Αγώνα, προϊόντος του χρόνου, έδειχνε ολοένα και πιο αδύναμο επιχείρημα έναντι μίας στρατηγικά σχεδιασμένης πολιτικής προσέγγισης του ζητήματος, τόσο στην εσωτερική πολιτική σκηνή από την Αριστερά, όσο και στην ευρύτερη αντιπαράθεση δυνάμεων εντός του πλαισίου του Ψυχρού πολέμου.

Ο Κυπριακός Αγώνας και οι προσλήψεις του - Η Αριστερά

Για την ελληνική Αριστερά, ο Κυπριακός Αγώνας αποτελούσε μοναδική ευκαιρία προβολής των θέσεων της αλλά παράλληλα και ένα είδος ιδιότυπης παγίδας. Ενώ θεωρούμενο ως ανταποικιακό το εγχείρημα έδειχνε πλήρως εναρμονισμένο με την αντισυμμαχική πολιτική που η ίδια πρόκρινε, παρά ταύτα, η διεξαγωγή του υπό την καθοδήγηση ενός εκκλησιαστικού ηγέτη και ενός από τους σκληρότερους πολέμιους του κομμουνισμού, απαιτούσε εξαιρετικά λεπτούς χειρισμούς.⁸⁷

Βασική θέση της παράταξης είναι ότι η εξέγερση γίνεται από τον λαό συνολικά, και έχει χαρακτήρα ταυτόχρονα κοινωνικοανατρεπτικό αλλά και εθνικοαπελευθερωτικό. Το όνομα του Γεώργιου Γρίβα αποσιωπάται πλήρως, ενώ και η ίδια η οργάνωση ελάχιστα αναφέρεται. Άλλωστε, οποιαδήποτε αναφορά σε συγκεκριμένο τμήμα του πληθυσμού, αυτόματα θα ανέτρεπε το επιχείρημα περί καθολικής λαϊκής εξέγερσης, ενάντια στον ιμπεριαλισμό και τις πολιτικές επιλογές του δυτικού κόσμου. Στο πλαίσιο αυτό ο Γιάννης Κορδάτος αναφέρει ότι «η Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα θα πραγματοποιηθεί με αγώνες του ίδιου του κυπριακού λαού και αφού αδυνατίσει ο αγγλικός ιμπεριαλισμός».⁸⁸ Συμπληρώνει επίσης ότι αυτός ο αγώνας θα πρέπει να κατευθύνεται από «ηγετικά στελέχη που αντιπροσωπεύουν πραγματικά τον λαό»⁸⁹, κατά συνέπεια όχι από μία προσωπικότητα όπως ο Γρίβας.

Αντιλαμβανόμενη, άλλωστε, το αδιέξοδο στο οποίο εν πολλοίς είχε περιέλθει ο αστικός κόσμος εξαιτίας της στάσης των συμμάχων, η Αριστερά θα αναδείξει

⁸⁶ Ευάγγελος Παπανούτσος, «Οι Μύθοι», *Το Βήμα*, 15/3/56.

⁸⁷ Δεν υπάρχει σχετικά ιδιαίτερα εκτενής βιβλιογραφία. Βλ. κυρίως, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Η ελλαδική Αριστερά και ο αγώνας της ΕΟΚΑ: μια πρώτη προσέγγιση», στο Καζαμιάς και Παπαπολυβίου (επιμ.), *Πενήντα χρόνια μετά τον απελευθερωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ*, σσ. 87-119.

⁸⁸ Γιάννης Κορδάτος, «Απάντηση σε ερωτήματα και απορίες Κύπριων», *Η Αυγή*, 27/6/56.

⁸⁹ Γιάννης Κορδάτος, «Απάντηση σε ερωτήματα και απορίες Κύπριων», *Η Αυγή*, 27/6/56.

το εθνικό ζήτημα σε προνομιακό πεδίο της πολιτικής της, υποδαυλίζοντας τα αντισυμμαχικά αισθήματα που είχαν ήδη αρχίσει να αναπτύσσονται στην ελληνική κοινωνία. Αποτέλεσμα αυτής της ιδιότυπης «εθνοκεντρικής» ρητορείας θα αποτελέσει αναμφισβήτητα η κατακόρυφη άνοδος των ποσοστών της, γεγονός που την κατέστησε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958, λίγα μόλις χρόνια από τη λήξη του εμφυλίου.

Στο πλαίσιο αυτό, συχνές είναι και οι προσπάθειες σύνδεσης της σκληρής αντιμετώπισης του κυπριακού λαού από τους βρετανούς, με τις συνθήκες που βίωναν οι οπαδοί της Αριστεράς στο εσωτερικό. Όπως γλαφυρά αναφέρει ο Κώστας Βάρναλης, «τα συμφέροντα και την τιμή της Ελλάδας, μόνο ο λαός θα τα σώσει από τους ξένους τυράννους και τους ντόπιους θυρωρούς των. Ο λαός μάχεται και στην Κύπρο και στην Ελλάδα να διώξει τους ξένους και οι ξένοι τον δολοφονούνε και εκεί και εδώ. Γιατί οι ξένοι κυβερνούν».⁹⁰

Αυτό το επιλεκτικά στοχευμένο σχήμα αποτελεί την βασική αρχή της αντιμετώπισης του Κυπριακού Αγώνα από την Αριστερά. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μαζικό κίνημα ενός λαού που μάχεται και εμπνέει τους «κατ' επίφασιν» ανεξάρτητους αδελφούς της Ελλάδας να αντιδράσουν. Η αποδόμηση όλων των βασικών πολιτικών επιλογών της μεταπολεμικής Ελλάδας, πάντως, βρήκε ανταπόκριση στην απογοητευμένη και οργισμένη ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα μετά τους πρώτους απαγχονισμούς μαχητών στην Κύπρο. Τα χρόνια της γερμανικής Κατοχής δεν απείχαν πολύ και οι σχετικές συγκρίσεις, αν και εξαιρετικά απλουστευτικές, συνέχιζαν να κινητοποιούν προκαλώντας το δημόσιο αίσθημα. Είναι ενδεικτικό το σκωπτικό σχόλιο του Βάρναλη:

[Όλα] λέγονται και γράφονται τελείως αντίθετα απ' ό τι μου τα διδάξανε το σχολείο, η εκκλησία ο στρατώνας και ο τύπος. Μου διδάξανε πως η εξέγερση των σκλάβων εναντίον των τυράννων τους είναι προδοσία και η συνεργασία με τον τύραννο εναντίον των ομοεθνών πατριωτισμός. Και μου δίδαξαν πως δεν υπάρχει μεγαλύτερο έγκλημα από το να σκοτώνουν οι «προδότες» τους «πατριώτες».

Χτες ακόμα διάβασα στις εφημερίδες: «Οι πατριώται της ΕΟΚΑ εξουδετέρωσαν δύο αστυνομικούς σταθμούς αποκομμίσαντες όλα τα όπλα και πυρομαχικά και τραυματίσαντες θανασίμως εις την Αμμόχωστον τον αστυνομικόν Παναγήν», δηλ. Έλληνα αγωνιστήν της τάξεως! Έλληνες συμμορίτες τους Έλληνες νομιμόφρονες! Πάω να τρελαθώ. Όταν στα καλά χρόνια της Κατοχής γινότανε κάτι τέτοια καίγαν ολάκερα χωριά και σκοτώνανε γέροντες, γυναίκες, μωρά οι Γερμανοί με τους συνεργάτες τους! Τώρα μου τα λεν ανάποδα.⁹¹

⁹⁰ Κώστας Βάρναλης, «Ο λαός μόνος του», *Η Αυγή*, 15/5/56

⁹¹ Κώστας Βάρναλης, «Πελάγωμα», *Η Αυγή*, 9/10/55.

Ελληνική κοινωνία και Κυπριακό 1959-1967

Μετά την υπογραφή των συμφωνιών αναπτύχθηκαν δύο βασικές θέσεις, οι οποίες εξέφραζαν κοινωνικές συνιστώσες και πολιτικούς χώρους, χωρίς πάντως να ταυτίζονται σε κάθε περίπτωση με τους τελευταίους. Αφ' ενός σύμφωνα με την προσέγγιση που υποστηρίχθηκε κυρίως από την ελληνική κυβέρνηση, πρωταρχικής σημασίας ήταν η έξοδος από το τέλμα στο οποίο είχε περιέλθει το κυπριακό, προκειμένου να αμβλυνθούν οι διαφορές και να επιτευχθεί ουσιαστική προσέγγιση των δύο πλευρών και αναγνώριση των δίκαιων αιτημάτων των Ελλήνων της Κύπρου. Στον αντίποδα βρισκόταν η άποψη σύμφωνα με την οποία οι συμφωνίες αποτελούσαν τμήμα ενός σχεδίου ενάντια στον κυπριακό λαό, καταστρατηγούσαν κάθε έννοια δικαίου και συνεπώς θα έπρεπε να ανατραπούν άμεσα προκειμένου να προληφθούν τα χειρότερα για το έθνος. Επρόκειτο για μία θέση με την οποία συντάχθηκαν πλήρως ή εν μέρει, σημαντικές δυνάμεις του πολιτικού συστήματος από όλους τους χώρους. Η διαπάλη αυτή μεταξύ πραγματισμού και ιδεαλισμού θα έβρισκε αντίκτυπο και στην «εν βρασμό» ελληνική κοινωνία, για την οποία πάντως το ζήτημα έμοιαζε να παραμένει εν πολλοίς ανοικτό, όπως γίνεται σαφές από δημόσιες τοποθετήσεις προσωπικοτήτων και εκπροσώπων φορέων.

Για τους υποστηρικτές της ελλαδικής συμπολίτευσης, παρά τις επιμέρους επιφυλάξεις, η λύση που προκρίθηκε ήταν «η μόνη αξιοπρεπής και εφικτή, αποτέλεσμα μίας γενναίας και ρεαλιστικής εκτιμήσεως της πραγματικότητας» (*Η Καθημερινή*, 22 Φεβρουαρίου 1959), η οποία με τους σωστούς χειρισμούς θα μπορούσε - πέρα από την ανάπτυξη του νησιού- να βοηθήσει στην ομαλοποίηση των σχέσεων με την Τουρκία και την Βρετανία. Γίνεται άλλωστε σαφής μία κάποια «ανακούφιση» στο λόγο των συντηρητικών, οι οποίοι για πρώτη φορά είχαν βρεθεί σε αντίπαλα στρατόπεδα με τη σύμμαχο Αγγλία, γεγονός αδιανόητο μέσα στο πλαίσιο της έντασης του Ψυχρού Πολέμου.

Μαχητική και καταγγελτική η ελλαδική Αριστερά, ανέδειξε το εθνικό ζήτημα σε προνομιακό πεδίο της πολιτικής της, υποδαυλίζοντας τα αντιδυτικά αισθήματα που είχαν αναπτυχθεί στην ελληνική κοινωνία. Η Κύπρος -σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση- δεν καθίστατο ανεξάρτητη, αλλά εμπλέκετο ακόμη περισσότερο στις επιδιώξεις του ιμπεριαλισμού, ο οποίος αφού πέτυχε να αλλοιώσει τον ευρύτερο κοινωνικοανατρεπτικό και εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα της κυπριακής εξέγερσης, τώρα θα είχε υπό την κηδεμονία του ένα κράτος εξ αρχής δυσλειτουργικό (*Η Αυγή*, 15 Φεβρουαρίου 1959).

Πιο σύνθετη είναι η αποτύπωση της στάσης του Φιλελεύθερου Κέντρου το οποίο κλήθηκε να τοποθετηθεί, ξεπερνώντας τις εσωτερικές τριβές που είχε δημιουργήσει η ήττα του από την ΕΔΑ ένα χρόνο πριν. Η διαπάλη ανάμεσα στο πολιτικώς ορθόν και το πολιτικά συμφέρον, πολλές φορές έδειχνε αμείλικτη. Το Κέντρο λόγω των σοβαρών προβλημάτων συνοχής που αντιμετώπιζε, βρισκόταν σε αδυνα-

μία παρέμβασης και διαμόρφωσης ενιαίας εναλλακτικής στρατηγικής, στην πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση Καραμανλή. Για εκείνους που επέλεξαν τη σύμπλευση με τις κυβερνητικές επιλογές (όπως ο Γ. Παπανδρέου στη σχετική συζήτηση στη Βουλή), οι συμφωνίες ήταν «αποτέλεσμα αδηρίτου ανάγκης» (*Το Βήμα*, 13 Φεβρουαρίου 1959). Παράλληλα, όμως, υπήρχε ένα μεγάλο τμήμα του χώρου που καταφέρθηκε ενάντια στη λύση με την οποία η χώρα, παραιτούταν «δια πρώτην φοράς εις την ιστορίαν της, (...) της θεμιτής διεκδικήσεως της ελευθερίας ενός τμήματος του έθνους» (*Ελευθερία*, 1 Μαρτίου 1959) και δεσμευόταν ότι θα την ανέτρεπε (όπως ο Σ. Βενιζέλος, αρχηγός πλέον του Κόμματος Φιλελευθέρων). Σε κάθε περίπτωση, οφείλει να υπογραμμισθεί ότι ο λόγος του Κέντρου είναι, την ώρα της σύναψης των συμφωνιών του 1959, σαφώς ηπιότερος σε σχέση με την πολεμική που θα αναπτύξει λίγα χρόνια αργότερα στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα.

Η δημιουργία του ανεξάρτητου κυπριακού κράτους, μετέβαλε άρδην τα δεδομένα στην Ελλάδα. Ήδη η κυβέρνηση Καραμανλή, προσηλωμένη στην αρχή των δύο κρατών, επεδίωκε την εφαρμογή των συμφωνηθέντων προκρίνοντας την αρχή της μη εμπλοκής στα εσωτερικά του νέου κράτους και της προσπάθειας οργανικής ένταξής του στο δυτικό σύστημα. Δεν ήταν άλλωστε λίγες οι φωνές που λιγότερο ή περισσότερο δυναμικά υποστήριζαν ότι η δημιουργία του νέου κράτους θα μπορούσε να βοηθήσει στην ενίσχυση της παρουσίας του ελληνισμού στην περιοχή, κινητοποιώντας ευρύτερες δυνάμεις που παρέμεναν εγκλωβισμένες στα στενά όρια του ελλαδικού κράτους.

Αν όμως η κυβέρνηση είχε μία συγκεκριμένη – αν και εν πολλοίς αμφισβητούμενη – πολιτική, τα δεδομένα δεν ήταν τόσο σαφή για το χώρο της αντιπολίτευσης. Η Αριστερά μετά το τέλος του κυπριακού αγώνα και της δυναμικής του αντανάκλασης στο εσωτερικό, βρισκόταν σε μία περίοδο αναζήτησης. Άλλωστε, μετά την επιτυχία των εκλογών του 1958 –οπότε κατέλαβε τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης- η ΕΔΑ βρισκόταν αντιμέτωπη με εσωτερικής φύσεως προβλήματα, πιεζόμενη από έναν κρατικό μηχανισμό που αντιδρούσε στην ενίσχυσή της.

Πιο ενδιαφέρουσα δείχνει να είναι η θέση του Κέντρου. Η βενιζελογενής παράταξη ανασύνταξε τις δυνάμεις της μετά τις εκλογές του 1961, το αποτέλεσμα των οποίων καταγγέλθηκε ως προϊόν βίας και νοθείας. Η κοινωνική δυναμική που αναπτύχθηκε κατά τα επόμενα δύο χρόνια, υπό την καθοδήγηση του Κέντρου στα πλαίσια του Ανένδοτου αγώνα, υπήρξε πρωτοφανής για τον συγκεκριμένο αστικό πολιτικό χώρο, με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.

Αν και βασικό διακύβευμα του ανένδοτου αγώνα αποτελούσε το ζήτημα της δυσλειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών, το Κυπριακό αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μοχλούς πίεσης έναντι της κυβέρνησης, αναφορικά με την εξωτερική της πολιτική, καθιστώντας εμφανή την αντανάκλαση του εθνικού θέματος στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Κατηγορώντας μάλιστα τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή ότι είχε καταδικάσει τον αγώνα των Κυπρίων αλλά και τον Μακάριο, που «από ηγέτης ενός υπερόχου αγώνος, κατέληξεν ουραγός ενός αθλίου συμβιβασμού» (*Ελευθερία*,

28 Σεπτεμβρίου 1962), το βασικό δημοσιογραφικό όργανο του ανένδοτου έκανε συχνές αναφορές στα προβλήματα του νέου κράτους που χαρακτηριστικά ονόμαζε «λεγομένη Κυπριακή δημοκρατία» (*Ελευθερία*, 10 Απριλίου 1963). Οι επιμέρους διαφοροποιήσεις συγκαλύφθηκαν υπό το πρίσμα της νέα στρατηγικής στο πλαίσιο της οποίας ακόμη και ο Γ. Παπανδρέου μετέβαλε τη στάση του χαρακτηρίζοντας τις συμφωνίες, και ειδικά την πρόβλεψη για παρουσία στην Κύπρο Τούρκων στρατιωτών, ως «βλασφημίες εναντίον της αιωνιότητας του Ελληνισμού».

Ο μαξιμαλισμός που χαρακτήριζε τον λόγο του Κέντρου, θα μπορούσε εύκολα να γίνει κατανοητός αν συναρτάτο με την επίδραση που το Κυπριακό συνέχιζε να έχει στην ελληνική κοινωνία. Πράγματι, τέσσερα χρόνια μετά τη διευθέτηση του ζητήματος, στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων το Κυπριακό δεν είχε πάψει να αποτελεί ένα θερμό ζήτημα. Απέναντι στη ρεαλιστική προσέγγιση της κυβέρνησης, που επεδίωκε τη μικρότερη δυνατή εμπλοκή του Κυπριακού στην πολιτική αντιπαράθεση, το Κέντρο γνώριζε ότι θα έπρεπε να αντιτάξει μια ρητορεία πιο ιδεαλιστική και επιθετική. Έτσι, οι έννοιες της συνέχειας και της ενότητας του ελληνισμού, καθώς και της προοπτικής ανατροπής των συνθηκών που «ευθύνονταν» για την «διάρρηξή» τους, λειτουργούσαν συσπειρωτικά για μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος, ακόμη και πέρα από τους ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου. Συνεπώς, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι στην επιλογή της να συγκρουσθεί τόσο έντονα με την κυβέρνηση για την κατάσταση στην Κύπρο, ίσως συνέβαλε και ένα αίσθημα «αυτοσυντήρησης». Η διαμόρφωση μίας διακριτής ταυτότητας του Κέντρου έναντι των δύο πολιτικών του αντιπάλων, πρόβαλλε ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρησή του στο παιχνίδι της εξουσίας. Και για την διακριτή αυτή κεντρώα ταυτότητα ήταν χρήσιμη η εμμονή σε ένα εθνικό λόγο, που θα έφερνε στη μνήμη τα εθνικά επιτεύγματα της εποχής του Ελευθερίου Βενιζέλου και θα τόνιζε την ύπαρξη μίας εναλλακτικής πολιτικής που μόνο το Κέντρο μπορούσε να ακολουθήσει: «Μεταξύ της ιδιοτελούς και επικινδύνου υποτελείας της ΕΡΕ εις τους Αμερικανούς και της υποτελείας της Αριστεράς εις τους αντιπάλους των, υπάρχει και θα υπάρξη πάντοτε η ελληνική γραμμή, που υπαγορεύει ισότιμον συνεργασίαν της Ελλάδος με τους φίλους της και αγαθάς σχέσεις με κάθε χώραν που την σέβεται»⁹²

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από την Ένωση Κέντρου, με την κυβέρνηση των πενήντα ημερών τον Νοέμβριο του 1963 και οριστικά μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964, συνδέθηκε εξ αρχής με την κυπριακή υπόθεση. Τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1963 και η κρίση που τα ακολούθησε είχαν εντονότατη επίδραση στο εσωτερικό σκηνικό επηρεάζοντας καταλυτικά τις πολιτικές εξελίξεις. Η υιοθέτηση του δόγματος του «εθνικού κέντρου», σύμφωνα με το οποίο η Αθήνα ως κοιτίδα και ηγέτιδα του έθνους θα στήριζε το τελευταίο αλύτρωτο τμήμα του ελληνισμού στην πορεία προς την πολυπόθητη Ένωση, αποτέλεσε μία ακόμη ιδεαλιστική προσέγγιση του εθνικού θέματος, οι μαξιμαλιστικές εξάρσεις της οποίας δεν άφηναν ασυγκίνητη την κοινή γνώμη. Πράγματι, η ελληνική κοινωνία κρίνοντας ότι είχε

⁹² *Ελευθερία*, 2 Σεπτεμβρίου 1962

εν πολλοίς διευθετήσει το ζήτημα της εσωτερικής δημοκρατικής νομιμότητας μετά την εκλογή της νέας κυβέρνησης, αντιμετώπισε με ενθουσιασμό τον νέο προσανατολισμό της χώρας, που χωρίς να αίρει τον φιλοδυτικό της χαρακτήρα θα έπαυε πλέον να χαρακτηρίζεται από την καταγγελλθείσα ως «ξενόδουλη» συμπεριφορά της ως τότε διακυβέρνησης.

Ήδη, τον Φεβρουάριο του 1964 οργανώθηκαν πολλές πορείες διαμαρτυρίας και συγκεντρώσεις συμπαραστάσης κυρίως φοιτητών με τους οποίους η κυβέρνηση δήλωνε ότι βρισκόταν σε πλήρη «ψυχικήν αρμονίαν», ενώ αναβίωσαν πολλές επιτροπές αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Με έντονα εθνικιστικό λόγο, εκπρόσωποι αυτής της τάσης – τόσο κυβερνητικοί παράγοντες όσο και δημόσιοι λειτουργοί και εκπρόσωποι του ακαδημαϊκού χώρου – ακύρωναν στην πράξη τις προ ολίγων ετών υπογραφείσες συμφωνίες, με τον ίδιο τον πρωθυπουργό να προβλέπει ότι «θα έλθη η Ένωση».

Σε αυτό το περιβάλλον, η ΕΡΕ έδειχνε μάλλον αδύναμη να υποστηρίξει τις επιλογές της, υπό την καθοδήγηση του Π. Κανελλόπουλου. Η ελληνική κοινωνία, «μεθυσμένη» από μία πρωτόγνωρη ευφορία και εθνική έξαρση, δεν θα αποδεχόταν επ' ουδενί μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση. Κατανοώντας, άλλωστε, αυτή την πραγματικότητα και η Αριστερά επιχείρησε να υπερθεματίσει σταθμίζοντας τα πολιτικά οφέλη που θα μπορούσε να αποκομίσει επιλέγοντας ξανά – όπως και πριν λίγα χρόνια – ένα λόγο έντονα αλυτρωτικό. Συνδέοντας τις εξελίξεις στην Κύπρο με το ευρύτερο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και επωφελούμενη της θετικής στάσης που είχε επιλέξει (τουλάχιστον στην αρχή, έως και το καλοκαίρι του 1964) να τηρήσει η Σοβιετική Ένωση, καταφερόταν έναντι των ιμπεριαλιστικών επιλογών του Δυτικού στρατοπέδου: «[Σ]τα «πλαίσια» αυτά δεν υπάρχουν φίλοι της χώρας μας και του κυπριακού λαού, συμπαραστάτες των εθνικών μας αιτημάτων, αλλά εχθροί με ανθελληνικές διαθέσεις, τις οποίες μόνο μία πολιτική εθνικής υποτελείας μπορεί να ανέχεται»⁹³

Λίγους μήνες αργότερα, όμως, η εσωτερική πολιτική κρίση που κορυφώθηκε με τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 και την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου έστρεψε άλλοι το ενδιαφέρον την κοινής γνώμης. Για μία ακόμη φορά αμφισβητήθηκε η εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος, κινητοποιώντας και πάλι την ελληνική κοινωνία για ένα θέμα αμιγώς εσωτερικό. Οι όποιες πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, αν και παρέμεναν σταθερές στην επιλογή της ένωσης, εκτός από ατελέσφορες δεν εξέφραζαν πλέον καμία κοινωνική δυναμική. Την ίδια πάντως περίοδο επιτροπές πολιτών – τα μέλη των οποίων προέρχονταν από όλο το πολιτικό φάσμα – αντιδρούσαν στην επιλογή του απευθείας ελληνοτουρκικού διαλόγου, ζητώντας ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα και απομάκρυνση των βάσεων, επιβεβαιώνοντας την προσαρμοστικότητα και την ευρύτατη απήχηση που συνέχιζε να έχει σε συγκεκριμένες ομάδες η μαξιμαλιστική αυτή ρητορεία (Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «Ο αλυτρωτισμός στη δεκαετία του 1960...»). Σύντομα πάντως όλες οι πρωτο-

⁹³ Η Αυγή, 27 Ιουνίου 1964

βουλίες θα ακυρώνονταν από έναν άκρως λαϊκιστικό λόγο και μία εθνικά καταστροφική πρακτική, αυτή της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

Η δεκαετία του '60 δεν υπήρξε για την ελληνική κοινωνία ανέφελη. Παρά όμως τα σοβαρότατα εσωτερικά προβλήματα του πολιτικού συστήματος, το κυπριακό δεν έπαψε να αποτελεί τμήμα της ατζέντας. Αν και οι επιλογές των κυβερνήσεων ΕΡΕ και Κέντρου δεν ταυτίζονταν, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι υφίστατο μία αυτόνομη λειτουργία του εθνικού αυτού ζητήματος που διέγειρε την κοινή γνώμη, κάτι που είχε να κάνει με την αυτονόητη ευαισθησία ενός λαού για τον δοκιμαζόμενο αδελφό του. Πέρα όμως από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, γίνεται σαφές ότι μετά την πρωτοφανή σε ένταση συστράτευση των ετών '55-'59, ο βαθμός κινητοποίησης της ελληνικής κοινωνίας για το εθνικό θέμα σχετιζόταν άμεσα και με την εσωτερική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα και την εγγενή ανασφάλεια που προκαλούσε στον πολίτη ένα ατελές πολιτικό σύστημα.

Η ανακίνηση του κυπριακού βρήκε πρόσφορο έδαφος σε μία κοινωνία σε εγρήγορση που παράλληλα με την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών αποζητούσε τη μεταρρύθμιση ενός εν πολλοίς στρεβλού συστήματος. Υπήρξε τουλάχιστον ατυχές, το ότι συχνά παρασύρθηκε από ρητορείες λαϊκιστικές και εθνικιστικές που μέσα στον μαξιμαλισμό τους περιόριζαν τις δυνατότητες δημιουργίας ενός καλύτερου μέλλοντος τόσο για την Κύπρο, όσο και για την Ελλάδα.

Τα δεδομένα θα μεταβάλλονταν άρδην με την επιβολή του καθεστώτος της απριλιανής δικτατορίας του 1967, όταν κάθε ελπίδα διευθέτησης των ανοιχτών ζητημάτων εξέλιπε. Η παρουσία ενός Έλληνα εκλεγμένου ηγέτη-συμβόλου με το ανάστημα του Μακαρίου προβλημάτιζε το καθεστώς – το οποίο στερούνταν λαϊκού ερείσματος – οδηγώντας το σε επιλογές καταστροφικές για την πορεία του κυπριακού.

Δημοσιευμένες πηγές

α. Ελληνικές

Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*

_____, *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*

Θεοτοκάς, Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, τόμοι 2, Ν. Κ. Αλιβιζάτος και Μ. Τσαπόγας (επιμ.) (Αθήνα, 1996)

Πετρίδης, Πάυλος (επιμ.), *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό ζήτημα (1954-1965): ντοκουμέντα* (Θεσσαλονίκη, 1998)

_____, και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: ο πολιτικός λόγος* (Θεσσαλονίκη 1995)

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, τόμοι 12 (Αθήνα, 1992-97)

Ελληνική βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία: 1800-2010*, (Αθήνα, 2011)

_____, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα, 1983)

Αναστασιάδης, Γιώργος Ο., *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα (1952-1967): ιστορική επισκόπηση* (Θεσσαλονίκη, 1991)

Βαληνάκης, Γιάννης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική, 1949-1988* (Θεσσαλονίκη, 1989)

Βαλντέν, Σωτήρης, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες, 1950-1967: οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, δύο τόμοι (Αθήνα, 1991)

Βασιλάκης, Μανώλης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα, 2009)

Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία* (Αθήνα, 2000)

Βούλτεψης, Γιάννης, *Η υπόθεση Λαμπράκη* (Αθήνα, 1966)

Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, (Αθήνα, 1992)

Young, John W., *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991: πολιτική ιστορία*, (Αθήνα, 2002)

Δαφνής, Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961* (Αθήνα, 1961)

_____, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, 1894-1964* (Αθήναι, 1970)

Δημητράκος, Δημήτρης, *Κώστας Μητσοτάκης: πολιτική βιογραφία, τόμος Α' (1918-1961): από την Αντίσταση στην πολιτική* (Αθήνα, 1989)

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας* (Αθήνα, 1997)

_____, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία, τόμος Β' (1961-1974): από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία* (Αθήνα, 1990)

Α. Μπάλτα, Ε. Βόγλη & Χ. Χρηστίδης, *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19ος -20ος αι.)*

Χρήστος Χρηστίδης
Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

- Δορδανάς, Στράτος, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη: επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία (1945-1974)*, (Αθήνα, 2011)
- Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Μαύρη Βίβλος: Το εκλογικό πραξικόπημα της 29^{ης} Οκτωβρίου* (Αθήνα, 1962)
- Ένωσης Κέντρου, *Η Δημοκρατία θα νικήση: Μαύρη Βίβλος του εκλογικού πραξικοπήματος της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961* (Αθήνα, 1962).
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, δύο τόμοι, (Αθήνα, 1994)
- Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000* (Αθήνα, 2001)
- Κουρκουβέλας, Λυκούργος, *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων (1957-1963)* (Αθήνα, 2011)
- Κωστής, Κώστας, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα* (Αθήνα, 1999)
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, πέντε τόμοι (Αθήνα, 1978-87)
- Μάνεσης, Αριστόβουλος Ι., *Συνταγματική θεωρία και πράξη* (Θεσσαλονίκη, 1980), σσ. 543-574.
- Μαρκεζίνης, Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1936-1975* τρεις τόμοι (Αθήνα, 1994)
- _____, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, (Αθήνα, 1978)
- Meynaud, Jean (με τη συνεργασία Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμοι 2 (Αθήνα, 2002)
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε., «Το Στέμμα και ο συμμαχικός παράγοντας (1961-1967)», στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, σσ. 91-109.
- Μπουζάκης, Σήφης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου, 1888-1968: ο πολιτικός της Παιδείας*, δύο τόμοι (Αθήνα, 1997 και 1999)
- Ξηρός, Θανάσης, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών* (Αθήνα, 2008)
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα, 2001)
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, (Αθήνα, 2003)
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967* (Αθήνα, 2006)
- Παπαδημητρίου, Νίκος, *Από την Ένωση Κέντρου στην αποστασία* (Αθήνα, 1986)
- Παπαδιαμάντης, Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη, 2014)
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: Αρχείο, 1951-1967* (Αθήνα, 2001)

Χρήστος Χρηστίδης
Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

- Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η ταραγμένη εξαετία (1961-1967): η Ένωση Κέντρου στην εξουσία*, τομος Α' (Αθήνα, 1997)
- Παπανδρέου, Ανδρέας, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα* (Αθήνα, 1974)
- Παπαχελάς, Αλέξης, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας: ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967* (Αθήνα, 1997)
- Πασχαλούδη, Ελένη, *Ενας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο (1950-1967)* (Θεσσαλονίκη, 2010)
- Πεπονής, Αναστάσιος Ι., *Προσωπική μαρτυρία* (Αθήνα 1970)
- Πετρίδης, Παύλος και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή* (Θεσσαλονίκη, 1994)
- Ράλλης, Γεώργιος Ι., *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις, 1950-1989* (Αθήνα, 1990)
- Ρήγος, Άλκης, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα, 2008)
- Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα, 2008)
- Σακελλαρόπουλος, Τάσος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή, το πρόσωπο, η εποχή* (Αθήνα, 2009)
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική [1900-1981] δύο τόμοι* (Αθήνα, 1992 και 2001)
- _____, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, τρεις τόμοι* (Αθήνα, 2008)
- _____, *Καραμανλής (1907-1998): Μία πολιτική βιογραφία*, (Αθήνα, 2011)
- Σταθάκης, Γιώργος, *Το Δόγμα Τρούμαν και στο Σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα, 2004)
- Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)* (Αθήνα, 1999)
- _____, «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “ανικομμουνιστικού αγώνος”, 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 199-241
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Λογοδοσία μιάς ζωής*, δύο τόμοι (Αθήνα, 2000)
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες* (Αθήνα, 1981)
- Χαραλάμπης, Δημήτρης, «Η κρίση της δεκαετίας του '60 και ο ρόλος του Γεωργίου Παπανδρέου», Παύλος Παύλος και Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου: 60 χρόνια*, σσ. 491-521.
- Χαραλάμπους, Δημήτρης Φ., *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)* (Θεσσαλονίκη, 1990)
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, (Αθήνα, 2010)
- _____, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο Γρηγόρης

Χρήστος Χρηστίδης
Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

- Ψαλλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία* (Κέρκυρα, 2011), σσ. 156-182
- _____, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956* (Αθήνα, 2001)
- Χατζηεμμανουήλ, Χρήστος, «Η απόπειρα συνταγματικής αναθεώρησης του 1963», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τόμος Α', σσ. 391-413.
- Χρηστίδης, Χρήστος, «Η καμπή της ωριμότητας: στρατηγική και παρεμβάσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου κατά την τελευταία φάση της πολιτικής του διαδρομής, 1962-1964», στο Τάσος Σακελλαρόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Σοφοκλής Βενιζέλος*, σσ. 159-177
- _____, «Το Κυπριακό και η ελλαδική κοινή γνώμη», στο Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *1960-2010 Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας* (Λευκωσία, 2010), τομ. 1, σσ. 184-189
- Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία* (Κέρκυρα, 2011)

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Briggs, Ellis O., *Proud Servant: The Memoirs of a Career Ambassador* (Ohio, 1998)
- Coulombis, Theodore A., *Greek Political Reaction to American and NATO Influences* (New Haven and London, 1966)
- Draenos, Stan, «United States Foreign Policy and the Liberal Awakening in Greece, 1958-1967», *The Historical Review/La Revue Historique*, 5 (2008), σσ. 121-149
- Frederica of the Hellenes, *A Measure of Understanding* (London, 1971)
- Hatzivassiliou, Evanthis, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967* (London and New York, 2006)
- Holland, Robert και Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960* (Oxford, 2006)
- Mazower, Mark, *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* (Princeton, 2000)
- Miller, James Edward, *The United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill, NC, 2009)
- Pelt, Mogens, *Tying Greece to the West : US-West German-Greek Relations, 1949-1974* (Copenhagen, 2006)
- Stefanidis, Ioannis D., *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-war Greece, 1945-1967* (Aldershot, 2007)

ΣΥΝΤΟΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Η **Αθανασία (Νάση) Μπάλτα** είναι ιστορικός της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, αναπληρώτρια καθηγήτρια στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ). Σπούδασε στο Ιστορικό– Αρχαιολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι, στο Institut Néohellénique de l' Université de Paris – Sorbonne – Paris IV (D.E.A. d' Études Grecques -Études Néohelléniques) και στο Institut d' Études Politiques de Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques, στην Section d' Histoire du XXe siècle, όπου και εκπόνησε και την διδακτορική της διατριβή (Thèse de doctorat de 3e cycle). Έχει υπηρετήσει ως λέκτορας στο Παν/μιο Πατρών και ως λέκτορας και επίκουρος καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν την πολιτική και κοινωνική ελληνική ιστορία του 19ου και 20ου αιώνα -κυρίως την ιστορία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού τον 19^ο αιώνα - την δεκαετία 1940-50 στην Ελλάδα και την Ευρώπη, την ιστορία του Τύπου και φαινόμενα συλλογικών νοοτροπιών, ιδεολογίας, κοινής γνώμης και προπαγάνδας. Έχει λάβει μέρος με ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και έχει συνεργασθεί σε ερευνητικά προγράμματα (μεταξύ άλλων στο Ερευνητικό Πρόγραμμα του ΚΝΕ (Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών) του ΕΙΕ (Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών) «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου» 1784-1996. Είναι επιστημονική υπεύθυνος του Ερευνητικού Προγράμματος του ΕΑΠ «Λεξικό της ελληνικής πολιτικής και κοινοβουλευτικής ιστορίας κατά το 19^ο αιώνα». Έχει εκδώσει βιβλία και δημοσιεύσει άρθρα σε ιστορικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και Τόμους Πρακτικών. Μεταξύ αυτών τα βιβλία: 1. *«Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον γαλλικό τύπο*, Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1993. 2. *«Η καρδιοθόρος αγωνία της κάλπης»*, *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881-1895*, Πρόλογος: Ηλίας Νικολακόπουλος, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2001. 3. Νάση Μπάλτα, (Εισαγωγή – ιστορικός σχολιασμός) *«Σπήλιος Αντωνόπουλος. Η συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ψηφοφορίας (1864). Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου II* (επιστημονική επιμέλεια σειράς: Ευάνθης Χατζηβασιλείου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία), Αθήνα, 2013.

Η **Ελπίδα Βόγλη** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Επίσης έχει διδάξει στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας του ΑΠΘ, στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ) ως μέλος Συνεργαζόμενου Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΣΕΠ) στον Κύκλο Σπουδών «Ελληνικός Πολιτισμός»,

στα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) της Νομικής Σχολής του ΔΠΘ και του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Καβάλας «Σπουδές Νοτιανατολικής Ευρώπης» και του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας «Τοπική Ιστορία: διεπιστημονικές προσεγγίσεις» και έχει προσκληθεί ως ομιλήτρια σε άλλα ΠΜΣ (Πανεπιστήμιο Μακεδονία και Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων). Συμμετείχε επίσης στο πρόγραμμα διά βίου μάθησης του Πανεπιστημίου Αιγαίου «Η Ελλάδα στη νεότερη και σύγχρονη εποχή: Πολιτικές –κοινωνικές-οικονομικές προσεγγίσεις». Στο συγγραφικό της έργο περιλαμβάνονται τα βιβλία: *Έργα και Ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940* (Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2005), *Έλληνες το γένος': Η ταυτότητα και η ιθαγένεια στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007), *Γνήσιον Μεταξά': Η ανάπτυξη μιας οικογενειακής επιχείρησης* (Αθήνα: εκδόσεις Λιβάνη, 2010), *Αναστάσιος Πολυζωίδης. Κείμενα για τη δημοκρατία, 1824-1825* (σε συνεργασία με τον Αναπληρωτή Καθηγητή Φιλήμονα Παιονίδη –Αθήνα: εκδόσεις Οκτώ, 2011) και *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του* (Κάλλιπος, 2015, βλ. <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3821>). Στο μεταξύ μετέφρασε από την αγγλική στην ελληνική γλώσσα τα βιβλία του James Joll (με τίτλο *Η Ευρώπη, 1870-1970*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Βάνιας, 2006) και του Χάρη Μυλωνά (με τίτλο *Οικοδομώντας το έθνος: Ομοεθνείς, πρόσφυγες, μειονότητες*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2016). Παράλληλα συμμετείχε σε επιστημονικά συνέδρια στην Ελλάδα, την Ευρώπη, τον Καναδά και την Αυστραλία, εξέδωσε άρθρα και μελέτες της σε πρακτικά συνεδρίων, συλλογικούς τόμους και ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά με κριτές (βλ. <http://www.he.duth.gr/stuff/elpida-vogli> & <https://duth.academia.edu/ElpidaVogli>). Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην ελληνική πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία, και ειδικότερα στα ζητήματα του εθνικισμού, της ταυτότητας, της ιθαγένειας της μετανάστευσης και της διασποράς.

Ο **Χρήστος Χρηστίδης** είναι πτυχιούχος του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου πραγματοποίησε και τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία. Το 2012 εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα: «Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου, 1961-1963». Διδάσκων Ελληνικής Ιστορίας στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο από το 2013. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 2014-2015 ήταν ΣΕΠ στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου. Στα επιστημονικά και ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται η μεταπολεμική πολιτική ιστορία, το Κυπριακό ζήτημα και η ιστορία της περιόδου της δικτατορίας της 21ης Απριλίου.

Ενδεικτικές δημοσιεύσεις: Ο Ανένδοτος Αγώνας της Ένωσης Κέντρου, Επίκεντρο, 2016 (υπό έκδοση), Κυπριακοί αντικατοπτρισμοί: 100 κείμενα Ελλήνων διανοουμένων για τον αγώνα της Κύπρου, Λιβάνης, 2010 (επιμέλεια), "Seven years of Darkness, 1967-1974, the Dictatorship of the colonels: A Hellenic Parliament Founda-

tion Exhibit”, (από κοινού με την Άννα Ενεπεκίδου), Modern Greek Studies Yearbook, (30/31) 2014-2015, «Το τέλος του Εμφυλίου μέσα από τον βρετανικό Τύπο», στο Νίκος Μαραντζίδης και Ελένη Πασχαλούδη, Η εικόνα του ελληνικού Εμφυλίου στον διεθνή Τύπο, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015.